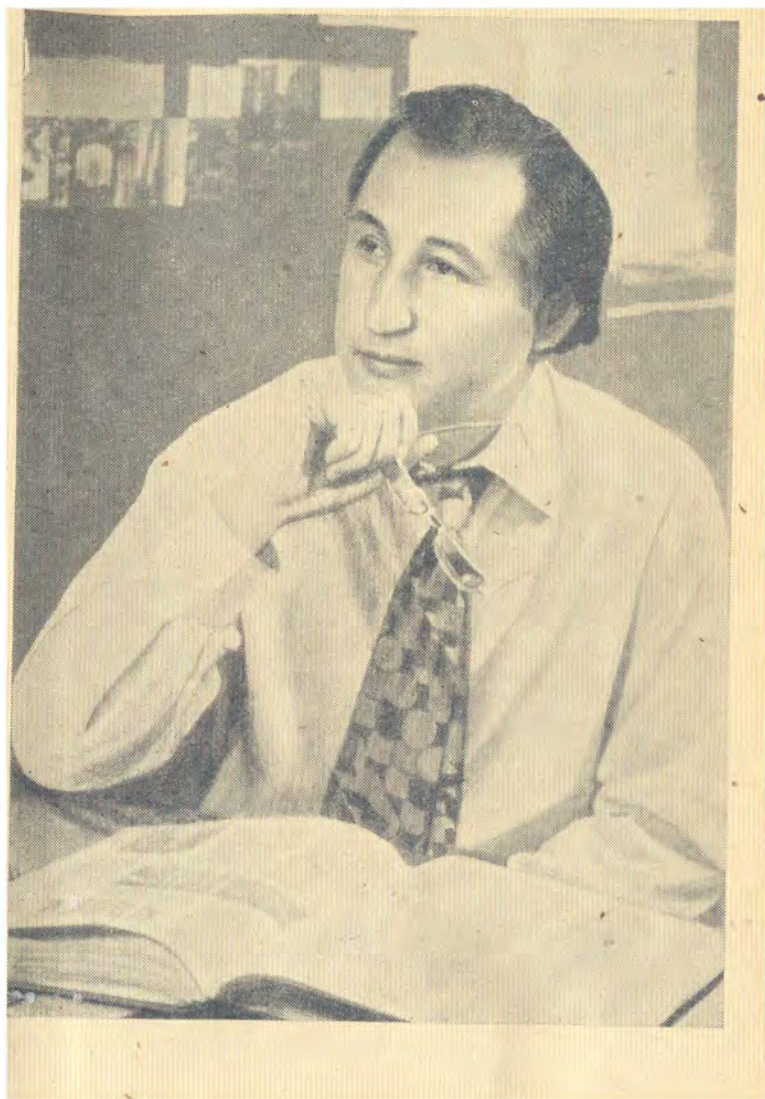


САТУАН
ШАЙМЕРДЕНОВ





САҒУАН ШАЙМЕРДЕНОВ

Екі томдық
таңдамалы
шығармалар

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ

САҒУАН ШАЙМЕРДЕНОВ

Бірінші том

Роман, әңгімелер



АЛМАТЫ
1982

Шаймерденов Сафуан.

Ш 18 Таңдамалы шығармалар. Екі томдық.— Алматы. Жазушы, 1982. Т. I. Роман, әңгімелер.— 448 бет.

Белгілі жазушы Сафуан Шаймерденовтың бұл томына бұрыннан жұртқа таныс «Инеш» романы мен әр жылда жазылған әңгімелері еніп отыр. «Инеш» қазақ әдебиетінде тың тақырыпқа тұңғыш рет түрен тартып, студенттер өмірін жырлаған көлемді шығарма.

Кітаптың тілі көркем, оқиғасы тартымды да қызық.
Рецензент *С. Ордалиев*

Каз 2

Ш 70303 28
402(05)82 — 21—82 4702230200

© «Алғысөз» «Жазушы»— 1982

Северо-Кавказский областной
БИБЛИОТЕКА
город ПЕТРОПАВЛОВСК

012 025518

ҚАЗЫҚ

(Алғысөз орнына)

«Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден».

Абайдың осы сөзін біздің Сафуан өзіне тәртіп етіп алған тәрізді. Қалам қызметінде қыруар іс тындырса да Сафуанның не дақпырт таратып дабырайған жерін, не даңқ қуып далбаңдаған кезін көргеніміз жоқ. Өзінің біршама бойшаң денесін тік ұстағанмен, ойлы көзін төңірегіне өр тастағанмен, Сафуан «болдым, толдым» деуден аулақ; күпсу, күпілдеу дегендер оған жат; өзге түгіл өз арамызда — университетте өзімен бірге оқып, әдебиетте өзімен қанаттас келе жатқан қатар құрбылар алдында да ол ешқашан өрепкіген, не омыраулаған кісі емес.

Қасым Аманжолов былай деген еді:

«Үстімде сұр шинелім,
Ақсандай басып келемін.
Баяғы Қасым — бір Қасым,
Баяғы күйім — өлеңім».

Баяғы демекші, соғыстан кейін біз Алматыға — Қазақ университетіне оқуға келіп, академик Әуезовтен лекция тыңдап отырғанымызда, Сафуанның бойы бізден бір жарым қарыс биік, ойы бір қыдыру озық тұратын. Ол бізді өзіне қарай жасының үлкендігімен емес, осындай ой-толғамының, таным-түсінігінің тартымдылығымен бейімдейтін. Одан бері талай жыл өтті, талай су ақты. Ол кездегі шәкірттер бүгінде ұстаз дәрежесінде, ол кезде көктем көркіндегі жас жігіт бүгінде, міне, жер ортасы — Көктөбе шоқтығында — жігіт ағасы болып отыр. Жылдар босқа өтпеген, еңбекпен өткен. Оның нәтижесі — сөреде самсаған кітаптар: бір роман, алты повесть, онсан новелла... Бірақ Сафуан көп өзгермеген, жас емес жасамыс шақта да шар тартпаған, сол баяғы шабыт шалқарында жүзіп жүргендей: қылаң кескін, сылаң сезім, сыршыл көңіл күйі...

Неге бұлай?

Негесі сол, — әлгі айтқанымыздай, Сафуан өмірде де, өнерде де жасанды үлкендікке ұмтылмаған. Биіктігіне қарамастан, қатарынан бойын асыруға тырыспаған. «Өзінде бармен көзге ұрып, өзгеден артылам деген».

Ал шынына келсек, Сафуан Шаймерденов елуінші жылдардың кеуде тұсында тың тақырыпқа тұңғыш соқа салған «Болашаққа жол» романымен үлкен әдебиетіміздің өріне өзінше даңғыл жол тартып, жұртын сүйсінте заулап көтерілгенде қазіргі «даңқ» қуғыш дақпыртқұмарлардың көбінде жібі түзу соқпақ та болмайтын.

«Болашаққа жол» кезінде Сафуанның творчестволық болашағын ғана емес, суреткерлік сапарының кезең-кезеңіндегі барлық болмыс-бітімін тұтас танытқан әрі тұрлаулы, әрі тұлғалы туынды. Тағы да жаңағы айтқанымыздай, Сафуандағы жылдар заулап өтсе де тозаң түспеген, шылау шалмаған жасаң келбет пен мінез, сыр мен сезім...

бәрі де қалың көпке сол елуінші жылдардың өзінде «Болашаққа жолдан» көрінген еді. Мәулен мен Инештің адал махаббат, абзал адамдық құпиялары әлі күнге сол бір жас, жаңа, таза қалпында Сафуанның барлық кітаптарын бір желіге тұтастыра, күре тамырдай лүпіп соғып, бір деммен тыныстатып тұр. «Мезгіл» мен «Қарғаш», «Жыл құсы» мен «Өмір нұры», «Ит ашуы» мен «Мәжнүн тал» повестерінің қай-қайсысында болмасын, автордың ардақ тұтатыны — адам, аспанға көтеретіні — адамгершілік. Мұның өзі шын мәніндегі қалам иесінің күллі қасиетінің синтезі секілді абзал гуманистігі екені даусыз.

«Әсия жағаларға» жалғаса беретін пьесалары мен «Бала арманы» бастаған әңгімелері, «Сыбызғы сазына» бөленген көркем очерктері мен эсселері, қазақша сөйлеген кемеңгер Тагор... — осылардың бәрі қазіргі қазақ әдебиеті секілді ақжайқын, айдынды, арналы ағысқа Шаймерденов қосқан толқындар — нәзік иірімдер мен нәрлі үйірімдер. Бұлар туралы бүгін күрмелмей, күмілжімей, бар дауыспен анық айту артық емес.

Сафуан Шаймерденовтің қаламгер ретіндегі қадірі, оның қолынан шыққан бұйымдардың өнер туындысы ретіндегі қасиеті неге? Бұл сұраққа жауап беру үшін Сафуанның суреткерлік табиғатына тән айрықша сипаттарды атап өтпей болмайды.

Біріншіден, Сафуан — тілге мұқият кісі. Сөз өнеріндегі шеберлік құпиясы тілде жататыны мәлім. Демек, Сафуанның тіл тарапындағы әрекетінің бәрі — шебердің әрекеті... Сафуан сөз өнеріне бетіндегі бар ұятымен, кеудесіндегі күллі дірілімен қарайды. Нағыз жазушыға хас кастерлі мінез дәл осы арада — шығарманың тіліне деген жауапкершілікте жатса керек.

Екіншіден, Сафуан — талғампаз адам. Сарабал, сараң жазады. Оң келгенін оң, сол келгенін сол сойқақтатып, күйді-пісті сүйкей бермейді. Задында мұндай әрекет — кейбіреулер жеңіл айта салатын «жазғыштық» емес, жауапсыздық. Әдебиет — халықтың қасиеті. Олай болса, әлгідей қасиетсіздіктен аулақ болған жөн. Оңай жазбау керек. «Оңай жазылған нәрсенің оңғанын көргенім жоқ» деген Константин Федин ізінше «нағыз шебер шеберленген сайын қинала түседі» деп тегін айтпаған. Бұл ретте, Сафуанның оңай жазбауы, қиын жазуы, қинала жазуы — шын суреткерге тән шырайлы сипат.

Үшіншіден, Сафуан — мәдениетті жазушы. Әдеби туындының құны, баурағыш күші эстетикалық сипатында жатады. Эстетика — әдемілік туралы ілім. Ал әдебиеттің бар қасиетінің сарқыл құяр сағасы — сұлулық. Олай болса, әдебиеттің эстетикалық дәрежесі биік болуы шарт. Әдеби шығарма сұрықсыздық емес, сұлулыққа суарылуға тиіс. Жастарды еліктірудің жөні осы екен деп, искусствоны порнографияға айналдырып жүрген жекелеген жеңілдеткерге қарама-қарсы, Сафуан әрқашан адамның ажарын, асылдығын, жан сұлулығын суреттеуге бейім. Бұл — мәдениеттегі жазушыға тән мінез. Төртіншіден, Сафуанның қай шығармасын алсақ та күн шуағы секілді жылы, нәзік лиризм толқып, төгіліп тұрады. Бұл оның сыршыл суреткер екенін танытады.

Бесіншіден, Сафуанның қай шығармасын алсақ та таза, тұнық парасат бар. Ал, интеллект әдеби шығармаға ауадай қажет.

Міне, осы қасиеттер Сафуан Шаймерденовті қазақ совет әдебиетінің өз перзенті, қазақ прозасының құнарлы топырағына нық, нығыз қағылған қазықтардың бірі етеді.

Зейнолла ҚАБДОЛОВ

ИНЕШ

РОМАН

I

Алда сансыз адыр-белестер жатыр. Сан заман мені-реу тыныштық пен ойнақы сағымға, өкпек жел мен ақ-долы боранға мекен болған бойкүйез адыр-белестер. Осы бір бел-белестердің кеудесін кесіп, әрі асқан қос рельс алдағы күндей алысқа созылып кете береді. Уақыттай шапшаң жылжып поезд келеді. Болат жолдың иірім бұрылыстарында жыланша ирелеңдеп, әлсін-әлі тау жақпарларына сүңгиді. Әлсін-әлі жазықтарға шығып, көсіле тартады.

Сыртында «для демобилизованных» деп бормен аду-ындата жазылған екі сөзі бар көк вагонның терезесінен сыртқа ұзақ қарап, дөң мұрын бір жас жігіт отыр. Икемге көнбейтін шашын қайта-қайта кейін қайырып, үлкен қара көзін әр нәрсеге бір қадап қалады. Қолын әр нәрсеге бір созып нұсқайды. Кесек жаралған ірі келбетінде қуаныш нұры ойнайды. Қазақстан шегіне іліккеннен бері өз қасындағы жолаушыларға да маза бермей қойған. Жұрт бір өтіне сұрап, түсіндіруді қалап, ынтызар болып отырғандай-ақ, жер жайын, жол сайын қайталап айта берген-ді. Өзі қазақтың осы кең байтақ жерінде туып, сонда өскенін, сол даланың әрбір бұтасына дейін бұған таныс екенін таныта айтады. Ертемен поезд Арыс станциясына келгенде, қасындағы бір қартандау адамды оятып та алып еді. Ренжігенін елеместен «Арысты қара, Арысқа да келіп қалдық» деп Арысқа келгенде жолаушылардың түрегеп отыруы керектей-ақ айқайлап оятқан-ды. Енді міне, түстен бері сыртқа қарап, өзімен-өзі болып, оңашаланып қалған.

Күз жаңбырымен қайта көктеп, көкалсыны енді-енді қылтия бастаған кер дала. Бір түсті, бір мүсінді үлкен-кіші төбе-шоқылар ұзақ бір керуен көштей шексіз жалғасып, шексіз қайталана береді. Аракідік көк тартып жыра-сайлар, кіші-гірім өзендер де кездесіп қалып жатыр.

Кешкі тымық ауада жапырағы шала түсіп селдіреген тал арасынан шағаладай ақ үйлер көрінеді. Кешқұрым ауыл үстінен көтерілген көк түтін аспанның кең шалғай қиясына селдірей тартып, көк жүзіне батып жатыр. Ылғалды ойпандар мен құнарлы дөңдерде егін толқиды. Әлдеқайда көлбей созылып, шұбалып кеткен жол шаңын қырманға қарай еркін бастап бір машина зырлап барады. Кейде жүрек жылытар әдемі ән сазы құлаққа келеді де жалап өткен оқ зуылындай жалғыз сәтте кейін қалып қояды. Мәулен болса, осы бір жүрекке жылы көріністерден әрі асып алға, келешекке қарайды. Асыға қарайды. Көріп те, сағынып та келе жатқаны — асқақ Алатау. Ақша қарлы бір биік шоқысында ойнаған күн нұры мұның кеудесіне кеп ұялайды. Алып ұшқан жүрекке жаңа бір бейне оралады. Алдағы өмір бейнесі, әсем бейне, үміт пен тілек бейнесі.

Арман мен тілекте шек жоқ екен ғой. Кім білген оны. Кеше ғана, оқ астында «жеңіс деген жалғыз сөзді естіп өлсек арман болмас еді-ау» деуші еді Мәулен. Сыз оқопта, жер үйде, не болмаса, майданның толас алған бір қабақ қағысында әр солдаттың аузында осы бір сағынышты сөз ғана болатын.

Енді ше? Жоқ, әр күннің, әр істің өз тілеуі, өзіндік арманы болады екен. Мәулен енді жаңа арманмен келеді. Ой-өрісі ұлғайған. Арманның көкжиегі алыстай түскен.

Сол арман оны алда жатқан тау бауырындағы әсем қалаға асыға жетелейді. Кейде Мәулен асфальт көшемен келе жатқандай болады. Кейде университеттің тыныштық билеген еңселі аудиториясында отырған тәрізденеді. Міне, мінбеге бір карт шықты. Ұзын ақ сақалын тарамдап сипап, көзілдірігін қозғап қойып, сөйлеп тұрғандай. «Бұл профессор!» — дейді ол бар даусымен. Зейін сала тындайды. Әдемі бір үн келеді құлаққа. Сазды, қуатты үн, болашақ үні.

Осындай ой қанаттандырарлық сәтті шабытымен ол өзі аңсаған бақшалы қаланың әлі де талай жерін аралай бермекші еді. Үртіс жүрісті поездың өз ырғағын сәл өзгертіп, баяулап, ақырындай бастауы ой жібін үзіп жіберді. Әуелі біртіндеп қана кішкене ақ үйлер көрінді де жиілене, қоюлана барып көлемі кең станцияға айналып кетті. Әріректегі құм бұйра шағылды, сары таңдақ құба даланың айбынды сақшысындай болып биік мұнаралы су тартқыш та ақырын үйіріле дөңгелеп

кейіндеп барады. Осы манда жаз күнінің шаңытқан бір шағында лез-лез құйын көтеріп, көшіп жүретін жолақ құм бағаналарын елестетеді.

Жапырағы ерте түсіп, ыстық леппен баяу теңселген жас, бойшаң теректер қоршаған кішкене вокзалдан поезд асып барып тоқтады. Сыртта шу естіледі. Жол бойғы станцияларда кездесетін құлақ үйренген көңілді шу, адам шуы. Жүк, чемондандарын, шәйнек, термостарын ұстап әрлі-берлі жүгіріскен адам тобы. Мәулен есік алдына шықты. Станция буфетіне барып, бірер стакан ыстық какао ішпекші. Сол кезде вокзал жақтан составқа қарап, жұрттан бөліне жүрген екеуге оның көзі түсті.

Бірінен-бірі сұңғақтау жасөспірім екі қыз. Сұңғақ қыздың қолында кішкене көк чемодан. Оң қолымен өз серігін демей қолтықтап алыпты. Үстінде ақ жібек кеудеше. Кең балағы бүрулі жұқа шалбарының қайырма бүгісі кішкене қызыл туфлиін түгел жауып кеткен. Аяқ алысы ширақ. Шашын шашаусыз жиыстырып, төбесіне талғаумен үйіп қойғаны да сол бір ширақ қимылын танытардай.

Екінші қыз көңілсіз басып келеді. Оның да балғын өңі күнқақты болып қоңыр тартқан.

Еркелей нәзік басады. Қарақұсына жеңіл ғана орна-тып иегі астынан тартып қойған етегі жалпақ ақ панамасы жел қаққан сайын қайырыла желпілдейді. Өзімен бірге жарыса ұшып келе жатқан кішкене ақ құс секілді. Үстіне киген кең, бүкпе-қатпары көп макинтошы жүрген сайын ауытқи қимылдап, жеңіл бір толқын тудырады. Сол сәтте, осы кең модалы макинтош ішінде еркін ойнаған кішкене талдырмаш мүсіні сырт көзге танылып та қалардай еді.

— Ренжіме,— деді чемодан ұстаған сұңғақ қыз өз құрбысын жұбата сөйлеп,— аяқтап қайтқаның дұрыс-ақ еді... Лаж жоқ, не істеуге болады? Деканатқа айтар-мыз бәріміз де. Ауырып қалды дерміз.

Ана қыз серги қоймады.

Бұлар сол бетімен ілгеріректен келіп составқа килікті де кейін жүрді.

Мәулен макинтош киген қызды жақындаған сәтте ғана шырамытқандай болды. Әдепкіде «мен мұны қайда көріп едім» деп ойланып қалып еді. Енді «япыр-ау, осы Инеш емес пе екен?»— деген күдікте тұр: «Қалай өсіп кеткен!»— болды алғашқы ой.

Мәулен Алматыға аттанар алдында Инешке телеграмма соққан еді. Соны есіне түсірді. «Жоқ, Инеш қайдан келсің, мұнда. Ол қазір Алматы төңірегіндегі бір санаторийда демалып жатқан шығар. Менің хабарымды естімеген де болуы мүмкін... Дегенмен, Инешке қатты ұқсайды екен. Кім болды бұлар?»

«Жоқ, мынау Инештің өзі. Соның дәл өзі».

— Инеш!

Қыз да вагон басқышында тұрған әскери формалы жігітті көре салып, аңырып қалып еді. Басқыштан бірақ секіріп, өз қасына келген Мәуленге ұмтыла түсті.

— Қайдан келіп қалдың, Мәулен? Мәуленчик деймін, қайдан келіп қалдың?— деп ұнасымды жіңішке даусын көтере сөйледі.

Мәулен екі қыздың қолын кезек алып қыса берді. Чемодан ұстаған қызға өз аты-жөнін айтып та үлгірді. Бұл қыз бейтаныс адамға ерсілеу бір мінезбен қаттырақ, ұзағырақ күліп қалып еді, «онысы несі?» деген оймен Мәулен Инешке қарады:

— Сені дәл осы арада, мына шөлейтте кездестірем деген кімнің ойында болған?!

Инеш Мәуленге күле қарады. Күнқақты, көңілсіз, жүдеу жүзіне дулап қан жүгіріп басылды.

— Біз осы арада практикада едік...— деді ол. Содан соң қасындағы чемодан ұстаған сұңғақ қызды таныстыра сөйледі.— Менің құрбым Гүлшат Аманова.

Гүлшат Аманова өзінің артығырақ күліп тұрғанын, Мәуленмен қайта қол алысып, қайта танысқаннан кейін кешірім сұрай айтты:

— Инеш «поездан қалып қоятын болдым-ау, таныс біреудің де кездеспегенін қарашы» деп мені осылай қарай сүйрелеп кеп еді. Біреу-міреу кездесіп қалар деген үмітпен келгенбіз. Міне, енді көрмейсіз бе, уәделесіп қойған адамдар да дәл осылай кездесе қоймас.

— Кешігіп келіппіз. Билет сатылып кеткен,— деп қойды Инеш.

Мәулен бір байламға тез келді де Инеш пен Гүлшаттан екі минутке рұқсат алды. Жүгіріп поезд начальнигіне барды. Өзінің әскерден қайтып келе жатқанын, осында майдандас жолдасының қарындасын кездестіргенін, екі билет керек екенін асыға мәлімдеді. Поезд начальнигі сөз де айтпады. Әскери кассаға қағаз жазып берді. Мәулен билет алып қыздарға оралғанда, жүруге қоңырау да соғылып еді. Солдат мінезін көрсетіп:

— Ал, қыздар, жүріңдер. Билеттерін менде,— деп еркінірек сөйлеп екі қызды іле кетті. Жол-жөнекей Гүлшат қолындағы чемоданды да алып үлгірді. Поезд баяу қозғала берді. Ең әуелі басқышқа жеңіл қарғып өзі шықты да шапшаң бір қимылмен Инешті жеңіл тартып алды. Қабақ қағыста өзін тамбурда көрген ол Мәуленнің мына қимылына қайран болып қалған еді. Ендігі сәтте Гүлшатқа да оның қол ұшын ұсынып жатқанын көрді.

— Рақмет құрметіңізге, мен әзірше осы арада қала тұратын адаммын,— деп Гүлшат күле жауап берді.— Ал, Инеш, қайырлы сапар! Каникулдан оралғандарға сәлем.

— Айтам, айтам ғой, Гүлшат!

— Әйтеуір, түбінде бір баратын болсаң, онда қазір жүр, сен үшін де билет алып қойдым,— деп Мәулен поезбен қатарласа жүріп келе жатқан Гүлшатқа қулана айқай салды.

Гүлшат артық алынған билет үшін өзін айыптымын дегендей қысылыңқырап қалып еді, Инештің жіңішке даусы көңілін аударып әкетті.

— Практикаң сәтті аяқталсын, Гуля, сау оралыңдар!

— Жолың болсын!

* Күн қағып қоңыр тартқан ашаң, балғын жүзінде қуаныш нұры ойнаған Гүлшат қолын бұлғап вагонмен жарыса аяндап, біраз жүрді де кейіндеп алыстай берді.

Әуелі әлгі бір басы артық билет келіп есіне түсіп еді, соған жалғаса вагон баспалдағында қолын созып күле қараған гимнастеркалы жігіт көз алдына келе қалды: «Әйтеуір, түбінде бір баратын болсаң, онда қазір жүр!»— деген бір қоңыр дауыс құлағында тұрғандай болды.

Гүлшат өзінен-өзі езу тартты.

2

...Кең шалғай, иір-қиыр құм дала. Күн шіркіннің қарауыл ұшына аумай ұстап тұрғаны осы өлке ғана сияқты. Жаламыр от тілін сүйрендетіп жер-көкті қуырып барады. Дүние талаурап кеткен. Ауа көгілдір тартады. Сонау көкжиекке қарасаң, көк сілемік буалдыр ішінде таңғажайып бір таулар көшіп-қонып жатқандай болады. Бұйра-бұйра сырғыма төбелердің үстінде кәдімгі оттың жалқыны шалқыған секілденеді. Көктем ша-

ғында аз күнге болса да құлпыра көктеген көк, жасыл, қызыл жолақ ақ тандақ сан алуан гүлдер енді қара-күрен күйік тартып қурап қалған. Аяқ бассан, қаудырлап үгітіліп түседі. Осы бір ұланғайыр жапан даланың бетіне болмашы бір көк жолақ ирелең сызық тастап, шағын өзен ағып жатыр. Бадам өзені. Қалың шөп арасымен сыбдырлата секендеген жылан секілді, өзі көрінбейді. Жақындап келсең аяқ астынан су сылдыры ғана естіледі.

Осы бір жыламық өзен жағасына ғажайып бір ақ шатыр тігілді. Зор денелі, шикіл сары бір жігіт келді де мандайшаға:

«Қазақ университеті. Биология факультетінің V курс студенттерінің экспедициясы»— деген жазуы бар кішке-не қатырма қағаз шегеледі.

— Осының дұрыс болды, Манап, әйтпесе мына көп шатырдың ішінен өз шатырымызды таба алмайтын едік,— деп қағыта күлді Гүлшат.

Манап деп аталатын шикіл сары бері қарады. Жалпақ сары мандайын төмен ала бере «ретті жерің осы болар-ау»— деп, екі жерден ұстарамен екі тартып жасай салған қысық көзі күлімдей қалды.

— Адасса өзім бармын. Жарғақ құлағым жастыққа тимейді. Іздейтін боламын.

— Басқалар адасса ше?— деп күлді Гүлшат.

— Экспедицияның бастығы немді бітіреді? Кәрім Бозжановтың өзі іздейтін болады.

Сол кезде шатыр сыртынан басында дағардай ақ киіз қалпағы бар толық денелі біреу айналып шыға берді.

— Ә, Балғабаев па бұл? Немене, әркімнің атқарар жұмысын бөліп беріп жатырмысың?

Манаптың қысық көзі мүлде жұмылып кетті.

— Жок, Кәрім аға, ойын ғой жәй.

Кәрім қарқылдай күлді.

— Ойыны жок, мен мына экспедицияны басқарушы есепті адасып қалған адам болса, іздеуді саған жүктеймін.

— Күн болса ыстық, шөлейт дала. Мен бұл міндетті атқара алар ма екенмін,— деп Манап ойын болса да тайғанай сөйледі.

Кәрім Бозжанов пен Манап Балғабаев арасында осы бір әзіл сөз студенттер арасына кең тарап кеткен еді. Арада біраз күндер өтті. Адасқан ешкім болмады.

Сол себепті Манап та шатырдан ұзап ешқайда шыға қойған жоқ. Студенттер Кәрім Бозжановтан күнбе-күн тапсырма алып, адыр-ойпандарды аралайды. Құмды жерде өсімдіктердің қалай қоректенетінін бақылайды. Бұрын таныс емес жаңа шөптерді жинастырады. Осындай күндердің бірінде кешқұрым екі-үш жерге от жағылды. Жатаған мосыларға шәйнектер мен шелектер асылды. Қуақы бір студенттер Балғабаевты қағыта сөйледі.

— Ерлік иесін таба алмай жүр ме, әлде иесі ерлікті іздемей ме? Әйтеуір Манап мұғалім жүктеген міндетті атқармай келеді,— деп қойды олар.

Шеткерірек отырған Инеш сөзге араласты.

— Қойындаршы, мына құмда қайдағы ерлік?! Ауырмай-сырқамай, бір жерімізді жыланға шақтырмай, қайтсақ та жарар.

— Ерлік жер талғамайды,— деп қойды Гүлшат.

Ала көлеңке от жарығында Манаптың қысық көзі тағы да жұмылып кетті.

— Гүлшат дұрыс айтады. Кедергісіз орындалған мақсат арзан болады. Павлов солай деген.— Соны айтты да Манап тұрып кетті. От айнала беріп:

— Инеш, мойныңа жылан өрмелеп барады!— деп дауыстады.

Сөйткенше болмады, Инештің мойнынан сұп-суық бірдеме жүгіріп өткендей болды. Қыз бақырып қалды. Жұрт өре тұрды. Инеш қасына көптен бұрын Гүлшат барды.

— Қыбырлаған шөптен де қорқады бұлар,— деп Манап шалбарының қалтасына қолын салып теріс айналды.— Дегенмен қыз мойнына шөп жүгірту бағалаған адамға бұл да ерлік!

Біреулер күліп, енді біреулер кейіп жатыр.

— Ойынның да жөні бар емес пе, Манап!— деді Гүлшат.

— Оқасы жоқ, жылан көрсе қорықпайтын болады. Үйрене берсін,— деп жауап берді ол.

Инеш шынымен шошынып қалған еді. Тулаған жүрегі көпке дейін қалыбына түспеді. Мұздап кеткен денесі көпке дейін жылынбады.

Шынын айтқанда осы бір биылғы сапар оңайға да соғып жүрген жоқ оған. Жылда бұл факультет ауа райы қоңыржай солтүстік жақты аралайтын еді. Биыл Бозжанов бастап шықты да оңтүстіктің шыжыған шөлейтіне

тартты. Оны барып Гүлшат қостады. Практиканың аяқталуына әлі де талай күн бар. Бірақ соған шыдар Инеш жоқ. Күн өткен бе, немене, кеше мұрнынан қан кетті. Ал міне бүгін Манаптың мына бір мазағына тап болды.

Инеш түнімен ұйықтай алмады. Шошып ояна берді. Көзі ілінсе болды қорқынышты бір түстер еніп, бастырылып, қинала сөйлеп шықты.

Ертеңіне күн тағы да көкжиектен жер-дүниені күйдіре көтерілді. Таңғы тамақтан кейін біраз жұрт өзенді өрлеп алысқа кетті де, Гүлшат пен биік прическалы Қасымова Зада, Инеш үшеуі шатыр төңірегінде қалды. Бойында тірлік белгісі бар, қуармаған өсімдіктерді теріп алып, коллекция жасамақ.

Күн баяу жылжып төбеге тартты. Адам тынысын тартырлар қапырық ыстық басты.

Инеш тағы да өзін жаман сезінді. Өкпесі қысылды. Бір тізерлеп тұрды да жер таянып қайта отырды. «Күн ыстығын көтере алмай жүрмесе жарар еді»— деп ойлады анадай жерде жүрген Гүлшат.

— Жәй отырдың ба, Инеш? Бір жерің ауырды ма әлде?— Инеш жауап қатпады. Екі қолымен бетін басып терең күрсініп дем алды да көзін ашты... О, тоба, қаққан қазық па, әлде қалақ па? Инеш қолын күнге қалқалап, анықтай қарады. Сұмдық. Айнала ажым басқан кішкене шегір көзін қадап бір қалақ тұр! Жоқ, қалақ емес, жылан... Айбат шегіп тұрған жыланның басы.

Инеш дыбысын шығаруға да шамасы келмеді. Айқайлауға оқтанып, аузын ашқан қалпы жығыла кетті.

Гүлшат пен Зада қосарлана жүгірісіп келді.

— Зада... су... суық су... Зада, жүгірі!

Зада құмға малтыға шатырға ұмтылды. Гүлшат Инештің басын көтерді.

Осы бір сәтте оның құлағына ысылдаған жағымсыз бір дыбыс келді. Алыстан талып естілгендей. Ыстық буалдыр күнде құрғақ ауа жаңғырықпайды. Бар дыбысты обырлықпен жұтып, елсіз дала кеңістігінде тымырық тыныштық жайлап тұрған бір шақ. «Жылан болар»— деп ойлады Гүлшат. Инештің жүрегіне қол апарып: «Ештеңе етпес, күн соққан ғой, тынысы түзеле бастады»,— деді өзіне-өзі.

Жылан тағы да ысылдады. Гүлшат жан-жағына шошына көз салды. Жаңағы бір шегір көз қалақты бұл да көрді. Өн бойы жылан аралап өткендей мұздап жүре берді. Келер сәтте Гүлшат есін тез жиды. Ыршып түре-

гелді. Қалтасындағы пинцетін қолына алды да жыланға беттеді. Қас жауы өзіне қарсы келе жатқанын сезген жәндік айбат шегіп, сескене шегінді.

Гүлшат әлденіп кетті. Ендігі сәтте тез де дәл қимыл жасап, күйіктей күреңіткен құм өсімдіктерін тасалап жылжи жөнелген жыланның басын пинцетпен қысып қалды. Айыр тілін сүйреңдетіп жылан бұлқына берді. Гүлшат жәндіктің мойнынан қыса ұстады да көтеріп алды.

Бұл кезде Инеш те есін жиып еді. Өз өміріне қатер төндірген сойқанның енді Гүлшат тұтқынында тұрғанын көріп қуанса да шошып қалыпты, қашқақтай берді.

— Ыстық соққан болар, дем ал,— деп Гүлшат пен Зада жарыса айтты.

Инеш шатырға келді де жаймалы төсекке жатты. Кешке қарай ыстығы көтерілді. Мұрнынан жиі-жиі қан кетті. Кейде денесі қалтырап, басы айналатынды шығарды. Осылай бірнеше күн өтті. Кейде шатырда жалғыз қалуына тура келді. Ең қиыны да сол болды. Сұр жыланның суық түсі көз алдында тұрады да қояды. Осы бір үреймен құм шағылға қарайды. Бұралаң өскен тырбық сексеуілдер оның көзіне ербие түрегеп, андап келе жатқан жылан, кесірткелер сияқтанып кетеді. Шағыл жүлгелерін қуалай ербеңдеп бара жатқан өз жолдастарына қасірет, аянышпен көз салады. Шатыр ішінде сарғая жатып алып, саялы бақша ішін, ызың-шуы жоқ өз бөлмесін, сүйікті қаласының самалды көшесін қиялдады. Бар арманы соған сарқады. Жүріп кетсе мына тұрған жер болса да қол жетпес бір қиян алыс секілді соның бәрі.

Өзі өмір сүрген аз жылдың ішінде ең бір кеселімен келген осы бір сапарда оның әлсіз жанына қуат болған Гүлшат қана еді. Инештің басына суық орамал тартты. Әлсін-әлі өзенге жүгірді. Шелекпен су әкеліп шатыр үстіне себеледі. Шай қайнатты, ас пісірді. Ол осының бәрін де жарқылдап, ойнап-күліп жүріп істеді. Гүлшаттың осы бір пиғылынан Инеш өзіне деген жанашырлық, жақындықты сезді. Қайрат, төзімділігіне таңырқады да.

Осындай жанашыр жолдастың күтімінде болған Инеш айыға бастады. Далаға кіріп, шығатын болды.

Бір күні Манап Балғабаев жақын жердегі қыстаққа барып қайтты. Ағайын-туғандарынан хабар күткен студенттер оны қоршалап алды.

— Тоқтаңдар, жолдастар! Анталамандар. Ең әуелі

Инеште менің шаруам бар,— деп жұртты кие жарып шықты да шеткерірек қалған Инештің қасына келді.

— Мә, Инеш, мынау саған келген телеграмма,— деп екі қолымен еңкейе ұсынды.

Бұл Мәйнасынан келген телеграмма екен.

«Августың жиырмасында Алматыға Мәулен келеді»,— депті.

Мәулен! Көп жыл ағасымен бірге өскен, қадырлы Мәулен келе жатыр!

— Инеш, бірақ сыр шашпады. Тіл қатпастан төсегіне келіп жатты.

— Үй іші аманшылық па екен?— деп бәйек болған Гүлшатқа да «бөтен өзгеріс жоқ»— дегеннен басқа ештеңе айтпады. Түнімен дөңбекшіп шықты. Көз алдына неге екені белгісіз Мәулен келе берді. Мәулен мінген поездың бұл жерден қашан өтетінін есептеп шығарды. Содан кейін бір күні таңертең ұсақ-түйек нәрсесін буып-түйді де:

— Айығып кетер түрім жоқ, Гүлшат. Мені бүгін поездға шығарып сал!— деді.

Инеш Мәуленмен осылай табысқан еді.

3

Инеш хупеге еркін басып кірді. Мәуленге күле қарады. Қоңілсіздігін кейінге қалдырып кеткен секілді Мәулен жеңіл секіріп барып, Инеш чемоданын төбедегі жүк қуысына ырғытып жіберді. Гимнастеркасын түзеп, белбеуін тартты. Кең кеудесіне Инештің көзі түсті: өсіп, толысып кеткен. Жанасып өте беріп еді, бойы жігіттің иығына да жетпеді. Тұра қалып жоғары қарады. Екеуі де күлді.

— Ой, Мәулен, қалай өсіп кеткенсің?!— деп танданды Инеш. Содан кейін ұяла күлді.— Қызық-ау, тіпті, мен не айтып тұрмын осы?!— Мұнысы да жаңағы бір таңырқау салқыны.

— Сен де өсіп кеткенсің, Инеш.

Инеш өз бойына қарады. Тағы да күлді.

— Ал мен баяғы сен ұрса беретін қалпымда сияқтымын.

— Ұмытпаған екенсің ғой.

Инештің жүзін кірбең шалды.

— Неге ұмытайын...

025518

17

— Ым-м... әлі де жек көрем десеңші. Сондағыдай Мәйнаңа айтып шағына беретін боларсың тағы да.

Инеш қайта күлді.

— Жоқ, Мәулен. Мен шын қуанып қалдым. Ойда жоқта кездесе қалғанымызды айтам. Рас қуандым. Ал мен бар ғой, таныстардың ешқайсысы да кездеспесе екен деп тілеп едім. Ая қазір...

Мәулен қулана күлді:

«Мені де кездестіргің келмеді ме?»— деген сөз тілінің ұшында қалды. Инеш Мәуленнің ойын түсіне қалғандай:

— Жоқ, сенен басқа таныстарды айтам...— деп айқындап қойды. Неге екені белгісіз, Мәулен жайында шешесінен алған телеграмманы да, оның осы жерден өтер кезіне орай шыққанын да жасырып қалды. Макинтошын шешті. Мәулен нұсқаған жерге барып отырды. Шағына сөйледі:

— Мына қалпымда, рас, кездестіргім келмеп еді. Мұндай ыстықты кім көрген, Мәулен?! Сұмдық!.. Табаныңнан құм, тас төбеңнен күн күйдіреді де тұрады.

Ол сандал ағашынан жасалған үлкен желпуішін бетіне таяп, оңды-солды сермей бастады. Тар купенің ішінде жанға жайлы жұпар иісті салқын леп тұрды. Инештің күнқақты жүзі жадау тартып қалған. Туырылған ерніне вазелин жаққан екен, онысы да жылтырап тұр. Мәулен оны аяп кетті.

Келесі бір станцияда ресторонға барып көк термоспен какао, «Алтын кілт» деген ирис конфет және балмұздақ алып келді. Инеш бұған балаша қуанып қалды. Мөлдір стаканға құйылған ыстық какаоны күміс қасықпен іліп алып, ұрттап іше бастады. Ішкені де, іліп алғаны да сондай бір нәзік. Мәулен соған әсерленіп қалғандай. Әрине өз өмірінде бұлай шай қасықпен сораптап ішпес еді, сонда да... сонда да осы бір сайтан алғыр қылықта әдемілік бар.

— Шайдан какао жақсы ғой, мен какаоны ұнатам. Айтпақшы мен жақсы көретін конфетаны қайдан біліп әкелдің, Мәулен? Бұл менің тәттілердің ішіндегі дара бағалайтыным.

— Менің де...

— Рас па?

Мәулен қостай күліп басын изеді. Инеш сәл таңырқап отырып қалды.

— Қандай қызық үндестік! Жұрттың көбі шоколадты жақсы көреді. Жоқ, түсінбейді олар. Ирісті айт.

Қақао ішіп болған соң, Мәулен оған балмұздақ жеуді ұсынды. Инеш қолына кішкене ағаш қалақшаны алды. Әлгі бір нәзік қимылмен шынашағын тік ұстап, балмұздақтың шетінен іліп алды да аузына жақындата берген калпы күліп жіберді. Инештің бар табиғи кейпін Мәулен осы шақта ғана байқады. Тіпті қыз кескіні бұрынғысынан өзгере де қоймаған. Сондағы бір балалық қалпы. Жалғыз-ақ балаға тән бет еті енді таралып, ашаңдап кеткен. Кішкене мұрны бұрынғы түзу қалпымен созылып, көтеріле, қырлана бастаған. Бет ұшындағы қара меңі енді мүлде айқын, көз қарашығындай мөлдір қара ноқатқа айналған. «Өсіп, сұлуланып кеткен. Онда мүлде бала еді»,— деп түйді ол өз ойын.

— Кешіре гөр, күлмеске болатын емес. Бұл мороженое да менің ұнататыным. Мүмкін, сенуден де қалған боларсың. Рас айтамын... сене гөр. Пломбир ғой бұл. Тәтті мороженое. Біздің университетте тым жақсы бір доцент бар. Белгіұлов Майқан. Ой, жақсы кісі! Кішіпейіл-ақ. Кейде өзінмен ойнап, мазақтап та қояды. Сондай бір шағында лотосқа алып келіп, «бұраңбелге қалай қараушы едің?»— деді. Ал мен болсам, түсіне алмай қалдым.

— Бұраңбелге қалай қарағаны қалай, Майқан аға? Бұраңбел деп бұрып айтып тұрғаны осы бір пломбир екен. Күлдік-ау. Содан бері біз мұны бұраңбел дейміз.— Өзі кішкене ағаш қасықшамен жаңағы «бұраңбелді» ынталана алып жеп отыр. Балаша сықылықтап, жіңішке үнін мол шығара күлді.

Қыз жүдеулігі Мәуленге тағы да айқын көрінді.

— Ауырып қалған жоқсың ба өзін? Неге осынша жүдеусің?— деп сұрады.

— Ауырғанда қандай, Мәулен! Тіпті өліп қала жаздадым,— деп Инеш мұная сөйледі.— Гүлшат болмағанда расында да... Ой, Гуля!.. Мәулен, сен Гүлшатты білмейсің ғой. Гүлшат мені ажалдан арашалап қалды ғой. Күн ыстық болатын. Қарасам, бір жылан тура маған тап берді. Содан соң не болғанымды білмеймін. Кейін естідім, маған жеткізбей Гүлшат ұстап алыпты. Ой, ол болмағанда мен далада қалатын едім.— Инеш сәл езу тартты,— онда ғой: «Инеш қай төбеге қойылып еді?»— деп келіп, мына Бадамның бойын іздеп жүресіндер. Келесің ғой мені іздеп, Мәулен?

Мәулен жауап бермеді. Есіне Инештің ағасы Сабыр түсті. Сабыр! Сабыр десе, Сабыр еді-ау. Ол үш класс

жоғары оқып еді. Сонда да, Мәулен екеуі ажырамас дос еді.

Сабыр он жылдықты 1938 жылы үздік бітірді. Содан кейінгі үш жылда Ленинград университетінің философия факультетін төтенше бітіріп, соның аспирантурасында қалған болатын. Бірақ, 1941 жылдың күзінде Алматыда құрылып жатқан ұлт дивизиясына сұранып келген. Мәулен де осы дивизияда еді. Достар қайта табысқан-ды. Инеш пен оның шешесі бұларға жиі келіп тұратын. Әсіресе майданға аттанатын күнгі көрініс Мәуленнің бүгінгідей есінде.

Вокзал басы еді. Ауа райы көбінесе тымық болатын осы Алматы өлкесінде қара суық дауыл көтеріліп, қара жердің топырағын суырып тұрды. Бұларды аттандырып салуға қаланың бар халқы көтеріле келген. Вокзал төңірегін тірі жанның толқыны басты. Солардың ішінен Сабырдың да, Мәуленнің де іздейтіні Инеш пен Мәдине. «Хабарланбай қалды ма?»— деп те олар күдік алған. Ақыры әскери эшелон батысқа, майданға қарай жылжи берген... Сол кезде... бір кішкене жас қыз алға жүгіре шықты да, «Бағым» деп Сабырдың мойнына келіп орала кетіп еді... Желкесінен шорт қырыққан қысқа шашын жел серпіп, желпілдете берген-ді. Бұлар тілге келе алмады. Сабыр қарындасын бір-екі рет құшырлана сүйіп, құшағынан босатты да, вагонның баспалдағына келіп асылды. Көзіне іркіп жас алды.

— Мәйнам ауырып қалды, келе алмайды,— деп еді Инеш өксігін баса алмай.

— Қош бол,— деді Сабыр қарлыққан даусымен,— қош бол, Инешжан. Мен үшін Мәйнамның бетінен сүй, сәлем айт.

Инеш жүгірген қалпымен перронның бітер жеріне келіп тоқтады. Көмейінде күйдіре түйіліп тұрған бір кесекті жазып жіберіп еді, жас болып төгіліп кеткен. Осы бір ыстық қалыпта тұрып кішкене ақ орамалын жоғары көтеріп бұлғай бастаған. Эшелонда кетіп бара жатқан барлық солдаттар да қолдарын көтерісіп, Инешпен қош дескен-ді. Сол бір сәтте қайрат пен оттың керемет қыспағында тұрған Мәулен жүрегіне Инеш көтерген ақ орамал өз бейнесін отпен күйдіріп басып қалдырған еді.

Мәулен мен Сабыр екеуі жылға жуық бірге болды. Солдат өмірінің қуанышын да, күйінішін де бірге көрді. Дұшпанға алғашқы күшті соққы болған Қызыл Армияның Москва түбіндегі ұрыстарына қатысты. Инештің

хаттары да ұрыс даласына жиі келіп тұрды. Өл бірінші хатында Мәуленнен кешірім сұрапты. Анадй ауыр минутта онымен қоштаса алмағанын өзіне кінә санайды. «Менің ақыл-ой, сезімім Сабырдан аса алмай қалыпты»,— дейді. Содан кейінгі бір хабарында университетке түскенін жазады. Оның хаттары осылай келе бергенді. Бірде қалаға көктем келгенін, демалыста тауға шығып қызғалдақ алып оралғанын айтады. Емтихандарды ойдағыдай тапсырғанын баяндайды.

Екінші жылдың басында өзінің Мемлекеттік стипендияға ұсынылғанын жазып, әлгінде ғана есіне түсіріп отырған Белгіғұлов Майқанды айтады. Кейінгі бір хатында Мәйнасының аурулығын, Сабырды есіне жиі алып, жылай беретінін де жазып еді. Ал, мына бір хаты мүлде басқаша... «Мезгіл жетсе де күн әлі жылына қойған жоқ. Тау жақтан келер ызғар бар. Мұндай қыс бұрын болмаса керек. Бізді жаңа салынып жатқан гидроэлектростанцияға апарды. Үш күн болдық. Ой, шаршадым, Баға. Суық тиіп қалса керек, денем қызады. Сонда да босатпады. «Соғыс уақыты, төзу керек!»— Бұл ұран. Міне, бүгін ғана келіп отырмын. Мәйнам сағынып қапты. Сені, әсіресе көп ойлайды. Энергияның жетімсіздігінен трамвай да жүрмейді».

1942 жылдың қысында Мәулен ауыр жараланып госпитальға кетті. Сабыр сол бөлімде қалған. Содан кейін ол Инештен де, Сабырдан да жылдар бойы ажырасып қалды. Кейін 1945 жылы Одерден әрі өткенде тағы бір жолдасына кездесіп, одан Сабырдың Минск үшін ұрыста қаза тапқанын естіді.

Міне, енді сол туралы сұрайын деп Мәулен әлденеше рет оқталды да, сұрай алмады. Ал, Инеш болса, Сабырды еске түсірердей мезгеу жасамады. Өзі жайлы орында бері қарап бір қырын демалып жатыр. Жол киімдерін шешкен. Күнге күйіп күреңіткен бетінен білегі мен иығы айқын көрініп ақ тартады. Сол иығы түстес ақ жібек кеудешесі дем алған сайын болмашы ғана көтеріле дірілдейді. Қоңыр леп ойнатқан көк жапырақтың қыбырлағаны тәрізді бір тартымдылықпен адам жанына сезім дірілін әкеліп көтеріле түседі, дірілдей түседі.

Бірде Инеш жоғары полкаға қарап еді, терең ойдың өзіндей қимылсыз қалған Мәуленнің ауыр кескінін көрді. Кенет сол қияпатты келбеттің астында Сабыр тұрғандай болып кетті оған. Қыз жүрегі тітірей қалды. Өз әлсіздігін сезінген Инеш бар күйініш-қайғысын Мәйнасына

бағыштап, Сабыр жайлы әңгіменің басталмағанын тілеп еді. Мәулен кәзір сол Сабырды ойлап жатқандай көрінді оған. Сол бір ауыр жайдан оны құтқарып алмаққа ой салған Инеш, әлгінде жастығының астына тығып қойған Гейненің өлеңдер жиағын қолына алды да:

— Неміс тілін үйренген боларсың, Мәулен?— деп әңгіме тақырыбын мүлде алысқа тартты. Күтпегені де осы арадан тап болды.

— Жоқ, менен Сабыр жақсы білуші еді,— деп жауап берді Мәулен.

Инештің күн қаққан жүзіне кірбең жүгіре қалды. Сонда да ол өзін ұстай сөйлеуге тырысты.

— Ол... ол университетте оқыды ғой. Иә, үйреніп те қалған еді.

— Сұрама... соншама қысқа өмірінде соншалықты білім алған!.. Ақыл-ой ше? Ой, сұрама...— Мәулен жоғарыда тұрған былғары чемоданды ашты да, ақ қағазбен тәптіштеп оралған бір затты қолына алды. Көп қарап үнсіз отырып, Инешке ұсынды. Сабыр мен Мәулен құшақтасып, күлісіп отыр. Инеш ең әуелі суретке тосырақ қарап, сәл тұрып қалды. Сонан кейін кеудесіне басты.

— Бағым, Бағым!

Оның көз жанарында ыстық жас сәл мөлтілдеп тұрды да, сынапша домалап кетті.

Бұл көрініс бір ғана қабақ қағысқа созылды. Инеш қалтасынан аспан түстес қол орамалын алып көзіне таяй берді де, теріс айналды. Төсегіне барды, сырты қара дермантинмен тысталған жаңағы кітапты қолына алды. Бет әлпеті бірте-бірте өзгере берді. Жаңағы ыстық жастың ізі суып та үлгіргендей... Мәулен әлі көріп-білмеген бір қалыпқа түсті.

Инештің бұл ісіне қарай қалған Мәулен «нендей кітап екен?»— деп ақырын ғана үңіле еңкейіп еді, алыстан ажырата алмады. Жалғыз-ақ бір өлеңнің тақырыбына көзі зорға жетті «Schlaf und Leben». Шлаф унд лебен, ә? Түс... және лебен... лебен — өмір болуға керек «Түс және өмір». Немісше ғой бұл.

Купе ішінде тыныштық орнады. Көңілсіздік пен тыныштық үлкен қара қанаттарын жай, баяу сермеп, ағыны қатты поезбен жарысып, бұлар отырған купені басып тұншықтырып тұрғандай болды...

Алматының бірінші станциясы оған ұнамайтын еді. Көшелері қисық, үйлері сәңсіз. Сыртын сары бояумен сылаған бір қабат аласа ғана вокзал тасқын судың жолына ұстаған жеңіл-желпі бөгеудей ғана. Мыңдаған адам қалаға келіп, соншасы аттанып жатады. Сол толқынға — адам толқынына лайық сияқты емес. Бұл жылдары нелер ұлы өзгерістер болса да, станция сол баяғы қалпында қалған.

Мәуленнің осы ойын Инеш алдын ала сезгендей, өз қаласын арашалай сөйледі:

— Қалалар тарихына қарасаң, ғасырлап өседі. Ал біздің елдің қалалары айлап, жылдап өсіп жатыр. Бұл — факты. Алматының келешегі зор. Жаманның бәрі сырылып, сәндік пен сұлулыққа жол беріп келеді ғой. — Ол қалта қарап тұрып қалды. — Айтпақшы, жолда үйге телеграмма беріп ем ғой. Папам жұмыстан босай алмайтын шығар, ал Мәйнам қарсы алуға тиіс, былай жүрейік.

Бұлар машина тоқтайтын алаңға жақындай бергенде, шетірек тұрған «Москвич» машинасынан толық денелі бір қарт әйел шықты.

— Инешім, қарғам!

Инеш Мәуленнен оза жүгірген қалпында шешесіне барып асыла түсті. Оның талдырмаш кішкене денесі үлкен киімге оралғандай, кең құшаққа кіріп, жоқ болды.

— Мезгілсіз телеграмма бергеніңе үрпиісіп қалдық. Амансың ба өзін? Түу, жүдеп қалыпсың. Ашық аспан-ның асты қоя ма, күн жеп қойыпты ғой өзінді.

— Мәйна, шаршадым, — деп Инеш еркелей сөйледі. — Осы жолғы практика... сәтсіз болды. Аз күн ауырып та тұрдым. Кейінгі практика жұмысын қалдырып кеттім.

— Дұрыс болған тез оралғаның. Сағынып отырмыз, — деп шеше де Инеш еркелігіне орай құптай сөйледі.

— Папам қайда?

— Папаның өмірде қолы тие ме, келе алмады. «Академия» деп жүргені ылғи.

— Мәйна, есімнен адасқандай болыппын ғой, балаңды әкеле жатырмын.

Мәдине кенет бұрылды. Қызымен ғана болып, Мәуленді андамай қалғанын айыпқа бағып, үлкен денесін шапшаң қозғап Мәуленге келді. Қатты қысып құшақтап, бетінен сүйді де:

— Амансың ба, қарағым? Қайдан тап бола қойдың?— деп булығы солқылдап жылап жіберді.— Телеграмманды алғанбыз. Қуанып та, күйініп те отырмыз,— деді.

Жылылықпен әлсін-әлі Мәуленге қарайды. Балам деп, Сабырым деп қарағандай.

Аздан соң ентіге басып тапал, қара мұртты біреу келді.

— Жаным-ау, мен сені әлі күнге перроннан іздеп жүргемін ғой...

— Ештеңе етпес,— деп Инеш жұрттан бұрын машина руліне отырды.

— Ілгерілі-кейінді ағылып жатқан машина, қақтықтырып аларсың, жаным,— деген шеше ескертуін естімегендей.

Мәулен артқы қатарға Мәдиненің қасына отырды. Кішкене машина әуелі жай ғана қозғалды да, әп-сәтте тасты жолдың шандағын үйіріп суырыла жөнелді.

Мәулен соңғы күннің ішінде Инештің талай өнерін көрді. Ойша санай бастады. «Шет тілін біледі, машина жүргізе біледі... біледі... біледі... Би?.. Әрине, биді өте жақсы билеуге тиіс. Өсіп кеткен. Тұрған бойы талант. Сабырға тартқан да қойған. Талант қайнар бұлақ сияқты ғой. Көзін ашсаң, тасып шыға береді».

Мәулен аса бір ұшқыр сезімталдықпен әлденеге қуанып отырды. Енді оның қалаға деген пікірі де бұрынғы дағдысынша өзгере бастады. Асфальтті жол соңғы шлагбаумды кесіп өткен соң оңға бұрылды. Оң жағы қою орман болып кетті. Жолдың сол жақ қапталы біркелкі, бір қатар бойшаң ағаштар. Сарғыш тартқан жапырақтарын болар-болмас жел қағып, сыбдырлатады. Жас баланың уілдегені сияқты құлаққа жағымды, әсерлі, сырлы сыбдыр.

Мәдине шалқайыңқырап отыр. Бұл жылдарда көп өзгеріп қартайып қалғанға ұқсайды. Мандай ажымдары қалыңдап бұрынғы қара бурыл шашы енді күмістей ақ тартып кеткен. Баяғыдай сәнді прическасы да жоқ. Шашын жай ғана екі айырып, артына түйе салыпты. Үнемі күлімдеп тұратын көзінен нұр да тайған. Жол бойы сол отырған қалпы, тіс жарып ештеңе деген де жоқ. Сабырмен қалай ажырасқанын да сұрамады. Айрықша қапалық басқан кескіні де көрінбейді. Ауыр жұмыстан кейін жай ғана демалып отырған адамға ұқсайды.

Машина Абай бульварымен жоғары өрлеп келді де,

айналасы алма ағаштарымен көмкерілген сәнді, кішігірім үйдің алдына тоқтай қалды.

Зеңгір сырмен сырланған үлкен терезелерден көк жібек мұхарамалар көрінеді. Алдында әдемі тай тұяғы бар үлкен есік қара былғарымен қапталыпты. Сол қолда ауланың ішіне қарай жеміс ағаштары қоюлана, сұғына созыла түсіпті. Қызарып көрінген алма ағаштарының бұтақтары соншама зор салмақты көтере алмай, шашырай иіліп кеткен.

Оң қолда, ортасында арасы алшақ аллеяға айналып кететін асфальтті көше. Селдірей бастаған жапырақтар арасынан сығалаған күн көзі найзаша сұғына түсіп, көше бойын жолбарыс терісіндей шұбар ала теңбілдендіріп жіберген. Ағаш бастары әлсіз желмен болар-болмас шайқақтаған сайын, сол теңбілдер қозғала толқып, бір сәтте сан құбылады.

Осы бульвардың көлденең көше кесіп өтер басында биік постаментте ақпен сыланған бір кішкене баланың сымбаты тұр. Бұйра шашты, толық өнді бала мойнын соза төнген аққуға қолындағы құмырасынан жем шашып, өзі сескеніңкірей бұрылып, буыны қатқан адамдардың ешбірі де қайталай алмас, тек сәбиге ғана тән, жүрекке ұялар, соншалықты нәзік қимыл жасай бере тұрып қалған.

Кейінгі жылдарда ғана орнатылған осы бір нәзік сымбатқа Мәулен ұзақ қарап әсерленіп қалды.

— Түс, Мәулен, баяғы үй,— деді Инеш Мәуленге қарап.

— Рақмет, жатақханаға барып орналасып алайын. Кейінірек келермін.

— Оның не, шырағым?— деді үнсіз отырған Мәдине.— Жатсынғаның ба? Үйге жүр. Осында бол. Сабыр болса мынадай... Дағарадай бес-алты бөлмелі үйде үш-ақ баспыз. Үндемегенім ұнатпағаным емес, сені көріп Сабыржаным есіме түсіп көңілім бұзылып келді.

— Жата-жастана келермін. Жатсынбасын мен де.

Жаңағы сөзді жеткілікті деп санаған Мәдине қайталап сөз қатқан жоқ. Баяу басып, үйге қарай жүрді.

Өтіну пішінімен машина терезесінен үңіліп тұрған Инеш:

— Түспесең болмайды, Мәйнам да, папам да, Бағымның рухы да, мен де разы болмаспыз. Әсіресе папам ренжір.

— Университетте орын жоқ деген сөз бар ғой. Ең алдымен орналасып алайын. Сонан соң... келем ғой.

— Орын болмаса, Майқан аға бар... барып айтсақ көмектеседі...— Содан соң Мәулен сенбей тұр ма дегендей,— ол сондай адам, жақсы адам,—деп тағы да қайталап қойды.

— Дегенмен... жолдың өзі... шаршатып тастапты... киім-кешегімді ауыстырып келсем...

Инеш аз тұрып, алдыңғы жақтан әлде нені бүктеулі қалпында алды да, жүрек қытықтарлық әсем бір қимыл жасап бақ ішіне қарай жүгіре жөнелді. Мәулен зейін сала бақылап отыр. Қыз барып баққа апаратын қақпаны еркін ашып кірді де, кісі бойындай тақтай дуалдың ар жағына түсіп жоқ болды. Кешікпей-ақ оның сүйріктей салалы саусақтары бір-екі рет дуалдан жоғары көтеріліп, алма ағаштарының жапырағына сүнгіп шықты. Сәл алқынған Инеш жүгірген қалпымен машинаға қайта келіп отырды. Қолындағы көк жібек сеткаға сықай салынған қызыл алмаларды Мәуленге ұсынды.

— Мынау, өзің білесің, Бағымның өсірген алмалары еді. Ленинградтан демалысқа келген бір-екі айында осыны күтетін, су құятын, алма құрттарын өлтіретін. Күн ұзын әйтеуір осы бақтың ішінде болатын. Мен оны сол себепті Бағым деп атап кетіппін ғой. Біздерден Бағымның мінез-құлқы, психологиясы мүлде өзгеше еді. «Қайда жүріп өстің?»— деп Мәйнам кейіп те алатын. Бейнетке жаны құмар еді өзінің. Мәйнам кейде осынысын ұнатпайтын. Бағымның сол бейнетінің жемісі бұл.

Мәулен ешбір қымсынусыз-ақ алманың біреуін алып жей бастады.

— Қала көркін байқап отырған шығарсың?— деді Инеш көлденең көшеге бұрыла бергенде.— Көзқарасың өзгерген шығар, ә?

— Өзгерді, мүлдем өзгерді. Жылы тартып барады. Баяғысынан да қала мол өзгеріпті.

Инеш сақылдап күлді.

— Ой, қаншама жаңа үйлер салынды соңғы үш-төрт айда! Мына қызықты қара, Мәулен!— деп Инеш оң қолдағы сырты ұлттық ою-өрнек, зерлермен әлеміштенілген, жарқын бояулы жаңа салынған әдемі үйге Мәулен ықыласын аударды.— Вывескасын қара, кітап магазині! Ал мен кеткенде ше?.. Бұл үйдің орнында ештеңе де, топырақтан басқа ештеңе де жоқ болатын.

Мәулен де енді өзі жоқ мезгілде қала өмірінде көп жаңалықтар болғанын аңғарып келеді. Орталық почта үйінің қарсысында 1940 жылдарда ұсқынсыз жер кепелер сөмпиіп тұрушы еді. Енді солардың қарасыны құрып, кең аумақ тамаша гүл алаңына айналып кеткен. Ақырын жылжыған машина терезесінен қараған Мәуленге аллея-калар жиі алмасып, газондарға отырғызылған түрлі-түрлі гүлдер көрінеді. Гүл алаңының Киров көшесі жақ басындағы газондар арасына жиі-жиі орнатылған фонтандардан толассыз су атқиды. Күнге шағылыса қалған жалғыз сәтінде күміс бағана секілденіп кетеді де, қай-қайып келіп жерге шашырай түседі. Екі жағы таспен қаланып бекітілген арыққа келіп қосылып, балаша былдырлап өлеңін айтып төменгі беткейге кетіп жатыр.

Инеш Мәуленді университет жатақханасына әкеп түсірді.

— Тезірек орналасып, бізге келуге асық. Күтеміз. Ал орын жоқ болса, онда... Майқан Белгіғұлович бар дедім ғой. Түсіндің ғой өзін де. Хабарласамыз ғой, жақсы.

Кішкене көк машина баладай сергек бұрылып, келген ізімен кейін қайтты, Салалы саусақтарымен машина рулін ұстап бара жатқан ашаң өнді, кескінді, кішкене қызды Мәулен ойша көз алдына әкеп, ерекше бір сұқпатпен қарап қалды.

5

Чемоданын көтеріп Мәулен жатақханаға кірді. Үш қабат үйдің вестибюлі бәрінен таза жиналған. Көк, сарысы аралас шаршы тастардан жасалған мозаика еден биік терезелерден мол түскен күн сәулесімен шағылысып жалтырайды. Жоғарыға көтерілген көк решеткелі, қызыл еменмен қанатталған басқышқа жінішкелеу жолшық тартып, әрбір буынның алқымынан сым темірмен бастырып тастаған. Сол жақ қабырғада кісі бойы қол ұсыным шар айна көзге жылы, сүйкімді осы көріністі қайталап, тағы бір жасаулы зал ашқан. Айна алдындағы ақ кестемен қиықшалай жабылған аласа қызыл тумбочка үстінде тұрған автомат-телефонды біреу айналдырып, өзіне керек номерді жинастырып жатыр.

Мұндай телефонды Мәулен ең алғаш Москвада ғана көрген еді: «Жақсы болды, телефонисткамен енді ешкім де ұрыспас» — деп ойлады.

Жапсарына өрнек жүргізілген майлы көк бояулы оң

кабырғадағы үлкен қара сағат күмбір-күмбір қоңырауын соғып, вестибюльді жаңғыртып әкетті.

Қарсы беттегі қара диванда екеу отыр. Үстінде «спортшы» деп аталатын көнетоз костюм киген жас жігіт барынша зор дауыспен қасындағы сәнді киінген біреуге қарап сөйлеп жатыр.

Мәулен соларға беттеді.

— Оқуға келген едім, орналасудың жөнін айтып жіберсеңіздер!

Көнетоз костюм киген жігіт асығыс сөйлеп, бірден «сенге» көшті.

— Госпитальдан шыққан солдатсың ғой тегі? Сыңайың соны айтады. Демалу, сабаққа дұрысырақ дайындалу керек қой, жүдә.— Осыдан соң ол ромбыға ұқсастау қушық шекелі, сүйекті жалпақ бетті, сүйір иекті безеулі кескінін кенет өзгертіп қарқылдап күлді.— Ойнап айтам, достым, дұрыс істегенсің, жүдә...— Ол Мәуленнің келіп арқасынан қақты.— Ал енді орналасу керек қой? Жақсы... комендантқа барайық. Абитуриенттерге деп дайындалған орындар, әрине, үшінші корпуста. Дегенмен, бірдеме етерміз,— деп, ана жігітке бір қарап алды да, чемоданды қолына ұстап, Мәуленді жоғарыға қарай жетелей жөнелді.

Қара костюмді жігіт ештеңе деп тіс жарған жоқ. Отырған қалпы, қозғалмастан қалды. Мәулен ішінен ұнатпай келеді. Ол осы өзін жетелеп келе жатқан жігітке де онша елп ете қойған жоқ. Ұшқалақтау ма, қалай. Кескіні де қызық екен өзінің «геометриялық мына бір әдемі фигураның қолайсыз жерде тұрғаны-ай» деп ойлады Мәулен. Бұлар екінші қабаттағы шеткі бөлменің алдына келіп есік қақты. Көпке дейін іштен ешбір дыбыс бола қоймады. Мәулен әлденеге тықыршып асыққан адамша, екі қолын артына ұстап, әрлі-берлі жүре бастады.

— Қайта қағып мазалауға...— деп кілт тоқтады көнетоз костюм киген жігіт. Мәуленнің көңілін аулағандай болып, «болмайдыны» бет-бейнесін тыжыру арқылы түсіндірді,— Анна Григорьевнаға, жүдә, подход керек. Ренжіп қалатыны бар. Сондай бір шамшылдығы болмаса, өз ісіне, жүдә, п-әлл-е бір. Көрмейсің бе? Коридорға дейін, жүдә!.. Сол сәтте есік ішке қарай шегініп кетті. Мандайшаға ұсталған жұқа ала мұхарама қысқа ет-женді ақ саусақтарымен жартылай қайырылды да, аржағынан ақсары толық бетті бір әйелдің басы көрінді.

Жүзінде бейсауат келгендерге аңғартар ұнатпағандық бар.

— Ә, Жолтай Мұздарапов, сен екенсің ғой?!

Көнетоз костюм киген жігіт кешірім сұрағандай, қолын төсіне ұстап төмен иілді.

— Апыр-ай, Анна Григорьевна-ай, сенің қабағың-ай осы, түйілсе-ақ болғаны, менің жүдә, зәре-құтым қалмайды. Кішкене күлші, көңілденші!

— Қалай күлерсің. Басымды қатырды бүгін біреулер. Қойкалардың сеткасы жаман дей ме, бөлмеге неге айна ілінбеген дей ме, әйтеуір мазалап берді бір. Адам деген білім алған сайын кішіпейілдене беруші еді. Ал бұлардікі керісінше... Жоқ айнаны қайдан тап демекші?— Анна Григорьевна сөйлей-сөйлей бері көріне бастады. Айыпты мына жігіттей-ақ, соған тіке қарап тепсініп тұр.— Қойканың сеткасы жаман болса да мен кінәлімін, ә? Оған көне қоймас Григорьевнаң. Менің міндетім — бар нәрсені ұқсату. Жоқты ана ректорға барып айтыңдар. Барыңдар!— Ол шегініп ішке кірді. Есікті жабуға оңтайланып еді, көнетоз костюм киген жігіт табалдырыққа аяғын ұстап комендант әйелге жақындады.

— Анна Григорьевна... Айыпты біз емес қой, Анна Григорьевна... Бізге әзірше сеткасы жоқ койка да жарайды... Мына жігіт әскерден... байқайсың ба? Мен болсам өзіңе аян. Олар кім өздері? Айтып жіберші, жүдә? Ертең комсомол комитетінде өздерін... тәртіпке шақыртырайын.— Ол қалтасынан автомат қаламын алып жазуға оңтайлана бастады.— Бері шықшы өзің. Қабағыңды кішкене жазшы. Зәремді ұшырып барасың.

Анна Григорьевна-кенет жадырап кетті.

— Қулығың-ақ қалмайды екен осы. Зәрең сенің күнде ұшады-ау тегі. Таусылмайтын неткен көп зәре?— деп күлді.

— Анна Григорьевна, сенің қабақ қағысың сайын бір зәрем бар ғой менің. Ренжи бермеңізші. Ой-ой,— деп ол басын ұстады,— қаншама бір қымбат зәрелерім бар еді, кетті-ау қайырылмай соның бәрі. Есіл зәрелерім-ай, сырлас достар секілді еді-ау.

Анна Григорьевна сылқылдап бар денесімен күліп, Жолтайды ақырын наздана нұқып қалды. Ол ауырсынаған адамша білегін сипалап, айнала кеп жөнелді де билеп кетті.

— Ой-ой, есіл зәрелерім-ай, кеттің-ау қайырылмай.

Жоқ жерден қулық тауып, ашулы комендантты күл-

діргеніне Мәулен әуелі көңілдене қарап еді, енді соңысын тым созып, қайталай беруі орынсыз сияқтанды. Жолтай айналып-айналып Анна Григорьевнаның алдына келіп тоқтады.

— Рас айтам, бұл жігітке сеткасы жоқ койка да жарай береді. Солдат қой, үйренген. Жолдасым еді, жүдә. Бір жақсылық істеп жіберсең...

Анна Григорьевна көзін сәл сығырайтты да, әлде нені ойлап тұрып қалды. Әлден уақытта осы жатаханадағы екі жүзге тарта бөлмелерді аралап келген адамдай-ақ:

— Жарайды, өз бөлмеңе апар, сонда бір қойка сиярлық орын бар еді ғой. Кейін тіркермін,— деп байлам айтты.

— Міне, міне, біздің Анна алтын адам... Аннаның аузынан сөз шықпайды, іс, іс шығады, жүдә... Ал, Анна Григорьевна, рақмет енді,— деп ол қарқылдап күлді де, Мәуленді үшінші қабатқа қарай бастай жөнелді.

— Достым, жаңағының бәрін көңіл ашар ойын деп түсін. Анна Григорьевна іске пәл-ле... бір басындағы ашуын да... ой сұрама. Осындай подход жасамасаң, ұстараның жүзіндей қылп ете қалады...— Ол бұл арада таңдайын қағып қойды.— Жаңағы жерде мен болмадым ба... жүдә, есігінен де қаратпас... Сондай бір пәлекет. Ал ісін... байқап келесің ғой өзің де.

Бұлар койкалар жиі қойылған кіші-гірім оңаша бөлмеге келіп кірді. Мұздарапов есік жақтағы бос орынды көрсетті.

— Койканды осы араға қой... басқа жердің реті жоқ қой, көрмейсің бе. Жақсы, мен бір шаруамен кетіп барам. Кейінірек келем ғой. Өзіңді тәңір айдап маған дұшар еткен соң... енді өле қоймассың. Керек нәрсеңді қымсынбай-ақ көзірден бастап айт. Кітап керек пе? Ақша керек пе? Не керек? Кітапханада Анна Григорьевнадан да жақын таныстар бар...— Ол көзін қысып қойды,— Достым, әйтпесе, болмайды. Ал койканды орната бер, мен де келіп қалармын. Сөйт, жүдә.

Жолтай шапшаң басып шығып кетті де, іле қайта оралды.

— Айтпақшы, достым, мына қайтып оралғанға дейін аздаған бір ақша қарассаң қайтеді? Оралам ғой қайтадан. Ұқыптылық деген бар бізде,— деп төпелеп сөйлеп кетті. Мәулен сөз де айтқан жоқ, сұрағанын еркінірек ұсынды.

Жолтай шығып кеткен соң «мақтаншақ болар» деп ойлады ол. Сөйтсе де, оны іш тартып ұнатып қалды. Ашық мінезділігін, пысықтығын ұнатты.

Мәулен дағдысынша бүгін де ерте тұрды. Бөлме ішін енді ғана байыптап отыр. Жадаулау. Нәрселер орнында емес. Стол, орындық, тумбочкалар түгел сырылып, төсек-орынға жол берген. Жұрт әлі ұйқыда. Соларға қарап үй тынысының ауырлап тұрғанын сезінді. Ашық жерлермен аттап басып барып терезені ашты. Ағытыла мол-мол кірген ертеңгі салқын самалға кеудесін біраз тосып тұрды. Көше енді ғана ояна бастаған. Төрт-бес квартал төменіректегі жаңа салынған трамвай паркінің биік күмбезі күнге шағылысып, сәулесін Мәулен тұрған терезеге қадап тұр. Алыста, қала ішінде трамвай даусы естілді. Таңғы тынық ауаны дірілдете, әлдебір қалтарыстан бұрылып, тістесе, шамырқана шықылдайды. Тау жақ айқын ашылған. Түнде боран соғып өткенге ұқсайды. Бергі беткейдің қары қалындай түскен. Сонау иыққа дейін таласа өсіп барған қою орман қағаз бетіндегі ұсақ-ұсақ нүктелердей ғана. Шығыс жақ етектен түссіз жібектей ширатылып, бір шоғыр селдір бұлт өрмелей қозғалып, баяу жылжиды. Өзге шоқылардан өзін көтеріңкі ұстап тұрған біреуінің басына қызыл реңк бояу оралып келеді. Шығар күн сәулесінің реңкі. Көгерек тартқан бергі жоталар ана алыстағы қарлы құздардан қара сызықпен айқын жіктеліп, әлдебір қоңыр көлеңкеге ұқсайды. Етекке қарай сол көлеңке қоюлана, қарая қалындай түседі.

Күз рухы қала табиғатынан да сезіле бастапты. Жапырақтары енді-енді сары жолақтанып келе жатқан көше ағаштары соны аңғартады. Олар әлі де болса өз көркін жоғалта қоймаған. Тамырға барар нәрді тартып келе жатқан күз мезгілімен өз тіршілігін қорғап күреске түсіп тұрғандай. Сипай соққан самал да күз күніне болыстық жасап кетеді. Терең алған бір демімен ағаш бастарын тербеп, күз кәріне ерте бойұсынған жапырақтарды сабағынан оп-оңай үзіп алып, күннен ұялған адам көзінше жыпылық қақтырып, ашық мұнарлы, көгілжім аспанда біраз қалықтатып ойнатады.

Бұл үйдің үшінші қабатында тұрса да, қала тынысы айқын сезіледі. Жіілене бастаған көше халқының асфальтқа соққан аяқ дыбысы, төмен аққан бұлақ сылды-

ры сол қалпында жетеді. Неге екені белгісіз, кенет Мәулен ойына Инеш түсті. Ойнақы қара көзін бұған қадап, қиыла күліп тұрғандай. «Түспесең болмайды. Мәйнам да, папам да, Бағымның рухы да, мен де разы болмаспыз»,— деген сыңғыр даусы да мұның құлағында. Мәуленді жеңіл бір өкініш басты. «Сонда-ақ қалмаған екенмін»,— деп ойлады ол.

Керіліп алды да орнына келді. Өзін сергек, жеңіл сезінеді. Ұйқысы да қанып қалған. Осындай жақсы демалыстан кейін келіп құйылар қуатқа толы. Жаңа бір дүниеге енгендей. Көптен бері қадір тұтқан сағынышты орта, арман ортасы солдат көзіне аздап болса да жат көрінетіндей де түрі бар. Үй ішінің салты да, иісі де басқа. Әлі де терең ұйқы құшағында жатқан бейтаныс жолдас-тарға көзі түсті. Өзінің солдат өмірін, ниеттес достарын есіне алды. Тіпті сағыныш еткендей де болды.

Достар! Олардың кейбіреуі бұл жарық дүниеде жоқ енді. Тек өз жолдасына жарқын бейнесін қалдырып, келмес сапарға жол тартқан. Енді бірі хабарсыз. Біреулері жараланып айрылысқан. Олардың не болғаны, қайда жүргені де белгісіз. Міне, Мәулен солардың бәрінен айрылып, университет табалдырығында, әлі таныс емес жаңа достардың, болашақ достардың арасында отыр. Кенет Мұздараповты есіне алды. Ол жатқан койкаға қарап еді, төсек-орны өзгерместен кешегі қалпында тұр. «Ерте тұрып тағы да кетіп қалғаны ма? Әлде... әлде кешегіден әлі оралған жоқ па?» Одан кейінгі бір койкада әрі қарап бір қырын бүркеніп жатқан жігіт ояу секілді, қозғала береді. Қағаз сылдырайды. Оның кім екенін де, қай факультетте, қай курста оқитынын да білмейді. Сөз де қатысқан жоқ-ты. Әйтеуір кешегі кештен бері соның түрі Мәулен есінде айқын қалған. Аласа бойлы, балуан денелі, қара көзді, келбетті қара жігіт. Үстіңгі бір күрек тісі қатарынан қырындай бөлек шығып, көзге бірден шалынады. Мәулен оның жанына сыртынан келді. Жуырқан астынан тағы қағаз сылдырады. «Бұл неғып жатыр?»— деп үңіле түсті. Қара көзді, келбетті жігіт мойнын ішіне тығып алған. Ар жақ шынтағында кішкене блокноты ашық жатыр. Түп аралығында автомат қалам. Тумбочка үстінде бірінші беті ашық қалған кітаптан Лермонтов суреті көрінеді. Өзі терезеге, қарап тесірейіп қалыпты. Мәуленді көрді де, бері аунап түсті. Ұнатыңқырамай қарағандай.

— Мазаладым ба?

— Жо...

— Ерте оянып не... Өлең бе?

— Жо... Өленді ақындар жазады ғой. Ал, мен...—
Өзі балуан денесін жеңіл серпіп түрегелді. Жаңағы
бір ойлы құбылысын өзгертер емес.

— Мына Мұздарапов кешегіден әлі келген жоқ па?

— Так... сабақты жалғыз, гүл...ә? Не дедіңіз? Мұз-
дарапов дейсіз бе? Ол мұнда сирек түнейді.— Қара көз-
ді сымбатты жігіт терезе алдына барды. Бұған онша
мән бере қоймағандай. Сөзге де ықыласы жоқ. Осыны
байқаған Мәулен одан университет жайын сұрағысы
келсе де, тоқтап қалды. Өзі киінді де коридорға шықты.
Іргесін қара көк сырмен бояған ені тарлау ұзын кори-
дор. Адам аяғының көптігіне қарамастан таза, жинақы.
Люстралары жиі орнатылған. Екі бастағы үлкен тере-
зелерден түскен жарық жетімсіз болған соң, сол люс-
тралар күндіз де жарқырап жанып тұр. Қабырғаларда
сирек қойылған картиналар бар. Асхана қабырғалары
да осындай үлкен полотно-картиналарға толы екен. Ре-
пиннің, Авилов пен Левитан суреттері. Ана қарсы бұ-
рышта Нисскийдің «Белорусс пейзажи» ілінген. Сергек
жинақы залға соның бәрі сән беріп тұр.

Мәулен орталық жердегі бір столға келіп көп отыр-
ды. Жаңа келген адамды ешкім елей қоймағандай. Ақы-
ры даяшы қыздардың бірін өзіне шақырып алды. Ашаң
өнді ас тасушы қыз еппен басып келді де, жұмсақ мінез-
бен әзірше столдан заказ қабылданбайтынын, бір-екі
даяшының ауырып қалғанын, жұрттың өзді-өзі барып
буфеттен талон-қағаз алуға тиісті екенін айтты.

Мәулен өзі барып талон алды. Тамақ ішіп отырған-
да кіріп келе жатқан бір жігітке көзі түсті. Кеше диван-
да үнсіз қалған жігіт. Оның тарих факультетінің төртін-
ші курсында оқитынын, әрі университет жанындағы
комсомол комитетінің секретары болып істейтінін, фа-
милиясының Дайыров екенін кеше естіп білген.

— Секретарымыз менмендеу,— деп те қойған Мұз-
дарапов.

Дайыровтың сол кешегі қалпы. Су себеленген ұзын
қара шашы тарақталып жатық қайырылған. Ілгері шы-
ғыңқы екі шекесі ақ тартып бірден көзге түседі. Нағыз
торсық шекенің өзі. Ақ крахмал жағасы өзінің кеспел-
тек келген денесіне ұнасымды қара пиджагінен айқын
көрінеді. Сол костюмі түстес жалпақ галстугі алқымын
толтырып тұр. Ол ақырын басып, екі қолын артына ұс-

тап келеді. Кенет қолын сілкіңкірей көтеріп, сағатына қарады. Оның осы қылықтары теріс ниетте кеткен Мәуленге ұнамай жатыр. Көзін аудармай қарап, ізін бағуда. «Қайтер екен хатшылығын осы жерде көрсетіп қалатын болар?»— дегендей.

Дайыров буфетке беттеді. Сатушымен, кезек күткендермен ықылас білдіре амандасып, кімнің соңы екенін сұрап білді. Сөйтті де, әлі де кезегі келмейтін болған соң, артына ұстап келген бір қалың кітапты ортасынан аударып ашып оқи бастады.

Қатшының бұл мінез-құлқы оны таң қалдырды. Мәулен ертенгі тамақты орталай берген кезде ғана Дайыровтың кезегі жетті. Ол әлгі бір орнықты жүрісімен бері беттеді. Орын ыңғайын бағдарлап, сәл көз жанарын төңкерді де, осы столға келді. Мәулен амандаса қойған жоқ. Оның да елемеген түрі бар, бетін ас үй жаққа бөріп отыр. Әлгіндей болмады, қатшыға да тамақ келіп жетті. Сарғая піскен құймақты кесегімен бірер тістеп, стакандағы қою қаймақтан ұрттап алды.

— Бүгінгі тамақ дәмді екен,— деді де, өз сөзіне қосау іздеген адамша Мәуленге бұрылды. Тұңғыш рет тіктеп қарады.

Ойламаған жерден Мәулен оған сөз ұшын тигізе сөйледі.

— Арнап пісірілген тамақ келген болар сізге.

Дайыров сол қарап отырған қалпы, баяу барып күлімсіреді.

— Арнаулы тамақ дайындатар мені кім деп қалып едің?

— Университет басшыларының бірі емеспісіз?

Дайыров таңырқай қарады. Жүзінен күлкі ізі жоғалып кетті.

— Жоқ, достым, мен де өзіндей студентпін.

— Ал мен студент те емеспін ендеше,— деп Мәулен қатқылдау сөйледі.

— Болмасаң боларсың. Түсем деп келген жоқсың ба?

— Түсем дегеннің бәрі бірдей түсе берсе жақсы ғой.

Дайыров Мәуленнің бұлай қиямпұрыс сөйлеп, қыңырая тартып отырғанына мән бермеген түр білдірді.

— Талап тас жарады деген бар емес пе. Ал жол соқтың болса, өзің білесің,— деп қайта күлді.

Мәулен жуасып қалды.

— Жол соқтым емес. Келіп тоқтаған жерім осы.

Дайыров қайыра сөз қатқан жоқ. Мәулен түрегелді. Ойламаған жерден Дайыров та тұрды. Мәуленнің қолын алды:

— Кешіккен екенмін деп қапа болма. Майданнан келгендер үшін жеңілдік бар. Документтерінді ал да деканатқа тез бар. Қайсысына түсуші едің? Филфакқа? Өте жақсы. Ал егер әлде қалай бір қиындық болса... ну ладно, комсомол комитетіне соқсаңшы. Жалпы таныс болдық қой. Көмектесерміз.

Мәулен кенет қуанып кетті.

Осы кезде асханаға аласа бойлы, толық денелі біреу келді. Жалпақ шекелі маңдайы аздап Сократты елестетеді. Сирек қылтанақтап шыққан қысқа бұйра шашынан басының қызыл-күрең күйқасы айқын көрінеді. Жүрісі ширақ та еркін. Көп көңілін өзіне бірден қаратқан осы бір адам Мәуленге соншалықты таныс сияқты. Қайда көріп еді? Мәулен қанша ойласа да есіне түсіре алмады. Осы бір шақта жаңағы адам буфетке беттеді. Дайыров оны сол сәтте ғана байқады.

— Ой, Викентий Викентьевич келіп қалыпты ғой.

— Викентий Викентьевич деген кім бұл,—деп сұрады Мәулен.

— Добровты білмейтін бе едің? Профессор Добров. Бізде партбюроның секретары.

Ойлап қараса, Мәулен Добровты мүлде білмейді екен. Әлгібірде бұған соншалықты таныс адам сияқты болып көрінгеніне енді таңырқап қалды.

— Викентий Викентьевич тамақты үнемі студенттер асханасынан ішеді,—деді Дайыров.

Сол кезде Добров буфеттен талон алып бері беттеді. Анадайдан Дайыровты көріп, даңғырлай сөйлеп, тез басып келеді:

— Осының өзі дұрыс, Дайыров жолдас. Тамақты өзің алып ішуді айтам. Уақыт аз кетеді. Даяшы қыздарға да ренжімейсің.— Ол жақындап келді де Дайыровқа қол берді. Содан кейін түрегеп тұрған Мәуленге де қол беріп амандасты.

— Солдат. Студент болам деп келген солдат,—деп таныстырды Дайыров.

— О, өте дұрыс. Осы сендердей өмір кешіп келген жігіттер болса, университет абыройының жоғарылаға-

ны деп біл. Ал неге отырмайсың өзің. Сен солдат болсаң да мен генарал емеспін, отыра қал,— деп Добров Мәуленге қарап күле сөйледі.

— Жок, рақмет. Мен тамактанып алып тұрмын.

— Ендеше жолыңнан қалма. Кейін танысармыз,— деп Добров кілт өзгерді. Мұнысы да сондай сыпайы, табиғи шықты. Әлдебір ақжарқындығын, ақкөңілділігін танытар қылық.

Мәулен асханадан көңілдене шықты.

Филология факультетінің деканаты бас корпуста болатын. Мәулен соған барды. Жіңішке, арық өңді, ұзын бойлы, шоқал сақал декан мұны биязы түрде жылыұшырай қарсы алды. Документтерін тексере қарап: «Түсу емтиханына жіберілсін»— деп рұқсат етті.

Емтихан тапсыру оған өзі ойлағаннан әлдеқайда жеңілрек те болды. Госпитальда жатқан күндерінде Мәулен үнемі уақыт бөліп дайындала бастаған-ды. Оныншы класта өткен пәндерді қайталап оқыды. Сонысы енді көп жеңілдік келтірді. Ол емтиханды он шақты күн ішінде қысылмай жүріп еркін тапсырды.

Жеңіс сағатынан кейінгі қуанышты бір кезең келгендей. Әр түсті жылтырауық текше тастармен қабатталған еденді кең коридормен жүріп келіп, бір аудиторияның алдына бұрылды. Іштен салмақты дауыс естіледі. Профессордың даусы. Кенет оның жүрегі дүрсілдеп кетті. Аяқ-қолы дірілдеді. Тіпті қызық, майданда да бұлай қалтырап көрген жоқ еді. Ол үзіліске дейін күтуге тиісті еді, бірақ шыдай алмады. Дір-дір еткен қолымен әрі биік, әрі ауыр көк есікті ақырын ашты. Лекция оқып тұрған өзіне таныс Сократ маңдайлы профессор екен. Бұл жаққа қарайтын түрі жоқ.

Мәулен рұқсат сұрап профессордың сөзін бөлуден гөрі, осылай үндемей-ақ кіре берудің «қылмысын» аз санап ақырын басып артқы столға беттеді.

6

Бүгін түстен кейін Инеш сондай бір қуанышты сезімде жүрді. Үй ішін де өзі жинады. Базарға да өзі барып келді. Тағам дайындап жатқан шешесінің жанына барғыштады. Әлсін-әлі сағатқа қарады.

— Бол, Мәйна! Столды әзірле. Уақыт болып қалды,— деп асықтыра түсті. Содан кейін Академияға телефон соқты.

— Папа, бүгін үйде Мәулен болады!

Мәдине де қосарланып жатыр:

— Кешікпей кел, әй! Балаларды тостырып зарықтырма.

Бұл Мәуленнің осы үйге алғашқы келмегі еді. Анадағыдан кейін арада он бес күндей уақыт өтті. Мәулен болса келмеді, хабарласпады. Инештің тынышы кетті. Күтумен жүрді. Есік алдында бейсеуат тықыр естілсе де, ит үрсе де «Мәулен болар» деп жүгіре шығатын. Неге екені белгісіз, ертемен оянганда да ең алдымен ойына Мәулен түсетін болды. Әсіресе кең кеудесін керіп белбеуін тартқаны мұның есінде қалған. Жымыя күліп тұрғаны қандай жақсы. Күлгенде де, ренжігенде де арасы қосылып кететін қалың қара қасы қандай әдемі! Көтеріңкі біткен үстіңгі ерні мен күлгенде көрінетін түп-түзу аппақ тістері ше?! Қандай ыстық келбет десеңші! Міне бұл үйге сол сағындырған Мәулен келмек. Түске дейін басым ауырды деп төсекте жатқан Мәдине де тым көңілденіп кеткен. Қызының дегенін қылп еткізбей орындаумен жүр.

Инеш тағы да сағатқа қарады.

— Кәзір келіп қалады,—деп қойды. Кенет телефон шылдырлады. Қыз жүрегі шымыр ете қалды. «Мәулен болуға керек. Ал, міне, шықтым дейді ғой». Инеш жүгіріп барды.

— Алло, алло... Ие, мен ғой, тыңдап тұрған... а? Кімнің пәтері? Жо-жок, қателесіп тұрсыз. Ондай адам жоқ мұнда...

Инеш қайтып Мәйнасының жанына келді.

— Бөтен біреу. Хайруллин дегенді сұрайды.

Енді бір уақытта ит үрді. Инештің жүрегі тағы дүрсілдеп кетті.

— Бар, Мәулен келіп қалған болар,—деді Мәдине.

Инеш есікке жүгірді. «Ешкім де жоқ»—деп қайтып келді. Көңілсізденіп қалды. Кенет Мәулен бүгін келмейтін сияқтанды. Мәйнасының қасында тұрған, артқы бір таянышы жоқ веналық күрең стулға келіп отырды.

— Мәйна, мына стулдың таянышын Сабыр ағам мен Мәулен екеуі алысамыз деп шығарып жібергені есіңде ме?

— Есімде, жаным, Екеуінің сені «Мұрның қисық, көзің қыли» деп мазақтап жылата беретіні де есімде.

Инеш күлді. Ие, Мәулен мұны мазақтай беретін. Инеш болса жылайтын. Мәйнасына барып шағынатын.

Мәйнасы бұларға келіп ұрысқан болатын. Сабыр мен Мәулен үндемей қалушы еді сонда. Содан кейін Инешті жетелеп Мәдине шығып бара жатқанда екеуі шықылықтап күлуші еді. Инеш одан жаман жылайтын. Шіркін, ол да бір қызық кез-ау! Ұят-ай. Сонда Инеш неге жылады екен десенші! Инеш үнсіз отырып қалды. Сол бір жақсы күндерін есіне алды ма әлде қайтты, Мәдине де терезеден сары жапырағы теңселе сыбырлап тұрған алма ағашына қарап, үнсіз ұзақ отырды. Мүмкін Мәулен келетін болған соң Сабырын ойлаған болар. Папасы да жұмыстан келмей жатыр. Көп бөлмелі үлкен үйде екі-ақ жан. Табыттай тыныштық басып тұр. Сирек қағысқан қысқа сөзді де, оқшау шыққан аяқ дыбысын да, электр плиткасы үстінде шыжылдап жатқан жұмыртқа дыбысын да сол бір тыныштық жұтып алып жатыр. Инеш өзін тым қолайсыз сезінді. Түрегелді. Ас ішетін бөлмеге барды. Айнала кілем. Бейуақытта бәрі де сұрғылт тартып түнеріп қалған. Әлде нені күткен, әлде нені арман еткен алабұртқан көңілге дауа болар да, тоқтау болар да ештеңе жоқ. Кенет ол белгісіз бір алысқа, адам аяғы баспаған бір сырлы дүниеге кетіп қалғысы келді. Өз бөлмесіне барды. Мұнда да жаңағы бір күңгірт тыныштық қарсы алды. Бір түкпірде қарауытып үлкен бірдеме тұр. Инеш шам жақты. Е, бұл пианино екен ғой. Инеш соның алдына барды да клавиш бойымен саусақтарын жүгіртіп өтті. Ең жоғарғы жіңішке дыбыс жалғыз сәтте өз сатыларымен жуандай өзгеріп барып, ақыр соңында ұзақ тұрып қалды.

Инеш отыра қалды да, ойланбай-ақ музыка классиктерінің бірінен әлдебір сонатаның ең бір қиын бөлімі — сонаталық аллегроны ойнай жөнелді. Үй үшінде толқынды музыка үні қалқыды. Инеш ойнай берді. Әлден уақытта Мәдиненің даусы естілді.

— Ау, Инешжан, сағат жеті болды. Алтыда келем деген Мәулен әлі жоқ. Тегі бүгін де келмейін дегені ғой? Инеш үндемеді. Түрегелді. Кенет басы ауырды.

— Мәйна, мына қара, басым айналып кетті, — деді Инеш.

Мәдине үрейленіп қалды.

— Жата тұршы, қарашығым. Әнеугіден бір оңала алмай-ақ қойдың ғой. Кітапқа аз қара десем, боласың ба, тесілесің де отырасың. Жатшы, жата тұршы.

Инеш төсегіне келіп жатты да көзін жұмды. Мәдине қасына келіп отырды.

— Жамандыққа жетелемегей де, жүрегі құрғыр неге қобалжиды?— Ана көзіне жас келіп қалды. Иегі кемсендеді. Қорқынышты бір жаман сезім тұла бойын шіміркендіріп жіберді.

Осы бір үрей Мәдинені Сабыр өлгеннен кейін келіп тапты. Инештен де бір күні айырылып қалатын сияқты болады да тұрады. Қызы «басым ауырды» десе, Мәдинеге оның қаны азайып кеткен сияқтанады. «Көзімнің түбі суырды» десе, жанары суалып келе жатқандай. Жатса-тұрса да шыбындай жаны жалғыз Инештің үстінде әйтеуір. Қабағына кірбің алмасын, ренжімесін, еркін, қуанышта өссін дейді. Жастайынан жұмыс басты болмасын, басылып қалмасын деп ойлайды. Инеш «комсомолға өтем»— дегенде Мәдиненің қарсы болғаны да қызына деген осы бір таза тілеуден туған еді.

Бұл ертерек жылдардың бірі еді. Қызының мектепте оқып жүрген кезі болатын.

Бір күні Инеш үйге балалық, бейғам көңілмен қуана кірді. Кит терісінен жасалған кішкене портфелінен кішкентай ғана жаңа кітапшаны аптығып суырып, шешесіне көрсетіп еді.

— Бұл нендей кітап?— деп көңілдене, құмарт сұрады бала қуанышына ыңғайластық білдірген Мәдине.

— Бұл... бұл ма?.. Мәйна, бұл... бұл — устав, комсомол уставы. Біздер істейтін істің бәрі осында жазылған. Бүгін мені комсомол ұйымы шақырып алды, Мәйна! Сенің жасың он беске толды, комсомолға өт дейді. Мына уставты оқы дейді.

— Сен не дедің?— деп Мәдине кенет құбылып, сыздана сұрады.

Шеше құлқын андай қалған бала қаймыға берді.

— Мен... мен бе? Мен... сонан соң айттым...

Ана қызын қасына отырғызды да, әлдебір салқын жұмсақтықпен:

— Сабыр енді ғой комсомолға. Жетеді бір үйден бір комсомол,— деп Инешке тойтарыс беріп тастады. Бала-сына өз сөзін мақұлдаттыру Мәдинеге онша көп қиындыққа да түспеді. Үйде оқудан басқаға бұрылмай тік өскен Инеш өз мектебінің сабақтан тыс өміріне қатыса да бермейтін.

Солай шеттеу қалып, бар қабілетін тек сабаққа ғана жұмсап жүретін кішкене қызды енді комсомол комитеті жиі-жиі шақырғыштап, жиі-жиі тапсырмалар беріп, орындалу барысын жиі-жиі тақақтата сұрап, мазалай

бастады. Содан мезі болып жеткен Инеш шеше сөзін дұрысқа санап, комсомолға өту райынан өзгеріп те қалып еді.

Комсомол комитеті сол өзгерістердің себептерін ашпақ болған. Мұнымен бірге оқитын комсомол мүшелеріне тапсырмалар да берілді. Олар да Инешті үгіттеп, комсомол қатарында тәрбиеленудің керектігін айтысты. Көңілі бері толқып, иіліп бір келсе де, комсомолда тәрбиеленудің жәй тәрбиеленуден қандай артықшылығы барын күні бүгін көре алмаған Инеш, комсомолға өту үшін белгілі бір қоғам жұмысын атқару керек дегенді уставтан оқып ойланып қалды. Секемді көңілдің осындай аума-төкпе құбылулары кезінде өзіне таныс бір комсомол мүшесімен кездесіп еді. Хор үйірмесін жөндеп басқара алмағаны үшін комсомол комитетінен терлеп шыққан жігіт көңілсіздеу тұрған қалпында осы бір шақтағы өз күйін шағына айтты.

— Жұмыс соншалықты көп пе,— деп сұрады Инеш үрейленіп.

Мұның қандай кәбі-бар сұрақ екенін аңғармаған жігіт, өзі тұстас қыз көңілінің рақымын тілеп, өзін еңбекқор есебінде көрсетіп, сонысын сырттай шағынса да, іштей мақтаныш көре көтеріле сөйледі.

— Ой... уһ... Инеш, сұрама!.. Жұмыс дегенің жетерлік-ақ, тым көп.

Инештің зәресі ұшып кетті. Мектептен келген сәтінде-ақ Мәйнасына өзінің комсомолға кірмейтін болғанын айтты.

— Дұрыс, балапаным. Ертеден қара кешке кітапқа үнілгенің де жетер. Комсомолға еніп, басыңды азапқа салатын нең бар. Жан тыныштығын бір ойласаңшы. Шеше сөзіне құлақ ассаң жаман болмайсың, өйткені ол сенің жаман болуыңды тілемейді. Жаксы болуыңды ғана тілейді,— деп Мәдине оған ақыл айта сөйледі. Содан бері біраз жылдар өтті. Біраз өзгерістер болды. Ана басына ауыр қайғы кеп орнады. Сүйікті ұлы Сабыры қаза болды.

Енді Инештен басқа не үміті қалды оның? Тіпті Сабыры тірі кезінде де Мәдине Инешке көңілді көбірек аударатын. Өйткені Инеш қыз бала. Жасыратыны жоқ, болашақ ана. Ана десе Мәдиненің өз өмірі көз алдына келеді.

Ие, бұл революциядан бұрын болатын. Мәдиненің жас бала кезінде оның үй іші бие сүмесін кәсіп етіп еді.

Кейін қала ішінен үлкен үй салып жалға берген. Енді табыс екі жактан келе бастады. Ал Дәулеткерей болса, оқуға талпынып жүрген жас жігіт еді. Екі жас сүйіспеншілік отына шалдыққан. Уәде байласқан. Мәдиненің Дәулеткерейге шықпаймын деген ойында болып па?! Еркелетіп ұстаған төрт аға сүйікті қарындасының сезімін тұмшалар, бетін қайтарар деп ойлап па?! Бірақ солай болған. Сол бір жасырын сыр ашыла бере төрт ағаның мінез-құлқына да өзгеріс кірген. Аз күнде іс бітіп, Жаркент жағындағы бір шал саудагерге Мәдине жылай-жылай кете барған. Дәулеткереймен кездесе алмай да кеткен. Бірақ күдерін үзбеп еді. Үміт шырағы сөнбеген. Мәдине жылады, сықтады, сол көз жасы революциядан кейін ғана тыйылды. Бұл кезде біраз оқудың басын қайырып, ер жетіп қалған Дәулеткерей совет қызметкерлерінің күшімен келіп алып кеткен. Содан кейін тату да бақытты өмір құрды. Бала көтерді. Мәдине ана болды. Кім білсін, ол әйтеуір езгілік шеңберін «ана» деген ардақты сөзден асыра алмады. Дүниедегі не бір жақсы қасиеттердің бәрі де жаңағы киелі сөздің шашырандысы ғана сияқты болды да тұрады. Мәдине енді болашақ күннің бар тартыс-күресін Дәулеткерейге беріп, өзі үй тәрбиесін зор санап отырып қалды. Сөйтіп әйел бостандығы туралы үлкен ойы өз басындағы сәтті оқиғамен тынды.

Міне, ендігі ойлайтыны жалғыз Инешінің жайы. Пәле-жаладан қағыс болып, өзі сияқты жақсы жолдас тауып алса, қызын бақытсыз болады деп ойламайды.

«Өзі сияқты жақсы жолдас тауып алса...» Кенет Мәдиненің ойына Мәулен түсті.

«Апыр-ау, бүгін де келмейін деді ме?»— деп ойлады. Көзін жұмып, сұлық жатқан қызына қарады. «Шаршаған ғой, жата тұрсын»— деп ас үйге қарай беттей беріп еді, сыртқы есік ашылды. Дәулеткерей:

— Е, батыр, сенің мұның не, жоламай қойғаның?— деп сөйлей кірді.

«Қасындағысы Мәулен болар?»— деп ойлады Мәдине.

Дәулеткерей жорға жүріспен шапшаң барып, ас ішетін бөлменің есігін ашты. Сәл төмен иіліп, қолын ілгері ұсынды.

— Ал, батыр, төрлет!— Содан кейін шам жақты. Шоқша сақалын тарамдап, сәл күле тұрып қалды.— Оһо, Мәулен батыр, соқталдай жігіт болып кетіпсің ғой,

Келші бері.— Дәулеткерей Мәуленді қатты қысып, сүйіп алды. Даусы қалтырап, жүйесі босап кетті. Көріп қалмады ма дегендей есікке қарады. Орамалын алып, көзін сүртті.

— Ал, Мәулен батыр, отыр да әңгіменді айтшы,— деп диванға барып отырды. Мәуленді қасына шақырды.

«Сабырдың жайын білгісі келген ғой»,— деп ойлады Мәулен. «Неден бастау керек?»

— Біз осы арадан аттанған соң...

Дәулеткерей кенет түрегелді. Тұтқиылдан әлде не ойына сап ете қалған болса керек.

— Ау, Мәдине!— деп дауыстады да, шапшаң басып шығып кетті. Мәулен отырып қалды.

Ғажап мінезді бір адам. Мәуленнің күні бүгінгідей көз алдында: Дәулеткерей қабақ шыту дегенді білмейтін. Кімге болсын аңқылдап, құшағын жая келетін. Семьялы адаммен кездесе қалса, бала-шағасының, үй-ішінің жайына дейін қазбалап сұрақты жаудырта беретін, жаудырта беретін. Бірақ соған орай жауаптың бірін де аяқтап тындамаушы еді. Тегінде осы бір шағын денелі кутың шалға білу парыз емес, сұрау қою ғана парыз сияқты. Өз жүрісіндей ойы да шапшаң алмаса береді. Әкесінің осы бір тағатсыздығын Сабыр үнемі ерсі санап, намыстаныңқырап та отыратын еді.

Шалдың сол бір баяғы қалпы. Сабырдың да жайын іждиһаттап тындамай тұрып кетті. Жоқ, қайтып келе жатыр.

«Ие, неден бастау керек?»

Дәулеткерей Мәдинені алып кірді. Мәулен түрегелді, қарсы жүрді. Мәдине солқылдап жылап келіп, Мәуленді құшақтады.

— Жә, батыр-екесі, жылама,— деп Дәулеткерей кемпірінің құшағын ажыратып жіберді.— Бала болған-сың ба? Дардай болып онысы несі?

Мәдине орындыққа барып отырды. Шалының сөзін елең етпегендей. Нұры тайған көзі мөлдіреп, тесіле қарады.

— Айтшы, Мәуленжан, менің Сабыртайымды қайда қалдырып қеттің?— Солқылдап жылай берді. Мәулен жауап бере алмай үнсіз отыр. Дәулеткерей шығып кетті де қайта кірді. Шапшаң басып терезе жаққа өтті. Бір сәт сыртқа үнілді. Қайтып кемпірінің қасына келді.

— Қой дедім ғой саған, батыр-екесі-ау! Шақырып әкеліп мазасын алғаның не енді?! Балаңды қарызына

беріп кетті дейсің бе бұл жазған! Тағдыр солай... Ал, кәне, тамағынды қымзаула.

Мәдине көзін сүртті.

— Жарайды, жаным, мазаламайын енді, мазанды алмайын, Мәуленжан. Жәй, әншейін... Сабырыммен бір өсіп, армияға бірге барып... ие, сөйткен соң көңілім босап... Ал, енді өзің неге хабарласпай қойдың, қарғам? Әлде өкпелеп қалдың ба бірдемеге?

— Сенің жылап, зықысын шығаратыныныңды біліп келмей жүргені де,— деп қойды Дәулеткерей.

— Жоқ, Мәйна, тіптен де олай емес. Мүмкіндік болмады. Оқуға түсу, жатақханадан орын алу, жұртпен танысу дегендей...— деп Мәулен мүдіре жауап берді.

— Жарайды, жаным, жарайсың, жарайсың. Қайда жүрсең де аман бол,— деп Мәдине ас үйге беттеді.

Дәулеткерей столға келіп, жабулы газеттерді алды.

— Ой, кемпір-екесі-ай, жарайсың, жарайсың. Қолың сенің алтын-ау!— деп әрбір тағамға бір үңіліп күліп қойды.

Содан кейін ашық тұрған есікке бұрылды.— Ау, осы біздің Инешжан қайда? Мәуленнің келетінін соның өзі емес пе еді маған хабарлаған?

Мәуленнің жүрегі лүп ете қалды. Осы үйдің табалдырығынан аттап басқанда оның ойына бірінші болып оралған сұрақ та осы болатын. Жаксы жолдасы Сабырға байланысты әлдебір ауыр сезім билесе де ала көңіл болған жайы бар еді. «Инеш қайда?» деген жаңағы бір сұрақ әлсін-әлі көмейіне келіп тығылып қала бергенді. Кешікпей дәлізден:

— Басың ауырса жата тұрсаң қайтеді?!— деген Мәдиненің даусы естілді.

Есік ашылды. Сәл ғана езу тартып Инеш кірді. Ұлкен мөлдір қара көзін аудармай, Мәуленге қадала қарады. «Неге келмей кеттің, әлде бізді ұмыттың ба?» деген назды қарас. Мәулен өзін айыпты санап қалғандай. Жүрегі бір түрлі елжіреп, Инешті аяп кетті.

— Балам-екесі-ау, қайда жүрсің? Үйге қонақ шақырып, қарсы алмағаның қалай?— деді Дәулеткерей күле сөйлеп.

Инештің қабағына сәл кірбің ілінді.

— Басым ауырғаны...

Қызының жауабына Дәулеткерей мән бермеді. Шаппап құйды.

— Ал, кәне, Мәуленнің аман-есен қайтып келгені үшін көтеріп қояйық.

Бір-екі рюмкадан кейін Дәулеткерей тіпті көңілденіп алды. Түрлі әзіл айтып Мәуленді де, Инешті де күлдірді. Шал осының бәрін Сабырды еске алып, үй ішін қобалжытпау үшін әдейі жасап отырған секілді. Енді Мәулен де өзін еркінірек ұстады. Біраздан кейін Дәулеткерей түрегелді.

— Ал сендер осылай бүгінгі кешті жақсы, көңілді өткізіндер. Әңгімелесіндер. Пианино ойнатындар. Ал маған рұқсат беріндер. Қауырт шаруа бар еді. Ертерек жатып демалайын,— деп шығып кетті.

Мәдине жақын келіп отырды. Инеш сол қарсы бетте үнсіз қалған.

— Же, іш, жаным!— деді Мәдине.— Ал Сабырымның жайын айтшы, жаным. Жаңа сұрауға шалдан қорықтым.

Мәулен ойлана отырып, Сабырмен бірге болған күндерін еске алды. Майдан эпизодтарын айтты. Мәдине кейде көзіне жас алып, беріле тыңдады. Ал Инеш болса баяғы қалпында қара көзін аудармай тесіле қарап үнсіз отыр. Сабыр жайындағы әңгімені тыңдап отыр ма, әлде жас қыз жүрегіне тән басқа бір сырлы ойдың жетегінде отыр ма, белгісі жоқ. Мына электр жарығымен нұрлана түскен сурет сияқты ақ өңінен ештеңені айыра алар емессің. Жалғыз-ақ ана қадала қараған қара көзі ғана жас сезімнің отын шашады. Енді бір уақытта Мәдине жасын сүртті.

— Жарайды, жаным, оқуға келгенің дұрыс болған. Қарайлайтын әке-шешен болса да жоқ. Оқы,— деді. Содан қызына қарады. Аз-кем үнсіз отырып қалды. Қайта Мәуленге бұрылды.

— Мәулен, ендігі жылдан бастап, сен де практикаға барасың ба?

— Жоқ, Мәйна, біздің практикамыз небәрі бір-ақ рет осы қала ішіндегі бір мектепте өтетін болады.

— Әне, сондай оқуды айтсаңшы. Біздің Инеш те әуелде сондай біреуіне түсуі керек еді. Көрмейсің бе! Инеш қозғалып, төмен қарады.

— Осы факультетке неге түскенімді өзім де білмеймін.

— Әне, әне, айтып отырмын ғой. Ойбай-ау, Мәулен-жан-ау, біз сорлы маңдайға басқан жалғызымыз — мынадан да айрылып қала жаздадық қой. Өңін көрмейсін

бе, әлі түзелген де жоқ содан. Айналайын әлгі бір Гүлшат деген бала сақтап қалыпты, әйтеуір.

— Математика, не әдебиет факультетіне түсуім керек еді,— деп қойды Инеш.

Инештің бұл өкінішінде шындық бар болатын. Ол өзі он жылдықты өте жақсы деген бағамен бітіріп шыққан еді. Тарихтан басқа пәндердің бәрі де оған бірдей көрінді. Біреуін кем, бірін артық санамады. Тіпті Инеш «пәлен болсам...» деп арман еткен де жоқ. Сөйте тұра оқусыз қалуды да ойлап көрген емес. Сол жылдың күзінде Майқан Белгіұлов кездесе қалды. Биологияны мақтады. Жас Инеш соған еліге кетті. Бұған Дәулеткерей мен Мәдине де қарсы болмады. Сол ретпен Инеш биология факультетіне түсіп оқи бергенді.

— Онда несі бар, біздің факультетке келіп түс. Бірге оқитын боламыз,— деп Мәулен әзілдей күлді.

— Рас, түсер едім,— деді Инеш. Күлмей айтты. Мәулен сынай қарады:

— Оның қалай, бес жылымды заяға жібердім деп өкінбегенің бе?

Қыз жүзіне нұрлы күлкі жүгірді.

— Өкінбес едім...— Шешімді жауап сияқты.

Мәулен ойланып қалды. Инеш Мәйнасынан қысылды білем:

— Осы бір практика дегенің әбден зәрезат етіп болды,— деп қойды.

Мұның көз қылып айтылған сөз екенін Мәдине де түсінген сияқты. «Кең отырып сөйлессін, кедергі болмайын»— дегендей, белін басып түрегелді де, ас үйге беттеді.

Азғана тыныштық басты.

— Ойланып қалдың ғой,— деді тым ашығырақ кетіп, артық сөйлеп қойдым ба деп мазасызданған Инеш.— Ал Бағымнан айрылысқан соң қайда болдың?

Расында да Мәулен Инештің жаңағы бір сөзіне қаты әсерленген еді. Ол әуелі балалар үйінде, кейін интернатта болды. Әдемі киініп, қыз көзіне түсе алмады. Енді-енді бой түзеп, ақ пен қараны айыра бастаған кезде соғыс басталды. Ойлап отырса, іштей бір ынтық болып, өлең арнаған адамдары да бар екен, сонда да күні бүгінге дейін қыз аузынан бір жылы сөз естімепті. Сөйткен Мәуленге Инеш сөзі ой тастады. Ол өзі ойыны ма, әлде ойындағысын айтты ма, әйтеуір жаңа бір бірліктің тағдыр бірлігінің нышанын аңғартқандай Мәуленге.

— Ал мен болсам, сенімен бірге бір курста оқығанымызды мақтаныш етер едім,— деді ол.

— О-о, сен әлгі бір әңгіменің ұшығын қуалап отырма едің? Ойын ғой. Университетке қайта түсіп не бітіремін дейсің мен,— деп Инеш күлді.— Одан да өз жайынды айт.

— Ол бір ұзақ әңгіме. Тағы бірде айтармын. Мен бала күнгі даусыңды сағындым сенің. Ән салшы!

«Рас сағындың ба?» дегендей Инеш күле қарады.

— Өзгеріп кеткен шығар, бадалықты таба алмай өкініп жүрерсін.

— Іздеп отырғаным балалық емес. Маған соның өзгергені керек,— деді «әзілге ұстарып қалыпты» деген ойға келген Мәулен.

— Жоқ, тыңдағың келсе, пианинода ойнайын. Ал өленді сен айтатын бол.

Мәулен қарсылық білдірген жоқ.

Инеш пианино алдындағы дөңгелек орындыққа келіп жайғасты. Мәулен сол жағынан таяна келіп түрегеп тұрды.

— Не ойнайын? Бетховенді ме, әлде Григті ме?

— Жоқ, өзімізше, қазақша бірдемені...

Инеш ойланып қалды.

— Қазақша не ойнауға болады? Тіпті білмеймін.

Инеш салалы ақ саусақтарын жайып, пианино клавишына төндіре берді де: «Ал, айтсаңшы, қандай әнді?» дегендей жігітке қарап қалды. Бірақ жауап күтпеді. Басын сәл оңға салды да, «Бір бала» әнін ойнап кетті. Кең бөлме ішін ынтық болған екі жас жүректің ыстық лебіне толтырып, нәзік саз қалықтады. Жігіт көңілін тебіrentіп, әлдебір бейтаныс алысқа, жұмбақ арманға жетелеп кеткендей. Мәулен еңкейе беріп тұрып қалды. Мына нәзік толқынды ән сазындай болып, қыз бойынан жұпар иіс аңқыды. Мәулен бір сәт оған қызыға қарады. Қыз мүсіні енді оған қырынан көрінді. Ойы да, дөңі де жоқ қыр мұрын. Жұқа ерні сәл ашылыққырап қалған. Бет ұшына үйірілген кішкене ғана шұңқыр дәл кәзір күлкі ұясы секілді нұр шашады. Өріп, желкесіне түйіп қойған қомақты қара шашынан жұп-жұмыр мойыны тіпті-ақ тартады. Аш белін аша түскен қынама бел көк көйлектің кең кеудесі қос қолымен пианино клавишын ұрған сайын дір ете қалады.

Кеше майданға аттанарда кекілі желкілдеген кішкене қыздың бүгін бой жеткен, піскен шағы екенін Мәулен

осы сәтте ғана аңғарды. Енді бұрынғыдай бала деп қарай да алмайтын сияқты. Мәулен өзіне бейтаныс бір мазасыз халде тұр. Кешегі бір Инештің бала шағында өзін үлкен санап, Сабырмен теңесе жүретін онын көңілінде дәл кәзір нендей ой-пиғылдың толқыны көтерілгенін кім білсін, әйтеуір «ән сазы үзілмесе екен, Инеш осы бір күйден айнымаса екен» деген қызық тілек пайда болды. Бір шаққа көңілін үрей шалды. Ән тынса, жаңағы өзінің ыстық құшағына тартқан, қол бұлғап шақырғандай болған ғажайып бейтаныс алыс та жұмбақ арман да ғайып болардай. «Осылай отыра берші, осылай отырып осы әнді ойнай берші»— деп Мәулен іштей айтты. Ән баяулап қайта басталды да, айтып жеткізе алмас бір сағыныштың сазын көтеріп:

«Ән салшы-ай, бір бала-ай!»—

деп барып үзілді. Инеш Мәуленге күле қарады. Ән қайырмасы көңілінде тұрған жігіт қоңыр даусымен:

«Ән салшы-ай, бір бала-ай!»—

деп қайталады.

Жалыныш-сағыныш па, өкініші мен өтініші ме, әйтеуір тебірене қайырды.

Инеш өз қасында ұзақ толқып, сезімге мас болып тұрған жігіт жанына үңілді ме, жоқ па, кім білсін, сыңғыр еткен күлкісін сыйлап, түрегеп кетті.

— Көп қайталаса қызығы болмайды.

Мәулен Инештің қолынан алды.

— Жоқ, бұл аума-төкпе көңілге ғана тән философия,— деді Мәулен.

Тулаған жігіт жүрегінің дүрсілін сезіп тұрған Инеш жоғарыға, Мәуленге тіктеп қарады. Кейпінен күлкі нұры суып үлгірген. Кең ашылған ұзын кірпікті қара көзінде жалыныш пен үрей де, дәрменсіздік пен бағыныштылық та бар секілді. Қыз оған осы сәтте сайып мергеннің қолына түсіп, жаутаң қаққан жас елік сияқты болып кетті.

Инеш сәл басын шайқады. Ақырын ғана қолын босатып алды. Бұған аға болып үйреніп қалған Мәулен көңілінде аяушылық пайда болды. Қарсыласпады.

— Он екі болды,— деді Инеш сағатына қарап.

Мәулен жаңа ғана келген сияқты еді, міне, енді түн ортасы. Уақыт дегенің қалай тез өткен!

Мәулен рұқсат алып түрегелді.

Инеш оны есік алдына шығарып салды. Жып-жылы кішкене қолын ұсынды.

— Келіп тұр, Мәулен, енді,— деп сыбырлап қана айтты.

Мәулен қош айтысып басқыштан төмен түсті. Барып ауланың қақпасын ашты. Ұзын сым арқанды дыңылда-тып ит абалады. Мәулен артына қарады. Кепканың тай-тұяғы секілді үй порталы қара көлеңке тартады. Сол қара көлеңке ішінде тапжылмай қарауытып Инеш тұр.

Мәуленнің жүрегі шымырлап кетті. Қайтып келді.

— Неге үйге кірмей тұрсың?

— Сен кеткен соң...— деп Инеш күлді. Мәулен үнде-мей тұрып қалды.

Инеш тіл қатты.

— Ал бар енді.

— Жоқ, ең әуелі сен үйге кір. Сонсоң...

Инеш күліп Мәуленге қарады да, үйге кіріп кетті. Мәулен тұрып қалды. Бәлкім қайта шығар. Жалғыз қалған Мәуленді аяр. Мәулен де оны аяп қайтып келді ғой. Жоқ, Инеш оралмады. Сәлден соң табалдырықтан басталған аяқ дыбысы дәлізбен әрі алыстап кетті. Ех, қыз дегенің неткен тас жүрек еді!

Мәулен сыртқа шықты. Қою қараңғылықтан Инеш-тің үлкен қара көзі тесіле қарап тұрғандай болды оған.

7

Инеш кенет көзін ашты. Қатты ұйқыдан кейінгі дег-дар кейіппен тұңғыық бір ойда сәл жатты да, езу тартты. О, қызық, алдында күле қарап Мәулен тұр. Гим-настеркасын түзеп кейін сырғытып, белбеуін тартып қойды. Жосатты кең кеудесін керіп дем алды. Тағы да күлді. Әлеуетті қолымен бұған балмұздақ ұсынды. Қай-ратты қара шашы маңдайына түскен соң кейін қайырып еді, жатпады, қайта келіп түсті. Инеш балаша мәз бола күлді. Ой, қандай қызық десеңші! Даусы қандай сүйкім-ді! Жүзі неткен жылы. Мәулен бейнесі ғайып болды. Қыз жүрегі ұйып кетті. Инеш сондай бір тәтті сезіммен көзін қайта жұмды. Паровоздың айқайы, поездың гүрсі-лі естілді. Аңызак жел гүледі.

Инеш табалдырықта тұр. Кеудесін желге тосады. Вагон тұтқасынан ұстап ұмтыла түсіп алға қарайды. Бір сәт жүрегі дір етті. Құлап кете жаздағандай болды. Жоқ, неге құласын. Қасында жүз көзді қыран сақшы

- Аргустай¹ мұның әр қимылын қып еткізбей бағып, Мәулен тұрғанда неге құлайды Инеш?!

Поезд заулап келеді. Ие, қасында мұның Мәулен тұр. Ал артта, ана жан-жағын құм қоршаған кішкене станцияда қолын бұлғап Гүлшат қалды.

Гүлшат! Шіркін, Гүлшат деген қандай жақсы қыз еді. Апырау, сол бір жаны аяулы жақсы қызды Инеш неғып бұрын түсінбей келген осы? Тіпті, жәй түсінбегені былай тұрсын, жек көретін, сөйлеспейтін еді-ау! Ие, сөйтетін. Гүлшат оған мазасы жоқ, құрғақ бір белсенді болып көрінетін. Солай түсінуге Гүлшаттың студенттер арасында «Тазалық министрі»,— деп аталып кетуі де қамшы болды ғой деймін. Ие, Гүлшатты жұрт «Тазалық министрі» деп атайтын. Неге олай дейді екен? Студент кеңесінің мүшесі болғандықтан. Өзі жатқан корпустың мәдени тазалық жағын басқарғандықтан.

«Мезгілімен төсегің жиналмай қалса, мезгілімен терезе ашылмай қалса немесе кітап сөресі шаң болса, онда Гүлшаттан жақсылық көрем деп ойлама. Ертеңінде жатақхана «Крокодилінен» күте бер суретінді!»— деген еді Инешке біреулер. «Тазалық дәптері» дегенді де сол Гүлшат шығарыпты. Оған күн сайын әр бөлменің тазалық жайы тіркеліп, баға қойылып отырылатын болыпты. Сықаққой студент ортасы қойсын ба, бұл дәптерді де Гүлшат мінезіне әуендестіріп, «Тазалық министрінің портфелі» деп атап кетіпті олар.

Тазалықты Инеш те жақсы көреді. Бірақ Гүлшат тұздықты тым ащы етіп, асыра сілтеп алатын сияқты болады да тұрады оған. «Әйтпесе тазалық бақылаған адамды «Тазалық министрі» деп кекете айтар ма еді?!»— деп ойлайтын Инеш.

Жоқ, Инеш мүлде теріс түсініпті. Студент ортасы оны «Тазалық министрі» десе, жек көргендіктен айтпайды екен. Қайта жақсы көргендіктен, ісіне разы болғандықтан еркелетіп айтады екен.

Сол Гүлшат әлі де құммен, күнмен, жыланмен алысып, практикада жүр. Ал Инеш болса, міне, салқын үйде, жақсы төсекте Мәуленді ойлап жатыр. Инеш өзінен өзі ыңғайсызданып қалды. Сол сәтте ақырын ғана есік ашылды. Мәдине көрінді.

— Ояның ба, жаным?! Тұр онда, киін. Тамағың

¹ Грек мифологиясында кездесетін жүз көзді, ұйқы, күлкіні білмейтін қыран сақшы — қырағылықтың бейнесі.

дайын тұр. Соны іш,— деді ол. Содан кейін шыға берді де қайтып оралды.— Ие, ұмытып барады екенмін, саған бір телеграмма бар.

— Кәне, қайда?

Мәдине қалтасынан телеграмманы алып қызына ұсынды. Инеш оқыды да қуанып кетті.

— Гүлшат келе жатыр!

Инеш бір құшақ гүл ұстап, вокзал басына барды. Қарсы алуға барған жастардың алдына таласынқырап шығып тұрды.

Қызық қой. Вагон баспалдағынан шапшаң түскен Гүлшат бір шеттен қолдасып амандаса бастады. Жұрт қолын қалай қысса, Инеш қолын да солай қысты. Дабыра басылған бір ретте ғана Гүлшат Инешке тіктеп қарады:

— Оңалып қалыпсың. Тіпті, жақсы болған. Ал ана бір кезде керемет жүдеп едің ғой.— Содан соң ол басқаларға бұрылып кетті.— Бұл сапар сондай жемісті болды, жолдастар!

Оларға да осындай бір қуанышты сөзін айтады. Инеш күткен өзіне деген айрықша сезімнің бірі де жоқ онда. Бұл да оның көңілінде ана көптің бірі ғана. Ал Инеш оған жан теңгермейді. «Жоқ, Мәулен бүйтпес еді. Ол маған ерекше зер салар еді»— деп ойлады Инеш осы арада.

Дегенмен, Инеш оған ренжи қоймады. Қайткен күнде де Гүлшаттың жолдастық сезімін түгелдей өзіне қаратуды ойлап, жақындай түсті. Келесі күні сабақ басталғанда Инеш оның жанына келіп отырды. Демалыс минутында қолтықтап алды. Үйге шақырды. Бұдан былай бірге дайындалуды ұсынды. Гүлшат бұған қарсы болмады. Жалғыз-ақ Зада, Манаптар сияқты басқа жолдастармен бірге болайық дегенді айтты. Сол кезде сабаққа кіруге қайта қоңырау соғылды.

Бүгінгі күнгі ақырғы сағатта Белгіұлов Майқан лекция оқитын еді. Гүлшат жаңа орналасып жатқан жұртқа әлдебірдемені айтып, бәрін де күлдірді. Өзі аудиторияның түкпіріне қарай беттеді. Оның не дегенін тыңдай алмай қалған Инеш Гүлшаттың артқа кеткеніне қайран болды. Ол үнемі Майқан Белгіұловтың сабағында осылай кейінге кетеді. Ал Инеш болса, бұл сабақта алдыңғы столда отырғысы келеді. Сол себепті Гүлшатты өзіне

шақырып еді, анау басын шайқады. Инеш енді артқа амалсыз барды.

— Бәрібір Майқан Белгіұловичтің лекциясын мына қабырғаның ар жағында отырсаң да естисің.

— Майқан Белгіұлович қатты сөйлемейді ғой, Гүлшат.

— Ақырын болса да, анық сөйлемей ме?— деп Гүлшат қулана күлді.

— Оның рас енді...

Аздан соң Белгіұлов келді. Жүрісінде ерекше бір салмақ бар. Үсті-басы соншалықты таза. Нықтап басып кафедраға шықты. Шляпасын кафедраның үстіне қойды да, ұзын пиджагінің қалтасынан бүктеулі ақ жібек орамалын алып, маңдайын сипады. Көзілдірігін қозғап, қолайлап қойды. Осыдан кейін сыртын қалың сары қағазбен тыстаған көнетөз дәптерін ашты да, баяу ғана ежелеп оқи бастады...

Жұртпен қатар Инеш те жаза берді. Енді бір тыныс минутында Гүлшат дәптеріне қарады ол. Басында «Шайыр» деген үлкен жазу тұр. «Бір тал шайырдан бес жүздік грамм шайыр майы ағады. Ал, бір тоннасынан?» «Шайыры несі мұның?»— деп ойлады Инеш.

8

Биология факультетінің ақырғы курс студенттерін өз сабағынан кейін Белгіұлов Дарвинизм кафедрасына алып барды. Әркімге орындық көрсетіп, бәрін де жайластырды. Өзі «Адамзат баласы туралы ғылым» деген бір қабырғаны тұтасқа жуық алып тұрған фото-монтаж жақтағы столға барып отырды. Асықпай шылым тартты. Көзілдірігін алып, таза кіршіксіз орамалымен тағы сұрткіледі. Дабырлай сөйлесіп, әлі де орнығып болмаған студенттерге қарап қалды. Дағдысы ма, кім білсін, аузын қисайтыңқырап бір езулей күлімсіреді. Сол шақта азу тісінің біріне орнатылған алтын тісі жарқырап анық көрінді.

— Тс...тссс... Даулеткереева, ана Аманова екеуінді ажыратып жіберетін екен. Сабақ үстінде де сөйлеп отырдыңдар,— деп қалжындап та қойды.— Ал практика қалай өтті? Жақсы өтті ме?

— Жақсы өтті,— деп жұрттың бәрі шуласа жауап берді. Әркім өз көргенін, атқарған жұмысын, жетістіктерін айтыса бастады. Балғабаев Манап, Гүлшат Аманов

ва, биік прическалы Зада Қасымовалар сөйледі. Оларды Белгіұлов ұзақ сөйлетпей, қысқа-қысқа сұрақ қойып, дәмді жауап тілейді. Былай қарағанда, үстірт тындап, өз міндетінен құтылуы да сияқты. Қазбалап сұрап, зейін сала тындап отырған бұл жоқтай.

Жұрттың бәрі сөйлеп болған соң, Белгіұлов Инешке бұрылды.

— Ал сен ше, Дәулеткереева?

Инеш не дерін білмей қалды. Оқытушыға қарап еді, сондай бір жылы жүзбен мұны жақтап тұрғандай көрінді. Жұрт күлкісін елемеген кейпі бар.

— Мен ерте оралдым. Ауырып қалдым,— деді Инеш.

— Ие, ауырып кетті. Көре алмай қаламыз ба деп екі тіпті. Әйтеуір көрістік-ау...— деп Манап қысық көзін жұмып селкілдей күлді. «Ай, осы бір қалақбас, қысық көз, шикіл сарыға не жоқ осы. Ылғи бір кері сөйлеп, на-дандығын әйгілеп жатқаны»,— деп ызаланды Инеш.

Әуелі Манап сөзін қостаған күлкі шығып еді, тез басылды. Белгіұлов қабағын шытты. Ұнатпаған қалып білдірді. Содан кейін жылы жүзбен Инешке қарады. Инеш үйімен қарым-қатынасының барлығын танытып, Мәдиненің, Дәулеткерейдің хал-жайларын қазбалап сұрай бастады.

Балғабаев мұкалып қалғандай. Белгіұловқа жал-бақтай сөйледі.

— Ойнасақ та, ойдағы сөз, Мақа. Қу медиен далада. Инеш ауырып қалғанда бәріміз де сасқанбыз.

Белгіұлов Манап сөзіне мән бермеді. Тамағын бір кенеді де сөйлеп кетті.

— Мәселе мынада: жаңа оқу жылы басталысымен университет ректораты студенттер жазған жақсы ғылыми рефераттарға, әдебиет шығармаларына конкурс жариялаған. Бүгін-ертең газетке де басылар. Ректорат мынаны еске алады: студенттерді ерте бастан ғылыми еңбек жазуға төселдіру. Екіншіден, үздік студенттерді әйгілеу. Құрылған комиссия бар. Мерзімі үш ай. Ал осыған талаптыларын атсалысындар.

— Қандай тақырыптарға?

Белгіұлов аз ойланып алды да, ең маңызды деген тақырыптарды санай бастады. Оқитын, пайдаланатын кітаптарды атады. Осыдан соң ескерте сөйледі:

— Көшіріп алмандар. Көшіруді кім білмейді. Бірінші кластың баласы да көшіре алады. Адам қабылдаушы, еліктеуші ғана емес, адам жасаушы, адам тудырушы.

Бұл жағынан өрмекшіге де ұқсап қаламыз. Өрмекші сілбісін әмәндө өзінен шығарады ғой. Өз ісін де өзіне тән, өзіне тартатын болсын. Сен ешкімге де ұқсамайсың ғой. Рас па?— Сәл езу тартып күлген қалпы жұрттың төбесінен асыра көз салып, қимылсыз сөйледі:— Дәл, тіпті ата-анаң да түгелдей ұқсамайсың. Сенің ісін де, ендеше ешбір жанның ісіне ұқсамауы дұрыс. Ғылым мен искусствода творчество деп, міне осыны айтады. Творчество ғылымның дем-тынысы.

Жұрт аталған тақырыпты бөлісе бастады.

Гүлшат қол көтерді.

— Таңдау ерікті болса мен бұл тақырыптардың бірін де алмас едім.

Белгіұлов шалқая отырды. Қостағаны да, қарсылық білдіргені де танылмайды. Дегдар бір кейіпте.

Аманованың жүрегі тулап кетті. Ештеңе айта алмай мүдіріп қалды. Әдетте ол әлдебір пікір таласының ұшығы көрінсе-ақ іркілмейтін, сөйлей беретін, сөйлей беретін. Сөзі де дәлелді, нанымды шығатын. Ал мына Белгіұлов болса таласпайды. Үнсіз тындап отыра береді, отыра береді. Содан кейін бір кілтінді табады да бір-ақ сөзбен қайырып тастайды.

Белгіұловтың бұл мінезін ол көптен бері білуші еді. Оның ұзып тырнағына Гүлшаттың өзі де талай рет ілегіп қалған-ды. Содан ба, әйтеуір, осы бір қабағына кеп тік біткен қайқы маңдай мұғалімді Аманова іштей ұната бермейтін. Белгіұловтың әр қадамын санап, паң басып жүргені де, әр сөзін өлшеп-пішіп салмақтап сөйлегені де, сирек қарқылдап күлгені де ұнамайтын оған. Ал мынадай бір үндемей қалған сәтінде Гүлшат тіпті абыржыңқырап та қалатын. Оның дәл кәзір мүдіріп қалған себебі де сол еді. Белгіұлов терезеге қарады.

— Сонда не алмақшы едің?

Гүлшат толқына сөйледі.

— Осы мына практикадан мең бір өсімдік әкелдім. Шырыны бар өсімдік. Ыстыққа тез балқиды. Балауыз алуға бола ма деп ойлаймын өзінен. Тұрғын ел дәру шөп деп қасиет тұтады екен. Зерттегім келеді.

Белгіұлов бері қарады.

— Мұның биология ғылымына қандай қатысы бар?

— Неге қатысы жоқ?— деп Гүлшат сұраққа сұрақпен жауап берді,— маған ой салған Кәрім Бозжановтың өзі.

Майқан үндемеді. Қалтасынан папирос алды да, қо-

лын сілтеңкіреп қалып, сіреңке тұтатты. Содан кейін

— Ал, Дәулеткереева, сенің де өз тақырыбың ба ма?— деп қатқылдау сөйледі.

— Мақа, менде ешқандай тақырып жоқ. Қайсысы тандарымды өзім де білмей отырмын. Өзіңіз айтыңыз шы,— деп Инеш еркелей жауап берді.

Белгіұлов түрегелді.

— Осындай жас шақта теорияны жақсылап меңгерген жөн. Бір зерттеу институтына барып, екі ай лаборант болсаң, практика деген сонымен бітіп жатыр. Ал теория өскен соң қолға түсе бермейді.

Өзі Инешке қарап сөйлеп тұр. Бірақ «Ұлым, саған айтам, қызым, сен тыңданың» кері екенін Гүлшат бірден аңғарды.

Инеш түрегелді де Белгіұловқа беттеді. Жұрт ыдырай бастады.

— Қай тақырыпты ал дер едіңіз?— деді Инеш.

Белгіұлов тізімге үңілді.

— Биологияның түп мақсаты — табиғатты өзгерту болып табылады. Меніңше мына бір тақырыпты...— деп Майқан қарындашын бір жерге тіреді.— «Нәсіл қуалауды өзгерту мәселесіне».

Дәулеткереева ойланыңқырап қалды.

— Оқасы жоқ. Осы тақырыпты ал. Өзім көмектесемін,— деді ол аса бір жұмсақ дауыспен.

Инеш оған тіктеп қарап еді, қыз бойына электр тогі жүгіріп өткендей болды. Көптен биігірек тұратын осы бір адамның келбетінен ол өзіне деген айрықша бір жылылықты сезінді. Мына бір қорғансыз қыздың ерке жанына, ерке сезіміне пана боларлық жылылық. Тағы да қыз жүрегі дір етті. Кенет бойын қорқыныш биледі. Осы бір жылы келбет оны әлдебір тұңғыққа тартып кетердей көрінді. Рақмет айтты да, тез басып сыртқа шықты. Қітапхана жақтан ду күлкі естілді. Үлкен бағанды кен вестибюль ішін кернеп тұрған жүріс, дабырдан бөліне шыққан көңілді күлкі.

Инеш бұрыла көз салды. Өзінің алдында ғана кафедрадан шыққан бір топ студент биік прическалы, шіңкілдек дауысты Қасымованы қоршалап алған.

— Ала бөтен не сойқан келді оған? Біз ауырмай-ақ оралдық қой,— деді топ ішінен біреу.

Инеш кідіріңкіреп қалды.

— Биология заңын білмейтін бе едің?— деп Қасымова шіңкілдей сөйледі.

— Қандай заң?
— Қалыптасып қалған нәсілдік белгі қайта тәрбиеге көнбейді.

Тағы да ду күлкі естілді.

— А-а... мына мәселе ме еді айтайын деп тұрғаның,— деп Манап алға шықты.— Біз оны баяғыда оқып білгенбіз. Оңтүстіктің жылы қысына дағдыланған өсімдіктерді Сібірдің суығына үйретпек болып еді ғой. Суыққа төзімділік қасиетін арттырмақ болып... Еш нәтиже шықпады ғой.

Топ ішінен біреу қуақылана сөйледі:

— Сонда қалай, Инештің де мінез-құлқы тұрақтап қалған демексіндер ме?

Инештің жүрегі тулап кетті. Жетіп барып:

— Ие, Инештің мінезі қалыптасып қалған. Сонда не қыла қоймақшы едіңдер?— дегісі келді. Сол шақта ар жақтан Гүлшат көрінді.

— Сендерге не болған бұл, жоқты-барды сөз етіп? Адам ауырмақ түгіл, өліп те қалмай ма? Осындай да әңгіме бола ма екен!?— деп ол реніш білдірді.

— Біз биологиядан оқығанымызды сөз етіп тұрмыз,— деп Балғабаев қарқылдай күлді.

Гүлшат оның бетін қайтарып тастады.

— Жә, болды енді. Мақтан сүйгіштігің мансап болса, нағыз бюрократ шығар еді сенен.

Жұрт дулап қоштап кетті.

Инеш Гүлшатқа сондай разы болып қалды. «Ай, Гүлшат-ай, қандай жаксы, қандай әділсің сен!»

Инеш төрт қырлы үлкен бағанада тұрған айна алдына келді де, ұзын шашын бір желпіп өтті. Содан кейін жаңағы топқа барды. Сыр бермегенсіді. Гүлшаттың қолтығынан ұстап сыртқа тартты. Анырған жұрт үнсіз тұрып қалды.

¶

Екеуі сентябрьдің ыстық күніне балқып жатқан тротуарға аяқтарын тік қадап жеңіл басып келеді. Инештің алғашқы сұрағы:

— Сен сонымен Майқан ұсынған тақырыптардың бірін де алмайтын болдың ба?

— Бірін де алмайтын болдым.

— Оның жарамады, Гүлшат. Майқан ренжіңкіреп қалды ғой деймін.

— Неге ренжиді? Қайта практикаға барып жаңалық тауып әкелгеніме қуанбай ма?

— Қайдам...— деп күмілжіді Инеш.

— Асылы Белгіғұлов қызық мінезді адам. Мен түсінбеймін. Ал маған Белгіғұловтан да Бозжанов қатты ұнайды,— деп Гүлшат ашыла сөйледі.

Инеш ұнатыңқырамады.

— Қойшы, тіпті. Майқан білімді адам ғой.

— Бозжановты білімсіз деп кім айтты. Ол кісі бізді жуырда филиалдың экспериментальдық базасына алып барды. Сонда жаздық қатты бидайдың күздік бидайға қалай ауысқанын білгірлікпен баяндап берген-ді.

Инеш сенімсіздік білдіріп, Гүлшатқа күдіктене қарады.

— Барасың ба өзің? Мен алып барайын. Ал Кәрім Бозжанович бар ғой, қай уақытта барсаң да... айталық, жылыұшырап қарсы алады.

— Баруға да болады.

Содан кейін екеуі уәде байласты, баратын күнді белгіледі.

Солдай жүріп, олар қала бақшасына келіп кірді. Парктың орта тұсындағы цемент ернеулі аумақты жалтыр көлді жағалай отырғызған көк, жасыл, қызыл, қоңыр, күрең, сарғылт, ақ гүлдер дымқыл ауа толқынымен жұпар иісін шашып тұр, орталықтағы ресторанның Римский-Корсаковтың шығыс тақырыбына жазған «Шахаразадасы» үздіксіз естіледі.

Бұлар іргесінде бір қыз балмұздақ сатып тұрған, сыртында әр түрлі ою-зері бар, әдемі фонтан жанына келді. Қабыршағы тікірейген үлкен жайын арандай ашқан аузынан да, шытынап аларған көзінен де, делдиген танауынан да су атқытады.

Сол керемет құбылыстың бәрін өзіне тән емес мол күшпен жаңағы жайынды қаусырмалай құшақтап сығып тұрған бір кішкене сәби жасап тұрғандай. Осы бір фонтан қасына келген адамдардың осы қимылға таңданбай, күлмей кетпейтіні болмайтын. Талай көріп, ыстығы мен қызығы басылса да, Инеш те, Гүлшат та сәл қарап езу тартты. Содан соң бір-бір балмұздақ алып жеп, парктен шықты.

— Сонымен, барасың ғой, келістік қой,— деді Гүлшат әлгі уәдені қадағалап.

Инеш бұл сөзге мән бермеді. Өз ойындағысын сөйлеп кетті:

— Сен жаңа байқадың ба, менің өзгеріп кеткенімді? Дәл өзі деп қалдым. Жүрегім дүрсілдеп кетті. Қарасам, басқа біреу екен. Ұқсайды,— сөзі де, қасы да, биіктігі де, бәрі де ұқсайды, Гүлшат, құдай ақына ұқсайды...

— Кімді айтып келесің?

— Сен білмеуші ме едің? Жүр, онда тезірек. Әнеуігі жігіт. Таныстырайын. Жақсылап таныстырайын өзінді.

— Оның кім? Мәулен бе? Оны мен білемін ғой.

Инеш таңырқай қарады. Аңада өзін шығарып салардағы өткінші кездесуді шын таныстыққа жорымайтындай.

— Қайда жүріп танысып жүрсіңдер?

— Қызғанба, қызғанба,— деп Гүлшат сылқ-сылқ күлді,— әйтеуір таныспыз да.

Гүлшаттың онымен қайда кездескенін Инеш қазба-лап сұрамады.

— Қалай, ұнады ма саған?

— Ұнады.— Гүлшат тағы күлді.— Мәулен секілді жақсы жігіт ұнамай қалушы ма еді? Білімі аздап төмендеу болар, ә? Айып емес, армияда болғандығы ғой. Көзін айтсаңшы! Ақылға біткен байсалды, мейірбанды көз. Солай емес пе?

Инеш Гүлшаттың білегінен ұстап кенет тұра қалды.— Ах, Гулечка... кішкене кейін жүруге тура келді. Мыңа кітап магазинінде бір әйел бар еді. Сол бір кітап тауып қоям деп уәде беріп еді.

— Онда тез баралық,— деп Гүлшат бірден көнді.— Қандай кітап еді?

— Әжен Сюдің «Париж сыры» деген кітабы.

Гүлшат сырт айналып үндемей қалды. Соны аңғарған Инеш дәлел іздей сөйледі:

— Оқы деп еді... Әдебиетті білетін бір авторитет ұсынып еді.

— Ол кім?

Инеш күмілжи жауап берді:

— Әлгі... Белгіұлович...

— Ондай жазушыны Белгіұловичтың өзі оқуына қалдырайық.

Гүлшат Инешті балаға ұқсатқандай қолынан ұстады да, жетелей жөнелді...

Өткел бермес өзеннің тереңі де, саязы да болады екен.

Асу бермес таудың аласасы да, биігі де болады екен. Бозжановтың алдында асусыз тау тұр, өткелсіз өзен жатыр. Жоқ, досым, тау да, өзен де емес. Жалғыз тал бидай жатыр Бозжановтың алдында. Кәрім соған тұрып та қарайды, отырып та қарайды. Жалғыз тал бидай! Осы жалғыз тал бидай оған асу бермес асқаралы тау секілді, өткел бермес күркіреп жатқан өзен секілді. Жоқ, асу тауып, таудан да асуға болады. Өткел салып өзеннен де өтуге болады. Ал мына жалғыз тал бидай!.. Сонау Орталық Қазақстаннан үлкен кеңістікті басып өтіп, ғалым қазақтың кабинетіне тап болған жалғыз тал бидай!.. Ұзақ сапардың, көп жылғы іздену жолының бірден кесіліп, жоқтыққа батқан тұйығындай болып, оңаза сабағы мен кішкене дәндеріне тұңғыш сыр бүгіп, жұмбақ күйінде ғалым алдында жатыр.

Кәрім бұған үш жылдан бері қарауда еді. Орталық Қазақстандағы өзінің ғылымдық жұмысына жекеленіп берілген кішкене ғана егіндік жеріне көк тартып шыға бастағанда-ақ қараған. Бас жарғанын да, сүттенгенін де, дән салғанын да өз көзімен көрді. Міне, енді үйге әкеп тағы да қарап отыр.

«Мен сені еккен жоқ едім ғой, қайдан сая болдың?»— деп қарайды ол. Бар жұмбақ та осында жатыр... Кәрім мұның төрт-бес жылдық тарихына көз жүгірте бастады. Қай жылы, қай айда, қай күні қайда еккенін, одан түсімді қашан алғанын, тұқымды қайда сақтағанын, келер жылы қалай еккенін — бәрін де көз алдына әкеп отыр. Бәрі де дұрыс, бәрі де...

«Дұрыс болса, бұл шіркін қайдан келді? Еккен бидайым қайда кетті? Жер тартып кетті ме оны? Бір қателік кеткен ғой әлдебір жерде... Әлде басқа бір дәннің ұрығын торғай салып кетті ме екен? Әлде жел ме екен? «Жоқ, қате кетуі мүмкін емес, — дейді ол өзіне-өзі. — Мүмкін емес қате кетуі. Торғайдан қорғап дәкі қалпақ кигізіп қойдық қой, желді де ескеріп, онаша егіп едік қой. Қате кетуі мүмкін емес».

Осындай бас қатырар оймен Кәрім ертеңгі тамаққа шақыра келген жұбайын да елемеді. Мектепке барар бетінде кабинетке кірген кішкене ұлы Маратты да байқамады. Отыра берді, отыра берді... Бидай түрлерінің

тарихын аударды. Бір бидайдың орнына басқа бір бидай шыққанды ешкім де жазбаған.

Түс әлетінде ашаң, қыз өнді жолдасы Еңлік тағы да кабинетке кірді. Бозжанов орнынан тұрды да, жағалай кітаптар қойған кең кабинетті кесіп, ерсілі-қарсылы жүре бастады.

Кәрімнің осы бір ерсілеу қимылына аздап езу тартқан Еңлікке ол жадау көрінді. Аласы айқын, үлкен көзі бұрынғыдан да үлкейіп, өткірленіп кеткен. Қарасы мол, қанды, қара келбеті ағараң тартып, бұл көріп те, сезіп те болмаған бір халге түскен. Сонысын аяныш еткен Еңлік ақырын сөйледі.

— Кәрім... Саған Добровтан кісі келіп тұр.

— Ие, солай-ақ болсын, қарашы өзің, Еңлікжан! Мынау, міне, жұмсақ күздік... ақ алақан масақты қызыл дәнді «эритроспермум». Ал менің еккенім ше? Менің еккенім қатты жаздық — «Мелянапус 69». Нанасың ба? Ешкіден қозы туған секілді. Притом, әкесі қошқар емес, теке.

Еңлік күлкісі айқындала берді.

— Сені күтіп тұр.

— Кім?

— Добров...

— Ау... Викентий Викентьевич пе? Неге күтеді ол? Неге крмейді үйге? — деп Кәрім қаттырақ басып есікке беттеді.

Ар жақтан орта жасты әйел көрінді.

— Сізді Добров шақырады. Тез келсін деп еді. Хабарлағанымды растап, мынаған қол қойсаңыз?

Добровтың өзі келді деп түсінген Кәрім сәл тұрып қалды.

— А-а, Добров па? Жақсы... жақсы... кәзір қайда? Кабинетінде ме?

Бозжанов тамағын асыға ішіп, тысқа шықты. Күн қабағы тұнжыр. Қапталды қалың бұлт көк тұманмен астасып, тіпті төмен келіп қалған. Енжар сіркіреп жаңбыр бүркеді. Ағаштардың басына көк тұман тоғысып түтінше баяу қозғалып, есіледі. Сумен шыланған асфальт, тіпті, сонау төменге еңістей тартып, өзен арнасындай жалтырайды. Жан тыныштығын онша көп іздей бермейтін Кәрім қол шатыр да алмады, машинаға да отырмады. Күн мынадай лайсаң, салқын болғанмен бой жазуды лайық көрді де, шляпасын баса киіп, макинтошының жағасын тік көтеріп алып, жүріп кетті.

Жүріп келеді, ойлап келеді.

— Тағы да сұрайтыны диссертация жайы болар. Бәлкім, бір түрдің екінші түрге ауысуы туралы лекция оқы дер ме? Аанада осы жөнінде бір айтқаны бар еді-ау. Лекция, ә? Так, так... «мелянапус 69»... «эритроспермум»... дегенмен «эритроспермум» қайдан тап бола қалды осы? Ол осы оймен партком секретары кабинетінің табалдырығын аттады.

Викентий Викентьевич жаймалы сатыға шығып, кең бөлменің ұзын бір қабырғасын түгелімен алып, төбемен тайталасып тұрған үлкен кітап шкафтың жоғарғы сөресіне қол созып жатыр екен.

— Егее. Қәрім Бозжанович, хош келдің. Мына бір... Әлгі бидай жайындағы бір кітап керек болып... Іздеп жатқаным... А, міне, мынада екен, таптым... қайтеді?.. Туламақ па, шіркін? Құлатып ала жаздадым-ау, Қәрім Бозжанович,— деп теңселіп кеткен жаймалы сатыға өз наразылығын білдірген Викентий Викентьевич шкаф жактауынан ұстап, жер-көкті сықырлата зорға түсті. Бетінде қан ойнайды. Ілгері шығыңқы шекелі жалпақ маңдайы жіпсіп, термен шыланып жалтырайды, өзі алқынып қалған.

— Ау, мұның не, қария? Басқыш ауып кетіп, жазатайым болсаң. Тұрып кете беретін мендей жеңіл де емессің,— деп Қәрім шынын да, ойынын да араластырып сөйледі.

Сол кезде есік ашылды да, ұзын мойын, сұңғақ, аққұба, әдеміше келген көмекші қыз кірді. Бозжановтың даусын естіп кірген болса керек.

— Викентий Викентьевич, мен сізге неше рет айтпадым... Керек кітабыңызды мен-ақ әпермеймін бе? Қәрім Бозжанович мүлде дұрыс айтып тұр,— деп жатыр.

Добров мынадай қамқорлықты орынсыз санады ма, кім білсін, пенснесін төмен түсіріп, Бозжановқа сүзіле қарады. Ренжіп қалғандай кейпі бар.

— Біреудің жағдайын ойластырғаның жақсы-ау! Ал өзіңе жол болсын? Мынадай лайсаң күні жаяу жүруің қалай? Машинаң қайда? Қол шатыр неге алмағансың? Тымау тисе қайтесің? Тамағың ауырып қалса ше?— деп бастырмалата бастады. Кейпінде әзәзілдік бар.

Мұны шын көріп қалған Бозжанов:

— Ну, ну... Викентий Викентьевич... Сен мені балаға санағың бар-ау,— деп дауласа кетті.

Добров қуақылана қалды.

— Ә... ендеше сен де мені қартқа санама!

Екеуі де қарқылдай күлді. Добров есік алдында ренжіңкірей тұрып қалған көмекшіге қарады.

— Жақсы, жаным. Осы соңы болсын. Енді қайтып қайталамайын. Қітап керек болса, өзінді шақырайын,— деп жадырай сөйледі.

Көмекші қыз шығып кеткен соң орнына келіп отырды.

— Ал диссертацияң не күйде?— деді Бозжановқа.

Қәрім талай рет жеткізіп айтып, Викентий Викентьевичтің құлағын сарсытқан ғаламат бидай жайын тағы да баяндады. Партбюро секретары өз алдындағы изложницада¹ тұрған он шақты қарындашты топтап ұстап, суығандарын басқаларымен теңей отырып, ықыластана тыңдап, содан соң сөйледі:

— Диссертацияны ендігі жылға қалдырмайсың. Қайткен күнде де биыл қорғау дұрыс. Тоқтамға келер уақыт жетті. Мұны партия ұйымының тапсырмасы деп біл. Бір қызық жай бар... Айтса да, бір жыл кейін еккен бидайдың жайы да осындай ма?

— Жок, олар Орталық Қазақстанның бар суығына төзіп, күздікке айналып келе жатқан «мелянапус 69-дың» өзі. Селтең шығып, тұйыққа қамап қойғаны — ана бірі ғой...

— Жок, сен оған көңіл бөліп, тереңірек зерттеуің керек: Бүгін Кеген аңғарынан бір колхоз председателі келді маған. Кеудесі былай...— Ордендері бар дегендей ол қолымен төсін көрсетті.— Қолында бір уыс бидай. Председательдің айтуы бойынша бір масақтан түскен бидай. Ал соның ішінде бес-алты тал қара бидай жүр.

— Міне, қызық,— деп Бозжанов ынталана дауыстап жіберді.

— Қызық жай деп отырғаным да осы. «Мұның сыры неде? Соны түсіндіріңдер»,— деп келген колхоз...

Кенет есік ашылды. Салмақпен басып Белгіғұлов кірді.

Добров түрегелді.

— О, Белгіғұлович, дөп келдің. Сөйтіп колхоз председателі осының сырын түсіндіріңдер деп келген.

Диванға саспай келіп отырған Майқан Добровты тыңдап қалды.

Викентий Викентьевич әңгімені қайта бастады.

¹ Изложница — қалам, қарындаш салып қоятын сауытша.

— ...Сөйтіп бүгін түсте осында келді... кеудесі[•]мынадай... Бір бидай масағынан қара бидай шыққан...

Белгіғұлов «рас па» дегендей елендеп қуанып отырды. Әр жерінде сұрақ қойып, ынталанады. Бір заманда Бозжановқа қарап:

— Міне, бұл саған табылмас факты ғой,— деп қойды. Добров сөзін аяқтады:

— Сөйтіп мен оған бір-екі ғалым мен биология факультетінің студенттерін жіберіп тексеруге уәде бердім.

Белгіғұлов түрегелді. Шылым тартты. Бозжановтың қасына келді.

— Зерттеуге тұрарлық нәрсе екен. Барып қайту керек, көзбен көрген дұрыс.

— Соған Бозжанов екеуіңізді жіберейік[•]пе деп ойлап едік,— деді Добров.

Белгіғұлов орнына барды. Темекі түтінін молынан ішіне тартты да сыздыктата шығарып, ойлана отырып қалды. Содан кейін сіренкесін қалтасына салды.

— Барып қайтуға әбден болады,— деді ақыры.

— Бесінші курс студенттерін түгел апару керек, көрсін. Тәжірибе алсын. Қітаптарды құр жаттата бергеннен ештеңе де шықпайды,— деп Бозжанов ұсыныс жасады. Добров қостай сөйледі.

— Теория қашан да практика арқылы ғана жанданады. Жандандыруымыз керек бұл теорияны.

Белгіғұлов қарсы дау айтты.

— Теория жетекші роль атқаруға тиісті. Практика, практика деп, студенттерді оқудан қол үздіріп жіберуге болмайды.

— Әлбетте,— деп қойды Добров.— Ал дайындалыңыздар.

Белгіғұлов тұра берді де Добровқа күрт бұрылды:

— Ұмытып барады екемін-ау. Өткен жылы үшінші курста біраз себеппен өтпей қалған арнаулы курсым бар менің. Биыл, міне, төртінші курста төтенше түрде соны жүргізуге тура келеді. Ол жөнінде деканаттың тапсырмасы бар.

Викентий Викентьевич «не дейсің?»— дегендей Бозжановқа қарады.

— Шынында сол колхозға студенттерді екі адамның бастап баруының қажеті қанша?— деді Кәрім.

— Ие, бір адам барса да жетеді ғой,— деп Белгіғұлов қостай сөйледі.— Мына Кәрім Бозжанович барсын. Жазып жатқан диссертациясына қажет фактылар.

Добров бұл пікірге көніп қалды. Белгіұлов бұрын тұрды да қош айтысты. Неге екені белгісіз, есікке қарай бет алғанда езу тақты.

Бұлар қабылдау бөлмеден сыртқа беттегенде партбюро секретарының есігі қайта ашылды. Ар жақтан Викентий Викентьевичтің жалпақ жалтыр басы көрінді.

— Кәрім, барған соң әлгі колхоз председателімен сөйлесесің ғой. Өзі ақжарқын тамаша адам екен. Фамилiaсы... е-е, а, ие, Сексенбаев. Ал жақсы. Айтпақшы, Кәрім Бозжанович, ана қалған бидайларға да зер сал дедім ғой. Ұмытпассың оны. Кім біледі, аралық түр дегеннің сипаттары содан табылып қалар! Ғажап емес... Ал сау бол...

Осы сырды ішке түйіп, Кәрім үйіне оралған сәтте стол үстінде оқшау тұрған жалғыз тал бидай оның көзіне тағы ілікті.

«Сенің сырың мен жұмбағың қайда бұл?» деп ол шкаф қуысынан қатты қағазға оралған тағы бір тал бидайды алды да, жазу столына әкеліп, орамын ашты. Енді екеуін қатар қойды, бір «мелянапус 69-дан» екі тал бидайдың екі түрлілігі жай көзге де айқын. Бірі кәдуілігі «мелянапус 69-дың» өзі, ал екіншісі... «эритроспермум». Қай ғайыптан пайда болғалық?

Жаңағы шкафтан алған бидайдың масағын дәл түбінен ақырын ғана қырқып алды. Сабағының собыққа тақалған түбі қуыс емес, бітеу екен. Бұл қатты сортты бидайдың белгісі болатын.

Ол масақты қолына салып үкті де, қауызын ақырын ғана үрлеп ұшырды, содан соң ұзақ қарады.

«Иә, бұл шыныдай жылтыр, қатты бидайлар»,— деп қорытты ол өз ойын. Кенет оның көзі басқалардан оқшаулау бір дәнді шалды. Кәрім оны жырмалап, оңаша алып шықты. Ақшыл, солғын қызыл, ұнды, крахмалды дән. Кәрім таңырқай қараған қалпы қатып қалды.

— Еңлік! Еңлік, мына қызықты қара!— деп ол кабинеттен жүгіре шықты,— мына кереметті қара, байқайсың ба? Мыналар, міне, қатты бидайлар. Ал мына біреуді қара, солғын қызыл... ұзыншалау... Байқаймысың?— Биологиядан хабары болмаса да, Еңлік Кәрім алақанына ықыластана үңілді. Басқаларға ұқсамайтын бір түйір бидайды мұның көзі де шалды.

— Бұл, міне, жұмсақ бидай. «Эритроспермумың» осы. Қызық екен! Жалғыз түйір дәннен өнген бір баста екі

түрлі бидай! Міне, ғажап! Дәл Сексенбаев айтқандай! Кәрім осы сөзді әлсін-әлсін қайталай берді.

10

Көпке дейін үйден ешкім жауап бермеді. Есік жақтауының кісі бойы қол ұсыным жеріне орнатылған қызыл кнопканы Инеш қайта басты. Коридорда ұзақ соққан қоңыраудың самарқау үні бұлардың құлағына үздіксіз келіп тұр.

— Мәйнам ешқайда кетпеске керек еді,— деді Инеш тынышсызданып.— Ертемен өзін жайсыз сезініп отыр еді. Мигрені... ұстап қалған ғой тағы.

Инештің салалы саусақты кішкене қолы тағы кнопкаға барды. Жұп-жұмыр, мүсінді ақ сүйрік білегін жалаңаштап, ақ жібек кофтасының кең, ұзын жеңі кейін сырғыды. Әлден уақытта арғы жақтан ауыр қозғалған аяқтың төсенішке тиген жұмсақ даусы естілді. Былғарымен қапталған қалың қара есік жеңіл ашылып кетті. Мәнерлі көр-шұбар ұзын халатты Мәдине көрінді. Үлкен дымқыл ақ орамалмен бір жақ шекесін айқара таңып алыпты. Етженді беті қызара бөртіп ісініп, бұрынғы толық, маңғаз келбетін бұзып жіберген.

— Тағы не, басың ауырып тұр ма?— деп Инеш ақырын сөйлеп, аяғын ұшынан басып үйге кірді. Кескінінде кейістіктің ізі білінеді.

— Ие, Инешжан,— деді ол таңулы жақ шекесін дірілдеген қолымен қатты басып,— миыма қарай бір жылан...— Мәдине ернін жыбырлатып, күмілжи сөйледі де, теңселе басып, өз бөлмесіне беттеді. Инеш кең коридордың түкпір жағындағы бөлменің шынылы есігін ақырын барып ашып, Гүлшатты бастап кірді.

— Кәзір келемін, ренжи көрме, Гулечка. Мә, мынаны қарай тұр.— Инеш қызыл былғарымен қапталған үш кісілік жұмсақ диванның қалқанында тұрған қалың альбомды алып Гүлшатқа берді де, еппен басып асыға шығып кетті.

Аса бір ұқыптылықпен сәнді жиналған үлкен кабинет. Қарама-қарсы екі қабырғадағы сонау төбеге тірелетін бес-алты қатар сөреде сығыстырыла қойылған кітаптар. Жұқа мұхарама ұсталған үлкен терезенің алдында қызыл ағаштан зерлеп істелген көк шұғалы сәнді жазу столы тұр. Оң бұрышта радиоприемник, сол жаққа малдас құрып отырған құндыз бөрікті біреудің қара мәр-

мәрдан шабылған кішкене статуэткасы қойылған. «Бұл Инештің папасы болуға тиісті,— деп жорыды Гүлшат ана жазу столындағы тұтас көк шұғалы креслоға отырып жатып.— Ие, ие, оның папасы академияда істейді ғой». Ал терезеге қарсы беттегі шығыс стилінде жасалып, неше түрлі ою-зерлермен безелген, өткен ұзақ заман өз табын қалдырып қарайта бастаған үлкен күміс құмыра, стол, орындықтармен әдемі үндестік жасайды. Бұл құмыра парсы елінің үздік таралған торевтика деп аталатын зергерлік өнерінің жемісі еді.

Инеш келді.

— Жалыққан жоқсың ба?— Инеш жауап күтпей-ақ шапшаң сөйлеп кетті.— Жаман ауру. Екі күннің бірінде жатып қалады. Мәйнам ауырса үйдің берекесі кетеді, Гүлшат. Мәуленнің де келмей жатқаны... осындайда жақын адамдарыңның бірге болғаны... ой, Гулечка, көп сүйеу сияқты. Кәзір сен болмадың бар ғой... мен білмеймін. Мүмкін... жылап та алған болар ма едім. Міне, сен келіп,.. тым жақсы болып қалды.

Оның осы хал-сезімін өз күшінде түсінген Гүлшат Инешке адал көңілінің аяушылығын білдірді:

— Емсіз ауру емес қой бұл. Дәрігерге неге көрінбейді?

— Гулечка, сен білесің бе? Мәйнәмнің емделгісі келмейді.

— Неге?

— Қызық, Гүлшат. Баласы өлгеннен бері қайта осылай жатып тұруды сүйе ме деймін... болмашы бірдемеге ренжиді де... жатып қалады. Шынымды айтайын, маған да ауыспаса игі деп қорқамын. Рас айтамын, Гүлшат. Нәсіл қуалайды дегенге сенбеймін. Дегенмен... жаман бір ырым бар менде. Бүгін болмаса ертең ауырып қалатын сияқты боламын да тұрамын.

Гүлшат Инеш сөзіндегі қайшылықты байқап, соған қарсы сөйледі.

— Онда сенбеймін дегенің бекер де?

— БСЭ¹ мигрень тұқым қуалайды дегенді қуаттайтын көрінеді ғой...

— Ескіріп қалды ғой энциклопедия. Жаңадан басылайын деп жатқаны да осыдан. Көп материалдар онда ескі буржуазияшыл ғалымдардың теріс пікіріне сүйеніп жазылған. Соның бәріне біз илана бере аламыз ба? Күні

¹ Большая Советская энциклопедия.

бүгінге дейін хромосома теориясын оқып келеміз. Ал Ми-
чурин ілімі оның терістігін дәлелдеп отыр. Бұл туралы
энциклопедия не айтады? Оны өзің де білесің. Не істеу
керек соған?...

Инеш оның сөзін бөліп жіберді. *

— Биология ғылымын ұстап тұрған да осы теория
ғой...— Осы кезде Мәдиненің даусы естілді. Солай бетте-
ген Инеш ойына тағы Мәулен түсті. «Кешігіп жатқаны
қалай? Әлде... келіп кетті ме екен?»

Гүлшат оңаша қалған соң альбомға үнілді. О, кан-
дай жақсы альбом! Түрлі-түсті әдемі суреттер. Алуан
түрлі архитектуралық стильде салынған сәнді үйлер. Та-
лантты суретшілердің даңқты сурет-полотнолары.

Гүлшат соларға ұзақ, ынтыға қарады.

...Мына бір сурет оған соншалықты ыстық-ақ. Қолхөз-
да егін-жайды аралағаны бар-ды оның. Айнала сары буы-
рыл тартқан түлкі мұрт егін сонау етектен көтеріліп
келе жатқан өзі реңдес көгілжім сары алашарпы бұлтпен
нәзік астасып кеткен. Ел көңіліндей еркін есіп, соның
бойымен толқын жүгіреді. Бар қуатын бойына сақтап
тыныш жатқан теңіздей. Әлдебір ұлылық, тереңдік бар,
қуаныштылық бар. «Шаба бастау керек. Ах, бұл сурет
екен ғой. «Рожь»— Шишкин, «Көз жанарын толтырып
тұрған қандай ғажап көрініс! Өмір. Кәдімгі өмір». Тіпті
Гүлшат құлағына желмен ойнап теңселген дәнді қара
бидайдың шу-сыбдыры да шалынғандай болды.

Гүлшат тағы бір суретке үнілді. Түн... жаңа ғана кө-
терілген ай алашабыр бұлт арасымен жоғары өрмелейді.
Бозғыл сәулесі алакөлеңкедей ғана. Арғы жағы түн
қоюлығына үнсіз еніп жатқан тұңғыық фонда жастық-
мастығына бой ұрған екеу тұр. Сурет астына «сүйемін»
деген сөз жазылған. Гүлшат еріксіз езу тартты. Кенег су-
реті қолынан түсіп кетті. Еденге қырынан шаншыла ба-
рып тиді де, төңкеріліп түсті. Гүлшат еңкейе беріп
еді, тап алдынан жасыл сиямен әшекейлене жазылған
екі жол өлең өре тұрды:

«Алдағы жас өмірің, болашағың,
Дәл осындай бақытты болсын, жаным»
Горький атындағы парк.

«А-а... ескерткіш екен ғой. Кім берді екен, ә? Мәулен
бә екен? Әлде, ана бір ақын бала ма екен? Соның осын-
дай... Жок, Мәулен болар... Туу, қажет емес, кім бергені». Гүлшат енді өзінің ұзақ уақыт жалғыз отырып қалғанын

кенет сезді. Түрегелді де, үй ішінде жүре бастады. Инеш әлі жоқ. Ол кішкене қол сағатына қарап еді,—жарты сағат, Инештің кеткеніне жарты сағат болған. «Енді сабаққа дайындалуға болмайды. Оның мынадай жағдайда қолы да тие қоймас. Қайда жүр өзі?» Гүлшат дәлізге шықты. Ас үйде пышақ, шанышқы сылдыры естілді. «Инеш болуға керек»—деп ойлап, жартылай ашық тұрған есіктен сығалап еді, кішкене электр плиткасының үстіне бар денесімен үңіле еңкейіп тұрған Инешті көрді.

— Инеш, не істеп жатырсың сен?

Мандайында жылтыраған тер моншақтарын сыбанулы білегімен сыпырып тастады ол.

— Мына бір спиральді құрғыр... үзіле береді. Ал, жаңасын салсам, шоршып жатпайды. Саған какао берейін деп ем... Қакаоны сүюші ме ең?

— Бекерге әуре болғансың. Мен кетемін енді. Тегі сабақ дайындауға бүгін сенің қолың да тие бермес. Кәне, екеулеп көрейікші. Бағынбайтын неткен нәрсе?— Гүлшат электроплитасын өзіне қарай тартып алды да, жаңа спиральді қолымен жүгірте бастап еді, бірде әне жері, бірде мына жері шоршып шыға берді.

— Бір керемет! Күнімен әурелегені.

Бұдан ештеңе өнбейтінін білген Гүлшат спиральді енді қолына алды. Екі ұшын алыс ұстап, плитка сымының вилкасына сақиналай кигізді де, розеткаға апарып сұқты. Ақ спираль ең алдымен күреңітіп, сонан соң жасыл түске келді де, қызарып жүре берді.

— Мұның не, Гүлшат?

— Кәзір.— Жарты минуттен кейін Гүлшат плита сымын электр ұясынан суырып тастады. Спираль қарауытқан көмірдей солғындап барып, көз ойнатар жасыл түрге түсіп жасып қалды. Суыған спиральдің бір басынан ұстап Гүлшат плитка қобысымен жүгірте бастады. Жасып қалыпты, секірген де, шыққан да жоқ. Гүлшат енді ақырын ғана жымиып күлді.

— Ал мен кеттім. Уақытым да жоқ. Комсомол комитетінің бір тапсырмалары да бар еді... сау бол, уәдемізді ұмытып кетпе? Ұмытпайсың ғой! Сол күні осында... жоқ, университетте-ақ жиналсақ... сөйтіп, жиналып барсақ...

— Гулечка, мен тегі бара алмайтын шығармын деймін. Мына Мәйнамды... көрмейсің бе, міне...

— Онда өзің білесің. Ал, сау бол!

Кенет Инешті көңілсіздік басты. Терең күрсініп алды.

Неліктен? Оны өзі де білмейді. Осы бір үлкен үйде оның жалғыз өзі қалғандай. Жоқ, ол жалғыз емес, Мәйнасы бар оның. Иә, иә, көңілсіздіктің өзі сол Мәйнасының ауырып қалғандығынан.

Ол не істерін білмеді. Мәдине жатқан бөлмеге барды. Ұйқылы-ояу адамдай көзін сәл ашыңқырап бір қырынан жатыр. Жиі-жиі дем алады. Соның өзі қиналып жатқанын аңғартқандай. Өмірдің барлық қызығын өткізіп, енді салқын тартқан ауру адамға балаша дем алу жараспайды-ақ.

Ол келіп Мәйнасының мандайынан сипады. Не ішкісі келетінін сұрады. Мәдине ең әуелі басын шайқады. Содан кейін біраз уақыт ерні жыбырлап жатты. Бірдеме туралы қайта-қайта айтқандай болды. Шешесінің не деп жатқанын ести алмады Инеш. Мұндай ауыр минутте не туралы айтушы еді ана байғұс? «Өзіңе қара, жүдеп қалма, тамақ істеп іш»,— дейді. Инеш оны бірден түсінді. Инеш Мәйнасының төсіне басын салды. Өзіне таныс бауыр басқан дымқыл, бұрқыраған мейрімді иіс, ана иісі. Жұмсақ та аппақ ана кеудесі кенет бозғыл тарта бастады. Күнгірттеніп, қарауытып алыстап барады. «Ой, қалайша алыстап кетті? Жоқ, қарауытпауға, алыстамауға тиіс».— Инеш көтеріле түсіп, анасын құшақтап алды — «терлеп жатыр екен ғой. Түу, қалайша ағып терлеп кеткен?» Жоқ, тер емес бұл. Мәдине көзір терлеп те, ыстықтап та жатқан жоқ. Инештің көзінен аққан жас бұл. Ие, уақыттай дыбыссыз жылжып оның көзінен мөп-мөлдір жас тамшылары домалай берді.

Түу, қандай ақымақтық! Ертең-ақ айықпай ма Мәйнасы? Айығады, сөзсіз айығады. Әрине, ақымақтық. Ақылды адам өте сирек жылайды. Міне, Мәйнасы ақылды. Ауру қажытып жатса да, жас алған жоқ көзіне.

Кенет телефон қоңырауы соғылды.

— Папа... жаман емес. Ие, ие, жаңа келдім. Тамақ ішкен жоқ... кеш қайтам?.. Ерте кел, папа. Сондай көңілсіз...

Ол сыртқа шықты. Почта жәшігінен шеті шығып тұрған газетті көрді. «Мәйнам жатқан соң газеттер де алынбаған екен ғой». Жәшіктің қақпағын ашып жатып, кенет Мәуленді есіне түсірді. «Неге келмеді екен?» Инешті әлдебір жүрек тырнар сағыныш биледі. Кенет газет арасынан әдемілеп төрт бүктелген бір қағаз көріне кетті. Инеш асыға ашты. «Инешжан, үйге келіп едім, ешкім

дыбыс бермеді. Кейін хабарласармын. Мәулен». Қыз қайыра оқыды. «Үйге!» «Үйіне» емес, «үйге!» Жүрекке жылы тиер қандай биязы сөз!

11

Мәулен кітапханадан шаршап келді де, жатып қалып еді, көзі ілініп кеткен екен, дауыстан оянды. Басында төне түсіп Жолтай тұр.

— Мәулен, бір шаруа болып қалды. Тығыз шаруа. Коридорға шығып кетсең...

«Не болып қалды?»— дегендей Мәулен оған сұрана қарады. Жолтай бөлмеде отырған студенттерді көрсетем қалды. «Мына жұрттың көзінше айтуға болмайды»— дегендей белгі берді.

Мәулен еріне басып сыртқа шықты. Жолтай оны дәліздің басына қарай қолтықтай жүрді.

— Бүгін кешке бір студент той жасайды екен. Соған шақырған еді. Қалай ойлайсың, барайын ба, әлде бармай-ақ қойсам ба екен?

Мәулен күлді.

— Мұның несіне ақылдасу керек?

— Сонда да, жолдассың ғой, айтсаңшы?!— деп қиялды Жолтай.

— Менің ақылым ғана жетпей тұрса, бар онда.

Жолтай Мәуленнің арқасынан қағып қойды.

— Деген жерден шықтың, достым. Ал онда әнеуігі бардан алған кең балақ шалбарыңды бере ғой. Жақсы-жақсы қыздар келеді екен. «Өзінде жоқ болса, жолдастарынан неге сұрап кимеген?»— деп сөгіп жүрер.

Мәулен реніш білдірді.

— Жерден жеті қоян тапқандай қопайтып, оңашалап жүргенің осы ма? Бүйтіп жұмбақтамай-ақ, жай сұрай салмайсың ба? Ал да ки, бар!

Жолтай кері бұрылған Мәуленнің соңынан ерді.

— Ал рақмет, Мәулен. Сен үйге кіре бер. Мен кәзір келемін.

Мәулен бөлмеге кірді де қайта жатты. Бір уақытта Жолтай келді. Қолында бір қара пиджак, сұр жейде, қызыл ала галстук.

Мәулен қара пиджакты бірден таныды. Ереннің пиджағы. «Қалғандарын кімнен қалты екен?»— деп ойлады ол. Жолтай Мәуленнің қасына келді. Қалта айнасын алып, кітап сөресіне қойды. Жаңа әкелген көйлекті киді.

Ұзақ әурелеп, акыры шокпардай етіп ғалстукты түйді. Содан кейін айнаға бір, Мәуленге бір қарады.

— Ал қалай көресің, жараса ма?

— Жарасқанда қандай! Қыз біткен енді соңыннан қалмайтын болады,— деді Мәулен.

— Көйлектің қыртыс-тыртысы бар екен. Зато пиджак жақсы. Шешпеспін. Ішіме кім үңілер дейсің — деді Жолтай. Содан кейін Мәуленге бұрылды.— Ал, Мәке, әлгі шалбарың қайда еді?

Мәулен чемоданда бүктеулі жатқан сары шалбарды алып шықты.

— Ойбай-ау, мынаған қыр түсіру керек болды ғой. Әй, Мәке-ай, шалбар дегенді адам жанбаста ұстамаушы ма еді!

— Жамбасым менің жұқа емес,— деп Мәулен күлді.— Шалбар төсеніп, шұлық жастанатын күннен өткенбіз.

— Ойыны жоқ.

— Е, расың болса, не қиындығы бар, суға батыр да, өз астыңа баса ғой,— деп Мәулен қабырғаға аунап түсті.

Жолтай сағатқа қарады.

— Бұл да жөн екен-ау. Өтек іздеп әуре болғанша...— деп ол шешіне бастады.

Мәулен теріс қарап, күліп жатыр.

Осы бір жігіттің бойында біраз оғаш жайлар бар сияқты. Бастапқы күндерде Мәулен оны жақын санап, іш тартып жүруші еді. Бірақ бір бөлмеде тұрса да сирек жолықтыратын болды.

Мәулен сабақтан шығысымен асханаға барып тамақ ішеді де, кітапханаға тартады. Кеш қайтады. Ал бұл кезде Мұздарапов жатуға ыңғайланып, шалбарын сулап төсегінің астына салып жатады. (Тіпті шалбар қыры тәуір шығуы үшін ол жұмсақ сеткадан да қашатын. Тактайлы кереуетті артық санайтын-ды). Ал Мәулен болса, солдат тәртібімен ерте тұрады. Бұл кез, әрине, басын мақталы қалың көрпемен тұншықтыра орап, қаратер болып деміге қорылдайтын Жолтайдың тәтті бір түс көріп жатқан шағы болатын. Ол содан сәске түсте тұрады. Өткен күнгі жақсы-жаман оқиғаларды есіне түсіріп, біраз жатады. Есінейді. Жасаураған көзін сүртеді. Қайт-қайта керіледі. Тұрғаннан кейінгі алғашқы шаруасы — телефон соғу. Жолтайдың дағдылы бір-ақ сұрағы бар:

— Ал бүгін қайда боламыз?

Бұл сұрақтың мәні де бар. Ең алдымен Мұздарапов

университеттің оркестрінде істейтін-ді. Біреу елуге толады, енді біреу үйленеді, ал үшінші біреу қайтпас сапарға аттанып жатады дегендей, оркестрді қалаушылар да табылып қалатын. Ондай жерден Жолтай көңілді қайтады. Көрген сый-құрметін, ішкен-жегендерін, кімнің қандай сөз сөйлегенін айырықша бір шабытпен баяндай келеді. Ал айтары таусылса, кларнеті бар. Отыра қалып соны өңештейді. Кларнет оның болашағы ғана емес, нан тауып жер күнделігі де. Сол себепті қой дей алмайсың. «Қой!» деп кесіп айтып бір адамды келешегінен айырап қандай қаражүрек табылар дейсің!

Мәулен осы ойда жатып, Жолтайдың қалай тұрып, қашан кеткенін де байқамай қалыпты.

Ойлап қараса осы бөлмеде жататын студенттердің алуан түрлі мінез-құлықтары бар. Мінез қилылығы солдаттар арасында да болушы еді. Олардың ішінде де сөйлегіші мен өтірікшісі, бөспесі мен мақтаншағы, есері мен ақылдысы, ойлысы мен іскері, ұшқыры мен үндемегіші тағы сондайлары толып жататын. Сондай қиян-қилы мінездер жауынгерлік бір тапсырма кезінде ғаламат бір үндестік тауып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара қоятын еді. Ал мына студент ортасында сол үндестік жоқ сияқты өзін әлі де солдатша сезінетін Мәулен көзіне. Біреудің дем алғысы келсе, екінші студент ән салуды қалайды. Біреу оқығысы келсе, енді бірі әңгімелесуді ұнатады. Жұрт болып стол басында сабаққа дайындалып жатқанда ішінен оқи алмайтындар да бар. Соның бірі Мұстан Мықтыбаев деген жігіт. Танауы шуылдап күбірлеп отырғаны ылғи. Мәулен бастапқы кезде:

— Ішіңнен оқы!— деп көріп еді,— бала күнімнен осылай оқып үйренгенмін,— деген желте жауап алды. Мұстанның бұлай оқып үйренген себебі — жалғыз өскендігі екен. Онаша бөлмеде отырып алып, үйді басына көтере оқып, үйреніп кетіпті.

— Енді ішіңнен оқып үйрен!— дегенге. Мұстан ашу шақыра бастайтынды да шығарды. Не дерсің оған! «Жалғыз болып неге өстің? Екеу-үшеу болып, көп болып неге өспедің?»— деп қалайша кінәларсың оны! Десек те, ақыл көзі бірде жетіп, бірде жетпей, әлдебір жұмбақ тұңғығынан асыл іздеп, кітап үстінде өзінді ауыр ұстап отырған шағында қасындағы адамның пыш-пыш күбірлеп отырғаны қандай қолайсыз!

Ал қара көзді, балуан денелі жігіт бұлардың біріне де үйлеспейді. Ол өзі барынша тұйық болса керек. Жұрт

әңгімесіне құлақ қоймайды. Ұнатпағанын да сездірмейді. Мәуленге ұқсап кітапханаға да жиі барып, ұзақ отырмайды. Керек кітаптарын осында әкеліп, әңгіме, сыбырдың арасында міз бақпай отырып оқи береді, жаза береді. Осы бір тұйықтығынан селт етіп, күрт шығар мінездері де бар. Ең әуелі ұзақ үндемей отырады да, «сүйіскен көңіл гүлмен тең», не болмаса, «сол көктемдей көңілдің...», «қан тамыры — дүниенің келіп көктем...» деген сияқты өзіндік көңіл күйін танытар оғаш бір сөздерді аятады да, содан соң ұялып қалады.

Бір ретте Мәулен екеуінің жолы бір түсті. Мезгілі өтіп бара жатқан күз күні. Ауада жаңбыр иісі мен зәрсіз салқындық білінеді. Реңсіз, жұқа бұлт таудан төмендеп етекке ойыса қапталдап барады. Жапырағы түсіп, жалаңаштанған көше бойындағы бәйтеректер де селдіреп қалған. Оқтын келіп бетке соққан салқын жаңбыр тамшыларымен дымқыл тартып, шыны мұздақтанып жылтыраған болады. Жасаңғыраған ауыр салмақпен тыныштығы мол күз күнінің өзіндей баяу теңселіп суылдайды.

Оң қолда үлкен үш қабат ұзын үй қалып барады. Есіктен шуласа шыққан бір топ студенттер жол-жөнекей әлдекім оқыған лекция туралы таласа, айтыса бастады.

Соған жалғас акушеркалар училищесі. Жиі орнатылған тал арасынан бір ғажап мүсін көрінеді.

Нәзік дене бітімі барынша көрінген жас ана әдемі бір позада тұрып, аяғын енді-енді қалтақтап басқан сәбидің төбесінен су құйып тұр. Судан сәл тітіренген ол демін ішіне тартып мықырайыңқырап қалған. Қуанышты жүзінде тек сәбиге ғана тән тыжырынушылық бар. Хатта, тыжырынған келбетінде рақаттанушылық пен қуаныштылық барға да ұқсайды.

Көшенің арғы бетіндегі тұрғын үй кеше біткен еді. Бүгін жұрт келіп орналасып жатыр, екінші, үшінші қабаттардың балкондарына жаңа көшіп келушілер дымқыл күнге қарамастан қызыл ала төсек-орындарын, киім-кешектерін жайып тастаған. Жүзінде мол бейғамдық қуанышы бар мектеп жасындағы бір бала балкон шарбағынан сығалап, көшеге зер салып отыр.

Қара көзді, балуан денелі студенттің осы көріністің бәріне тойымсыз көз салып келе жатқанын Мәулен байқаулы. Ол бұлардан сырық тастам жерде жапырағы түсіп болған бір ересек теректен көз алмай жақындап келді де, тұрып қалды. Жүзінде асқақ әсерлену бар.

— Осы ағаштың бойынан кімді көріп тұрсың,— деген сұрады ол Мәуленнен.

— Кімді көргені қалай?

— Бұл арада бір ақын тұр.

— Ақын тұр?— Мәулен ағашты етегінен бастап сонау ұшар басына дейін шолып шықты. Төменгі бір бұтақта үзіле түсіп, ілегіп, желмен қыбырлап, босап кетудің қаразын істеп тұрған үлкен сары жапырақтан басқа ешбір ақынды көре алмады.

— Бұл арада Пушкин тұр,— деді де қара көзді жігіт ілгері жүріп кетті.

Келесі күні ертемен Мәулен дауыстан оянды. Көзін ашқан қалпы құлақ салды: «Я пережил свои...» Ол ұшып тұрды. Қара көзді студенттің жанына барды. Оның жатқан қалпы. Қолында ортасынан ашылған кітап.

— Не істеп жатырсың, Сымбат?

— Жай, өлең жаттап...

— Қандай өлең? Бере тұршы.— Мәулен Пушкиннің кішкене кітапшасын қолына алды. Жасыл сиялы автомат қаламмен белгі қойған өлеңге үңілді:

Я пережил свои желанья,
Я разлюбил свои мечты:
Остались мне одни страданья,
Плоды сердечной пустоты.
Под бурями судьбы жестокой
Увял цветущий мой венец,
Живу печальный, одинокий
И жду: придет ли мой конец?
Так, поздним хладом пораженный,
Как бури слышен зимний свист.
Один — на ветке обнаженной
Трепещет запоздалый лист!..

— Әдемі өлең, ә, Мәулен? Ақын болып... шіркін-ай... Аударса!..

Мәулен күлді.

— А-а-а-а... кешегі Пушкиннің осы екен ғой сенің.

Сол күннен бастап ол Сымбатты іштей жақсы көріп кетті.

Бір ретте Сымбаттың стол үстінде ұмыт қалдырған кішкене блокнотына Мәулен көңіл аударған. Сыртында суретші қолымен барынша әшекейленіп, әдемі жазылған «Лирика» деген сөз тұр. Оның астында «Дәптер № 2».

Тілекті түгел тауыстым,
Арманнан мүлде түңілдім
Азаппен үнсіз табыстым

Ойымен қуыс көңілдің
Дауылы қатал тағдырдың
Жас гүлін жанның семдірді
Қайғыда қалған жалғызбын,
Зарығам күтіп өлімді
Соққанда күзгі сұрапыл,
Сарғайған соңғы жапырақ,
Осылай жалғыз тұратын,
Қу бұтақта қалтырап.

Аударушы Ізтай Мәмбетов.

«Бұл екінші дәптер, ә? Біріншісі де бар болғаны ғой». Осының өзі-ақ Мәуленді ынталандырып жіберді. Иесінің рұхсатына қарамастан аша бастаған. Ол мұны Сымбаттың өз жазғандары ғой деп ойлап қалып еді. Мәулен ойы теріске шықты. Ылғи терінді, көшірме өлеңдер екен. Пушкин мен Лермонтов та, Абай да, Фет пен Рабиндранат Тагор да, Брюсов пен Блок та бар. Щипачевтың да біраз өлеңдері осында жүр. Соңғы бетінде Пушкиннің жаңағы «Я пережил свои желанья» деген өлеңі. Тегі оны Сымбат кешелі-бүгін ғана көшіріп жазса керек. «Мүмкін... мүмкін өз жазғандары бірінші блокнотында шығар! Көрер ме еді!» Ол Сымбатқа бұрынғыдан да құмарта түсті. Осылай әр алуан мінезді жастар болса да, Мәулен бұл ортаны күн санап жақсы көріп барады. Әрбір таластартыс — солдат Мәуленге сабақ.

Ал талас тақырыбы болмайтын не нәрсе жоқ дейсін бұл ортада! Жалғау-жіктеу де, күннің райы да, философия мен әдебиет тарихы да, хромосома теориясы да, тіпті ресторанда тамақ ішкенде вилканы қалай ұстау керектігі мен әйел прическасы да талас туғыза алады. Шындық сыры талас арқылы ашылады — деген даналық сөзді ежелгі гректер бекер айтпапты. Жаңағы таластардың қайсысында болсын сондай шындық жатады. Олар білімге жетелейді. Шала білетінінді бекітеді. Талас үстінде жығылып та, сүрініп те жатасын. Оған етің ауырмайды, бірақ, жығылсаң да тұра келесің. Бұрынғыдан да мықтанып алғаныңды сезінесің.

Әзірше Мәулен бұл таластардың белсенді қатысушысы емес, тындаушысы ғана. Мұның алдында үлкен-үлкен сұрақтар бар. «Не оқыдың?», «Қанша оқыдың?», «Қалай оқыдың?» — Қызу жүріп жатқан университет өмірінің ең кішкентай бір бөлшегінен бастап семинар сабақтарына дейін Мәулен алдына осы сұрақты тартты. Электр қоңырауының күмбірлеген зор дауысында да осы сұрақ қайталанып тұрғандай.

«Аз оқығансың».— Міне, бұл оған шығарған бүгінгі күннің үкімі. Осы үкім Мәулен табанын сайға тигізбейді. Қала кітапханаларының бәріне де сүйреп бағады. Бұл күнде кітапқа құмартушылар көп-ақ. Мәулен біраз тұрып қалатынын сезеді. Уақытым кетіп қалады деп ренжімейді де. Бұл оның өтер мезгілімен есептеспейтіндігі емес-ті. Уақытты артығымен бағалаушылардың бірі соңғы күндерде осы Мәулен болып алған-ды. Уақыт деген — көзге көрінбеген терең мазмұн, әлуетті құш, шешегін жармаған гүл, оқылмаған кітап, болуға тиісті оқиға, ашылмаған ғылыми жаңалық. Келер уақыттың әр секундында ұлы істердің ұрығы бар. Секунд қашан да өмірге жүкті болып келеді. Босандыру, бойындағы мүмкіншілікті шындыққа айналдыру саналы адамның міндеті. Уақыт туралы осындай философиялық қорытындыға келіп, дұрыстығын талассыз деп санаған Мәулен, кітап алу үшін өтер біраз уақытты көп бөгеттердің бірі ғана деп біледі. Жалықпай тұруға бел байлап кезегін белгілейді. Сөйтеді де қандай кітаптар аларын қарастыра бастайды. «Кімнен, неден бастау керек? Әдебиеттен бе, философиядан ба? Әлде эстетикадан ба?»

Бұл үш пәнді іріктеп алуында себеп те бар еді. Өз талантын анықтай алмаған жас адамға тән «кім болсам екен?» деген сұраулы арман Мәулен көңілінен де мықтап орын алған. Бір кезде Мәулен ақын болуды арман етті. Өлеңдер де жаза бастады. Олары бірер рет облыстық газеттерде басылған. Сол кезде әдебиеттен сабақ беретін сүйкімді мұғалімі де болған. Мұғалім ғана емес еді-ау, ақын да еді. Міне, сол мұғалім Мәулен жазған өлеңдерді онша өзгертпей-ақ газетке жіберуші еді. Талай рет тақырып беріп оған қозғау салған, ой салған.

Мәулен екі-үш жыл ақындықпен шұғылданып жүрді де, ақыры мектепте өлең жазбайтын басқа бір әдебиетшінің келуімен байланысты одан қол үзіп кетті. Енді ол әдебиет сыншысы болуды арман ете бастады. Әдебиетші болғанда да, нағыз маркстіл әдебиетші болғысы келді. Оның құлағына оқта-текте «эстетика» деген сөз де жетіп қалатын. Бір жылы тағы бір әдебиетші келген-ді. Балалар оны ұнатпайтын. Өйткені, ол оқушыларды қатты ұстауға тырысатын. Ер бала мен қыз бала қатар отыра қалса, немесе, біреу-міреу күле қалса, орнынан ұшып тұратын да: «Ей, товарищ, класс ішінде эстетизмге жол жоқ, шығындар, эстеттер»,— деп ақырушы еді. Әрине, балалар, эстетиканың не екенін де білмейтін. Бірде көңі-

лі түсіп отырған шағында, олар мұғалімнен «эстетика деген не?» деп сұрап еді. Оқытушы жымиып күліп алып: «Бұл сұлулық туралы ғылым» деп жауап берген. Мұғалімнің осы сөзін әр оқушы әр түрлі жорыған. Біреулер «сұлулық тек қыздарда ғана болады, олай болса, қыздар туралы ғылым, мұғалім мұны айтарда тегін күлді деймісің»— деген-ді. Бұған Мәулен де қол қойды. «Әрине, сұлулық деген сөз қыздарға тән болмағанда, кімге тән болушы еді!» Осы себепті «қыздар туралы ғылымды» оның оқығысы келген. Эстетика атты кітаптардың бәрін де жинап, басып оқитын да, қыз туралы бір ауыз сөз болмаған соң ренішпен тастайтын.

Сол күнгі пікірлеріне енді кешегі көзбен, балалық, оқушылық мінез-құлықпен емес, ер жеткен адамның есейген, байымды көзімен, университет көзімен қарайды. Өмірде қыздан басқа да сұлу нәрселер бар екен. Мәулен үшін сол сұлудың бірі университет. Ол үлкен фабрикаға ұқсайды. Шығарып жатқаны мата мен жібек емес. Ертенгі күннің адамдары. Келешек иелері. Келешектен сұлу не бар? Сұлулық сол келешекті те түгел қамтиды.

Ойын осылай қорытындылап, ол өз кезегімен келіп кітапханадан Маркс, Энгельс «Искусство туралы», Ленин «Әдебиет туралы» деген кітаптарды, Н. Г. Чернышевскийдің «Эстетическое отношение искусства к действительности» деген еңбегін алып шықты.

— Жолдас Жандосов?

Мұның қасына ақырын басып Ерен Дайыров келді

— Оһо... кітаптарды құшақтап алғансың ба! Дұрыс, құшақта, құшақта. Автомат ұстаған қолда кітап та тоқырай алады. Құшақта,— деп әлдебір ырзалықпен жедел сөйлеп, Мәуленді қолтықтады. Комсомол комитетіне барған соң, ол Мәуленді отырғызды да, өзі қарсы келіп:

— Қалай, жайласып, жұртпен таныса алдың ба?— деп сұрады.

Мәулен өз бөлмесіндегі жайды жасырмай айтты.

— Ештеңе емес, ақылдың әлі тәртіпке түспей жатқаны ғой,— деп Ерен күлді.— Екінші курсқа барған соң ондай үйлеспеушілік жойылады. Оның үстіне университеттің жаңа корпустары да біте бастайды. Сен ол жөнінде ештеме білесің бе? Университет қаласы! Мінеки,— ол Мәуленді қабырғада ілулі тұрған үлкен макетке жетелеп әкелді.

Бірінші макет-суретте көк жапырақтан оза көрініп алты үй тұр. Бұлар жарығы мол кең аудиториялары, осы

заманның аспаптарымен қаруланған ондаған лабораториялары бар университет корпустары. Үлкен аланды төңіректей салымар осы үйлердің сырты сонау тауға қарай өрлей созылып көгереді. Мұны студенттер әлден-ақ «Ботаника бағы» деп атай бастаған. Ие, бұл ботаника бағы. Онда жер шарының бар түкпірлеріндегі өсімдіктердің түр-түрі өсіріледі. Өсімдік пен өсімдік өнер ортаның бірлестігі жайын терең тексеруге мұнда мүмкіндік туады. Барлық практика жұмыстары да осында жүргізіледі. Кәзір сол тұс темір шарбақтармен қорғанышталып та қойылған-ды. Көктем келісімен іріктелген өсімдіктердің алғашқы тобы егіле басталмақ.

Ал университет жатақханалары сол бақпен жарыса жатыр. Мәуленнің көз алмай қалғаны да осы бір макет еді. Ең әуелі бөлмелердің кішілігіне қынжылып та алды. «Осы бір аядай жерге төрт-бес студентті әкеп сығады ғой»,— деп ойлады. Сол пікірін жасырмай айтты да.

— Қайдам мынаның да бөлмелері тым кіші көрінеді. Дәл осы кезде телефон қоңырауы соғылып, трубканы көтерген Дайыров мұны шалалау тыңдап, қайыра сұрап, сәл жымыып қана күлді. Оның осындай күлкіден кейін әмәнда әзіл айтатыны Мәуленге мәлім бола бастаған. Ондай қалжыңды дәл осы арада орынды деп санамаған Мәулен көңілсізденіп қалды.

— Студентке бұдан артық не керек? Танцплощадкасы жоқ деймісің әлде?

— Қойшы әзілді. Мен би туралы айтып тұрмын ба? Әңгіме студенттің оқуына, демалуына мүмкіндік туғызу жайында. Москва университетіндей болмай-ақ қойсын. Дегенмен де...

— Ие, ие, ал, «дегенмен де» сөйлей бер.

— Кәдуілгі жұпыны жайлылық бар ғой, сол бізге де керек.

— Мен түсінбей қалдым сені, достым.— Бұл бөлмеде сол жайлылықтың бәрі де болады.— Ол жаңағы университет макетіне жақындап келді де, ішкі жағдайы жарыла көрсетілген бір бөлмені қолымен басты.— Міне, мына араға қойқан, мына жерде этажеркан... ал, терезе алдында жұмсақ диван. Гардероб қабырғаның өзінен шығарылады. Ортада жазу столың тұрады. Мына бір кейінгі бөлмешікке ас ішесің. Онда розетка орнатылады. Мына арада ванна. Ыстық, суық су үзілмейді. Қалған жерге биле, пожалуйста, қолың тигенде. Не ет дейсің енді?

— Ну, мұның бәрі де бір студент үшін, мен үшін

ғой. Ал басқа студенттер ше? Сәрсенбаев, Бейсенбаев... тағы толып жатқан... баевтар ше?..

Ерен жүзінде күлкі жоғалып кетті:

— Әлі де жете алмай жатыр екенсің ғой, достым. Бұл тек саған ғана... басқа... баевқа тағы да осындай бөлме беріледі.

Мәулен таң қалды:

— Қанша студент болса, сонша бөлме болмақ па сонда?

— Енді қалай деп едің?

— Оһо, Москва университетіндей болады де.

— Әрине, жаңалық іске құлағың түрулі болмаса заман көшінен бірте-бірте қала бересің. Уақыт сенен оза-оза, алыстап, қарасын үзеді де, көрінбей кетеді.

Мұндай орынды ескертуді Мәулен енді әлгі бір қуаныш үстінде қабылдады. Өзі макетке төніп, екі қолын түйіп алған, ерекше бір күш тасқынына бөленгендей.

— Менің қолымнан күшті ешкім алған жоқ қой. Сембілік неге ұйымдастырмаймыз? Бұған менің құдіретім жетеді ғой, кітапқа жетпесе де.

Ерен күлді.

— Кітапқа неге күшің жетпейді? Жеткенде қандай! Сен бәрінен бұрын соған күш салуың керек.

— Ал сембілікті ше?

— Оған да...

Мәулен Еренді әлуетті қолдарымен қапсыра қысып, құшақтап алды да, жерден жеңіл көтеріп әкетті...

12

Осы бір шағын бөлме қыздар мекені екені тазалықтан да, талғаудан да танылады. Жинақы жиналған үш кереует. Тұсына айшық кестелер мен суреттер ілінген. Қарсы екі бұрышта үлкен этажерка. Сықай жиналған кітаптарды шаң баспаған. Осындағы бір қыз қолынан нәзік жаралған селдір кестемен жабулы көк тумбочка үстінде түрлі суретті қалбырлар мен шағын шынылар.

Солардан бөлме ішіне жұмсақ жұпар иісі тарайды.

Әуесқой жігіттер. Гүлшат бөлмесінен қыз иісі бұрқырайды, — деп те қалжындайтын:

Ие, бұл бөлмеде Гүлшат Амановадан басқа биік прическалы Зада Қасимова мен химия факультетінің төр-

тінші курсыңда оқитын Ажар Артығалиева деген қырғыз қызы тұратын.

Зада сөзшең болса, Ажар тым нәзік көрінуші еді. Неге екені белгісіз, жұрттың бәрі оны Аллочка деп кеткенді. Таныстардың көпшілігі Ажардың фамилиясын да біле бермейтін. Француз тілінің маманы, көпке қатыгездігімен аты шыққан Абрамовичтің өзі де: «Аллочка, голубчик мой» деп еркелететін. Сүйкімділігінен бе, әлде сонша әдемі билейтіндігінен бе, не болмаса арманшыл сезімталдығынан ба, әйтеуір ол көп назарының гүл шоғындай еді. Өзінің осы ерекшелігін танитын Ажар аздап еркелей жүргенді де ұнататын.

Ал-Гүлшат болса бұлардың біріне де ұқсамайды. Көп те сөйлемейді, еркелікті де өз басына лайық көрмейтін. Жатқа паң да, жақынға бауыр етін кесіп беретін Гүлшаттың өмір жолы да, толайы да басқа еді олардан. Гүлшат әкесінен жастай қалды. Қауырсын қанат қатпаған балапан кезде «қалқам» деген бірауыз сөзін қатты сағынатын сол бір үлкен адамның кескін-кейпі де жадында жоқ. Оралмас сапарға аттанар шағында кішкене Гүлшатын шақырып алып мандайынан нискепті де жұбайына қарап:

— Қанаттыға қақтырма, тұмсықтыға шоқыттырма!— депті.

Неге айтылғаны белгісіз осы бір жұмбақ сөзді де жадына сақтамаған Гүлшат.

Бұл ес білген кезде осы үйге беті табақтай, жүндес қабағы төмен қарай түксие біткен, шегір көз, жуан сары кісі келіп қонды.

Әйтеуір осы қонақтың келуімен байланысты шеше бишараның мазасы кетті. Бірауыз қатты сөз айтпаған Гүлшатын бір-екі рет зекіп те тастады. Дағдысынан ерте жатқызды. Содан кейін қонақ екеуі ауыз үйге барып шай іше отырып, ұзақ сонар бір әңгімеге кетті.

Бір шақта қалғып ұйықтап кеткен Гүлшат шошып оянды. Ауыз бөлмеде сықсима шам әлі жанып тұр. Анасының солқылдап жылағаны естілді.

— Кішкене Гүлшатымды жаутаң көз ете алмаймын. Құдайдың салғанын туып-өскен жерде отырып-ақ көрермін. Көш дегенінді атама!

— Ой, жазған Сақып-ай,— деді жүндес қабақ жуан сары,— заман болса тарын. Қолхоз деген бар малды алып болды. Ертең қылышын сүйретіп қыс келеді. Қайтып күн көресің сонда?! Бір үзім нанды кім ұсынады са-

ған? Біреуге біреу қол ұшын берер күн қайда? Одан да ішке кетеміз. Қағанағы қарқ болып отырған туғандар бар. Соларға...

— Үнемі осындай аласапыран бола берер деймісің! Қолхоз тұрмысы да бастығар,— деп Гүлшаттың шешесі күрсініп қойды.

— Шашың ұзын да, ақылың қысқа қатынсың ғой,— деп жүндес қабақ шырт түкірді.

Гүлшат анасын аяп кетті. Жүгіріп барып мойнына оралып: «Жылама, апа!»— деп жұбатайын деп еді, неге екені белгісіз, жаңағы жүндес қабақтан қорықты.

Таң атты. Гүлшат ерте оянды. Шешесі от жағып, самауыр қойып жүр екен. Күндегісінен жүдеу сияқты.

Бір заманда жүндес қабақ сары тұрды. Жуан қоныш саптама етігін киіп сыртқа шықты. Қайтып кірді де бет-аузын шая салып, шайға шүйілді. «Апам байғұсты жылатқан сенсің ғой. Қайдан келдің?»— деп Гүлшат жек көріп отырды. Жүндес қабақ қалтасынан кір-кір ормалын суырды. Бір шетіндегі түйіншекті шешті. Конфет екен, Гүлшатқа ұсынды.

— Мә, балам, сен енді біліп қой, мен әкең боламын,— деді ол төбеден түскендей етіп.

Гүлшат аңырып шешесіне бұрылды. Ол болса үндеген жоқ. Төмен қараған бойы шай құя берді. Бала бір сұмдықты сезгендей. Өн бойы дірілдеп кетті.

— Ие деген, өтірік айтасыз, менің әкем өліп қалған!— деп ол турасына тартты.

— Тек, олай деме, қалқам. Бисары әке орнына әке болам, асыраймын, сақтаймын деп келіп отыр. Жыл болса қысаң. Әкесіз күн көріс қиын болады. Міне, биыл сегізге шығасың. Күнде бала бола берме!— деді Сақып. Жүндес қабақ қосарлана қалды.

— Он үште отау иесі деген. Бұрынғылардың сөзі-ай, жарықтық. Құрап сөзіндей.

Жас баланың ішкі дүниесін қызғаныш оты шалды. «Жүндес қабақ осында тұрады, мамасы оның асын істейді, кірін жуып, төсегін салады»,— дегенді ойлағанда өзінің не болғанын білмеді. Көзіне мөлтендеп жас келіп қалды. Көйлекшең қалпында жүгіріп сыртқа шықты. Қараңғы қораның кертесіне барып асылды да, солқылдап жылай берді. Біреу келіп мұның маңдайынан сипап «жылама, Гүлшатжан, неге жылайсың!»— десе жетімсіреген көңілге қандай медеу болар еді. Мүмкін бұл өмірдегі жалғыз таянышы — анасы үйден шығар да,

жалғыз қызын кеудесіне басып: «Жылама, шыбыным, мен саған ойнап айттым ғой, жүндес сары кәзір кетеді дер ме?» Ие, Гүлшаттың анасы осылай дейді, ең болмаса жалғыз қызының көз жасы үшін осыны айтады.

Сол сәтте сықырлап есік ашылды. «Міне, бұл Гүлшаттың анасы, қазір келіп қызын құшақтайды. Бауырына қысып, үйге алып кіреді, жұбатады». Гүлшаттың жан дүниесі езіліп кетті. Көз жасы сорғалай берді. Сол кезде жүндес қабақ сарының гүр еткен даусы естілді.

— Өй, доңыз, жер кенедей болып істеп тұрғанын көрмейсің бе мұның! Өшір үніңді!

Манадан бері іріп тұрған бала жүрегі кенет үсік ұрғандай мұздап қоя берді. Ие бола алмай тұрған көз жасы да тартылып қалды. Аяғына іле салған үлкен шәркені тарпылдатып үйге кірді ол.

Гүлшат сол күннен бастап жүндес қабақ сарыны жек көріп кетті. «Өгей әке деме, сыйла! Жақсы гөр!»— деп ана байғұс ақыл етіп те, жылап та айтты. Тіпті болмаған соң ұрысты да, ұрды да. Бірақ бойұсынған Гүлшат табыла қоймады. Жас баланың ұғымынша бір күні осы жүндес қабақ келіп ұйықтап жатқан Гүлшаттың әкесін ұрлап әкеткен де, бір жерге апарып өлтіріп, содан кейін өзі осы үйге келіп кіріп алған сияқты болды да тұрды.

Оның үстіне Гүлшатты «қызым» деп іш тартып, бауырсыған «әке» болмады. «Ой, доңыздан» бөтен сөзі жоқ. Үйге келсе-ақ жүндес қабағын түкситіп отырады да қояды.

Күндер өте берді. Аты шулы бір мың тоғыз жүз отыз бірінші жылдың қақыраған қысы келіп түсті. Ой жерді теңеп, дөң жердің қарын суырып, ертеңді-кеш ақ түтек жыңды боран ұйтқиды. Пеш мұржасы шерлі бір күй шертіп, толассыз аза салады. Кішкене терезелерге ғажайып өрнектерге ұқсап қалың қырау қатады. Қаракөлеңке үй ішінде күйкі тіршілік құрған адамдардың көңілдері де жабырқаңқы.

Үш күн азаппен есік алдының қары тазаланса, бір түнде-ақ боран қораның төбесімен жүріп кетеді. Жұрт көбіне үлкен қақпаны қойып, қора жапсарларынан кіріп-шығар ін жасап алған. Сол себепті ауыл ішіндегі өсек-аян, жаңалық хабарлар көбіне терезе арқылы алмасады.

Ертемен, кешпен ұзынқұлақ хабар терезе алдындағы

жар қабақ қар тауға асыла беріп, солбаң етіп сырғанап түседі де, баяндай жөнеледі.

— Өткен түні, пәленшенің шошаласындағы етті ұрлап кетіпті.

— Бай қаласынан, әлгі кәмпескеленген Қөшкенің баласы қайыр сұрап жүр дейді.

Жас Гүлшат бұл сияқты сөздердің арғы мәніне түсіне де бермейді. Әйтеуір ел ішінде керемет бір дүрбелең, өзгеріс бар. Сол өзгеріс біреулердің қарасын батырып, біреулерді көтеріп жатқан сияқты.

Сондай сұрқай күндердің бірінде жайлап қана есік ашылды.

— Шуына шұбатылып, кіре алмай жатқан бұл қайсысың, әй? Жап есікті, — деп, Сақып кейіп те қалды. Үй ішіне лап қойған ақ будың ішінен домалаған бір-екеу көрінді. Үстерінде қағалтай ғана шапандары бар, кірпік-қастарын қырау басқан тетелес өскен екі кішкене қыз бала. Гүлшат бір қабақ қағыс тосырқап тұрды да, жүгіріп барып құшақтай алды.

— Кішкене бауырларым ғой, мыналар! Қайдан келіп қалдыңдар, ей?

Пеш алдында күйбеңдеп жүрген Сақып та:

— Гүлбаданжан, Күләнжан! — деп шұрқырай кетті. Тоңып келген балаларды Сақып шешіндіріп, пеш үстіне шығарды.

— Үлкен апана барындар, биылша сонда қыстап шығындар деп жіберді апам, — деді тетелестің үлкені Гүлбадан жылынғаннан кейін.

— Алда жазған-ай, бізді бір қайбір жетісіп отыр дейді екен.

Бұл келгендер Сақыптың туған сіңлісі Айтжанның балалары болатын. Бұлар Талпын атты көрші ауылда тұрушы еді. Күз басында Гүлбаданның әкесі «ішім-жемдік бірдеме болып қалар» деген үмітпен іштегі ағайындарына кеткен-ді. Содан әлі оралмаған. Гүлбаданның айтуына қарағанда Айтжан байғұс: «Ертең келеді, бүгін келедімен» азғана көжелігін тауысып алыпты. «Содан суға кеткен тал қармайдының» кебін киіп, балаларды осында жіберген. Сақыптың да маңдайы шылқып отырған жоқ. Әйтеуір жер қара, күн жылыда сақтық жасап жинап алған бірер пұт көжелігі ғана бар. Дегенмен туғанын сыртқа тебе ала ма, «аштан өлсек, бірге өлейік!» деген байламға келді. Бөлелерінің бірге тұрмағын естіген Гүлшат қуанышында шек қалған жоқ. Төргі үйге

апарып құрамыс-қиықтарып, қолдан істеген қуыршақтарын көрсетті.

Сондай көңілді шақта үсті-басын қырау шалып жүндес қабақ сары келді. Күндегісінен де ашулы сияқты. Ыңыранып келіп шайға отырды. Шүйіркелескен үшеудің бір ретте дауыстары шығып кетіп еді.

— Мына топалаң тигір доңыздарға не болған, өшіріндер үндерінді!— деп ақырды.

Бір жайсыздықтың боларын сезген Сақып төргі үйге төсекті күндегіден ерте салды.

Мынадай жақын туыстары келгенде өгей әкеден сөз естіп, жәбірленген Гүлшат Гүлбаданның құшағына кірді де, төсіне басын салып жылап жіберді. Гүлбадан оның шашынан сипады.

— Жылама! Таяуда тәтем іштен келеді. Апам солай деген. Сонда біз сені ала кетеміз,— деп жұбатты ол.

Гүлшат екі бөлесінің арасында жатса да көпке дейін ұйықтай алмады. Ауыз үйде тағы да ұзақ сонар сөз басалды. Ана байғұстың тағы да жылағаны естілді. Гүлшат әлдебір ауыр қасіретте жатып, ұйқыға кетті.

Ертеңіне Гүлшат көзін ашса төргі бөлмеде тірі пенде жоқ. Тып-тыныш. Гүлбадан пен Күлән да тұрып кеткен. Бала жүрегі су ете қалды. Жүгіріп ауыз бөлмеге шықты.

Гүлбадан мен Күлән киініп алған. Тегі қайтар түрлері барға ұқсайды. Шешенің көзі бұлаудай.

— Апаларыңа сәлем айт, біздің қолдан келген көмегіміз мынау болды,— деп Гүлбаданның қолына бір дорба ұстатты.

Гүлшат мұның бәрі жүндес қабақ сары «әкенің» тегеуріні екенін бірден түсінді. Сұлық тұрып қалды. Екі бөле біріне бірі селбесіп, сыртқа қарай беттеді. Сақып екі бүйірін таянып, дауыс қылып жылай бастады. Гүлшат киінді де сыртқа шықты.

Күн ашық, шыңылтыр аяз бар. Осы үйдің іргесінен басталар көрбілте жол ауылдан жарым шақырымдай жерде осы қыста пайда болған қалың моланың түбінен өтетін еді. Екі бала сол жолға түсті де зиратты бетке алып, қалтақтап кетіп бара жатты.

Гүлшаттың көз алды тұманданып кетті.

Кешке қарай күн құлақтанып, арты боранға айналды. Гүлшат болса түнімен ұйықтай алмады. Көзін жұмса-ақ болды, қызыл шапан киген бір-екі бала көз алды-

на елестейді де, молаға қарай бет алып кетіп бара жатқан сияқты болды да тұрды.

Ертемен Гүлшат дауыстан оянды. Ауыз үйдің тере-зесінен айғайлап біреу тұр:

— Сақып, далаға шық. Зираттың ар жағында бір-екі бала жатыр. Тегі жиендер болса керек.

Гүлшат қалай тұрып, қалай киінгенін де білмейді. Есі шыққан ана артынан жүгіре берді.

Күн көкжиектен едәуір көтеріліп қалған шақ. Кебін-дей сұрланып, қар жамылып алған кең далада жаяу бұрқасын сырғанап шаңытады. Сол қолда қалың зират қалды. Оң қолда жолдан әудем жерде қар астынан бір-деме қызарады. Гүлшат соған анасымен бірге жетті.

Гүлбадан мен Күлән! Гүлбадан шапанының түймесін ағытып, бір өңірін Күләннің астына жазыпты. Содан кейін құшақтасқан бойы екеуі де қатып қалған!

Бұл Гүлшаттың өлген адамды алғашқы рет көргені еді. Түн баласына айқайлап, шошып оянатын болды. Сақып енді оны қасына алды. Бір ретте қызы:

— Өлтірмеші, өлтірмеші!— деп шырылдап анасы-ның бауырына тығыла түсті.

— Пісмелла, пісмелла, өлтіредісі несі мұның? Гүлшат қарғам, пісмелла, пісмелла деші!— деді ана.

Гүлшат оянып кетті. Ана байғұс енді білді, қызының түсіне үнемі өгей әкесі кіреді екен де, пышағын жалаңдатып, бұған ұмтылып жүретін болыпты.

— Маған әкенің керегі жоқ, бөлек шығайық, не ол кетсін бұл үйден,— деді Гүлшат.

Сақып жауап бермеді. Бірақ бала пікірі айқындала берді. Жаз шықты. Үлкен жерден бір өкіл келді де жиналыс шақырды.

— Елді колхоздастыру мәселесінде зор табысқа жеттік, бірақ кей жерлерде асыра сілтеушілік болды. Сонын салдарынан біраз қателер де кетті. Енді сол қателер жөнделеді. Тұрмыс түзеледі. Келешек тек колхозда ғана. Көптеп-көмектеп егін салындар!— деді.

Өкіл айтқандай, тұрмыста өзгеріс бола бастады. Ша-руалар бір-бір сиырын қайтарып алды. Ақ көбейді. Ар-балап жүгері де келе берді әлдеқайдан. Анасына еріп Гүлшат та егін басына шықты. Енді кісі болып бір көлік басын ұстады, жұртпен бірдей еңбеккүн табатын, бөліс алатын болды.

— Міне, менің Гүлшатым да кісі қатарына қосыл-ды!— деп ана байғұс қуанып жүрді.

Ол осы жазда, айтты-айтпады есейіп шықты.

Талай жылдар өтті. Гүлшат жаз болса жұмыс істеп, қыс оқи жүріп тоғызыншы класты бітірді. Бой жетті. Сол жылы оның басына тағы бір бұлт төнді. Өгей әке Гүлшатты күйеуге бермек болды. Соны естіген қыз:

— Кімге, қашан шығатынымды өзім білемін,— деп бір-ақ қакты да шешесін ертіп бөлек үйге шықты. Сөйтіп жүріп оқудан қалып қойды. Біраз уақыт колхозда жұмыс істеді. Қыс ортасында аудан орталығынан ашылған үш айлық курста оқыды да, колхоздың лаборатория үйін басқарды. Оның биологияға ынтасы ауғаны да сол кез еді. Кейін тіпті агрономға көмекші болып істеген кезі де болды. Ақыры сәті түскенде Алматыға оқуға аттанды. Университеттің бір жылдық дайындық курсына келіп түсті.

Сөйтіп Гүлшат аз ғана өмірінде бар мен жоқтың да, ащы мен тәттінің де дәмін татып, ширап, пісіп келген қыз болатын. Бұл жайды Зада мен Ажар жақсы білуші еді. Сол себепті олар Гүлшатты ақылшы тұтып, тындай жүретін.

Шайыр туралы өз ойын Гүлшат та практикадан оралған күннің кешінде ортаға салған. Қуаңдау өсімдіктің саусақ ұштарында қалған даққа үніле қарап:

— Байкайсындар ма, балауызға ұқсайды. Жұрт беркерге аңыз еткен деймісін! Бұдан өндіріске керек бірдемені шығаруға болады, зерттеу керек,— деп қорытынды жасаған.

— Балауыз шықса жақсы ғой, граммофон пластинкалары сол балауызбен жабылады емес пе!— деп қуатады Ажар. Пластинка мен би қамын көбірек ойлайтынын таныта айтты.

Үш қыз осы бір жұмбақ шашақ сырын ашуға ниет те қойып еді.

Анада Белгіұлов алдында сол ниетті еркін білдірген Гүлшат кейін ойланып та қалды: «Рас-ау, теориямен не байланысы бар мұның? Егер жазып, конкурске тапсыра қойған күннің өзінде Белгіұлов қарсы болса ше? Қой, әуреленбегеннің өзі дұрыс болар»,— деп қорытты ол өз ойын.

Болар істің нәтижесін күнілгері көре алмаған тәжірибесі аз жасты білікті Белгіұловтың үндемегені тез

қобалжытып еді, талап отын тұтатқан Ажар мен биік прическалы Қасымов болды.

— Неге жазбайсың? Жазуың керек. Белгіұлов болмаса әділ бағасын айтар Бозжанов бар. Түрткі болған да сол Қарімнің өзі емес пе! Тіпті Белгіұловтың да қарсы болар реті жоқ. Жақсы нәрсені жоққа шығармасқа тиісті,— деді олар.

Осы қоштаулардан кейін Гүлшат шайыр туралы жазуға бекінді. Енді Белгіұлов та қарсы болмайтын секілденіп кетті. «Шынында да не деп қарсы болады? Қарсы болар реті жоқ тіптен».

...Ұзын қабырғада үш қатар қойманы толтырып тұрған шыны ыдыстары, түрлі түтіктері, ерітінділері мен сілтілері бар кішкене лабораторияға үш қыз келіп кірді. Бұрыштағы биік столға орнатылған кішкене электр сықпағына беттеген Гүлшатты әлдебір түтіктерді дайындап жатқан Ажар сактандырып та қойды.

— Шайырыңның аз екенін білесің ғой. Байқаулы бол, Гүлшат! Бір-екі тәжірибе жасаумен ойлағанымызды орындай алсақ жақсы.

Бұл ескертуді орынды деп санаған Гүлшат шайырды еппен салып, сықпақты тез айналдырып жіберді. Ендігі сәтте жінішке қобыдан түсі де, иісі де жоқ бір жылбысқы май созыла тамшылай бастап еді.

Осы қасиетін көзі шалған Ажар шайыр майының бірер тамшысын ирек түтікке еппен тамызып алып жатып:

— Бұл табылмайтын ең қымбат шикі зат,— деп күлді. Жақсы тілеумен ғана әзірше дәлелсіз сөйлеп тұрғанына күлді.

— Шынында да зерттелінбеген өсімдік пе өзі?— деп Заданың шайыр жайын анықтай бергісі де келеді.

— Әрине, зерттелінбеген өсімдік. Дүниеде осындай өсімдік барын ешбір ботаник айтпаған,— деп жауап берді Гүлшат. Жаңағы май құйылған түтікке әлдебір ертінді тамызып жатқан Ажарға қарап айтты.— Өзінде бояу қосындылары да бар. Байқайсындар ма? Мына қара!

Бұл үшеуі көп күндердің ұзақ сағаттарын лабораторияда өткізумен, талай-талай тәжірибелер жасаумен шайыр майының құрамында қарамай мен балауыздың, бояу, тағы басқа заттардың барын анықтады.

Сондай бір табыс үстінде Бозжанов кіріп келді. Жа-

салынған тәжірибе, анализдердің дұрыстығын тексерді. Содан соң аласы айқын өткір көзін тіке қыздарға қадады:

— Шайыр майына анализ жасадыңдар. Дұрыс жасадыңдар. Дұрыс-ақ, ал содан кейін?..

— Енді осы туралы жазамыз,—деп жауап берді шапшаңырақ, әрі жеңілдеу сөйлегіш Зада Қасымова.

Гүлшат пен Ажар үндемей ойланып қалды.

Үндемегендерін ұнатпаған, жауап бергенін қанағат етпеген Бозжанов нұсқай сөйлеп кетті.

— Болған фактыны құр қағазға түсіргенмен ештеңе де шықпайды. Қорытынды жасау керек. Айталық, қарамайдан лак пен сүргіш жасауға болады. Ал майлы балауызды сабын мен шырақ майын жасау өндірісіне қолданып жүр. Егер соларын ажыратып алса бұл шөптің пайдалы шөп екенінде дау жоқ.

Осыдан кейін Бозжанов үш қызға шығарманы шайырдың органикалық құрылысын сипаттаудан бастау керектігін айтты.

— Шайыр қай жерлерде өседі? Қай өсімдік семьясына жатады? Өмір сүру салты қалай? Шайыр майы өзін әр температурада қалай сезінеді? Қалай пайда болады? Міне, осы сұрақтарға жауап іздендер,— деді ол сөзінің қорытындысында.

«Шайыр қай жерлерде өседі?» Бұл сұраққа Гүлшат жауап бере алмады. Ол тіпті бұл өсімдіктің қандай өңірді алып жатқанына мән бермепті. «Бұл да тәжірибесіздіктің кесірі»— деп кіналады ол өзін.

Бірақ бұл жерде Дайыров Ерен көмекке келді. Комсомол комитетінің ұсынысымен ректорат биік прическалы Қасымованы Оңтүстік Қазақстанға қайта жіберді. Зада көп аудандарда болып, жергілікті халықтан шайыр өсетін жер шегін анықтап та қайтты. Зада оралғанша қалған екеуі шайырдың қай семьяға жататынын таппақшы еді. Ештеңе шығара алмады. Бұл төңіректе бұлар білер өсімдіктен тіршілігі, түзілісі мен құрылысы, түрі шайырға ұқсар бір де бір өсімдік жоқ секілді.

Зада қайтып келген күннің ертеңіне демалыс еді. Үш дос бөлме желдеткішін ашып тастап, физзарядкамен айналысты. Суық сұмен жуынысып, мәжерлі орамалмен денелерін ысқыласты. Еркін жүріп күлісті, сөйлесті. Әлі балалық мезгілден қала қоймаған, біріне-бірі суық су шашып жіберу сияқты болмашы «тентектікке» де ыңғай-

лары барын білдірісті. Содан кейін шабыттана отырып, тамақ ішісті.

Өзі айналысқан нәрсені қайталап айта беру жас адамдардың салты емес пе! Ертеңгі тамақ үстінде әңгіме тағы да шайырдан басталып кетті.

Бұл жолы соған төрелік еткендей болып:

— Сол шайырды қоя тұрайықшы, бір кішкене,— деп Аллочка қарсылық жасады,— демалайық одан да. Кішкене радиолар ырдатсақ та теріс болмас еді...

Биік прическалы Зада оны күле қағытып қойды.

— Жырға сен қашан да әуессің-ақ осы.

— Енді қалай деп едің. Ән сүймес адамды таба алар ма екенсің, сірә,— деді Гүлшат.

— Ех, қыздар, біздің халайықтың ырды қалай жақсы көретінін білсеңдер!? Бізде ырдатпай тұрған жан жоқ қой! «Манасты» алты ай қыс бойы үзбей жатқа ырдайтындар да болған.

Зада таласпады. Жаңағы сөзді жай, жауапсыз айта салғаны болмаса, оның өзі де ән-күйді теріс көрмейтін. Орыстың классикалық музыкасына да көңіл бөліп, көптеген опералардан талай тамаша арияларды жатқа айта алатын. Оның үстіне туысқан қырғыз халқының да қазақ секілді сауықшыл, әнші, жыршы келетінін білетін.

Енді Ажар пікіріне ешкім де қарсы болған жоқ. Зада барып бұрышта тұрған радиоқабылдағышты бұрады. Бөлме ішін тамаша бір вальстің сұлу сазы кернеді. Сол кезде есік қағылды.

Табалдырықтан Ерен көрінді. Қасында Мәулен бар.

— Ау, жігіттер, той-думанның бәрі мында екен. Бері келіндер!— деді Ерен ар жағындағы біреулерге.

Сау етіп бес-алты жігіт кірді.

— Ал отырындар,— деп Гүлшат ибалық білдіріп жатыр.

— Жоқ, біз отырмаймыз, билейміз.

— Кел, ендеше, билейік!— деп Гүлшат оған да қош көңіл білдірді.

Бәрін бастаған Ерен де, қостаушы Гүлшат еді, бірақ неге екенін кім білсін, Ерен. Заданы барып шақырды да, Гүлшат мына бейтаныс адамдардың ішінде өзін тым сыпайы ұстап тұрған Мәуленнің қасына келді, күле сөйледі.

— Ал, кәне, биге шақырмайсың ба мені?!

Жұрт ду күлді. Мәулен бетіне қан тепті.

— Мәулен десе болды, Гүлшат дүниені ұмытып кетеді,— деді Зада.

Жұрт оған да күліп жатыр.

Мәулен Гүлшатты ортаға алып шықты. Қыз жүзіне жымия қарады. Гүлшат күлді.

— Анадағы маған арнаған билетіңіз қайда?— Неге екенін қайдам; «сіз» деп сөйледі.

— Ішкі қалтамда, сақтаулы.

— Рас па?— деп Гүлшат шын, сұрана қарады.

— Мәулен өтірік айтпайды.

Гүлшат сықылықтай күлді.

Мәулен әдепкіде «ашық болудың жөні осы екен деп, тым асырыңқырап ала ма?!»— деп ойлап еді, енді ол пікірінен қайтып қалды. Гүлшат ашық та бола алады, әзілге де шебер, сырынды баяндап ауырған жерінді айтсаң қол ұшын қалтқысыз ұсынар адал дос. Мәулен осы бір қорытындыға келді. Ол әлі Гүлшаттың жақсылығын да, жаманшылығын да көрген емес. Сонда да ұшқары пікірге барып тұрмадым ба деп күдіктенбеді де.

Вальс ойнала берді. Ерен радиоқабылдағыштың алдына барып отырыпты. Зада Аллочканы бастап кеткен.

— Жетекшіл бол. Қак-то қазық сияқтысың,— деп Артығалиеваны нығыртып та қойды.

Аллочка тым жақсы билейтін қыз. Университет залында өткізіле қалған бір кештерде бишіл сал жігіттер оның аяғын сайға тигізбейді. Таласа барып шақырып жатқаны ылғи. Соны Мәулен де талай көрген. Сонда да Задаға қарсылық көрсетіп жатқан Ажар жоқ.

— Құп, баһадүр, бастай бер!— деп күледі.

Вальс аяқтала берді. Зада Ажарды тура үстелге алып келді. Жетекшінің ойында не қулығы барын кеш түсінген Ажар жалт берді. Бірақ екеуі де сол бір жұмсақ қозғалысымен үстелге соғылып өтті. Биік прическалы қыз шіңкілдей күлді.

— Жетекке... жетекке жүр дедім ғой..:

Үстел ауып барып түзелді. Үстінде оқшаулау жатқан бір пластинка сусып, еденге түсті де, қақ бөлінді.

— Жақсы пластинка еді. Айчурек ариясы,— деп өкінді Ажар.

— Ариядан бұрын пластинканы айтсаңшы. Анна Григорьевнаға не дейсіндер енді?— деп Ерен де кейіп жатыр,— университет мүлкіне немкетті қарауға бола ма екен?

Зада өктемдеу сөйледі:

— Секретарь болмаса, осылай дер ме! Онсыз да білеміз ғой біз кім екенінді.

Ерен өзінің артық кеткенін сезді білем, басылып қалды. Зада өзімсініп адуын сөйлеген сияқты. Ерен де өзімсініп тыңдап қалғанға ұқсайды. Көлденең отырған Мәуленге осылай көрінді.

Басқа бір студент Задаға көзін қысты да:

— Ерен дұрыс айтады. Байқаулы болу керек. Пластинка дегенің бізге тым қымбатқа түседі. Оған керекті шикізатты сонау үнді елінен тасымаймыз ба?— деп күліп қойды. Қостағаны ма, әжуа-сықақ еткені ме, аңғартқысы жоқ.

Гүлшат кенет ойланып қалды. «Біздің жерде қаншама өсімдік бар!.. Ал пластинкаға керек шикізатты үнді елінен аламыз. ...Неғып бізде осындай шикізат алатын өсімдік жоқ? Мүмкін емес...»

Өзі аз білетінді іздене оқу — Гүлшат бойындағы тамаша бір қасиет еді. Ол сол күні-ақ кітапханаға барды да БСЭ-ны ақтарды. «Граммфон»— деген сөзді тауып алды.

Бұрын граммфон пластинкалары мырыштан жасалыпты да, үстінен балауыздың жұқа қабатымен жабылатын болыпты. Ал қазір шеллак пен ауыр шпаттын, ұнтақталған шүберек пен күйенің қосындысынан жасалады екен.

Шеллак! Ғылым дариясында беталды ыққан Гүлшат кемесіне жаңа бір бағдар сілтегендей болды.

Гүлшат енді шеллақты тауып алып оқыды.

«Шеллак — қарамай. Үнді, Цейлон, Сиам, Аннам, Антиль аралдарында өсетін өсімдіктерден алынады. Өсімдік бойында шеллак қалай пайда болады? Бұл әзірге жұмбақ. Қарамай январьдан мартқа дейін бөлінеді. Қақ болған май ерітіледі, сүзіледі. Тез тобарсиды. Мөлдір. Пәлендей исі де жоқ. Аздап ашық не қоңыр күрең түсі бар. Тез ериді. Жұмсақ та созылымды. Құрамы: қарай май — жетпіс бес процент. Балауыз — алты... бояу заты — алты жарым...»

«Ғажап, мынау кәдуілгі шайыр ғой! Міне, қызық, шайырдың тегі қайда екені енді ашылды».

Гүлшат әрі қарай оқыды.

Шеллактан лак, сүргіш жасалынады. Шеллак сырттан тасылып әкелінетін, қымбатқа түсетін бағалы шикізат». Гүлшат кітапханадан шықты да, асыға басып, жатақханаға келді. Көп іздеп жүріп Ажар мен Заданы та-

уып алды. Аптыға сөйлеп шеллак жайын айтты. Қуанышы қойнына сияр емес.

— Шеллак дегеніміз кәдуілгі біздің шайыр. Құрамына дейін дәл келеді!

Қыздар да қуанысып жатыр.

— Онда граммофон пластинкасын жасауымыз керек. Шпат та, күйе мен шүберек те табылады,— деп Зада тіпті желпілдетіп барады.

Гүлшат мұны асығыстық болады деп санады!

— Мәселе біздің пластинка жасауымызда емес. Біз енді рефератқа отыруымыз керек. Қолдағы бар материалдарға сүйеніп, шайыр майының шеллактан әсте кем емес екенін айқындауға тиіспіз. Соны дәлелдеп алсақ пластинка жасаудан оңай шаруа жоқ.

Үш қыз осы ұсынысқа қол қойды.

13

Инеш Белгіғұлов көрсеткен көп еңбектерді оқыды. Көп күндерді шала ұйқы өткізді. Сөйтіп рефератын жазып бітірді де конкурсқа апарып табыс етті.

Ертеңіне таң сәріде оянып кетіп еді, есіне бірінші болып келгені — сол рефераты болды. «Кімнің қолына түсті екен? Қандай қортындыға келді екен? Әлде Белгіғұловтың өзі алып оқып жатыр ма?»— Инеш қуанып та, қорқып та қалды. Бұрын өз басында болмаған бір халге түсті. Көңілде үміт те, күдік те бар: кең жазықта көсіле тартқан қос сәйгүліктей жарыса жөнеледі де, алма-кезек ауысып, бірінің бірі алдына түсіп кете береді. Бұл бір айнымалы, аума-төкпе сезім. Инеш рефератын ойша, ақтарады. Әр беті, әр жолы, әр әрпі, үтір, нүктелеріне дейін сонша таныс, сонша ыстық. Бәрі де мына бір кішкене қолдан туған. Онда төрт-бес жыл бойы мысқалдап жинаған білім мен ой дүниесінің ыстық ізі жатыр.

«Атаусыз қалмас»— деп ойлайсың. Осы бір үміт сені әрі қарай жетелей береді: «Инеш, рефератың тым жақсы екен. Құттықтаймын!» «Инеш, рефератың үздік шықты, қуаныштымын!» Бүкіл университет аузында Инеш аты. Қуанып та, қызғанып та айтылады.

«Шіркін, конкурсқа қатысқан соң, бәйге алып шығу деген қандай жақсы!»

Ертең юридик қорытындысы шығады. Тізімнің ең басында Инештің фамилиясы тұрады. Сұрама тіпті!

Апырау, сағына күткен сол ертең қашан келер екен десеңші?!

Бұл, міне, үміт сәйгүлігі.

Ал енді өзіңе бір қатал үкімші болып, осы бір өзімшіл сезімнен аз-кем биікке көтерілсең-ақ болғаны, күдіктің тұлпары жұлындай тартып жөнеледі де, оймен қалаған жаңағы салтанат көрініс күрт құлайды.

«Ал егер..?»— деп дұдамалданасың.

Инеш рефератын тағы да ойша аударып бастайды: мына бір бетінде айтайын деген ойың айқын емес. Мына жерде сөйлем дұрыс құралмапты. Өне бір тарау соншама ұзақ. Соңғы қортындыны түгелдей көшіріп алмай-ақ, өз сөзіңмен баяндап беру керек еді.

Ұзақ уақытынды сарп етіп жүріп мына кемшіліктерді қайтып байқамай қалғансың, Инеш?

Инеш көзін жұмады. Кенет рефераты жазылған қызыл мұқабалы қалың дәптері елестей қалады. Ендігі сәтте бұлдырап күнгірт тарта береді де, неге екені белгісіз Белгіғұловтың қияпатты келбетіне айналып кетеді.

Осылай толқып, осылай топшылап, алмаса берер қат-қабат сезіммен конкурс қорытындысына таяу қалған бір күні Инеш университеттен Гүлшатты кездестірді.

Екі құрбының арасындағы әңгіме-сыр әдеттегісінше Мәуленнен басталды.

— Қандай жақсы билейді?!— деді Гүлшат Инештің қолтығынан алып ұзын дәліздің басына қарай жүрді де.

Инеш әңгіменің кім жайында екенін бірден түсінді.

— Онымен қайда кездесіп жүрсін?— Даусында бір күдік бар сияқты.

Гүлшат оны елемеді. Демалыс күні Ерен мен Мәуленнің келгенін, билегендерін, граммофон табағын сындырғандарын тәптіштеп айта бастады.

Инеш ұнатыңқырамай отырды да, бір кезде әңгімені ортасынан үзді.

— Жә, қойшы, рефератың не болды? Сонындай айтшы одан да.

— Өзің ше, бітірдің бе?— деп сұрады Гүлшат.

— Бітіргенмін. Конкурса да тапсырғанмын.

— Біз де...

«Бізі» кім мұның?— деп ойлады Инеш.

— Рефератың тәуір шыққан болар. «Шайыр» деген де бір қызғылықты тақырып қой,— деп құрбы көңілін аулай сөйледі. Содан кейін Гүлшатты өзіне тартып, қы-

сып қойды.— Ал егер дұрыс болып шыға қалса ғой, атағың бүкіл одаққа тарайды...

— Әңгіме атағында емес. Әңгіме түсер пайдасында.

— Пайдасында?..— Инеш ұнатпаған кейіп білдіріп теріс қарады.— Гулечка, қойсандаршы. Мемлекеттің оң көзі, жоқшысы сияқты боласындар да жүресіндер осы. «Отан!», «Үкімет!» деп қызыл өнеш болып айқайлап жатқандарында мен осы өзімді «жат адам емес пе екенмін?»— деп күдіктеніп қаламын. Жоқ, мен жат адам емеспін. Отанға деген сүйіспеншілік менде де бар. Сөйте тұра сендерге ұқсап айқайлай алмаймын.

Гүлшат жаңағы сөзін қайталап, қадай айтты.

— Ие, ие, пайдасында әңгіме. Егер шайыр пайдаға асса, миллиондаған мемлекет қаржысы үнемделеді. Бізді ойландырған осы жағы.

— «Бізін» кім сенің осы?

Гүлшат рефератты үшеу болып бірігіп жазғанын айтты.

— Сен маған үнемі «өз күшіңе сенбейсің. Бойыңдағы қабілетінді бағаламайсың. Тартына бересің» деп сан қайталап айтушы едің. Өзіңе жол болсын?!— Инеш мысқылдай сөйледі.

Гүлшат ана екі құрбысының көп көмек көрсеткенін айтты. Ажар химиялық құрамын ажыратқан, Зада болса, екінші рет барып шайырдың қай жерлерде өсетінін анықтап келіпті.

— Соның бәрін де өзің анықтауға болатын еді ғой. Ал мен болсам бар ғой... Әрине өзімшілдік емес бұл... Өз еңбегінді өзімдікі деудің несі өзімшілдік? Мен болсам бүйтіп бірлесіп істей алмаймын. Маған оңаша жер, тыныш бөлме керек. Кейде Мәйнам кухняда ыдыстарды салдыратты бар ғой, беймаза болам да қаламын. Ойым бұзылып кетеді. Менің білуімше, барлық ғалым атаулы осындай оңашалықты керек етеді.

Гүлшат таласпады:

— Коллектив болып істеген жұмыстың қатесі аз болады,— деп тынды,— коллективтен қашпа, Инеш.

— Қит етсе бұлар ақыл айтып үйрете бастайды.

Екі құрбы салқын қоштасты.

Майқан Белгіғұлов Инеш рефератын өзі алып оқыған болатын. Сол реферат көлеміндей етіп рецензия жазды. Талантты, терең мазмұнды еңбек екенін айтты.

Биология факультеті орналасқан корпустың бір түкпір аудиториясында жюри мүшелеріне сол рецензиясын оқып та берді. Ғылыммен жаңа айналысқан жастарға кешірім жасап, олар жазған еңбекті асыра бағалайтын Бозжанов, Дәулеткереева сияқты бұрын сырттап жүретін қыздың мына еңбегіне қол қойып қалды.

— Биологияда танылған жайды студенттің өз сөзімен баяндап беруінің өзі неге тұрады! Үлкен творчестволық жұмыс, міне, осындайдан басталады,—деп қуанған.

— Бұл, шын мәнісіндегі ғылыми еңбек! Аздаған түзетулермен жариялауға да болады,— деді Белгіғұлов.

Көңілді отырған Майқан «Шайыр қымбатты шикізат» деген еңбекті бағалауға келгенде, мүлде өзгеріп кетті.

Бір аспиранттың рецензиясы оқылғаннан кейін іле сөйледі:

— Мен мұндай жаңалыққа қарсы емеспін. Өзім творчествоның адамы болғандығым себепті қарсы болмаймын,— деп Майқан сөзін момын бастады.— Алайда... байқаңыздар, жолдастар. Бұл өсімдіктің көп жайларын аша алмаған олар. Мәселен, шайыр майы қай жолмен пайда болады? Өсімдік ағзасының қай клеткасына жиналады? Өсімдік бойына бұл май жылдың қай айларында көбірек пайда болады? Міне, бұл сұрақтар шешілмеген соң... не айту керек? Меніңше, қайтарып беру жөн авторларыңа. Пусть тереңірек зерттесін. Асықпасын.

Бозжанов бұл пікірді дұрысқа санамады.

— Бұл айтылғандар терең зерттелудің жұмысы. Әзірше, бәлкім, қолдан келе де қоймайтын жұмыс.

— Міне, дұрыс сөз,— деп Майқан қосарланып қалды.

— Бірақ таласпас бір шындық бар. Ол — шайырдың қымбат шикізат екені. Міне, Аманова, Артығалиева, Қасымовалар осыны дәлелдеп отыр. Меніңше, бағалау керек.

— Шала еңбек. Толықтыруды Академия не университет қолға алсын...

— Ең ақыры шайырдың қай жерлерде өсеріне нақтыланған ғылыми дәйек те жоқ. Мүмкін Академия көңіл аударарлықтай кең көлемде өспейтін де шығар? Бұл жағы қалай болады?

Бозжанов жауаптан іркілмеді:

— Территориясын кеңейту қолда...

— Шала... шала жатыр. Толықтыру керек...

Осы бір қызу айтыстан екі-үш күн соң Гүлшатты көшеде кездестірген Дайыров бұлар жазған шығарманы Добров сұратып алдырғанын, Бозжанов екеуі ақылдаса отырып, оны дыбыс жазатын заводқа жіберуді ұйғарғанын айтты.

Конкурс қорытындысы да сол күні жарияланып еді. Түрлі бояулармен құлпырта жазылған үлкен хабарландыруды Қасымова бірінші болып келіп оқыған. Оқыған жоқ-ау, асыға тұрып, Гүлшаттың фамилиясының бас әрпін көз жүгіртіп іздестіре бастады. «Неғып жоқ болды? Мүмкін емес. А... А... Арт... Қас... қас... мүмкін емес»— деді ол тағы да өзіне-өзі.

Енді тізімді түгел оқи бастады. Кенет көзі ұясынан шығып кетті. Қателесіп тұрмын ба дегендей көзін уқалады: Қайта оқыды. «Инеш Дәулеткереева. «Нәсілді өзгерту мәселесіне».

Зада үнсіз тұрып қалды.

14

Университеттің комсомол комитетіне Инеш шақыртумен келді. Жолда: «Не болып қалды екен? Комсомолда болмасаң да тыныштық бермейді бұлар»,— деп кейі-ді ол.

Инеш пікірінше комсомол комитетінің секретары сыпайылығына қарамастан менмен, дөрекі жігіт. Ол бір жерде шектен шыға кішірейе қалады. Ал жиналыс, мәжілістерде кенет өзгереді. Шапшаң сөйлеп кетеді. Сөйлемдерін сирек айтылатын сөздердің шоғырынан құрап, терең пікірмен жалтылдатады. Ондайда бірбет, сөзінен қайтпас болып алады. Мұнысын Инеш, тіпті ертеден білетін. Сонау 1943 жылы Инеш Ленин атындағы стипендияға ұсынылған соң, кешікпей-ақ дәл осылай комсомол комитетіне шақырылып еді. Онда Ерен екінші курста оқитын. Секретарь да емес, комитеттің мүшесі ғана болатын.

Комсомол комитетінің сол кездегі секретары Инешке стипендияға ұсынылған адамның қай жағынан болсын дұрыс көрсеткіші болуға тиісті екенін айтып, өзіне лайықты қоғам жұмысын атқаруды талап еткен. Инеш бұл ұсынысты қабылдамады. Шешесінің ауру-сырқаулы екенін, үй жағдайының қиын екенін, қолының тимейтіндігін айтқан. Комсомол комитетінің секретары бұл сөзге құ-

лақ асып қалып еді, мына жақтан Дайыров көлденеңдей берген.

— Егер де Дәулеткереева қоғам жұмысынан бас тартатын болса, онда оның кандидатурасы дұрыс ұсынылмаған деп ректораттың алдына мәселе қою керек.— Осыдан кейін ол бұл мәселені комсомол жиналысында көтерген: Өз ұсынысының жүзеге асканына дейін асығып-ақ баққан.

Инеш мұны әлі ұмытпапты. Ал Ереннің есінде де жоқ ескілді.

Іс үстінде ол тіптен шешіліп кетеді, қазымырланады. Бір нәрсені қайталағыш, жиі-жиі телефон соққыш болады. Тіпті өзінше ұнатпағанып, әлсін-әлі қабақ шытады, жөн үйрете бастайды.

Ерен басындағы осындай өзі байқаған алуан түрлі күрделі мінез-құлықтардың қайсысы өзіндік, қайсысы жасанды, жалған екенін ажырата алмай-ақ қойған. Соның дұрыс-бұрыстығын ойластырып жүрген де жоқ. Кездесе қалса, салқын сыпайыгершілікпен амандасатын да өте беретін.

Ол бұл жолы да комитет табалдырығын ренішпен атады.

Жұпыны мебельдер қойылған, тар болса да таза бөлмеде біраз жастар жиналған. Мәжіліс қызу өткенге ұқсайды.

Әдетінше есікті еркін ашып кіріп, табалдырықта сәл тосырқай тұрып қалған Инештің көзіне буалдыр жұқа көк түтіннің арасынан жұрттан бұрын Мәулен ілікті. Қарсы беттегі ақ полотномен қаптаулы диванда шалқа-лап, тура есікке қарап отыр. Осы көп жұрттың ішінде өзің ала көңілділікпен күткен жалғыз сол ғана секілді. Қөз шалысқан жалғыз сәтте Инеш ақ тістерін мол көрсетіп, бұған деген ішкі дүниесін барынша байқатып, езу тартты да, кенет бұрылып кетті, тыжырынып қалды. Өзінің қара көк бастон пальтосының жағасындай көкшіл қаракөл муфтасынан қолымен бірге аспан түстес кішкене орамалын суырып алып, қызылы айқын жұқа ернін сүрткен болды. Сөйтті де, бір шетінен ұстап, темекі түтінін өзінен қашқақтата желпіп жіберді.

Комсомол комитетінің секретары қалың қара қасты, ақ өнді, жалпақ маңдайлы Дайыров кресло жақтауына соқтыға тұрды.

— Былай шық, Дәулеткереева,— деп Мәулен жақтағы бос тұрған бір орындықты нұсқады.

Инеш терезе желдеткішінен лапылдап кірген сызды салқынды ұнатпағандығын қабағымен аңғартып, пальтосының жағасын көтере түсіп, бұйыға отырды. Осы бір сәтте Мәулен оған көз салып еді, әлдебір қызық сезім билеп кетті. «Өзім» деп қуантар, «өзге» деп күдік салар сезім: пальтосына бұйығыңқырап отырған осы бір кішкене әдемі қыз біресе мұның өзімен-өзі болып, біресе шапшаң жылжып, жеткізбеске алыстап бара жатқандай әсер салады.

Әдепкіде ашық мінезін, әдемі күлкісін ұсына берген Инештің енді сыр бүгіп, елемегенсіп, сезбегенсіп қалар жұмбақ тұйықтығын да аңғарар ең! Күдік бояуын қалындата түсер де оның осы бір қылығы. Шын сүйген ерке қыздардың белгілі бір мерзімде оң қолымен сені өзіңе тартып, сол қолымен кеудеңнен итерер, ебі де, есебі де бірдей әдеті болатынын тәжірибесіз Мәулен білмеуші еді.

Әлгі бір күлкісімен тұйықталған Инеш оны қазір де байқамағансып қалды. Қарағысы да, тіл қатқысы да келеді, соның бәрін «қарама», «тіл қатпа» деген ерке сезімдер тұншықтыра береді.

Көңілін басқаларға аударады. Секретарь столына жанаса Гүлшат отыр. Жуан қызыл қарындашты жіңішке салалы саусақтарымен уыстай ұстап, шапшаң жүгіртіп, бірдемелерді жазып жатыр. Еңкейіп қозғалған сайын бір-екі тал шашы қайта-қайта көзіне түсе береді, жаза отырып соны жиыстырумен әлек. Оның қасында көзілдірікті Сарыбеков. Қансыз бетін терезеге беріп қозғалыссыз қалған. Ал Жолтай лез-лез қозғалып, астындағы ескі орындықты сықырлата береді. Жағалай отырғандарға әлде не деп күбірлеп күле түседі. Сарыбековтен мойнын асырып, Гүлшат қағазына көз салады. Оның осы ойнақылығы Инешке әбден ұнап кетті.

Шеткеріректе Сымбат Асқаров отыр. Мәжерлі қара шляпа, қара мақпал жағасы бар қара мауыты пальто киіп жүретін осы бір аласа бойлы, қара торы келбетті студентті Инеш әлі аз білетін еді. Бірақ іштей ұнатып жүруші еді. Кездесе қалса көзіне түсуге тырысатын. Таныссам деген ниетте болатын. Жыл басында Инештің қыз достары Асқаровты сырттай таныстырған еді. Ақын деп, университеттің жас ақыны деп таныстырған. Әдебиетті, әсіресе лирикалық шығармаларды аса бір сезімталдықпен құныға оқитын Инешке Асқаровтың ұнамды сырт бейнесі бірден-ақ поэзияның өзіндей болып әсер

еткен. Тіпті, оның қалай жазатынын да ойламады ол. Әйтеуір, ақындық деген бір атқа табына қарап, беріле ұнатқан-ды. Содан кейін күздің салқын, дымқыл бір күнінде Инеш оны бақша ішінде скамейка қалқанына сүйеніп, терең ойға шомып, жалғыз отырғанын көрген-ді. Өтіп жатқан жұрттың біріне де көз салып елікпейді. Өз ойымен сөйлесіп отыр. Инеш өте беріп сәл кідіріңкіреп қалған. Ол былай шыға бере: «Тірі романтика! Өзін сүйіп қалған жоқпын ба?»— деп те күдіктенген.

Асқаров қазір де жұрт сөзін зейін сала тындамаған секілді. Қара бұлттай қиырсыз қалың ойдың бір биігінен алысқа көз салып, тұңғықтан туып келер жаңа өлеңнің бөлшектерін іздеп азап тартып қалғанға ұқсайды.

Ал ана бір шетте мандайынан тері жылтырап, сапсары болып Балғабаев отыр. Оның мына болбыр түріне қарап Инештің күлкісі келді.

Осы мезетте Дайыровтың даусы естілді:

— Жолдас Дәулеткереева, неге кешігіп келдіңіз?— Дайыровтың осы бір тік сұрағын ұнатпаған Инеш шашыранды жауап берді.

— Мен бе? Мен... үйде отырып қалып... Мәйнам ауру ғой... сол себепті...

Ерен Инеш жауабын құптаған да, теріске шығарған да жоқ. Мәуленге қарап:

— Жолдас Жандосов, өз ұсынысың жайында Дәулеткереева жолдасқа баяндап өтсең.. Қысқа баянда... Кешігіп келгенге уақыт өткізіп қайталап жатудың қажеті жоқ,— деп қатаң сөйледі.

«Бүлініп отыр ғой»— деп ойлаған Инеш қасындағы Мәуленге қарады.

Мәулен тамағын кенеп түрегелді.

— Мұнымыз отырыс та, мәжіліс те емес, жай қызмет бабындағы бір кішкене ғана...— деп кілт кідірді ол. Графиннен су құйып алып, асықпай ұрттап Инешке қарап біраз тұрды. Зорлана күлгендей болды. Сонысымен айтар сөзінің бар қатал, ауырын жұмсартпақшыдай.— Бір кішкене ғана бас қосу еді. Жұрт жиналып қалған соң тоса алмаған. Біздің бірінші курс студенттері бір ұсыныс жасаған еді...

«Бірінші курс ұсынысы деген тағы немене бұл? Ай, Мәулен-ай!»— деп ойлап қойды Инеш.

Содан кейін Мәулен, бірінші курс ұсынысын былай қойып, қолқабыс, көмек деген жайында студенттің уни-

верситетке қарыздарлығы жайында жалпылап ұзақ сөйледі.

«Айтар сөзін неге ашып айтпайды?» деп ойлаған Инеш бұрылыңқырап кетті. Ұзақ сөзділікті ұнатпай қалды. Мәулен әлі де сөйлеп тұр. Гүлшат бір рет сағатына да қарап қойды. Әдетте ашық ойлы, қысқа сөзді Мәуленнің бұлай айнала сөйлеуіне Гүлшат та «мұнысы қалай?» деп таңырқай берді.

Сол шақта қарындашын қағаз үстіне секіртіп тастап, шалқайыңқырай берген Ерен Мәулен сөзін көлденең үзді:

— Ашық айтқанда, өзіміз бас болып сембілік ұйымдастырғалы, соның жоспарын ойласқалы жиналғанбыз. Соған сен де қатысасың.

— Ертеңнен бастап іске кірісеміз,— деп Гүлшат та толықтыра түсті.

«Арындатып алдың ғой, үркітіп алдың ғой, ай, Ерен-ай, осындай «ал кетпең» бар-ау» деп ойлаған Мәулен Инеш қабағын айнымай бағып, шошынып қалды.

Инештің сембілікке бармауына да болатын еді. Келтірер дәлелі де бар. Белгіғұловтың ұсынысымен ол конкурста бәйге алған «Нәсіл қуалаушылықты өзгерту мәселесіне» деген рефератының кейбір жерлерін қайта өңдеп, ғылыми мақалаға айналдыру үстінде отыр. Майқанның конкурста жария етпей-ақ мұның өзіне ғана айтқан біраз кемшіліктері бар. «Қайта жазып түзеп шық, университеттің «Ғылыми запискаларына» бастырамыз» деп Белгіғұлов уәде берген.

Бұл еңбек сәтімен біте қалса, диплом жұмысы тұр. Инеш дереу соған отырмақ. О да көптеген факты, материалдарға зәру жауапты жұмыс.

Осындай үлкен іс үстінде отырған Инешті комсомол комитеті телефон қоңырауымен жұлып алғандай.

Алда тұрған осы істерге қарамастан Инеш бұл ұсынысқа ыңғай білдірді. «Көптен сетінеп жалғыз қалуды жұрт теріске жорыр»,— деп түйді ойын.

Осы әңгіме үстінде көмекке барар күн де белгіленді. Жұрт шығуға беттеген кезде:

— Менде бір сөз бар,— деді Асқаров кітабын қолтығына қыса тұрып.

— Иә?

Ол Дайыровқа қарап:

— Мені бір жолғы сембіліктен босатсаңыздар деймін,— деп ұяла сөйледі.

— Қауырт жұмысың бар ма соншалықты?

Сымбат сенімсіздеу жауап берді.

— Бар еді.

— Көпшіліктің жұмысынап жоғары тұрған ол қандай жұмыс еді сонша?— деп Мәулен көлденеңдей тартты.

— Босату керек. Мүмкін жазып жатқаны бар шығар. Қоғам жұмысының өзі қолды тигізбей қояды ғой,— деп алғашқы араша сөзді Инеш айтты.

Оны Мұздарапов та қостады.

— Дұрыс айтасың, Инезилия, (бұл Инештің өзіне өзі қойып алған аты. Көп ретте таныс адамдарға, мені осылай атаңдар деп бұйыратын. Елемегендерге ренжіп қалатыны бар-ды. Өз пікірінше, «Инелизия» деген сөз әлдеқайда жұмсақ, музыкалы, құлаққа жағымды естіледі). Босату керек.

— Қауырт жұмысың — жазу ғана болса, бір күн тежей тұр да, арғы күні жетіп ал. Көптен шеттеп қалу дұрыс бола қоймас,— деді Мәулен.

Жолтай Инешке қарап жымия күлді.

— Әдебиет қамшылауды көтермейді. Айдасаң арындап қалады емес пе!

— Дауы жоқ.

— Жә, қойындаршы,— деді Манап маңдайының тегірін сүртіп.— Өзіміз өлең жазып жүрген кезімізде бір түп отырып, бір поэманы бітіре салатынбыз.

Сөзге Гүлшат та араласты.

— Ақын мен өмір арасына көпір жасап тұрғандарың қалай?— деп ол өзінің ырза еместігін айқын көрсетті.— Ақын шабытының қайнар көзі — өмір. Өмірсіз еңбек те жоқ. Ақын жақсы әсерді сондай көп қимылы тоғысқан жерде алады,— деді.

— Ие, ақынға бұл өмірде тақырып болмайтын не құбылыс бар. Желдің есуі, жапырақ сыбдыры, жұлдыздың жымын қағуы — бәрі де өлең. Фет: «Қыз орамалы жерге түсіп кетсе, міне, бұл да өлең»,— деп тегін айтпаған,— деп тағы да Жолтай қарқылдап күлді. Қостағанын да, іліп-шалып тұрғанын да байқатар емес.

Мұнда қатаңырақ кеткен Мәулен ғана:

— Қойсайшы, Сымбат. Екеуіміз сол күні бірге боламыз.

Жұрт сөзіне біраз жол беріп үнсіз отырып қалған Ерен енді сөйледі:

— Бізбен қатар ақынның да құрылыс басында орны бар. Тіпті қол жұмысын істеме, өлең жаз. Листок шығар. Құрылыс басындағы жетістікті мақта да, кемшілікті сына. Өлеңің жақсы шықса, многотиражкаға ұсынамыз.

— Міне, дұрыс айтылды, табылған ұсыныс. Жұмыс істеме, өлең жаз.

— Мен сатирик емеспін ғой...

Мәулен шұқшия қалды.

— Сатирик емессің, ә? Енді кімсің? Лирикпісің?

Сымбат үндемеді.

— Лирикпісің деймін?

Сымбат екіұштылау, босаң жауап қатты.

— Лирик те...

— Жоқ, сен лириксің,— деді Мәулен тағы да кесіп сөйлеп,— бүгін болмасаң, ертең боласың. Мәселе онда емес. Құрылыс жайын жазу үшін сатирик болу шарт па? Әңгіме осында. Құрылыс жайында лирика жазылмайды деп біреу айтты ма саған? Жаз лириканы. Жақсы жаз. Соның өзі бізге зор көмек. Құрылыстың өз қимылындай соның рухына сай лирика берсең, жұрттың қуана қабылдарына кепіл-ақ болайын.

— Ой, Мәулен, мұның қайдағы теория? Лирика ондай құлақ тұндырар ащы болса, лирика боларлық қасиеті қандай? Лирика өзіндей нәзік болады,— деп Инеш Мәуленге қарап қолын сермеді. Өзінің осы бір қимылымен лириканы жұрттан арашалап алып қалардай.

— Ие, лирика нәзік болады,— деп Мұздарапов оны тағы да қостады.

Мәулен Жолтайды елемеді. Жауап та бермеді. Университетте алғашқы танысқан жігіт болғандықтан, көзіне ыстық көрініп, өзін жақын санаушы еді. Енді жеңіл мінезді, желтең жігіт екенін байымдап қалды. Осы араның өзінде Жолтайдың қостамаған адамы, қосарламаған сөзі қалмады. Сонысын Мәулен оның бетіне салық етті. Мұздарапов тартынып қалды.

Айтыс шегі алыстап бара жатқанын аңғарған Ерен Сымбаттың өзіне тікелей сөйледі:

— Ал сембіліктен қалмаймыз ғой, Асқаров жолдас? Құрылыс басына листок шығарасың, тәртібін ертең толығырақ сөйлесейік, комитетке кел.

Қысқа айтыстың тиегі болып қалған Сымбат орнынан үнсіз тұрып:

— Құрылыс басына баруын барайын. Бірақ листок

шығармаймын, ол менің қолымнан келмес, жұмыс істейін... Өтінішім бұл.

Жұрт ду күлісті.

— Оны да ертең сөйлесейік,— деп Ерен езу тартты.

15

Мәулен сәл бөгеліп шығып еді, Инеш тоспапты. «Ренжіп қалмады ма екен»— деп күдіктенді. Алға көз салды. Қараса екінші бір көшенің пұшпағында асыға басып кетіп барады екен. Мәулен жүгіре басып қуып жетті. Әзілдей сөйледі:

— Жүрісің тым суыт көрінеді. Ере алмастай түріміз бар. Қанша күш салсақ та алда жүргенінді байқатып оза бересің.

Инеш бұл әзілдің астарын аңғармады.

— Уақытым аз,— деп келте, салқын жауап берді.

«Оның мәні мынада 'еді»,— деп Мәулен де түсіндіріп жатпады.

— Уақытқа кім бай дейсің?— дей салды.

Инеш сұрлана қарады:

— Қыздар бөлмесіне барып, әңгіме құрасың, би билейсің. Қала берді сембілік жасайық деп, оқу оқып дипломға әзірленіп жүрген адамды столдан айырасың. Уақытқа зәру адам бүйтпейді.

Инештің неге ренжіп келе жатқанын Мәулен енді аңғарды. «Анада Гүлшат бөлмесіне бас сұққанымнан басқа қайда барып едім. Оны кім жеткізе қойды екен? Әлден тергей бастады, бара-бара аяққа кісен салып қояр». Кенет есіне бір таныс жігіттің: «Үйлену бақытсыздықпен тең. Үйлендім дегенше құрыдым деп біл» деген әзіл сөзі түсті, «осындайдан айтылады екен ғой»— деп ойлады ол, үндемеді бірақ.

— Сен оқымаған көп кітап бар. Ең алдымен білімінді көтер!— деді Инеш тағы да.

Мәулен жәбірленіпкіреп қалды. Рас, бұл сөзде жан бар. Дегенмен соны сезімтал да нәзік деп бағалап жүрген жаңашыр адамыңның көзге бадырайта түйеден түскендей етіп қойып қалуы тым ерсілеу көрінді. Мәулен ізденбей, оқымай жүр ме? Оқиды, ізденеді. Бірақ Инешке ұқсап реферат-мақала жазуға әлі әуестене қойған жоқ. Өзі студенттік ғылыми қоғамның мүшелігіне жуырда ғана өткен. Онда жасалған баяндамалар Мәуленді қызықтырған-ды. Бір алуан ой сала келген. Сонда да

ыстықтай ұрынуды тілемейді. Білім қорының шағындығын шамалайды. Бір-екі рет дайындықпен барып семинар сабақтарында сөйлегені болмаса, таза оқу үстінде отыр. Қазір ол орыс, батыс классиктерінің шығармаларынан толық мағлұмат алып қалған. Әсіресе, программа бойынша өтілген ақын-жазушыларды тереңдей оқып кеткен-ді. Адам өмірінің алғашқы таңында туған сонау Эсхил, Софокл, Эврипид сияқты ежелгі трагиктерден бастап, осы заманға қарай бет алып түре қуып, шапшаң жүріп келеді. Жол ұзақ та, қиын сияқты. Алда төбе, белестердей болып талай ғасырлар жатыр. Сол ғасырлардың қалың қабатын тарих жолымен тіле отырып, бүгінге жеткенше көп айлар, жылдар керегі аян. Сол ай, жылдардың шетінен кемітіп, керек іске, келер күнге пайдаланбақ ниетпен тапжылмай отырып қалған Мәулен ұзақ күндердің жарым-жартысын ұйқысыз өткізеді.

Мәуленнің осы жайын Инеш, тегі, біле ме екен?

Мәулен енді іркіле жүрді. Инеш те баяулады. «Өкпелетіп алдым ба?» дегендей әлсін-әлі қарай берді. Әлгі бір реніші де тарқап үлгіргендей. Енді бірде Мәуленнің қолтығынан алды да езу тартты.

— Өкпелеп қалдың ба?— деп сұрады Инеш.

— Өкпелеп қалдым,— деп жауап берді Мәулен.

Инеш артығырақ кеткенін енді аңғарғандай, Мәуленге таяна жүрді.

Мәулен күліп жіберді.

— Бәсе, кеше ғана Сабыр екеуміздің үстімізден шағым жасап, Мәйнаңа-шағына беретін бала едің. Енді келіп ақыл айтасың.

Инеш те күлді. Мәуленді ақырын ғана нұқып қойды.

— Мәулен, бір ұсыныс жасайын, көнесің бе?

— Көнейін.

— Давай онда киноға барайық. Бүгін «Чио-Чио-Сан» кинокартинасы.

Олар кейін бұрылып, қайта Совет көшесіне түсті. Асыға жүрді. «Алатауға» таяна бергенде Инеш оқыс тоқтап қалды.

— Түу, есімнен шығып барады екен ғой, менің басқа да бір тығыз жұмысым бар еді, енді не істеуге керек?

— Сондай тығыз жұмыс болса жолыңнан қалма. Киноны басқа бір ретте де көрерміз.

— Реферат жайы да баяғы,— деп Инеш сәл кейістік білдірді,— толықтыру керек болып тұрған жоқ па! Көп уақытымды да жұтып кетті өзі. Соның баспаға шығуына

ынтызар да емес едім. Өндейін бе деп көрінген жерде сұрайды. Соған соны бір материалдар көрсетем деп Белгіұлов шақырған еді...

— Мұндай жұмысты кейінге қалдыруға болмайды, баруың керек.

— Ие, соған барғаным жөн болар. Кешір, Мәулен, ойда жоқта алақөңіл еткенімді...

— Оқасы жоқ, абыройлы іс қой бұл.

— Рақмет, Мәулен,— деп Инеш оның мойнына асылды да, маңдайынан шөп еткізіп сүйіп алды.

Ойламаған жерден мұндай құбылыс үстінде бұраулы тұрған домбыра шегін басқанда бірден саулап шығатын тұтас үндей, Мәулен денесі шымылдап кетті. Қызулық басты. Инеш басқа сөзге келмеді. Көшені тура кесіп, қарсы бетке қарай жүгіре жөнелді. Соңынан Мәулен де жүгіре түсіп тоқтады. Маңдайынан ұстады, дуылдап тұр. Ұзын пальтосының кең етегі желпілдеп, әлі де жүгіріп бара жатқан Инешке қарап қалған. Бір сәтке бері келе жатқандай да болып кетті. Енді бірде Инеш бұрышта тұрған үлкен үйден айнала беріп, тасаға түсіп жоқ болды. Кенет Мәулен ойына Белгіұловтың үйленбегені түсті, Инеш жаңағы бұрыштан енді қайтып көрінбейтін сияқтанды.

Тау жақтан қою көлеңке жылжып келеді. Дыбыссыз қозғалып, төңіректі орай үйіріледі. Сонымен бірге келіп Мәулен жүрегін бір ауыртпалық басты. Ымырт көлеңкесін алысқа лақтыра сермеп тұрған бағана басындағы электр шамына ол көз аудармай қарап, ұзақ тұрып қалды.

16

Соғыстан бұрын Бозжанов Кәрім Ленинградта тұрып еді. Сүйікті ұлы Марат та дүниеге осында келген. Өз өмірін жас жеткіншектерді тәрбиелеуге бағыштаған Еңлік балалар бақшасында тәрбиеші болып істеп, Кәрім СССР Ғылым Академиясының аспирантурасында оқыды. Тіпті, сол қаланың университетінде оқып жүрген кезінде-ақ ғылымға деген өз бойындағы ықылас-бейімінің молдығына жұрт көзін дауалатқанды. Қазақстан далаларында өсетін тарының жаңа сортын Бүкілодақтық өсімдік шаруашылығы институтының ғылыми лабораториясына алып кірген де сол Бозжанов болатын. Ғылым есігін енді ашып, ғылым ауасымен енді ғана тыныстай бастаған жас ғалымның алдында ол кезде бұ-

ралаң тартып ұзақ жол жатты — талап жолы. Бара-бара даңғылдана берген осы бір жолдың көзге елеусіз әуелгі жіңішке басы сол шашақты тарыдан басталған-ды.

Енді Бозжанов жаңағы ғылым жолының бір биік беліне де шығып қалғандай еді. Көп іздену мен оқу өз жемісін бере де бастаған. Кәрім шығарған жаңа сорт осы жылы Бүкілодақтық өсімдік шаруашылығы институтының Пушкин қаласындағы жерінен мол қоршалған участокке егілді. Бұл участок-лаборатория еліміздің колхоз-совхоздарына барар үлкен жолдың соңғы қақпасы есінде еді. Ертеңгі өнім осы лаборатория қақпасынан шығып, Кавказ пен Украинаға, Орал мен Орталық Россияға, Қазақстан далаларына жол тартпақ. Түйін салып, балғын үміттің өзіндей болып желкілдей бастаған көк жапырақ сол қақпаның құлпын бірте-бірте сырғытып аша берген болатын.

Алға қойған міндеттің практикалық жағы шешілгеніне көзі әбден жеткен Кәрім қуанышты шабытпен диссертация жазуға кірісіп те кеткен еді.

Соғыс оған осындай үлкен істің — арты жиылып, алды қусырылып қалған істің үстінде отырғанда тап болды. Соғыс салмағы өліммен пара-пар, әрі ауыр, әрі қатерлі болса да, көп сөзден аз істі артық деп танитын, бір мінезді, жалтақсыз Бозжанов басыла қалмады. Бүгінгі күнге дейін жолдасым мен баламдай деп, өз келешегімдей деп келген диссертациясын бейбіт күннің үлесіне теліп, оның соңына көп нүкте қойды да, ендігі орынды Ленин қаласын қорғауға еріктерімен көтерілген халық сарбаздарының алдыңғы сапынан тапты. Батальон комиссары болып тағайындалып, Петергоф төңірегінде жаумен шайқасты. Өзін де өзгеге қолданар қатаң әскери тәртіп шеңберінде ұстайтын ол майданның толас алған бір сәтінде «семьямды көріп қайтам» деп екі сағаттық рұқсат алды. Бірақ Петергофтан шыққан кішкене «газик» Ленинградқа емес, тіке Пушкин қаласына тартты. Шофер қасында отырған жаңа, зеңгіл фуфайкасының жағасында батальон комиссарының белгісі бар, жартылай ғана әскерше киінген адырақ көз қара жігіттің осы сәттегі ой кеңістігін бір-біріне тіке қарасып, қабақ шытыспаған Еңлік те, қылығы өзекке отша басылар, сүйкімді ұлы Марат та емес, бейбіт толқып жайқалған, кілең бір көк жапырақтар алып қалған еді.

Сол бір шыдамсыз тартқан көңіл ендігі кезеңде бар

сезіну қасиетінен ада болып, бір кесек тас секілденіп суына берген. Дәл кешегі күні, алақанын жайып, талпынған жас балаша желкектей бастаған көк жапырақтың орнында енді қазіргі бір қатерлі күннің өзіндей күрең тартып үйім-үйім топырақ жатыр. Соғыстан да қатты бір сойқан жүріп өткендей. Сондай бір сойқан Кәрім көңілін де алай-дүлей етіп кетті. Ол кеше ғана өз қолымен сеуіп, әрбір түбіне көп жылғы ойын, ізденулерін бөлеп кеткен соншалықты ыстық, енді бүлінушілік жайлап алған бұл жердің аянышты қасірет-келбетіне қаттысыз ұзақ қарап тұра алмады. Көлденең келіп көмекке тұрған, жан-жүйенді жалғыз сәтте ірітіп жіберер от кесекті бар қайратын жиып, күшпен кейін қайтарды да, қайыра Петергофқа тартты. Адам бойындағы махаббат пен өшпенділік деген бір-біріне қайшы қасиеттер дәл осы арада қолайын тауып қайнаса құшақтасып от болып тұтанып, өзінің жанды, аласапыран жалқынды толқынын кекке суарып, сарбаз жүзіне ойнатып жіберген.

«Көк жапырақтың кегі үшін» деп ол қайта соғысқа енді.

Кескілескен бір ұрыс үстінде Кәрім кенет штабқа шақырылды. Шайқастарда өсіп келе жатқан жас комиссарды бұл шақырыс таңдандыра да қоймады. «Тағы да бір жауынгерлік тапсырма болып қалған шығар»,— деп ойлады ол.

Үстен тынымсыз оқ зулап өтіп жатқанын елей қоймаған штаб бастығы оны бейбіт уақытқа тән бір сабырлы жұмсақтықпен қарсы алып, орындыққа отырғызды да, Армия штабының бұйрығы бойынша Қазақстанға қайта-тынын бірден хабарлады.

Кәрім таңырқап қалды. Қуанарын да, ренжірін де байымдай алмады. «Көңіл. күйін өлшеп отырар мезгіл емес бұл»,— дегендей штаб бастығы бұған жол қағазын да ұсына берді.

— Қалайша бұл? Қазақстанға барғанда мен... Жок, мен Қазақстанға бара алмаймын қазір. Семейм да, жолдастар да, шашақты тары да, жау да осында... Не деп барамын мен Қазақстанға? Жок, бұл болмайды, жолдас полковник!

Штаб бастығы әлгі бір салқын жұмсақтығымен сәл ойланды да, бұдан соғыстан бұрын не қызмет атқарғанын сұрады.

Кәрім аспирантурада оқығанын айтты.

Штаб бастығы оған қанағаттанбағандай. Ойлы қабағына аздап күлкі реңі іліне берді.

— Ал шашақты тары туралы диссертацияңды қашан қорғайсың?

— Қашан деуге керек? Ну, соғыс біткен соң...

— Жок, соғыс біткен соң қорғауға болмайды, жолдас комиссар. Армияға қару-сайман қандай қажет болса, нан мен ботқаның да сондай керектігін білуге тиіссің. Міне, сол себепті...

Өзінің соғыстағы орнын енді ғана түсінген Бозжанов күрт көнді де, ауыр күнде тез табысқан тың достармен қош айтысып, Бүкілодақтық өсімдік шаруашылығы институтына келді. Жеңістің, жарқын болашақтың өзіндей үлкен қуанышқа ол осында тап болды. Бұл өсірген шашақты тары жер бетінен өшпепті. Жау.Пушкин қаласына жеткенше-институт қызметкерлері тарының көпшілігін жинап та алған екен. Шамасынан келмеген бөлегін ат соқасымен қайта айдап та тастаған екен.

Мұны Қазақстанда істелінер келешек жұмыстың қысқартысымен тең деп санаған Кәрім Ленинградта көп аялдай алмады. Өзіне арнап Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы академиясының президенті тығыз жіберген самолетпен қамауда отқа шарпылған, қасірет шексе де, ұлы қажымастық ерлігін әр минут сайын танытып тұрған жауынгер қаладан түнде ұшып шығып, Қазақстанға келген-ді. Енділік мұнда да баяғы өз қызметін тапқан. Соғыс зардабын өз көзімен көріп келген Кәрім мөлшерден артық жұмыс істеп, ақыры диссертациясын қорғады. Бұл шығарған жаңа сорт өзінің заңды паспортына ие болды. Орталық Россияда, Кавказда, Украинаның азат етілген жерлерінде миллиондаған гектарға егіле де бастады.

Бозжанов жаңа сортты шашақты тары тұқымын жетілдіре беру жолында еді. Бір әдемі күні өзіне самолет жіберген президенттен тағы да бір арнаулы тапсырма келіп қалды.

— Жаздық қатты бидай сорты әрі қуаңшылыққа төзімді, әрі шығымды, оның үстіне сапа жағынан басқа бидай сорттарынан артық. Осы бидайды неге күздік қатты бидайға айналдырмасқа? Айналдыру керек, жолдас Бозжанов, — депті президент.

Міне, енді ол осы тапсырманы жүзеге асыру жолында үлкен сұраққа кезікті. Бір тал масақтан екі түрлі бидай шығуы, ал бұл құбылыстың колхоз даласында

қайталап көрінуі оны бір ұлы жаңалық есігінің алдына әкеп қойды. Сол есікті ашып, ғылымға әлі таныс емес бір сырлы табиғат дүниесіне енуге, сол дүниенің жасырын қазынасын көп үлесіне беруге Кәрім асыға түсті...

17

Ішіне топырақ толтырылған қолапайсыз ауыр жәшіктерді артып, ауладан суыт шыққан бір жарым тонналық «газ» машинасы университеттің көше жақ үлкен есігінің алдына келіп тоқтады. Басқышта Бозжановты қауымы, соның қызық әңгімесін тындап тұрған бір топ студент жастық шақтың өзіне ғана тән соншалықты бір қызбалық шапшаңдықпен жүгірісе түсіп, шуласа келіп, машинаға жапырласты.

Бір студент кейіндеп қалған ғалымның алдын кескестей берді.

— Кәрім Бозжанович, сіз мұнда отырыңыз... жол ұзақ қой. Сізге кабина дұрысырақ болар...

Бұл құрметті артық деп санаған Бозжанов:

— Жоқ, мен мына студенттердің қасына-ақ отырармын, маған сол ара қолайлы,— деп қарулы қолдарымен машина жақтауынан қапсыра ұстады да, жеңіл ырғып үске шықты. Оны кабинаға отырар деп түсініп, өздерімен өздері болып, бірін-бірі қағыта шуласып жатқан студенттер машина жақтауынан бері асқан толық денелі ғалымды көріп сырыла берді. Іргедегі қолайлы орынға орналасқан Бозжанов студенттер әзілінен сырт қалмады. Өзін ұстазға, қалғандарды шәкіртке санап, паңсынып отырған Кәрім де жоқ. Әзілге әзіл қосып, көңілділік туын көтерісе берген. Енді бірде көп қалжыңы өзінің бетін университеттен асықпай шығып, паң басып машинаға келген Балғабаевқа бұрған еді.

Оның бейқам, ашусыз сары келбетінен, үнемі ішкі дүниесінің тыныштығын танытып тұрар бұйығы күлкі ізі де суып қалған. Күз күнінің қабағы тұнжыр, үлкен бір жайсыздықты аңғартып тұрса да, Маяптың «Университетті бітірген күні кием» деп салып тастаған тәуір костюмін киіп шығуы да тегін емес секілді.

Оның осы өзгерісін таныған Қасымова қатты даусымен шіңкілдеп, қулана сөйледі:

— Бүгінгі үмітіміз ғой, жолдастар! Әлпештеуіміз, авторитетін көтеруіміз керек. Кабинаға...

Жұрт Зада сөзін көтеріп әкетті.

— Ие, кабинаға... кабинаға отырсын. Манап отырмағанда...

— Отыр, Манап, Кәрім Бозжанович та соны ойлап... біздің арамызға келді ғой.

Бозжанов көптің қсы бір зілсіз әзілін ұстартып жатыр.

— Сол орынның иесі өзіңсің, достым.

Манап үндеген жоқ, қысық көзіне жәбірсіз күлкі жинаған қалпы кабинаға кіре бере дауыстады:

— Ал ендеше жүрдік... Сақтаныңыздар.

— Токтай тұр. Әлгі Гүлшат қайда кете қалды? Гүлшат Аманова!..

Манап өзін осы машинаның иесіне санардай, қасындағы шоферден рұқсат сұрап именбеді, ұзақ-ұзақ гудок берді. Есіктен жүгіріп көрінген Амановаға ренжіген кейпін де білдіріп қойды.

— Қайда жүрсің, жаным? Тосып тұрамыз ба сені?

Мұнысымен ол кейбір асығыс жүретін жеміссіз бастықтарды келекелеп жатқанын Гүлшат та, басқалар да аңғарып, күлісіп алды.

— Неменеге күлесің? Жүретін болсаң... кәне, тез. Тоса алмаймыз,— деп күмпиді ол.

Гүлшат бастықтың ығына түскіш елпекбайларды келемеждегендей иіле тұрып, сәл аялдау керектігін, Инештің келуге тиісті екенін айтты. Манап жаңағы өзі ойнап отырған рольдің маскасын жұлып тастады да, шынға көшті.

— Дәулеткереева? Қойшы осыныңды. Өткен практикадағыдай босқа әлек болады. Кел, өзің кабинаға отыр. Жүреміз.

Бозжанов оған басу айтты. Содан соң Амановаға сұрана қарады.

— Тез келе ме?

— Тез келеді,— деп Гүлшат сендіре сөйледі.— Жаңа ғана сөйлестім. Кеше де айтқан болатынмын. Шығайын деп жатыр.

— Онда күте тұрғанымыз жөн.

Бозжановтың бұл ұсынысына ешкім де қарсылық білдірмеді. Әлгі бір шу, әзіл өз биігінде қайта басталды.

Олар Инешті ұзақ тосты. Басқалар түгіл Гүлшаттың өзі де шыдамсыздана бастады. Қайта университетке кіріп, Инеш үйіне тағы телефон соқты: Даусына қарағанда Мәдине болса керек, біреу оның үйден кеткеніне көп уақыт болып қалғанын айтты.

— Әлі де тоса тұрайық. Бірер минутта келіп қалар,— деді машинаға қайтып оралған Гүлшат.

Олар тағы да жарым сағат күтті. Енді жұрттың тынышы кете бастады. Бәрі де: «Кәрім не дер екен?» дегендей, соған қарай берді. Бозжанов та жалыққандай.

— Қашанғы күтеміз, жүре берейік, жолдастар. Ерте-рек жеткеніміз дұрыс болар.

— Ие, сөйтеік, манадан бері сөйту керек еді,— деп Манап кейіп қостады,— машинасы бар ғой, керек болса қуып жетер.

Машина бұрылып көшеге түсті. Сол сәтте студенттердің бірі:

— Кәке, әлгінде университетке портфель ұстап келмеп пе едіңіз?— деп Бозжановқа қарады.

— Ұйбай!— деп санын қағып қалған Кәрім ұшып тұрды да, кабинаның төбесін қақты. Басқа да салмақты-салмақты он шақты жұдырық қатарынан топылдай жауып кетті. Машина кілт тоқтады. Жабыла толқып, алға аударыла келіп қалған көпке Манап кабинадан суырыла шығып, үрейлене, сұрлана қарады.

— Кәрім Бозжановичтің портфелі ұмыт қалған, портфель,— деп шуласты үстегілер.

— А, жарайды,— деді Кәрім қайта отыра беріп.— Бармай-ақ қойындар. Портфелсіз де тіршілік етерміз. Тарта бер, Балғабаев.

Бұлар қаланың көп көшелерін шарлап, ақыры сыртық шықты. Қарсы беттен ысқаяқ жел есе бастады. Ертемен таудан көтерілген күздің жылауық бұлты енді күн көзін толық жасырып, төңіректі түссіз тұнжыр етіп жіберген. Көк тұман шылым түтініне ұқсап түрлене, дөңгелене есіліп, жер бетін қарпып баяу қалқиды. Жиі ұшырасар колхозды ауылдар да, өркеш-белестер де сол қалың мұнармен бүркеленіп, бейне бір теңіздің түбінде жатқандай күңгірт көрінеді. Екі қапталды бойлай отырғызылған ағаштары бар, кәзірде бүрікпе жаңбырмен шыманып, барынша жалтыраған асфальтті кең жол жаңағы тұманға оранып, дыбыс-қимылсыз пан, бейқам жатқан адыр-белестерден асып әртінге, әлдеқайда шексіз алысқа кете береді. Бұдырсыз асфальтта құлдырап келе жатқан машина әлсін-әлсін ойға құлдилап, әлсін-әлі қырқаға көтеріледі. Барған сайын аласарып жазыла берген тау сілсемі бірде алыстап, бірде жол аузынан көлденеңдеп қалады.

Машина үстінде тұрған салқын желден қымтанып,

ширақ отырған Гүлшаттың ойында: «Уәде бергені несі? Келмей қалғаны несі?» деген ғана сұрақ бар еді. Арт жақта отырған бір студент қынжыла сөйледі.

— Тым кешеуілдеп жететін болдық. Бәрі де әлгі Дәулеткерееваның кесірі. Несіне тостық соны?

— Айтпақшы неге келмей қалды? Шешем сырқат деуші еді, үй ішінде бір жайсыздық болып қалған жоқ па екен?— деп, Кәрім келмей қалған Инешке қам жей сөйледі.

— Биология ғылымына жетіліп болған шығар,— деп қарсы отырған биік прическалы Қасымов а жоқ Инешті кекеп қалды.

— Дәулеткереева ізденіп, оқып жүретін қыз,— деп Гүлшат арашаға кетті.

— Ізденгіш болса, бүгінгі арнаулы лекцияға неге келмеді?— деді Гүлшат сөзіне қарсылық білдірген Зада.

— Мүмкін, лекция қызғылықсыз болған шығар?— деп қойды Бозжанов сөз ұшығы өзіне соққан соң.

Аманова мен Қасымов а енді жарыса сөйледі:

— Атай көрмеңіз. Әсіресе, бүгінгі лекцияңыз жақсы өтті, Кәрім Бозжанович. Біз үшін бұл үлкен жаңалық!

— Жалғыз біз үшін емес, бүкіл биология ғылымы үшін...

Бұлардың қалтқысыз мақтап отырғаны — Викентий Викентьевичтің ұсынысымен арнаулы курс есебінде кешегі күннен бастап, V курс расписаниесіне кірген Бозжановтың қорғағалы жүрген диссертациясы еді. Бұл диссертацияның принципіне университеттің кейбір биолог-ғалымдары қатты наразы болған-ды. «Дарвинизм қағидаларын теріске шығаратын мұндай диссертацияны студенттерге ұсынуға болмайды» деп наразы болған-ды. Ал Добров оның ғылымға үлкен жаңалық әкелер еңбек екенін танып, өз ұсынысында қалған еді.

Мұндай қарсылықтардың талайы әлі алдан шығарын білген Бозжанов өз еңбегінің адал өлшемін әсіресе осы ортадан — студент ортасынан табарын да мол аңғарып, енді оны соларға таныстыра беруді теріс көрмеді. Ол алғашқы лекциясын тіке істен, тәжірибеден бастады. Шынында да, жаңалықты тез сезініп, тез қабылдағыш студенттер ынтамен тыңдаған-ды.

— Әлі бұл диссертацияның шешілмей жатқан жағы бар. Тым асыра мақтап, қопандата бермендер,— деп Кәрім көпті баса сөйледі.— Өзгеріс организмнің қай клеткасынан басталады? Әлде бір түр екінші түрге бір-

ден айналып кете ме? Міне, бұл маған әлі қараңғы. Әрине, бұл шешімдегі тиісті жұмбақтар. Тек көбірек, әрі дәлірек зерттей түсуді қажет етеді.

— Сыртқы жағдайдың қызметін дұрыс бағалауға, бұл жаңалықтың қазірдің өзінде-ақ үлкен пайдасы бар,— деп Гүлшат өз қорытындысын айтты.

— Сөз жоқ...— деп бір студент оны қостай беріп еді, тулаған жүрек дүрсіліндей, бір кілтенсіз ырғақпен «түп», «түп», «түп»— деп, шапшаң қайталап соғуымен кешкі ауаны толтырып, оң бетте қалыстай берген кішкене электр станциясы жұрт көңілін аударып әкетті.

— Міне, келіп те қалыппыз!

— Оһо, өзінде электр станциясы да бар екен-ау! Осал болмады онда.

— Енді қалай деп едің?

Сол кезде қоңыр мұнармен, іңір қараңғылығымен қауышып, жанары тайған көздей дыбыссыз тұңғыық тартып бара жатқан алдыңғы кең төңірекке әлгі бір кішкене станциядан жүгіре шығып, тарап кеткен сымдар от моншақтарын шашырата салды. Жүздеген электр шамдары теңіз үстіндегі оттай толқып, сөніп-жанып жымнадай бастады.

Машина кең көшенің басынан келіп кірді. Қала адамдарының көзіне аласа көрінген екі беттегі үйлердің терезелерінен самаладай шатынап шыққан сәулелер айқасып келіп, жолда көлденең түсіп жатыр. Колхоз көшесін бойлатып ақ, қарасы кезек алмасып келер шыбық жолды қазақ алашасын төсеп тастаған секілді. Ашық тұрған бір терезеден соңғы хабар оқыған диктордың толқынды, үнді жуан даусы естілді. Жарық орнатылған бір қақпаның алдында бес-алты келіншек сепараторға сүт ағызып, шуласып жатыр. Бірер жерде пәруейіне ештеңе алмай, күйісін қайырып, жолда жатқан сиырлар машина алды бөгеді. Бірер қақпадан иттер шығып қосарланды. Бұлар бір бетпен ілгері қарай асығып бара жатқан кілең жастардан озып, тура колхоз кеңсесінің алдына келіп тоқтады. Оң қолда селдірей бастаған ала шабыр бұлтқа оранып, етектер көтерілген ай сәулесімен қоңыр, көгілжім, бозаң тартқан аспан жүзінің бір бөлігін көлеңкелей дүңкіе қарауытып көрінген үлкен үйдің алдында, ашық далада әлдебір кинокартина жүріп жатыр. Тегі бұл колхоз клубы болса керек. Әріректе бір қырқа астынан айтақпен саңқылдап үрген иттің даусы оқшау шығады. Ұзыншалау кішкене

қара суды жағалап кеткен көшенің бас жағынан қатты күлкі, қатты жүрген ат дүбірі, төрт дөңгелекті бричканың салдыр-күлдірімен араласып шығады. Қыстақтың екінші бір бас жағынан оқшау сырнай даусы, оған қосылған жас жігіттің арманшыл үні естіледі.

Кабинадан шыққан Манап: «Қалай, шаршамадыңдар ма? Тоңған жоқсындар ма?» деп қамқорсып жүр.

Бұлар түсіп болғанда ауылдың бес-алты адамы да шоғырлана қалды.

Тізесін былғарымен қаптаған галефесі бар, басына сары хром картуз киген, шолақ былғары тужуркалы, қайқы маңдай, толықша келген аққұба жігіт бері еркінірек басып келіп, Бозжановқа бұрылып қол берді, өзінің осы Социализм атындағы колхоздың председателі Сексенбаев екенін таныстырды.

— Қош келдіңдер,— деп ол бірден жайдарылықпен «сенге» кетіп, бұларды маңдайшасында «Қонақүй» деп акварельмен жазылған кішкене, сәулелі жарнамасы бар іргелес бір үйге алып кірді.

Кіші-гірім төрт-бес бөлмелер жұпыны болса да, қала адамдарын тазалығымен тартты.

Ақ жабылған керуеттер. Қолдан істелініп, қолдан сырланған тумбочкалар, есік-терезелердің полотно-кенеп мұхарамалары — бәрі де тым жинақы, сыпайы.

Әлгінде амандасқанда, «қолына ұстаған бірдемесі бар ма?» деп күдіктеніп қалған Бозжанов председателдің оң қолының ортаңғы екі саусағы жұмыла бүгіліп, жазылмай қалғанын енді байқады. Желбегей салған тужуркасының өңірінен қозғалған сайын Ленин ордені мен Даңқ ордені көрініп, электр жарығымен шағылысып, жалт-жұлт етеді.

Енді бірде ол ширақ жүріспен кухняға барып, ақырын сөйлеп: «Тамақты тез дайындандар, мол ғып, дәмді ғып, жақсылап дайындандар. Ет асындар, жұмыртқа қуырындар!»— деп, әлде біреулерге тапсырма берді де, шаруаларды жайғастырып, қайтып келетінін қайыра келіп бұларға айтып шығып кетті.

— Міне, председатель!— деп Манап Балғабаев тамақ туралы қатаң тапсырмаларды естіп қуана күлді.— Нағыз қамқоршы...

— Әй сорлы-ай, жемдік десе жемсауың бүлкілдеп кетеді-ау,— деп бір студент қағыта сөйледі. Жұрт ду күлді. Бірақ қысыла қояр Манап жоқ. Көз орнындағы

кішкене сызықшаларды біріне-бірін астастырып жоғалтып жіберді де, жайбарақат қалды.

Енді председателдің орнын орта жасты, алдына таза ақ белдемше ұстаған асбазшы әйел басты. Ол да осы ауыл адамына тән еркіндік, ашықтықпен келіп, әркім жайын бас-басына қадағалап сұрай берді. Асбазшының бұл мақсатсыз сыбысқұмарлығын олар іштей ерсілеу санаса да, ар жағында зілі жоқ, аңқаулығын да байқа-сып, ықыласын беріп жатыр.

Көпшілік енді мына барынша таза киінген ақжарқын, қара торы, қартаң әйелдің қалтқысыз қылықтарын тамашалады. Колхозшы әйел жалғыз баласының Днепрпетровскіде Кен-металлургия институтының ақырғы курсына оқитынын, жуырда өзі бір сұлу украин қызына үйленгенін, сонда балаларының шақыртуымен барып қайтқанын, көрмей тұрғанда келін баласын аздап ұнатпағанын, көріп келген соң, енді сағынып жүргенін айтты.

Ол жұмыс арасында кіріп-шыға жүріп, биыл шалы екеуі алты жүз еңбеккүн тапқанын, сол еңбеккүніне мындап ақша, центнерлеп жеміс пен астық, килограмдап жүн, жұмыртқа алғанын тәптіштей баяндады.

— «Социализм» колхозы шынында да дәулетті екен,— деді колхозшы әйел сөзін мұқият тыңдаған Бозжанов.

— Сұрама, балам, біздің қазіргі басқармамыз іскер адам,— деді де, асбазшы әйел бейнебір жоғары орынға өз колхозы туралы есеп жасап тұрғандай-ақ, мал басының артығымен орындалғанын да, егіннің орасан шығымды болғанын да жатқа сөйледі. Колхоз клубы мен жаңа төл қораның, жаңа темір дүкені мен жаңа астық сарайының салынғанын да айтуды ол ұмытпады. Колхозда бір су диірмені, бір кітапхана, он жылдық мектеп, бригада басы сайын монша, бір дәрігерлік пункт бары да тыңдаушыларға мәлім болды. Олар әлгінде асбазшы әйелдің ақкөңіл аңқаулығын қызықтаса, енді оның колхоз шаруашылығы жайында соншалықты хабардар адам екеніне қуанысып, разы болысып қалды.

Сол дәулеттің бір дәлелдемесіндей болып, тағам да әрі мол, дәмді болып, бөлек-бөлек сәнді, таза ыдыстарға салынып келді.

Осы кезде манадан бері қабырғада үнсіз тұрған радиорепродуктор кенет күтірлеп, қырылдаңқырап кетті.

Ар жақтан дикторлық шеберлікті әлі меңгеріп болмаған, дикциясы төмен бір еркек даусы естілді.

«Тыңдаңыздар! Тыңдаңыздар! Сөйлеп тұрған «Социализм» колхозының радиостудиясы. Бүгін колхозымызға Алматы қаласынан профессор Бозжанов бастаған бір топ студент келді. Ие, мм... Сағат кәзіргі онда бәріңіздің де клубқа жиналуларыңызды колхоз правлениесі өтінеді, жолдастар! Бозжанов жолдас бір масақтан екі түрлі дән шығуын көптен бері зерттеп жүрген ғалым. Сол ғажап құбылыс жөнінде баяндама жасайды.

Бір минуттан кейін осы хабарландыру тағы қайталанып оқылды.

Жұрт гуілдеп кетті:

— Оны қайдан біліп қалған бұлар? Арамыздан біреу жеткізген ғой.

— Балғабаев жоқ қой. Сол шығар радиостудияға барып, дикторға диктовать етіп жүрген.

Осы кезде колхоз председателі қайтып оралды. Қасындағы ұзын сақалды, мұрынды келген шалды Кәрімге:

— Хата-лаборатория меңгерушісі Модест Владимирович, — деп таныстырды.

Модест Владимирович жуан саусақты жалпақ мүйіз қолдарын Бозжановқа аса бір байсалдылықпен ұсынды да, оны жанамалай отырды. Содан кейін ұзын сақалын бірер сипап қойды.

— Қызық құбылыс, бір бастан екі түрлі бидайдың шығуын айтамын, — деп әңгімені бірден бастады. Содан соң әр қалтасынан сыртында жазуы бар бір кішкене дорбашықтар шығарып, столдың үстіне қойды. Бір дорбаның аузын шешіп, ішіндегі бидайды алақанына салды да, Кәрімге ұсынды, — қараңыз, бұл «Отынағаш» деген учасоктегі жаздық бидайдың дәні. Байқайсыз ба, ана қара бидайды, әне, әне, сеніңіз, шын айтамын, бір масақтан...

— Модест Владимирович дұрыс айтады. Сондай бір ғаламатқа менің де куә болғаным бар, — деп Сексенбаев та Кәрімді сендірмекке тырысып жатыр. — Модест Владимирович екеуміз бір массивтің басынан түсе қалайық. Пісуге жақындап тұрған үлкен массив... Комбайнды қашан жіберуге болар екен деп, шетінен бір сабақты жұлып алайын... Қолыма уқалап, тазартып, енді қарасам... Міне қызық? Үш түйір қара бидай... сенейін бе, сенбейін бе? Сеніңіз дейді Модест Владимирович. Міне,

бары осы. Ақиқаттығына илана гөр. Содан кейін қайта іздейік... Бірақ таба алмадық. Солай ғой, Модест Владимирович?

— Дәл солай, бірақ, басқа колхозшылардың да мұндай масақты тапқандары бар ғой... Турасын айтқанда, бұл шындық...

— Қалтқысыз сенемін,— деді Бозжанов Сексенбаев пен Модест Владимировичке кезек қарап,— осындай ғажайып масақты менің де кездестіргенім бар. Мен соны зерттеу жолындамын.

— Айттым ғой, бұл ғаламат деп... Бұл не керемет сонда?

— Оны көп арасында әңгімелесейік. Клубтарыңыз кең шығар?

— О, кең болғанда қандай! Ол жағынан ұялмаймыз. Аралап көруіне де болады.

Кәрім бұған қарсылық білдірмеді.

Олар далаға шықса, кинокартина сеансы біткен екен, клуб маңы самаладай жарық болып кетіпті.

— Міне, мынау кішкене зал, мұны кино залы дейміз. Ал қазір бас залды көрсетейін. Ол тым үлкен, қазіргі кездесуіңіз осында өтеді.

Бұлар колхоз председателі нұсқаған бас залға жақындай бергенде іштен қаңғыр-күңгір дауыс естілді. Алдан үй күтуші әйел шығып, председателге шағына сөйледі:

— Жаңа бір, осында... Әлгі қонақтардың бірі ме деп қалдым... Жалынып мына залдың кілтін сұрап алып еді, шықпай қойды. «Бес мал ізі менде, жолдастар» дей ме, «малту» дей ме, «ұя» дей ме керек... Ара-арасында өзіміздің Мичуринді де қосып қояды, әйтеуір...

Есікті шапшаңырақ барып ашқан Сексенбаев ішке бір, Бозжановқа бір қарап, қалт тұрып қалды. Кәрім ішке кірді де, председатель айтқандай тым кең, күңгір-леп тұрған оңаша залдың сонау басындағы мінбеге шығып алып, алдына жайған қағаздарына бірде үңіліп, бірде жоғары қарап, қолын екілене сермей қатты сөйлеп тұрған Балғабаевты көрді. Көрді де күлді.

Бұларды сол сәтте байқаған Манап басылып қалды. Екі беті шапалақпен ұрғандай қызара дуылдап кетті.

— Тоқталма, сөйлей бер! Дайындалғаның дұрыс! Онша қызып кетпе, бірақ,— деп Бозжанов күле сөйлеп, залдан шықты.

Ілесе берген Сексенбаев бұған телміре қарады. Соны сезген Бозжанов:

— Сіздер хабарлағандай баяндамашы мен емес...— дей беріп еді, колхоз председателінің кескіні бұзылып кетті.— Бізде баяндамашы екеу, екеуі де студенттер. Соның бірі — жаңағы Балғабаев деген жігіт.

— Бұл бала өзі... қалай, жөндеп баяндама жасайтын бала ма өзі? «Бес мал ізі», «малту-шалту мендесі» несі?— деп Сексенбаев көңілсізденіп қалды.

Кәрім қарқылдап күлді:

— Жасағанда қандай!

Сол кезде манағы қолапайсыз жәшіктердің бірін қаумалап көтерген үш студент қарсы кездесіп бұларды жанап өтті.

Жұрт лек-легімен келе берді. Көп кешікпей қызықты кеш басталды.

Ертеңіне күн соншалықты ашық, жылы болды. Бозжановтармен бірге басы колхоз председателі, Модест Владимирович болып көп колхозшылар қара бидай аралас өскен егінжайға барды. Түнде ұя-ұя етіп себудің принципін ұғынса, бүгін сол әдісті өз көздерімен көрді. Кешке Кәрім Модест Владимировичпен ұзақ әңгімелесіп, біреер кітап, нұсқаулар берді.

— Мына жәшіктерде сыртқы жағдайдың әсерімен қатты жаздықтан жұмсақ күздікке айналып келе жатқан бидайлар бар. Соның өзгеру процесін зерттеңіз. Мүмкіншілігіңізше бізге хабарлап тұрыңыз,— деп Кәрім Кәрім Модест Владимировичтің қолын қысты.

Олар түнделетіп қалаға жүріп те кетті.

18

Есік кешігіңкіреп барып ашылды. Ар жақтан Инешке жүзі жылы-Белғұловтың өзі көрінді.

— О, қош келдің,— деп ол бір езуін көтеріп күле сөйледі. Өзі Инешке жақындай беріп, есіктің ілгегін салды. Қыз мұрнына әдемі бір жұпар исі келді. Инеш қолайсызданып қалды. Қысыла сөйледі.

— Кешіре көріңіз. Кешігіп қалғаным. Комсомол комитеті шақырып алып, әр нәрсені бір айтып жібермегені.

— Қоғам жұмысына қатыспайды деп айыптай беруші еді. Үйреткен екен өзінді.

Инеш тіктеп қарап еді, әлгі бір қалпында күліп тұр екен. Құптағаны ма, қарсы болғаны ма аңғартар емес.

— Оқасы жоқ.— Белгіұлов бір ерке мінезбен Инешті балаша қолынан ұстап, өз кабинетіне алып кірді. Жазу столының оң жағында тұрған креслоны нұсқады. Өзі қарсы беттегі қайқы табан теңселмелі емен орындыққа барып отырды. Қалтасынан шылым пачкасын шығарды. Жалт еткізіп шырпы тартты. Шылым қорабына қарап сәл отырды.

— Ие, Северная пальмира!— деп күрсініп қойды. Содан соң Инешке қарады.

— Байқа, бірақ. Университет ғалым даярлайды, педагог даярлайды.. Арнайы қоғам қайраткерін даярламайды. Оқуыңа кесел келтірмесін.— Белгіұловтың дауысынан қамқорлық сезілгендей болды.

Инеш енді байқады. Белгіұлов бір жаққа барардай жақсы киінген. Қара галстук. Толық денесіне мол жарасқан қара костюм. Осындай кеште ғана киетін костюм. Үйіне оқушысы келетін болған соң әдейі дайындалған. Мұны Инеш бірден сезді. «Талғамы қандай десеңші. Жылдың әр мезгілін былай қойғанда бір күннің әр әлетінде әр түрлі костюм кию керек қой. Ашық күні киерің бұлтты күнге үйлеспейді. Ертемен кигенің кешке үйлеспейді. Майқан ғой соның бәрін біледі. Ал кейбіреулер үйіне үймелете қонақ шақырады да, пижамамен қарсы алады-ау, қандай надандық десеңші»,— деп ойлады Инеш.

— Мазаны ала береді,— деп шағынды Инеш.— Енді университеттің жаңа салынып жатқан корпусына сенбілік ұйымдастырамыз дей ме, немене?!

— Кім, мазанды ала беретін?

Инеш ұялып қалды.

— Дайыров...

Белгіұлов қайта жымыды.

— А сен менің ылғи «Северная пальмираны» неге тартатынымды білесің бе?

Инеш түсініксіздік қалды.

— Жоқ.

Белгіұлов Инеш байқамаған басқа бір мұнды келіпке кірді. Үсті көк тартқан түзу қасы жиырыла берді.

— Сабыр үшін. Марқұмның жақсы құрметі үшін.

— Сабырдың құрметі үшін?

— Ие, ие, дәл солай. Соғыстан бұрын сол Северная

пальмирада¹ сенің ағаңмен кездескенім бар еді менін. Диссертацияма материал жинап жүрген кезім болатын. Сондағы бір жолдастар «осында бір талантты философ қазақ бар» деген соң әдейі іздеп бардым. Танысып, достасып кеттік. «Мақтаса мақтағандай еді. Биологияны қандай терең білуші еді. Тірі болса шіркін шын философ сол болатын еді. Ал қазір осында «философбыз» деп бір мыртықтар да жүр-ау тыштындап. Бір жолы ол маған Тимирязевтің «Өсімдік өмірі» деген кітабын ескерткішке берген. Міне, қолы Сабырдың.— Майқан бір қабырғаны тұтас алып тұрған үлкен кітап шкафына келді. Ұқыпты түптелген жасыл кітапты алып, Инешке ұсынды. «Осы кітапты оқыған сайын Тимирязевтің талантына табынушы қазақтың бір қара баласын есіңе ала жүр»— деген сөздерді оқыды ол.

— Ағаңның рухын сақтап, берген кітабын осылай тозаң шалдырмай ұстап жүрміз.

— Ой, рақмет сізге. Тіпті не десем екен. Ие, көп рақмет. Тіпті...— деп Инеш Белгіғұловқа ұмтыла беріп тоқтады

Инеш бір нәрсені жақсы көрсе де, жек көрсе де, бірдемеге разы болса да, наразы болса да, күрт, біржола барымен кететін еді. Оның бұл мінезін Майқан жақсы білетін. Дәл қазір қыздың сондай бір қалтқысыз разылықпен, ыстарадай өткір сезім үстінде тұрғанын ол бірден байқады. Бірақ сыр бермеді. Кітапты енді өз қолына алды. Сыртын тамашалап сәл тұрды да, стол үстіне лақтырып тастады. Содан соң стол ернеуінен бір бұрышы шыға түскен әдемі мұқабалы кітапқа жоғарыдан көзінің бір қиығын салып, бетін тыжыртты.

— Әр нәрсе өзінің заманымен ғой. Бұл биологтың да көптеген қағидалары ескіріп қалды.— Белгіғұлов әлдебір қоштау тілердей Инешке қарады.

Инеш әлгібір сезімнің ырқында тұр.

— Мен сізді сондай бір жақсы адам деп ойлаушы едім. Қателеспегенмін.

Белгіғұлов қарқылдап тұрып күлді де, Инешке таяна отырды.

— Жә, Тимирязев өз жайымен. Енді реферат мәселесіне көшелік. Рефератында көп кемшіліктер бар болатын. Оны өзің де білуге тиіссің. Ана Бозжанов дегендерің «Бәйгеге ұсынуға болмайды, бекерге көтермелейсің»

¹ Өткен ғасырдағы орыс әдебиетінде Ленинград солай аталған.

дер» деп құр қызбаған. Жастығыңды, келешегіңнің молдығын айтып, көп таластық. Соның арқасында бәйге алдың. Соны біле тұра, көңіл қойып, жөндемегенсің. Мен көрсеткен кітаптарды да пайдаланбағансың.

— Майқан аға...

Майқан оны тыңдамады.

— Сен биологиядағы секірмелік дегенді білесің бе?

— Мен соған түсінбеймін...

— Ал түсінбесең, сол түсінбейтініңді неге жазбайсың? Бүгін есек еді, ертең суық жаққа апарса ат болады дегенге мен сене алмаймын.

— Майқан аға, бидай жайында ғой, олар қатты бидайдың жұмсақ бидайға айналғаны жайында...

Белгіұлов Инешті сөйлеттірмеді.

— Биологияда бір-ақ заң бар,— деп кесіп тастады. «Ренжітіп алған жоқпын ба?!»— дегендей Инеш қолайсызданып қалды.

Белгіұлов ойлы отыр.

— Аталған еңбектерді оқы. Мақаланды жақсылап түзе,— деп ол салқын сөйледі.

«Осы кісі неге маған бұлданады?»— деп ойлады Инеш. Ренжіп қалды. Екеуі де біраз үнсіз отырды. Бір уақытта Белгіұлов түрегелді. Езу тартты.

— Көңілсізденіп қалдың ғой деймін. Көп сөйлеп жалықтырып алғаным жоқ па?

— Жоқ, жалыққаным жоқ,— деп Инеш селсоқ жауап берді.

— Шаршап кетсең, жақсы вальстер бар. Ойнатуға болады.

Инеш үнсіз отырып қалды. Сонысын Белгіұлов қосағандық деп таныды да, шапшаң барып жібек орамалмен жабулы тұрған радиоланы ойнатты. Әрі нәзік, әрі көңілді, Инешке тым таныс бір вальс ойналды.

— Бұл «Любимый вальс» қой!— деп Инеш көңілденіп қалды.

— Ие, сол сүйікті вальсің осы,— деп Белгіұлов музыка сазына азғана бір құлақ салып отырды да, Инешке келді.

— Кел, дөңгеленіп жіберейік. Сонда бәрі де тарқайды. Инеш сәл тұрды да, Белгіұловтың ыңғайына көне берді. Содан соң кенеттен «неге мені Майқан оңаша үйде биге шақырды осы?»— деген күдік сап ете қалды оған. Оның үстіне бұрынғы салмақты Майқан өзін тым

жеңілдеу ұстаған сияқтанды. Мана көшеде қалған Мәуленді есіне алды. Бір түрлі ыңғайсызданып кетті. Вальс орталай бергенде ол шетке шықты да рақмет айтты.

— Кететін уақыт болды. Мақаланы тез бітіру керек қой. Кезек күтіп диплом жұмысы да жатыр.

— Асығу дұрыс,— деді Белгіұлов аз-кем тұрып.— Бірақ жақсы еңбекті асығыстық туғызбайды. Іздену мен уақыттың жемісі ол. Асыға жүріп асықпау керек.— Ол өзінің осы бір сөзіне ырза болғандай күліп қойды.— Ал мақаланы тез жазып бітіретін бол. Журналдың алдағы санынан қалмайсың.

Инеш кош айтысып тысқа шықты. Әуе райы өзгеріп қалыпты. Манағы бүрікпе жаңбырдың аяғы қарға айналып кеткен. Жер-көктің бәрі ағараң тартады. Қыс бұлты қала үстін торлап жауып алған. Ауада қытымыр ызғар бар. Тау жақтан ысқаяқ жел соғады. Көше бойындағы бәйтеректердің сидаң бастары шайқала суылдап, құлаққа жағымсыз бір мұң шертіп тұрғандай. Ағаш бұталарына қонақтаған ине-қыраулар анда-санда шашыла бұрқырап кетеді де, шаңыта, жазыла түседі. Адам аяғы да селдіреп қалған.

Жылы үйден шыққан Инеш дірілдеп кетті. Кенет ол өзіне-өзі «неге бардым осы?»— деп сұрақ қойды. Оңаша үйде Белгіұловтың биге шақырғаны да ерсі сияқты. Тағы да көз алдына Мәулен келе қалды. «Жоқ, мен ренжіп қалған соң көңіл көтерсін дегені ғой. Майқан менің келешегіме тілектес адам ғой. Мақаланды тез бітір деп, уақытын бөліп әуре бола ма әйтпесе»,— деп түйді ол ойын. «Ие, қолға алған соң тез бітіріп тастау керек».

Инеш үйіне жетуге асыға түсті.

19

Ашық күн аздап бозаң тартады. Уақыт тыныштығына бөленіп тау етегінде жай бір тыныс — демалып жатқан үлкен қаланың үстіне қонақтаған ақ тұман көлеңкедей сырылып серпілген. Талғар кеудесін көтере төніп қала үстінде тұр. Осындай айқын ашылған қысқы сергек таңда, тіпті, жақындап қалатыны бар оның. Тау беткейі шаңқандай ашыла түскен. Түнгі боран ізі айқын көрінеді. Іркіс-тіркіс кесе тұрған ақ жалдар ми қабының тарамдарындай болып әр түрлі бейнелер жасайды.

Неше түрлі гүл суреттер мен әшекей, өрнектерді елестетеді. Кейбір үлкен ақбайталдар қалықтап ұшқан алып құстың қанатына ұқсап та қалады. Тау таңғы ауада ұлғая көтеріледі. Қанаттарын жай сермеп, баяу көшіп, ұшып бара жатқандай болады. Бір мезгіл оның басы қылаңытып, бұлыңғырады. Ең алдымен түссізденіп, күңгірт тарта береді де, кесіле үзіліп жоғалып кетеді. Бұл кем шақтағы құбылыс. Тау өлкесі кешікпей-ақ қайта ашылады. Өзінің бар татымды сиқыр көрінісін құлпыр-та кербезденеді.

Тау ұшындағы осы кілт өзгеріс ерке құбылыстардың бұл өңірге, тіпті әсері тимейді. Шағын қыстың бас кезінде қала аспанын біркелкі жұмсақ ызғар басып тұрады. Таудан асып көтерілген күн мейірі аумай келеді. Ықтасын жерлер күншуақта жіпсіп, қабыршақтанады да, кеш түсе тобарсиды. Кей ретте тау басынан бұлт шыға келіп, жаңбыр төгіп кететіні де болады.

Көше дағдысынша ерте оянады. Ұзақ таңның қысқа бір шағына тыныштық тартқан қала өмірі ерте жандана бастайды. Сондай-бір көңілді күн.

Қаланың бұл бөлігіндегі құрылыс орындарында қауырт шапшаңдық бар. Бес-алты пұшпақ кең аумақты ала қоршалған тақтай дуалдың іші өз алдына бір завод өміріне ұқсайды. Алып механизмнің тынымсыз қозғалып, өз қызметін атқарып тұрған бөлшектеріндей үздіксіз бір қимыл. Аула қақпасында дамыл жоқ. Жүк машиналары үздік-создық жүгімен кіріп-шығып жатыр. Ескі заманнан ескерусіз қалып қойған бір қабат аласа үйлерді уақыт енді өзінің жоқтығына тартып әкеткен. Олардың орындарын құрылыс материалдары басып жатыр. Биік дуалдың екі-үш жерінен жақында ғана қылтиып көрінген қызыл кірпіш үйлер тез көтеріліп, көше бойындағы бәйтеректермен тайталаса өсіп барады. Ондаған мотор үндері шығады. Темірдің кейде ащы, кейде самарқау шаң-шұңы естіледі. Осылардың бәрі қуатты үнге айналады да, аспанда қалықтап құйыла тұнып тұрып алады. Бұл — болашақ университет қаласының құрылысы.

Дайыров тіпті өзгеріп алған. Дағдылы мінездерінің бірі де жоқ. Осындай жұмыстарға киетін вельветкасын желбегей салып, жүгірумен болды. Жүзінде шаруа қамын жете ойлайтын тынымсыз адамдарға тән бір қызық белгі бар. Іске түгел беріліп, терең бойлап қетушілік белгісі.

Асыға сөйлеп әлде бір ұсыныстар жасайды. Блокно-тына бірдеңелерді белгілейді. Бір ретте ескі үй орнының балшығын машинаға артысып жатқан екі-үш студентке барып, шапшаңырақ қимылдау керек екенін де ескертеді. Содан кейін бір минут құрылыс көрінісіне көз салды.

Оң қолда қуатты екі үлкен бульдозер алдындағы төбе топырақты түре сүзіп, әріректегі ойпанға түсіріп шиырлап жатыр. Ертең бұл араға асфальт төселетіні де Еренге аян. Енді бірде биіктеп қалған бір корпустың төбесінде қалтасына қолын сұғып жүрген костюмдіге көзі түсті. «Викентий Викентьевич болды ма екен?»— деп ойлады ол. «Қайдан ол болсын. Викентий Викентьевич құрылыс басына салдықпен костюмдетіп қайдан келе қойсын. Бұл кім болды екең енді?»

Сөйткенше болмады, жаңағы бір костюмді астындағы қарайған бірдемесімен тік қалпында төменге зырлап кетті. Шошынып қалған Дайыров күнге көзін қалқалап, анықтап қадала қарап еді, жаңағының жүк кранының тұмсығында кетіп бара жатқанын аңғарды. Жүгіріп келсе, Жолтай екен.

— Сен мұнда қайдан тап бола қалдың? Түнде Мәулен бригадасына тіркелініп едің ғой?— деді Ерен. Мына сал жүрісін ұнатпай қатаңырақ сөйледі.

— Жоғарыдан құлаған қандай болар деген ем. Жүдә, қорқынышты екен. Мұнарадан суға секірмек түгіл, апаннан да аттамаспын-ау. Қазір, жүдә, мен дегенің қазір-ақ... жүрем бе жұртша... Қазір-ақ нормамды орындаймын да кетемін...— деп ол қожалақ болған костюмнің әр жерін шаң қолымен қаққыштап, филфак жаққа бет ала берді.

— Сұмдық екен!— деді ол орта тұста бір траншеяға ұқсас жерді тереңдете қазып жатқан Мәуленге таяна беріп.— Өзім зырлап төменге... ал жаным, жүрегім, қолқам суырылып аспанда қалғандай. Іріп кеткені, жүдә. Мені бір ойнап отыра қалды дейсің бе! Бір кеспелтек сары, жүдә, қойды ма, бізге сенің керегің жоқ деп салып қоя бергені... Зырлап келем... ал жүрегім сонау аспанда.

— Сен сөзді қой да, норманды орында,— деді Мәулен белін жазып, тік қарап.

— Жарайды, кәзір, жүдә.

Мұздарапов қолына күрегін алып, өз орнына келді.

Мәулен қазған шұқанаққа көзі дағдыланып қалған оған өзі қазған жері тым таяз көрінді. «Қайтадан бері

келіп қалған ба өзі?— деген күдікті оймен күрегін алды... Біраздан соң Мәулен жанына тағы да барды.

— Ана биофакты қарашы. Мұғалімдеріне дейін көмек беруде. Ал біздің мұғалімдер мұндайда қара үзіп кетеді. Кілең жүйрік, жүдә.

Биофак студенттері жұмыс істеп жатқан жаққа Мәулен еріксіз көз салды. Қарбалас қимылдап жатқан студенттерге қимылсыз қарап, қара пальтолы Белгіұлов тұр. Перчатка ұстаған қолын ілгері ұсынған. Әлдене деп сөйлейді.

Осы шақта ана бір көште пальтосының кең етегін шайқақтатып жүгіріп бара жатқан Инеш оның көз алдына келді. Ол сонда арғы тасада дәл осы қазіргідей тұрған Белгіұловқа жүгіріп бара жатқан секілденді. Іші бір түрлі қызғаныш тартты. Бойын сағыныш оты орап алған. Көргісі келеді Инешті. Жүректің адал тілімен жақсы сезімдерін ұзақ баяндағысы келеді оған. Тесіле қарап, топ ішінен Инешті іздейді. Қанша қараса да ілікпегендей. Ашқарақ та, арманды көзіне Инеш сияқтанып Гүлшат тұлғасы көлденеңдей береді. Өзі қалың свитер, қара шалбар киіп алыпты. Осы бір ықшам киімінен шығыңқы кеудесі, піскен, толған балғын мүсіні айрықша көзге түседі. Сондай бір сәнді қимылдармен сүйікті Инешін қалқалай бергендей болады. «Жақсы қыз!»— деді Мәулен күбірлеп.

Осы мезетте «сол жақсы қыздың» ашық даусы да мұның құлағына келді.

— Филфак, қалып қойып жүрмеңдер!

«Филфак» десе де сөзін жалғыз Мәуленге ғана арнап тұрғандай. Содан кейін сәл жымып күлді де, теріс айналып, жұмысына кірісіп кетті. Құтты анадағы күлкісіндей. Лайсаң салқын күндердің бірі болатын онда. Мәулен аула ішіндегі титаннан шайнегіне қайнаған су құйып алды да жатақханаға қарай жүгірді. Келген бойда есікті жұлқы тартып қалып еді, ар жақтағы біреу ішкі тұтқадан ұстаған қалпында үйіріліп келіп, Мәуленнің қарына килікті. Қараса Гүлшат екен. Түсі қашып құп-қу болып кеткен. Көзін жұмып сол қалпында сәл тұрып қалды. Аздан соң Мәуленге қарады. Жүрегін басты да, терең бір дем алды. Содан кейін езу тартып күлді. Ыстық демі Мәуленнің бетіне келіп соқты. Оқыстан жігіт құшағына тап болған қыз шегінбеді. Мәулен де тартынған жоқ. Есік тұтқасын ұстаған қалпы қарына

асылған Гүлшатты демей берді. Денесі шымырлап, жүрегі ұйып қалғандай болды.

— Зәремді ұшырдың ғой,— деді Гүлшат.

— Мен сондай қорқынышты адаммын ба?

Гүлшат күлді.

— Солай болғаның да.

Сол кезде іштеп бір студент көрінді.

— Ау, тал түсте бұларың не, жол болсын!— деп күліп өтті.

Гүлшат Мәуленнің қарына қолын салып кейін шегінді де, шапшаңырақ басып ілгерілей берді.

...Мәулен езу тартты. Іші бір түрлі жылып кетті.

Оны осы бір сезім ықпалынан Ерен келіп шығарды.

— Кешігіп қалдым білем, салмағың бізге артып кетті ғой деп ренжіп жатқан жоқсындар ма?— деп күле сөйледі.

Топ атынан біреу жауап берді.

— Ұйымдастырушыға да зәрулік бар ғой.

— Ұйымдастырушылық үлгісін іспен көрсетіп, сөзбен бекіту керек-ті.

Дайыров қалтасынан папиросын алды. Жалт еткізіп сіреңке тартып, шапшаң тұтатты.

— Қайтеміз, ұйымдастырушымыз деп бәлсініп жатқан біз жоқ. Жағдай солай,— деп қысыла сөйлеп, қимылдап кетті.

— Ақырын, Ерен. Алғашқы арының ғой бұл. Аптығып қаларсың,— деді Мәулен жұмысқа қайта кірісіп жатып.

— Аптықсам, сендер бар емессіңдер ме? Далаға тас-тамассындар жығылып жатсам. Мұндайда бір есебінді ішіне сақтап сырттап жүргенің жаман. Мәулен Ерен жауабын ұнатып қалды. «Бұдан партия қайраткері шығады»,— деп түйді. Осындай іскерлікті, ұйымдастыру қабілетінің молдығын айрықша тілейтін партия, комсомол қызметін Ереннің өзі де ұнататын сияқты. Оны кешегі бір әңгімеде Мәулен толық аңғарып қалған.

— Жұмыс істеуге аудан іші қолайлы ма деп ойлаймын. Ауылдағы еңбек қиын да, қызық та секілді. Шешуін шапшаң тілейтін ауыр жұмыстар көп. Бұл еңбек тез өсіреді, тез түзеп, тез шындап шығарады,— деп Ерен өз пікірін айтқан. Оның бұл сөзіне Мәулен қарсылық білдірген:

— Еңбек, адамды өсірер еңбек қалада да бар емес пе? Бұл жағынан алшақтық таба алар ма екенсің?

Ерен бұған қарсылық білдірудің орнына қостай сөйледі.

— Сөз жоқ, таба алмаймын. Қаладағы еңбек болсын, даладағы еңбек болсын «Социалистік» деген бір тамырдан нәр алып жатыр ғой. Социалистік еңбек жер талғамай-ақ өз әсерін тигізе береді. Әйтсе де, ауыл еңбегі қызықтырады. Оның артықшылығы да бар ма деп шамалаймын.

— Қандай артықшылық?

Ерен әлде нендей орында бір дәлел іздеген адамша біраз ойланып отырды да:

— Қандай артықшылық дейсің бе?— деп қайыра сұрады.— Артықшылық меніңше мынада: айталық колхозды ауылда жаратылыстың өзімен, еңбекпен бетпе-бет келесің. Араларында ешкім де тұрмайды. Ол сені түгел өзіне тартып алады. Сен ол қиындықтарды жеңуден басқа ештеңені де ойламайсың. Өмірдің қызығын да, рақаты мен ләззәтін де содан ғана табасың.— Содан соң ол:— Университетті бітірген соң, ауылға комсомол қызметкері болып кетем,— деп өзінше бір қорытынды жасады. Ерен айтқан ерекшеліктердің қала еңбегінде де болатынын аңғара тұрса да, Мәулен ешбір қарсылық нышанын білдірген жоқ.

— Немене, комсомол қызметін атқара алмайды дейсің бе? Атқарғанда қандай!— Ерен өз сенімін білдіріп, Мәулен бүйірінен ақырын нұқыл, құлана күліп қойды.— Атқарғанда қандай! Ауылда талай тамаша істерді тудыруға болады, достым.

Бұл оның адал ойы. Ауыл адамдарының ортасына барып, университетте алған терең білімін жалтылдатпақшы емес Ерен. Тегі, ол жұрт көңілінің қызығы мен сыйы болып тұрғысы келетін адамдар тобына жатпайды. Қызмет бабымен де пайдалануды ойламайды. Өз алдына екінші біреудің кішірейіп, мүләйімсіп тұруын да ұнатпайды. Осындай мінезді Ереннің қаладан алған жоғары білімін ауылға барып ұлы іске жарату ғана ойында бар.

Ал, Мәулен өзіне басқаша қарайтын сияқты. Оның да арманы көп. Бірақ комсомол қызметкері болғысы келмейді. Шамалауынша өз басында жаңағы Ерендегідей ұйымдастыру қабілеті де жоқ секілді. Ой, қиялын қанша бір ілгері сермесе де, осы алдында жатқан үлкен белестен — білім белесінен асыра алмайды. Бұл — белес емес, төбесін күн шуағы шалған тау сияқты. Тіпті, тау

да емес, шеті де, шегі де жоқ бір жарқын өр. Ол осы шексіз өрмен еркін басып ілгерілей бермек, оқи бермек, іздене бермек. Мәулен ендігі өмірін осы жолға, білім жолына бағыштаған...

Мәулен өзінің осы ойын Еренге де танытқан-ды. Ол сонда «мұның өте орынды талап. Әркім өз шамасын жақсы білуге тиіс» деп құптаған. Сол пікірін дәл осы арада Мәуленнің әзіл сөзіне жауап ретінде тағы да қайталады ол.

— Әркім өз шамасын жақсы білмей ме? Аптығып қалатын болсам, бұлай қимылдамаймын ғой,— деп Ерен күле сөйледі. Енді маңдайынан тер бұршақтары туындай бастаған.

— Дұрыс айтасың,— деді Мәулен кесегімен омырылған тұтас бір балшықты жоғарыға жеңіл ырғытып тастап,— мәселен, күшімнің жетпейтінін сезсем, мынаны көтеріп әуре-сарсаң боламын ба?— О да терлеген, сырт киімін шешіп тастап, жұмысқа қыза кіріскен.

— Сенім деген де қызық бір құбылыс қой. Күшің жетпегеннен сеніміңнің жетпегені жаман. Сенімің болса, күшіңе ақыл-айлаң көмекке барады,— деп Ерен белін жазып, аз тыныс алды. Ең алдымен осы сенімді тәрбиелеу керек. Әдебиетіміз ақыл тәрбиесін, сезім тәрбиесін айтып-ақ жүр ғой. Ал сенім тәрбиесі туралы неге мәселе қозғамайды. Себебі не соның? Жоқ, сенім тәрбиесі туралы айту керек. Оның адам өмірінде үлкен орны бар. Сенім келешекке деген үлкен фактор. Ол біздің мінез-құлқымызды да анықтайды, жаңа қасиеттер береді. Сенімің мықты болса, қандай бір ауыр минуттарда да торықпайсың, қайғырмайсың. Жеңіл жүріп бәрін де жеңіп шыға бересің. Ерте бастан өзіңе, дүниеге деген сенімді тәрбиелей білсең, сен тудырмайтын, сенің қолыңнан келмейтін не керемет бар өмірде... Ал егер мен... адам жанының инженері болсам... онда ең алдымен осы сенім туралы жазған болар едім. Сымбат өлеңді өз әліне қарағанда тәуір жазады. Таласпайсың... Ал тәуір өлең талант қой. Бірақ өз талантына деген сенімі аз. Ол «ақын» деген аттан да қашады. Өлеңдерін жұрт талқысына салудан қашады. Сенім... бұл біздің қолға алатын мәселеміз.

— Өте дұрыс айтасың. Байқаусыз бір жайды көзің тез шалған. Сымбат өлеңдерін қасында жатқан менен де жасырады. Әлі өзін ақын деп есептемейді. Ұялуынан сенбеушілігі басым екені ақиқат.

Кенет алдыңғы жақтан Мұздараповтың даусы естілді.

— Сөзді қояйық. Қимылдайық, жолдастар! Биофак алда барады. Озып шығып жүрмесін.— Өзі күрегін балшыққа шаншып қойып, шұқанақ шетіне асылып отыр.

Мұндай жалған ұранды, жалтақтықты Мәулен ұнатпайтын. Кейде осындай жасандылықты сезсе морт кететіні де бар. Ондайда бет-жүзің демей айтып салатын. Бұл жолы да сол әдетімен Ерен ойының алдын орап, шапшаңырақ кетті:

— Өзіңе жетпеген өнегенді басқаға үлгі етпе, қылығыңды айқаймен емес, ісінмен көрсет! Неғып отырсың өзін? Осы топта кейін тартушы болса, ол — сен. Соң келген Еренді қара, сенен әлдебір мөлшер тереңдеп қазып кеткен.

Мұздарапов басылып қалды. Момақансып кекете сөйледі:

— Қимылдайық деген айып болса... жүдә, қойдық онда. Тіпті, бұл сөзді лексиконнан алып тастау керек болар. Биофакты айтамыз... Биофак бізден озып кетті, жүдә...

Мәулен көзі тағы биофакқа қадалды. Сағыныштың өзіндей ұлғайып келіп, бейнесі жүрекке отша басылған адамды үндемей ғана іздейді. Таба алмайды. Бар қимылы, тартымдылығымен Гүлшат көрінеді. Қоңыр көзін күлімдетіп Мәуленге қарағандай болады.

20

Инеш құрылыс басына кейін келді. Түнде ұзақ отырып, кеш жатқан еді. Бүгін-ертең жөндеген рефератын Белгіұловқа апару керек. Асыгудың мәні де осында. «Әлек болдыны» жұрт алдында ат өтті етіп айтардай. Өз еңбегін, өз есімін баспа бетінен көруден артық не қуаныш болушы еді. Оның үстіне, студенттер арасында беделінің артатыны да бар.

Ол өткен күні қажымай отырып, Белгіұлов көрсеткен кітаптарды қарап шықты. Өзіне керекті материалдарды алып пайдаланды. Бірнеше беттерін қайта көшірді, түзете, жаңғырта көшірді. Осы бір ұзақ қыс түнінің ауыр тыныштығы өктем тұрған кішкене бөлмеге Мәдине де келе берген. Жалғыз баласына деген шешелік сезіммен келеді. Сол сезім шырт ұйқысын шайдай ашады. Инеш бөлмесіне дамыл-дамыл жетелейді.

— Жат енді, карашығым. Жатар мезгілің мана болған. Сағат екіні соқты,— деді ол.— Жат деймін. Бұлай талығып отыру жарамайды, балапаным.

Бұл жолы сол бір жылы сөздің қуат-күші Инеш жүрегіне сол қалпында жеткендей. Ол қолын жоғары көтеріп, керіліп есінеді де, ұшып тұрды. Кірпік ұшына іліккен бір түйір оқшау жасты көзін жұмып қалып домалатты да, өзіне сүйікті шешесін қысып-қысып сүйді.

— Мәйна! Неткен сүйкімді едің өзін! Өліп қалмай, мына маған қамқорлық нұрын шаша тұрсаң!..— деп күлді. Инеш қамын көп жейтін шеше әлі де өтінеді, жатып дем алуын сұрайды.

Инеш бұл тілекті қабыл алды. Ертемен сенбілікке баратынын айтып, ертерек оятуын сұрады да, жұмсақ сеткалы ақ кереуетке барып жығыла кетті. Төңіректен жүрген ұйқы байғұс жаңа шеше мейірімінен де жылырақ бір қасиетімен өз қалыңына қарай оны лезде тартып әкетті.

Төсегіне оралған Мәдине ұйықтай алмады. Көзін жұмып көп жатты. (Мұндай ұйқысыздық соңғы жылдарда жиілене бастаған-ды).

Кенет көзіне елестеген жалғыз ағаш түбіндегі бір кішкене төмпешік оған Сабыры сияқтанды. Солқылдап жылап жіберді.

Жағымсыз дауыстан шошып оянған Дәулеткерей ең әуелі анырып қалды да, істің мәнін артынан түсініп кейі сөйледі.

— Ау, батыр-ау, тым болмаса, түнде тыныштық берсеңші. Бұл шіркін қоймайды енді. Тыйыл дедім ғой.

Мәдине енді үнін шығармауға тырысты. Солай жатып танды атырды.

Ашық, жарқын мінезді кішкене шал шай үстінде Мәдинеге қарай берген. «Түнде қатты сөйлеп, ренжітіп алдым ба» деп қарайды. Сонысын жуып-шаймақ болып қулана, жуаси сөйледі.

— Батырым-ау, жүдеп қалыпсың ғой. Кәрілік иектеп алған ба деймін өзінді.

— Кәрілікті мойындамасқа шама қалды ма?

— Айта көрме бұл сөзінді, батыр. Өмірмен есеп жасасып болғанымыз жоқ әлі. Жеткізілмеген көп жүктер бар, өтелмеген қарыздар бар мойында.

— Мен ешкімге де қарыздар емеспін,— деді Мәдине күрсіне сөйлеп.

— Онда сен бара бер. Қайта, ол жақтың түрлі жай-

ларын хабарлап тұрарсың маған,— деп Дәулеткерей әжуалай сөйледі.

Мәдине бұл әзілге көңіл аудармады.

— Мен болдым қарыымды өтеп,— деп сөзін қайталады.— Бір бала тәрбиелеп өсірдім. Ендігі бала, міне, университетті бітіргелі отыр. Жұрт қатарына қосылды. Оның өз қызығы өзімен. Мен істерлік не қалды енді?— Ол біраз үндемей отырды да, электроплиткасына пісіріп жатқан құймағын аударыстырды. Сонан соң болмашы езу тартты.— Ештеңе де қалған жоқ маған.

— Өзің бүгін философ болып оянғаның ба деймін, батыр. Ерте көктеп, тез солатын бір жандарсыңдар-ау, әйтеуір.

— Адам деген жалпы ат екеумізге бірдей болса да атқарар қызметіміз басқа-басқа болған соң, қайтесің,— деп Мәдине әйел жынысын кеміте сөйледі.— Өзіңмен бірге оянып, ерте жатуға мәжбүр болдық. Үй шаруасына да бұдан былай жарай алатын түрім жоқ. Кісі іздестір мына үйді ұстап, асынды істеп, кірінді жуатын. Еңбегін жемейміз. Ақысын дұрыс беріп отырармын... Ісіне адал қараса, кино-театрға бар дермін...

— Мұның қалай, батыр? Кісі жалдау бұл заманның салтында жоқ екенін білмейсің бе? Ескі күнінді көксегенің бе?

— Ескілікті көксеп не қылайын. Амалымның жоқтығы... Біреуді іздестірмесең болмайды. Жұмыс орнынан алар ақысын беріп отырсақ, кімнің дауы бар.

— Көксемегенің осы ма? Бәрібір, бұл да «көрді қа-зып, өлгенді әкел» емес пе?

— Ондай адал жүрек болсаң, мына мені, жарымжан адамды босат. Шамам жоқ. Өзің атқар үй жұмысын,— деп Мәдине қабағына ашу жиып, теріс айналды. Дәулеткерей енді қайтып сөз қатпады. Ұзын кірпіктерінің астында дамылсыз қозғалатын қоңыр көзін әлдебір ой нүктесіне сығырайта қарап қалды.

— Жаным, бүгін асығар емессің ғой өзін.

— Ие, мезгіл жақындап қалыпты, кетуім керек.— Дәулеткерей түрегелді. Айна алдына барып, бұрыл араласқан ұзын шоқша сақалын тарамысты ақ саусақтарымен тарамдады.— Ей, батыр, бүгін түскі дәмге келе алмаймын ғой деймін, күтпей-ақ қой. Кешікпей басталар мәжіліс бар.— Сонан соң жағалауы қырқылып, ақжем бола бастаған үлкен портфелін алып, шапшаң басып шығып кетті.

Ыдыс-аяғын жинастырып болысымен Мәдине ауыр басып, Инеш бөлмесіне барды. Қызы жазыла түсіп ұйқыда жатыр. Ақ жүзі шеше көзіне әрқилы құбылыстармен құлпыра көрінеді. Бірде бақытты сәбилік нышаны білінеді. Жаксы бір өмір сәулетіне ұқсап күлкі жүгіріп өтеді. Бет ұштарына қан ойнап, айқын ақ белгі мен болымсыз қызғылт сыпат кезек ауысады. Ашық күн нұрына ұқсайды. Еркін, жұмсақ жабылған қабағы жазылып, жайдарыланады. Күндізгі прическа қыспағынан еркін босап, дөнгелек келген иегіне дейін орап алған кара шашы ақ жүзін кара мақпал қараңғылық қоршап тұрған айға ұқсатып ғажап бір айқындық реңкін береді.

Қызының бұл сипаты Мәдинеге жадыраңқы бір көңіл қошын әкелгендей. Әлде бір тоқпейілділікпен қарап көп тұрды. Сонан соң «ерте оят» деген сөз есіне түсті. Ас үйге қайта барды. «Бүгін қарағымның қай тамаққа зауқы соғар екен, ә?— деп, шкаф ішіндегі әр тамақты бір байқастырды. «Дәмді етіп кәтілет жасап берсем бе екен? Әлде қуырдаққа зауқы соғар ма? Жоқ, балқаймақ дұрыс болар. Бүгін жұмысқа барады ғой. Ие, балқаймақ дайындай қояйын».

Ол шкаф суырмасындағы беті жабулы шыны ыдыста тұрған қаймақты алып шығып, үстіне ақ ұн себелеп, жұмыртқаның сары уызын қосты. Сөйтті де мұрнына апара беріп, тыжырыныңқырап кейін шалқайды. «Тұу, қаймақ емес, ашып кеткен бір пәле екен ғой. Жазған басым сезбей қалыппын да. Мұндай тамақ беріп ауыртып алармын да құлынымды. Тоңазытқыш сатып алу керек екен». Ол сүт қыздырып бермекші де болды. Ет салып, дәмді лағман жасау да ойына желді. Ақыры құріш басып, үстіне жаңғақ майын құюды жөн санады.

Тамақ піскен кезде Мәдине тағы да Инеш бөлмесіне кірді. Оның жаңағы бір кескін-құбылысында енді азкем өзгеріс бар секілді. Қабағы сәл төмен жылжып, қас арасы қырыстанған. Ашық күнде ұшқан құс қанатының жердегі кішкене көлеңкесіндей болып ана көзіне реніштілік бейнесін елестетеді. «Көп отырды, қажыған ғой. Міне, мынау сол шаршағандықтың белгісі. Тұра салысымен жұмысқа барады-ау тағы»— деп оята алмай біраз тұрды. Жаксы ұйқының құшағынан айырып алуды қаламады. «Ұйықтай түссін кішкене».

Ол әлдеқашан пісіп, суып қалған тамақты қайта ысытты.

Ақыры Инеш қасына кейіп, сөйлей барды.

— Сембілік деген бірдеме қайдан шығып еді, жөндеп демала да алмады-ау, тұр, құлыным, Инеш жаным. Оят деген мезгілің өтіп барады, ұйқыңды аша ғой, боташым.

Инеш сергек, жадыраңқы кескінмен оянды.

— Ұйқым қанып қалыпты, Мәйна.

— Жақсы болған, тіпті жақсы... тамағың дайын тұр, іше ғой.

— Ой, Мәйна, қай мезгіл мынау?— Керуетінің басында тұрған ақ тумбочка үстінең қол сағатын алды да, ұнамсыз бір кейіппен шешесіне қарады.— Қай уақыт болған деймін? Күндізгі он екі ме, түнгі он екі ме? Тоқтап қалған емес пе өзі?— Сағатты құлағына таяп, басын шайқады.— Ай, Мәйна-ай, ерте оятпайсың ба?

— Құлыншағым-ау, оятпадым ба мен сені, әлсін-әлі келемін... Жұлқылаймын кеп. Қанша жұлмаласам да... жатқаның сол, қайдан тұрайын деп едің. Ештеңе етпес, сембілікке әркім ерікті түрде бармаушы ма еді. Келесісіне дайын тұрарсың, бармай-ақ қой.

— Бармай-ақ қой!— деп Инеш шешесінің соңғы сөзін кекете қайталады.— Соған бір жаны ауырып жатыр дейсің бе. Қатардан қалуды айтсайшы. Енді не болды? Тұрмасам, жұлқып түсірмейсің бе кроваттан. Жүрегі жармалып кететін бе еді қызыңның?!

— Жә, тамағың суып барады. Не істе дейсің маған енді? Бар іш.

— Тамағы құрысын. Тамақ дайындап қой деп пе едім саған? Ерте оят деген жоқ па едім?

Инеш ашу үстінде жанталаса жүріп, шапшаң киініп, жуынды да есікті тарс жауып үйден шыға жөнелді.

Жұмыс бұл кезде қыза түскен еді. Биофак пен филфак арасындағы ішкі егес енді айқындала берген. Екі жақтың да қимылы қатты. Инеш ертемен басталған осы бір қарбаластықты көріп ұялған тәрізді. Ішінен: «Ай, Мәйна-ай, сенің аяушылығың да бір түрлі-ау»,— деп ренжіп қойды. Аяғын имене басады. Ол ең алдымен Манаптан қаймығып келеді. «Осындай шашау шыққан бір минуттарды аңдып жүретін оның әдеті бар емес пе! Сөз жоқ, қазір жұрт алдында әлде бірдемені көктен түсіргендей етіп қойып қалар-ақ».

Оның ойы теріске шықты. Балғабаев оған көңіл де аудармады. Өз жұмысына шұғыл беріліп, төмен қарап

алған. Адымдай басқан атан жүрісіндей қимылында үрдіс ұтқырлық бар.

Инеш енді Гүлшатқа бет алды. Өзі күтпеген әңгіме, әзіл де осы арадан бұрқ етті. Кешіккен жайын Гүлшатқа айта бастап еді, соның қасында жүрген Зада Инеш сөзін бөліп жіберді.

— Бір себептен, келмей тұра тұрғаның да жақсы еді, Инеш. Енді болмаса, филфактан озғалы жатыр едік.

— Кедергі жасайтын мен бе сонда?

— Әрине.

— Қалайша?— деп Инеш Зада ойын әлдебір басқаға жорып күдіктене ақырын сұрады.

— Кеш алынса да, бір күрек балшық артық алынбай ма?— деді Гүлшат.

— Ай, Гүлшат-ай, адалдығың қандай болса, аңқаулығың да сондай-ау. Қолы мен күрегі біздікі болғанмен, жүрегі ана жақта ғой Инештің.— Ол күрегін Мәулен тобына сермеді.— Қол мықты ма, жүрек мықты ма? Әрине, жүрек мықты. Мәуленнің қимылдауын кара. Ей, филфак, оздыңдар енді. Әлгінде Мұздарапов қайтып келіп еді, міне, Инешті кара... Қолқабысты бізге, «жүрек қабыстығын» сендерге жасамақ.

Маңайдағылардың бәрі де ду күлді. Зілі жоқ жай бір күлкі Гүлшатты да билеп алған. «Апыр-ау, Гүлшаттың да күліп тұрғаны ма?» деп ойлады Инеш.

Осы күлкінің аңысын сезген Мұздарапов Инешке:

— Олай қағажу көрсен, мұнда, өзімізге кел!— деп дауыстады.

Инеш қолайсызданып қалды, бетіне дуылдап қан жүгіріп басылды.

Енді бір күн де болған жоқ, өтіп кеткелі тұрған бес жыл ішінде Инеш осы бір биік прическалы қызға жақындап келіп, жанына үңілген емес-ті. Тіпті, ол туралы жақсы да, жаман да пікірі болмаған. Күнде көрісіп жүрсе де, ізі суып үлгірген шамалы бір оқиғадай ғана ол бұған. Инеш көңілін селт еткізетін ештеңесі жоқ-ты. Инеш оның университетте қашаннан бері оқитынын да білмейді. Қалай оқиды, емтиханды қалай тапсырады, оны да аңғарған емес. Немен айналысады, кіммен қандай қатысы бар, мұның бәрі де ол үшін жоқ есебінде болатын. Зада енді сол жоқтықтан жарқ етіп шыға келгендей. Не себепті Зада ұмыт қалып жүрді осы? Қалай оқушы еді ол өзі! Қайда жатушы еді? Жолдастары кім еді?

Зада өмірінің осы бір анкеталық сұрақтары дәл қазір Инешті мазалап, жауапты шұғыл сұрағандай. Инеш енді өз көңілінің сол елеусіз түкпірінде ұмыт қалған Зада жайында білетіндерін ақтара бастады. Тіпті ол туралы көп білетін болып шықты. Заданың ауылдан келгенін де біледі. Алғашқы жылдары үстіне киіп жүретін көк қарындаш бояуы тәріздес көнетоз кеңірдек мақпал шапаны да Инештің жадында. Ол кезде Инеш мақпал шапан киген осы қызды көрсе, Алматы музейіндегі қазақ әйелдерінің ескілік киімдерін есіне түсіретін. Ие, онда Зада прическа да жасамаушы еді. Шашын төбесінен қақ айырып, бір бұрым етіп қана өретін. Бір факультеттегі жігіттерге жасайтын қылығы да қызық еді. Бірде ұялған болып бетін басатын. Енді бірде түйгілей бастайтын. Сол ауылдан келген Заданың енді батыл сөйлеп, әзіл айтқысы келеді.

«Ауылдан келген адам қайбір түзеле қалды дейсің» деп іштей айтты да, Инеш Гүлшатқа бұрылып:

— Кәне, күрек берші. Әлде кетіп қалайын ба?

Гүлшат сарай қоймасына барып, оған күрек әкеп берді. Инеш үлкен темір күректің ұзын сабының ұшынан ұстап жерге қадай бастады.

— Жоқ, олай ұстама,— деп Гүлшат оның жанына келді,— ана жұртқа қарасаңшы... аяқпен басып қопару керек. Қолыңды сағағына қарай жылжытыңқырап, қысқарак ұстасаң қолайлы... Ал балшықты серпінмен лақтыр.

— Балшықты өзіңе жақындатқан соң, былғанып қалмайсың ба?

— Былғанса істемеу керек,— деп ана жақтан Зада сөзге қосылды. Инеш оған жауап қатқан жоқ.

— Былғанса амалың жоқ. Жұмыс істеген соң, ұтымды жағын қарастырған жөн,— деді Гүлшат қолындағы күректі Инешке жақындатып, қалай ұстаудың үлгісін көрсетті.— Сағақтата ұстасаң жеңіл болады.

Инеш аздап жіпсіп жылтыраған бетін орамалмен сүрткілеп алды да, күректі аяқ-қолымен бірдей толғап топыраққа қадай бастады. Тіс жарып ештеме демеді. Ендігі сөзді артық көріп, Гүлшат та тез орнына кетті.

Инеш бұл жолы кейін қалайын, біреуі көмектесер-ақ деген ниеттен аулақ еді. Әзіл сөзге тиек болғысы келмеді, ықыласпен қимылдады. Сонда да сыртқа шыққан топырақ шөкімдей ғана. Жұрт лақтырған балшықтан әлде-қайда аласа, әлдеқайда көлемсіз. «Дүниеде жер қазу

жұмысынан азапты ештеңе де жоқ шығар»,— деп ойлады. Соның артынан: «Білмейтін істің бәрі де оңай көрінеді екен ғой»,— деп қорытынды жасады.

Бір кезде өзінің шаршап қалғанын сезінді. Неге екені белгісіз, буындары дір-дір етті. Қолы салдырап көтертпей қалды. Жауырын тұсы шанышты. Белі шымырлап, ұйи бергендей болды. Жаны кетіп қалғандай. Шаршаған Инеш өзі қазған жердің тайпақ аласа жарына отырып, Мәулен жүрген жаққа қарап еді, екі арада үйілген үлкен кесе балшық оларды жасырып тасалай берді. «Бұл кімнің орны еді? Ие, Балғабаев осы арада еді ғой».

Әлгінде ғана Балғабаевтың басы шапшаң қылтыңдап, жардан көріне түсіп жоқ болып, балшыққа қажалған күрегінің ұшы жарқылдап, ана төбеге қарай сермеліп түсіп жатқан. Енді сол қимылдың бірі де жоқ. Тыныштық басып тұр. «Бітіріп кетіп қалды ма екен» деп ойлаған Инеш ана бір тұсқа қарап еді, Манапты Қасимова қазып жатқан шұңқырдан көрді. Әлгі бір саспас, ерен қимылы. Күректі лекіте ілгері сермейді. Қасимова болса, Манаптың оң қол жағында дем алып, балмұздақ жеп отыр. Әлде бірдеме деп анаған қарап күледі.

Инеш аздап қызғаныш тартты. Енді бірде Гүлшатқа қарады. Ол да өзінше қимылдап, бөкселеп барып қалған. Баяғы ақжарқын, ашық көңілді қалпы. Зада төңірегіндегі өзгеріске іштарлық жасар түрі жоқ. Қайта қуана түскен қалпы бар. Кімге де болсын сыйлары — еркін күлкісі, ашық мінезі. Бірде Задаға қарап бірдеме айтады. Манапқа да сондай бір жайдары күлкі, әзілін ұсынады. Инешке де солай. Байқап отырсаң қолындағы күрегіне де, алдында жатқан топыраққа да сондай бір ықылас білдіреді.

Салқындай келе шаршағандығын айқынырақ сезген Инеш зорға тұрды. Алақаны зырылдап қалған, ду-ду етіп күрек сабын өзіне жолатпайды. Ол енді қарап қалуды ұят көріп, күміс қасық ұстаған адамша үлкен күректі саусақ ұшымен ғана демей берді. Енді ешқайда да көз салғысы келмеді. Әйтеуір ақтық күші қалғанша осылай болса да қимылдай бермек. «Маған жаны ашқан біреуі келіп көмектесер, кеш келгенімді жұрттың бәрі де біледі ғой».

Әлдебір уақытта шұңқыр шетіндегі ұсақ балшық Инешке қарай гу ете қалды. Қарандаған үлкен бір кесек оның арт жағынан топ ете түсті. Лақтырылған түйір

балшық екен деп Инеш басын ұстап бұғып қалды. Сөйткенше болмады, арт жақтан қоңыр күлкі естілді. Инеш әлі де жасқаныңқырап солай қарады. Жұмсақ күліп Мәулен тұр. Бет-аузын айғыз-ұйғыз қою топырақ басқан. Жылтырап көзі, ағарып тісі ғана көрінеді. Оның бұл кейпі шаршап отырған Инешке қуаныш әкелді. Өзі Мәуленге қарап шек-сілесі қата күлді.

— Неге күлесің, Инеш?— деп Мәулен қолайсызданып қалды.

— Бетіңе қара.

Инеш қалтасынан ерін далабының кішкене сауытшасын алды. Соның сыртындағы тілімдей ұзынша айнаға бетін таяды да, одан сайын күлді. Шаң-топырақтан түрлі-түрлі бейнелер орнап қалған жүзіне. Екі көзінің алдында дөңгелей тұрған шаң өзін клоунға да ұқсатады. Танауының кішкене тесіктерінен бастап екі жаққа қайқия жұққан топырақ қияқты қара мұрт секілді.

Инеш осыларды тамашалап біраз тұрды да:

— Ой, тәңірім-ай,— деп күрсініп, шаршағанын аңғартты.

— Шаршадың ба?

— Жаман шаршадым, Мәулешка.

— Әкел күрегінді, аздап көмектесейін.

Инеш сыртқа шығып демалды.

Мәулен күрегі де енді лез-лез балшыққа сүңгіп шыға берді. Борай ұшқан шаң арасынан күрек ұшы жарқылдап көріне бастады. Инеш шаршаса да, Мәулен қылығына елтіп қалғандай. «Сен үшін қам жейтін, сен үшін белі қайысатын, көмек берер адамның бары қандай жақсы!»— деп ойлады. Дән ырзалықпен қарай берді оған.

- ...Екеуі ең алдымен Ұйғыр көшесімен жоғары тауға қарай өрледі де, Құрманғазы көшесіне бұрылып түсті.

Көше шамдары жаңа ғана жанды.

Жел жоқ, жылы кеш. Анда-санда төменгі беттен салқын леп соғып өтеді. Қыстың қоңыр, көңілсіз бұлты байқаусыз жылжып, қала аспанын торлап алған. Жұлдыздар да, Талғар да көрінбейді. Қараңғылыққа батып, бәрі де жоқ болып кеткен.

Осындай сирек кездесетін, жас адамның көңіліне қозғау салып, ұйқысын ашатын, пішін, тұлғасы, келбеті жоқ әлдебір арманға жетелер жайлы, жылы кеш те

сезінгіш Инешке әсер етер емес. Оның тіпті, ештеңеге де қарағысы келмейді. Осы сәтте бір-ақ тілеуде. Жылы төсекті, тәтті ұйқыны беріле аңсайды. Жаратылыс өз сұлулығын артығымен сыйлаған таза, фәк Инешке дәл осы бір сәтте сол ұйқыдан басқа ештеңе де керек емес секілді. Ақырын ғана жөтеліп қойды, Мәулен көңіл аударсын дегендей.

— Мәулешка, сонн-н... дай шаршап келемін,— Инеш өз даусының бар әдемі лирикасын «сондайға» сала сөйледі,— қазір жата қалар ма едім!

— Жата қал ендеше, мен алақанымды жаяйын.

Инеш ақырын ғана бұйығы күлді.

— Алақаның кіштентай емес пе? Сыймай әуре боламын ғой.

— Үлкен орын тілейтін үлкен адам емессің. Бәлкім, сыйып та қаларсың. Егер сыймасаң жүрегімді де жаяйын...

Инеш мәз болды.

— Құлығың да бар екен ғой өзіңнің.

— Жоқ, мұндай жерде құлық айтыла ма, шыным!..

Ол шаң басқан Мәулен бетіне күле қарады.

— Жай ендеше жүрегінді.

Мәулен пальтосының түймелерін ағытып, кеудесін ашты. Сол шақта жүрегі тулап кетті. Бұрын өзіне мәлім емес, әрі жат, әрі тәтті сезім пернелері тартыла қалғандай. Қол ұшы тисе, не үзіліп кетердей, не өзі әлі естімеген соншалықты ыстық үн төгіп жіберердей. Асыра тулаған жүрегін баса алмай ол ентіге сөйледі.

— А...л, жайдым...

Инеш көзін жеңіл жұмып, Мәулен құшағына қарай құлай берді де, кейін секіріп түсті... Екі көзі жалтылдап машина зулап өтті. Қайта тыныштық басты. Әлгі бір сезімнен аумамай Мәулен енді Инешті қолынан ұстап өзіне тартты. Қыз күшсіз қарсылықпен білегін босатып алды. Қайта ұстамақ ниетпен Мәулен алақанын жайып, қайыра ұмтылды.

— Келші бері, Инеш!

Инеш бір сәтке көзін жұмып, үнсіз тұрып қалды. Әлде бір құрсаулы ыстық, тынышсыз дүниенің ішіне енгендей. Бұлқынарға дәрмені де қалмаған. Сол сәтте лепті бір от келіп ерніне басылды. Қадалған жерін күйдіріп, ерітіп бара жатыр. Инеш өзін шала ояу, шала ұйқыда сезінеді. Енді бірде оянып кеткендей болды. Бұлқына шығып, бұталақтай қашып ілгері жүріп кетті.

Сергіп те қалған. Арттағы Мәулен де қуып жетті. Екеуі қатарласа тағы ілгері жүрді. Жапалақтап қар жауа бастады. Жеңіл, ұзын кірпіктері электр жарығынан айқын көрінеді. Мезгілсіз ұшқан жаз көбелектеріндей ауада сымбат қозғалып, жеңіл қалықтап барып жерге түседі де, баяу еріп жоғалады. Жаңағы бір өткен машина ізі ою өрнегімен көмескі жатыр. Ақ мамық қар жапалақтарының арасынан әріректегі көше светофорының көкшіл сәулесі әлсіреп көрінеді. Қара-қоңыр шыныдай қарауыта жалтырап жатқан тегіс асфальтті көшеге түсіп, өз төңірегіне қара-көк зеңгіл реңк береді.

— Осы бетте сенімен бірге жүре берсем...— деді Инеш Мәуленге қарап.— Жүре берсем... Шаршасам да жүре берсем...

— Жүре берейік,— деді Мәулен. Қызу қостады.— Кім тоқтатпақ бізді бұл жолымыздан? Әне, светофор да біз үшін әдейі ашық тұр.

Бұл Инешті одан сайын қуандыра түсті.

— Міне, қызық, светофор да ашық тұр! Жақсы ырым,— деп Инеш балаша күлді.— Ал, шаршап қалсам ше? Тастап кетер ме едің онда, Мәулен?

— Сені тастап қайда бармақпын мен? Бұл жолдың сенсіз мағанасы бар ма?

Инеш ырзалық белгісін білдіріп, бір сәт Мәуленге күле қарап қалды.

Жылы, қарлы кеш. Ұзын кірпіктері электр жарығынан айқын көрінген ақ мамық қар жапалақтары мезгілсіз ұшқан жаздың ақ көбелектеріндей ауада қозғалып, жеңіл қалықтап, барып, жерге түсіп жатыр, түсіп жатыр...

Светофор әлі де ашық тұр...

21

...Инеш емтихандарды ойдағыдай тапсырған еді. Бір ретте аудиториядан қуана шықты. Есік алдында: «Қай билет келді?» «Не алдың?» деген қосарлана қойылған сұраққа бес саусағын көрсетті де, аялдамай ілгері жүрді. Оның бар ойы Мәуленде. Ол да бүгін ежелгі грек әдебиетінен емтихан тапсырады. Өз қуанышын айтып, оның да хал-жәйін білгісі келеді.

Ол енді емтихан расписаниесіне барып, Мәулендердің қай аудиторияда екенін біліп алды.

Кең, ұзын залдың ең басында шуласа сөйлеп аумақты шоғыр топ тұр. Бір-екі рет есік ашылды да, ар жақтан бір қыз көрінді. Профессордың ренжіп жатқанын айтып, ақырын сөйлеуді өтінді. Бірер минутта дуыл саябырлады да, қайта көтерілді. Бір студент екінші біреуге әлдебір шығарманың сюжетін айтып жатыр, енді бірі тілімдей қағазға кітаптың бір жерін асыға көшіреді. Ал ана бір көнетоз сұр пальтолы студент аласа бойлы, сары фуфайкалы бала өнді студентке профессор жайын баяндауда.

— Көп сөйлеуді қаламайды. Токетерін айтсаң болғаны. Конспектіге қарап жатқандар да бар. Бірақ ондай жерде конспектімен пайдаланар мен бе! Жақсылап дайындайғанымды білесің. Сол токетерін айтып едім, профессор жылы жүзін, жақсы бағасын беріп салды. Ал бар, қорықпа.

Бұл Мәуленмен бірге жататын Мұстан Мықтыбаев еді. Сол кезде есік ашылып, Сымбат Асқаров шықты. Қара көзілдірікті, ақ басты профессор алдында отырған Мәуленге көзі түсті Инештің. Өз білгенін сабырмен баяндап отырған секілді. Қысылар емес. Әрине, бұл білгендіктің белгісі. Оны Инеш жақсы сезеді.

Есік тағы да ашылды. Профессор туралы Мықтыбаевтың кеңесін ілтипатпен тыңдаған студент ішке кірді. Бұл жолы Инеш көзі осы жаққа қарап, алақанын ашып, қабағын тыржитқан Мұздараповқа түсті. Ол Жолтайға аяушылық білдірді. «Жазғанға сәтсіз бір сұрақ келген екен ғой».

Сол кезде айнала қоршап алған студенттер арасынан босап шыққан Сымбат Инешті байқап қалды да, қасына барды. Беті дуылдап қызарған. Көзіне түскен шашын саусақтарымен кейін салалап. Мәуленнің қазір шығатынын хабарлады.

— Көмек тілемей ме екен өзі?

— Мәулен бе?— деді Сымбат танданып.

Сымбат танданумен ғана тынды. Не кетіп қаларын, не тұра берерін шеше алмаған тәрізді. Бұлай үндемей тұруды қолайсыз көрген Инеш дәліздің екінші басына қарай жүрді. Сымбат та орнынан қозғала түсіп, кейін қалды.

Ерекше бір қуанышта келе жатқан Инеш: «Ұялшағын қарашы өзінің, ақын ашық, сөзшең болмаушы ма еді?»— деп ойлады.

Инеш біраз барып, кейін оралды. Артынан гүр етіп шыққан дауысқа бұрылып еді, адымдай басып Балғабаев келеді екен. Жетпей-ақ сөйледі.

— Конспектінді беріп кетші, Инеш.

Инеш қоржынға ұқсас айқырма белбеулі кішкене сумкасынан таза көк дәптерді Манапқа алып берді де ілгері жүрді. Кенет сумкасының аузы ашылып кетті. Қағаздары мен айна, тарағы, ерін далабы шашыла түсті. Жинамақ болып кейін айналып еді, залдың сонау түкпірінде Задамен бірге тұрған Манапты көрді. «ММ... конспектiмнiң неге керек екенi белгiлi болды ендi, бекер берген екенмiн».

Ол шашылған нәрселерін жинап түрегелді. Өз қасында күле қарап Мәулен тұр. Инеш ең әуелі қолайсызданып қалды.

Мәуленнің жерде жатқан нәрселерді көтермей, дөкірлік жасағанын ұятқа бақты:

— Міне қызық!..

Инештің нені қызықтап тұрғанын бірден аңғара қоймаған Мәулен оған сұқтана қарады.

— Нені қызық деп тұрсың?

— Сенің әлгі... ие, қызық ештеңе де жоқ. Ал немен?..

— Өзінде қандай табыс болса, менде де сол,— деп Мәулен күлді.

— Оны қайдан білдің?

— Білем ғой.

Екеуі де дауыстай күліп, есікке қарай беттеді. Кенет залдың арғы басынан қатты дауыс шықты. Мұздарапов Сымбатты бері жетелеп ренішпен сөйлеп келеді.

— Ауырладың ба, қолыңа қыса салып, жақындай бергенде лақтыра тастаудың несі қиын еді саған. Жанашырлығың, жолдастығың жоқ қой. Құлап қалсын деген іштарлығың да болар мүмкін.

Сымбат жай ғана тындап келеді. Инешті байқап қалған Мұздарапов кенет қызу дауыс ырғағын өзгертіп, сыбырға ауысты. Инешке асығыс иіліп, сәлем белгісін білдірді де, әрі айналды.

— Шаргалка жайы талқылап бара жатқаны,— деді Мәулен,— әлгінде қысылып отырғаны жүзінен-ақ белгілі болған. Бір есептен осы жігіт құлап та қалған шығар. Реті де бар. Кларнетті өңештеуден басқа ештеңені де білмейді. Аанада, алғаш рет жатақханаға әкеп салғаныңда тосып отырғандай-ақ, алдымнан шыққан жігіт осы Мұздарапов болатын. Орналасуға біраз көмек

те жасап еді. Ой, өзінің мақтанымпазы-ай. Сөзіне қарап жоғарғы курстың студенті екен деп қалғанмын. Ертеңгіне аудитория ішін байқасам, менің алдымдағы столда отыр. Артына қарап көзін қысады? Неге қысады? Кім білсін? Кейінде сұрасам, кішкене күнімнен дағдым ғой, деп жымындайды.

— Сондай қысылған кезде көмекке келген адамға ешбір жақсылық істемедің, ә? Жаңа сұрағын жазып бермейсің бе?

Не айтып тұрсың деген таңырқау кейіппен Мәулен Инешке қарады. Сөйткенше болмады Сымбат келді. Орамалын алып, бетін сүртті:

— Ие, Мұздарапов нендей мораль оқып жүр саған?

— Шпаргалка жайында да. Әлдебір тентектік жасаған ба, профессор кітапқа қарағанын сезіп қалған ба, әйтеуір, бір кереметі бар ғой деймін. Емтихан алудан шал бас тартқан.

— Міне, қызық!

— Несі қызық оның!— деп Инеш сөзге араласты.— Жолдасың құлап жатады, сен оған рақаттанасың; қол ұшын бермеген сендердікі қызық. Сәтсіздік әр кезде-ақ болып тұрады. Саған да білмейтін бір сұрақ келіп қалады. Ойыңа түк түспей отырасың да қоясың. Ал профессор асықтыра бастайды. Кішкене бір көмек болса деп тілейсің сол кезде. Жолдас біткен саған қарамайды. Өтіп жатады, өтіп жатады. Сен өзіңнің кішкенедең соң құлайтыныңды, ұйқысыз өткізген түндеріңнің босқа кететінін сезе бастайсың? Қайтәр едің сонда? Ренжімес пе едің?

Мәулен бір жақтылау кеткенін байқап үндеңкіремей қалды.

Инеш сөзін әрі жалғады:

— Мүмкін емес ренжімеуің. Мұндайда кейбір бір жақты жазылған роман геройлары ғана ренжімейді. Ал адам, өмірдегі тірі адам, сөз жоқ ренжиді. Аздап болса да...

— Жок, мен ренжімес едім,— деді Мәулен кесіп сөйлеп,— өйткені мен өз күшіме ғана сенем. Егер емтиханда құлап қалсам, ол сабаққа дұрыс дайындалмағандығым. Олай болса, өз кемшілігімді өзімнен көрмей басқаға неге ренжуге тиіспін?

Инеш те көнер емес.

— Ал егер, күн оқып, түн оқып барып, тапсыра алмай шықса ше?

Олай болуы мүмкін емес.

Неге мүмкін емес, мен өз басымдағыны айтып тұрсам да мүмкін емес пе?

— Анадағы құлап қалғаныңды айтып тұр екенсің ғой. Ал сонда марксизм-ленинизм негіздерінен сәтсіздікке ұшырағаныңды қалай түсінуге болады?

— Сондағы айтпағың не? Марксизм-ленинизм сабағына көңіл бөлмеу — өз келешегіңе көңіл бөлмеу деген сөз демексің ғой. Білем көмекейінді.

— Ие, дәп сол еді айтайын дегенім, — деп Мәулен кетекте күлді.

— Жарайды енді, — деп Инеш Мәуленнің сөзін бөлді. — Саған бірдемені бастап берсе болды... Кетесің онан соң. Марксизм-ленинизм сабағының маңызын сенсіз де білем...

— Жоқ, білмейсің... — Мәулен өршелене түсті.

Инеш ештеме демеді. Мәуленге аса бір назбен күле қарады да, ойнақы бір қыз қылығымен оның қолтығынан алды. Болмашы ғана күштеп өзіне тартты.

Мұндай келіспеушілік — әуелі осылай болмашыдан басталып, тереңдей берер, алысқа қарай кетіп қаларлық сипаты бар келіспеушіліктер соңғы кездерде бұлар арасында жиі-жиі кездесе беретін еді. Сонда да, Мәулен оған айтарлықтай мән беріп, ойланған жоқ-ты. «Кім таласып-тартыспайды, кім өз сөзінің дұрыстығын дәлелдемейді? Өмірде таласушылар, талас туғызарлық тақырыптар аз ба екен сірә?» деп өзін өзі жұбата салатын да, не аздап қабақ көрсеткен Инешті өзіне тартып, не Инеш қылығына өзі елігіп кететін. Сөйтетін Мәулен бұл жолы:

— Түсінбеймін, — деп тоң-торыс қалды.

Өз қылығына орай мінез таба алмаған Инеш:

— Мен де түсінбеймін. Сен, мүмкін Мұздараповтан қызғанатын шығарсың мені? — деп әңгімені бұра қалжыңдай сөйледі.

— Қызғанатын адамды тапқан екенсің.

— Неге қызғанбайсың? Жолтайды кем жігіт деп ойлайсың ба? — деді де, Инеш дағдылы кейпімен орысшылап сөйлеп кетті. — Какой способный, жизнерадостный мальчик он! Скажу прямо, чего не хватает у тебя — находчивости. Ты иногда становишься до нетерпимости скучным, однообразным.

Осыдан кейін ол «қайтер екен?» дегендей Мәуленге тура қарады:

— Бүгін көңілді күн. Экзамен тапсырдық. Жақсы

тапсырдық. Ертең демалыс. Ал сен болсаң құлап қалған адамнан да көңілсізсің... Жок, мен мұндайды ұнатпаймын. Не театрға, не киноға баруымыз керек. Жок, таптым... катокке... дұрыс па?

Инеш күле, қадала сұранды. Мәулен қыз ырқынан шыға алмағандай. Көңілде біраз қарсылық жатса да, үндемеді, зорлана езу тартты.

22

Қаладан суырыла шыққан асфальтті жол тура тау кеудесіне бет қойып жатыр. Кіші-гірім өзен арнасындай жарқырайды. Он қадамдай алда жол асфальтына шағылысқан күн сәулесі қашқан қоянның құйрығы тәрізді, айнымас бір қашықтықта шапшаң ілгері сырғанап, толқи зырлайды.

Биікке көтерілген сайын көз ұшы кеңейе түсті. Оң қолдағы бел-белестер көгілдір мұнар арасынан бұлыңғырланып алысқа тартады. Алда бір-біріне қабаттаса шымқай ақ құз тұр. Шудалы ақ бұлт секілді. Аспан мен кең жазықтың көз жетер шетінде ғаламат бір күш тегеурінімен көкке шапшып барып, бұрқылдай қайнап, асыла қатып қалған су толқынына ұқсайды. Сол құз-бағаналар кішкене көк машина зырлап жақындаған сайын қақпақша кең ашылып, екі өңірге кейін серпіле бастады. Жол аумағы кеңейіп, үлкен аңғарға айналды.

Енді бір бұрылыста Инеш машина мандайына бекітілген кішкене айнаға қарап еді, қала мүлде көрінбей кеткен. Жаңағы кең ашылған екі құз енді қайта қабаттасып біріне-бірі мінгесіп алыпты. Жол арты үзік, ана бір құз етегінен бірден басталатын секілді. Бұл құбылыс Инешті қатты әсерлендірді. Ең ақыры жақпар тасты таулар да мұны сыйлап, жол беріп жатқандай сезілді оған.

— Өмір сүру енді соншалықты қызық та, оңай да ғой,— деп Инеш Мәуленге қарады.

Жаңа өмірдің қызықтылығын қуаттаған Мәулен оңайлығына қол қоймап еді. Алайда, сәл «қызық» деген сөздің орнына алып, ойланбай айтылған сөз шығар, деп оған мән бермеді.

— Сөз жок, бізге өмірде тосқауыл боларлық ештеңе де жок. Біз қиыншылықтардың бәрін де жеңеміз.

— Міне, сол қиыншылық дегенің енді жок секілді маған. Енді тек еркін өмірде осылай еркін сайрандай бер,— деп Инеш күле сөйледі.

— Жок, қате — деді Мәулен.— Ұлы мақсат жолында үлкен-үлкен кедергілер сөз жоқ кездеседі. Бірақ солардың біз жеңбейтіні жоқ.

— Бұл сендерге лайық философия.

— Жок, бәрімізге де...

— Онда тыныштықтың болмағаны ғой бізге. Күнде іс... күнде кедергі... күнде әлек... ой, қойшы, мен келешекті бұлай түсінбеймін. Келешек бұдан да тыныш, бұдан да бақытты болуға тиісті. Әйтпесе, оның жақсылығы неде?

— Қате түсінік, мүлде қате түсінік, Инеш.

Мәуленнің бұлтарыссыз тік жауабын Инеш көңіліне алып қалды.

— Мендік пікірге үнемі қарсы боласың да тұрасың.

Мәулен өмір туралы жаңағы өз ойына дәлелді фактылармен енді кеңірек, жұмсақтау етіп түсінік таппақшы еді. Бірақ, үлгіре алмады. Бұрылыстан кілт шыққан бұлардың алдында кең мұз айдыны жатты...

Жаратылыс өз бойындағы бар сұлулығын мырзалық-дарқандықпен осы төңірекке өлшеусіз бере салыпты. Айнала қоршаған биік таулар табиғи қалқан есебінде. Жаратылыстың лайсан, жел, суығын жіберер емес. Осы көрініс оны түбі терең алып қазанға ұқсатып та жібереді. Бұл жерден кішкене қол шатырдай ғана кең аспанның шағын бір бөлегі ғана көрінеді. Сәске кезінде шығыс беттегі құздар айрықша ашық, көз ұялтар түрге енеді, жалтылдақ қымбат тастардың шоғы сияктанады. Кешікпей-ақ таудан асып күн шығады. Бірте-бірте биікке өрмелейді. Зеңгір аспанның жаңағы шатырдай шағын бөлегін түгел басады да, сол қазанға жабылған алтын қақпақтай болып ұзақ уақыт тұрып қалады. Сонан соң күн көзі тез жылжып, таудан әрі сырғанайды. Елеусіз жерде жасырынып қалған ұрыларша тау үңгірлерінен өре тұрып, өзінің алып денесімен осы өлкені қараңғылық бірден басады. Бірақ бұл араның көңілді күндізгі шуы бәсеңсір емес әлі.

Мұз сырғанақ үстіне жастар күндізгіден де жиілене түскен. Болат конькилер бозғыл сәуле шашып жылтылдайды. Мұз беті сытыр-сытыр етеді. Биік мұнарада радио ойнап тұр. Енді алыстан, қарауытып қана көрінген құз шоқылары да адам үні мен қимылын үнсіз тындап, құптай мүлгиді.

Гүлшат Аманова мен Манап Балгабаев та, Мұздарапов та осында екен.

Бір бағытпен шапшаң сырғанаған қалың топтың арасында жүрген Дайыров Ерен Мәулен көзіне бірден шалынды. Қасымованы қолтықтап алған. Бірі-біріне ұрлапып қарайды да, жымыып күліседі. Кезек ыргалып, ілгері зырлайды.

Енді бірде ол Мәуленді көріп, жарғақ кепкасын бұлап өтті. Зада да күліп бас изеп жатыр. Мәулен сол сәтте: «Осылай ма едіңдер?»—деп ойлап қалды. Бұлай жұрт қызығын тамашалап көп тұруға Инеш оған мүмкіндік те бермеді. «Кешігіп қалыппыз»—деп тағатсыздығын танытқан. Аузында қуаныш пен таңырқаушылықты байқатар — «Ой, қандай тамаша! Ой, қандай тамаша!» ғана.

Кешікпей бұлар да көпке қосылды. Өздеріне табанын тіреп алып, мұздағы бейнелері де сырғанап жөнелді. Вальс тартылды. Екеу-екеу шоғырланған жастар бір ырғақпен жұмсақ қозғалып айналады. Қимылдарында аса бір шапшандық, ауадай жеңілдік бар. Би өнеріне өздерін жетік санайтын кейбіреулер түрлі-түрлі із-айқыштарын да жасап өтеді. Сондай жұрт көңілін тартар фигуралар жасап сырғанауды Инеш те мақұл көріп келеді. Бірақ оның бұл ойын жүріс бастаушы Мәулен аңғарар емес. Бір қалыппен сырғанап, онай қимылдарды шексіз қайталай береді.

Инештің жаңағы бір қуанышты келбеті бірте-бірте өзгере бастады. Қабағына аздап кірбің ілінді. Енді Мәуленге селқос ере жүрді де, аздан соң:

— Тұу, қандай көңілсіз жүріс. Жалықтырып жібердің,— деді.— Міне, былай жүру керек, ер кәне, мен бастайын. Мәулен қарсылық жасамады. Аяғын бағып, Инеш салған жүріс, айқыштарды бар ынтасымен қайталауға тырысты. Қыз ескертуі тынбады. «Жоқ, былай сал аяғыңды, қолың не деген қатты еді, бос ұста» сияқты сөздер сан рет қайталанып айтыла берді. Осы бір сәтте Мәулен биден де, сырғанақтан да ештеңе білмейді екенмін деп ойлады. Ол қанша жан салса да, икемі аздай. Айта-айта Инеш те шаршады. Ең ақырында:

— Билей білмейсің!— деп кесіп айтты да, өз денесін Мәулен құшағынан сілкіңкірей тартып алды. Екеуі де мұз сырғанақтың шетіне шықты. Инеш кейіңкіреп сөйледі.

— Ана екеуді қарашы, қандай сұлу билейді! Әне, әне!.. Ой, просто прелесті! Ал сенімен мұз алаңына шығудың өзі ұят...

Сол сәтте ұшып түскендей болып бұлардың алдына. Мұздарапов пайда бола қалды. Шапшаң дабырлап, сыпып етіп сөйледі.

— Неге бүйтіп көңілсіз тұрсындар?

— Жәй, әшейін,— деп Инеш өз ренішін жасырғысы келіп, солғын жауап берді де, теріс айналды.

— Жүдә... жарамайды, жас адамдарға бұлай тұру. Жүріңдер мұз алаңына.

— Жоқ, біз осылай тұра береміз,— деді Инеш тағы булыққан ашуын байқатпағансып.

— Ай, Мәулен-ай! Солдаттығыңа баса бересің-ау, жүдә. Мұндай жерде подруганның қас-қабағына қарау керек емес пе? Ухаживать ете білмейсің.

Бұл сөздер Инешке ұнап кетті. Ол енді Мәуленге деген өз ренішін жасырып тұра алмады. Ақтара салды.

— Мәуленмен билеудің өзі ұят.

Мұздарапов оны шапшаң қостады.

— Ренжуін, жүдә, дұрыс. Ақылыңды айтып, түзету керек бұл шіркінді.

— Жалаң бірбеттілігі бар мұның. Қателеседі, соны айтсаң өмірде мойнына алмайды. Мұндай адамды қайтып түзерсін.

— Міне, бұл өсер адамға жарамайтын қылық,— деп Мұздарапов сып-сып етіп сөйлеп тұрған қалпында шыр-көбелек айналып кетті. Өзінің шапшаңдылығын, икемділігін Инешке танытардай.— Жаңа заман жастарына саналылық керек, білім керек. Бұл жетіспейді, оның үстіне нәзіктік, сезімталдық та керек. Сенің саналы екеніңе таласпадық, Мәулен, білім жолында ізденуінді де мойындадық. Ал, енді бар ғой, нәзіктігіңе келсек, жүдә, Қодардан айнымайсың.

Инеш мәз бола күлді.

— Дұрыс айтасың, Жолтай, тіпті дұрыс...

Ол Мәуленнің алдына келіп «рұқсат етіңіз» дегендей иіліп алды да, Инешке бұрылды. Соншалықты бір ептілікпен реверанс жасады. Оны ортаға шақырды. Анау бұл ұсынысты қуана қарсы алды. Мұздарапов қолын күле ұсынып ортаға шықты. Инешті еркін бастап топ арасына кіріп кетті. Аздан соң музыка үнінен, мұз сытырынан бөліне шығып, Мәулен құлағына әдемі ашық күлкі естілді. Инеш күлкісі сияқтанды.

Мәулен не істерін білмеді, сол орнында көп тұрды. Қасынан ағып, зулап билеп өтіп жатқан жастар. Құлаққа көңілді дауыс, көтеріңкі үн келеді. Заман үніндей күшті, еркін, екпінді үн. Мәулен бір сәтке болса да содан шет қалған тәрізді. Оның жүрегін әлдебір күшті қол көрінбей келіп, бұрап үзіп жатқандай.

«Инеш айтқандай тапқырлығың жоқ-ау, Мәулен».

Кенет суша үйіріле толқи қозғалған қалың топтан бір көлеңке шапшаң сетінеп шыға келді. Мәуленге бет алып келеді. Екпінмен мұз шетіндегі қарға келіп бір-ақ тоқтады, Гүлшат екен.

— Неғып тұрсың? Инеш қайда?— деп сұрады ол. Төбесінде кішкене шашағы бар ақ тоқыма шапкасынан шығыңқырап тұрған самай шашы тынық ауада болмашы ғана діріл қағады.

Гүлшат Мәулен жауабын күтпестен оның қолынан ұстап ортаға тартты.

— Жүр билейміз.

— Мына сүйрелеуің дәрекілік қой, Гүлшат,— деді жәбірленіп тұрған Мәулен.

— Дәрекілік?— деп ол тандана сұранды да, ерекше бір көңілді екпінмен еркін күліп алды.— Жолдас арасындағы осындай жарастықты дәрекілікке апарып қоссаң, жалған сыпайыгершіліктен басқа дәрекі емес не қалады өмірде? Жүр.— Гүлшат Мәуленді ерікке қоймады. Мұз үстіне алып шықты.

— Гүлшат...— Мәулен жалына сөйледі.— Мұз үстінде билей білмеймін. Топ арасында құлап жатсақ ұятырақ болар...

— Ештеңе де етпейді. Адам нені болсын осылай бірте-бірте үйренеді.

Мәулен денесін алыс ұстап, жасқана сырғанап келеді.

— Қорықпа, жақындап қатарласа жүр,— деп Гүлшат күліп қойды.— Сырғанай білмеймін дегенің қайда? Міне, осындай жалған әдептілік ұнамайды маған. Білетініңді қайтып білмеймін дей аласың? Бұл да мақтаншақтықтың бір түрі.

— Көңіл үшін айтып келетін боларсың.

— Жоқ, жақсы сырғанайсың, жақсы билейсің де. Шыным бұл.

Бұл сөз Мәуленге қатты әсер еткендей. Енді бірде жаңағы бір ұсақ реніштің бәрін де ұмытты. Еркін билей

берді. «Адам жанын ұға білер, қылтыңы мен сылтыңы жоқ осы Гүлшат неткен асыл адам еді!»..

...Олар кешкі сағат сегізде қайтты. Кішкене машинада бұлардан басқа Дайыров пен Мұздарапов бар. Дайыров әлгінде: «Сайлау жақындап келеді, соған байланысты істелетін біраз жұмыстар бар еді, ала кетіңдер»,— деп өтінген. Бұлар жүре бергенде Мұздарапов та жетіп еді.

— Орын бар көрінеді ғой. Мені де, жүдә, ала кетіңдер, ағатайлар. Провожать етуім керек еді бір жолдасымды.

Міне, Инеш енді ерекше көңілді отыр. Қол тисе-ақ, дыбыс шығарар күйге келтірілген домбыра шегіндей, Мұздарапов аузынан шыққан әр сөзге күлкімен жауап береді. Соны аңғарған анау да өз қимылын тамашалаушы табылған соң, артық-кемді қулықты туындата түскен. Бұл бос сөздер Дайыровқа ұнамаған секілді. Ең әуелі көңілсіз тындап отырды да, артынан көптен бері ойында жүрген бір пікірдің ұшын Мәуленге айтты.

— Мәулен, сенің осы не ойлағаның бар?

— Оқудан басқа не ойлаймын?

— Жок, ойлау керек. Сен неге үгітші болмайсың?

Үгітші болу деген жақсы ғой. Халыққа түсіндіріп қана қоймайсың өзің де халықтан көпті түсінесің. Еңбек адамдарының не істеп, не ойлап, қалай тыныс алып отырғанын байқайсың. Сөйт, сен үгітші бол. Ертең комитетте қарайық.

— Қайдам, күшім жетпей жүрмесе...

— Күшім жетпейді? Сөз бе екен! Сенің күшің жетпейді, енді кімнің күші жетеді? Айтшы кәне? Сенімім жетпейді де одан да,— деп, ол өткендегі сенім туралы әңгімені Мәуленнің есіне салды.

— Үгітші болған өте дұрыс. Өзіміз оны қатырып тастар едік, жүдә, басқа жұмыстар бастан асып жатыр, бірақ,— деп қойды Мұздарапов.

— Ондай инициативаң болса, басқа жұмыстан босатуға болады.

Жолтай жалт бұрылды.

— Қайдан сол бір жұмыстан екінші жұмысқа ауыса береміз. Қолайсыз ғой, жүдә.

Бұл кезде олар тау сілемінің соңғы жұлгесінен шығып еді. Жымылдаған жұлдызша жалтылдап сонау төменде қала оты көрінді. Бірі сөніп, бірі айқынырақ тұтанып, меруерттей көз тартып құбылады. Біресе қатарға

шығады. Тайталасып жарысып келе жатқандай болады. Әпсәтте алдыңды сарайды.

Кенет мотор бықылдап барып, сөніп тынды. Инеш тежемені бірден басты. Асфальтқа шайнасқан резина доңғалақтар шыр етіп құлақ тұндыра дыбыс шығарды. Машина арты сәл көтеріліп барып бірден тоқтады. Соңғы қатарға отырған Мұздарапов пен Мәулен екеуі алдыңғы отырғыштың қалқанынан ұстап тіресіп қалды.

Инеш кабина ішін жарық етті де, үшеуіне қарады.

— Машина сырын қайсың білуші едіңдер?

«Мен білем» деп ешкім де жауап қатпады. Аз-кем тыныштық басты. Тау жақтан ысқаяқ соққан салқын желдің ызыңы естіледі. Машинаға кеп сирек соғылған жаңбыр тырсылы көзіргі кештің лайсан, жайсыздығын танытады.

Инеш өзін сол жел өтінде қалғандай кейіс сезінді. Осы бір бұйығы отырған орнынан қозғалғысы да келмеді.

— Қайсың барсыңдар мотор «тілін» білетін? Контакт жұмыс істемей қалды. Менің жөндерге жайым жоқ. Күн де былғаныш екен,— деп пальтосына мойнын жасыра түсті.

— Осылай отырамыз ба, жүдә, онда?— деп Мұздарапов шыдамсыздық білдірді.

— Алды-артынан машина тосып, әлдебір шоферді көмекке шақыру керек.

Мәуленнің бұл ұсынысын Ерен де қостады. Мұздарапов шыдамы таусыла түсті.

— Осындай сенімсіз машинамен жолға шығады екен, жүдә? Далада қонамыз ба енді! Жол тосудан басқа амал жоқ. Қап, жүдә, кешігетін болдым-ау,— деп қипалақтап жолға қарай шықты. Сөйткенше болмады, арғы ылдидан екі от көз жалтырап шыға келді. Жолтай қол көтерді. Өтіңкіреп тоқтаған машинаның басқышына асылып біраз тұрды. Әлде не деп шофермен сөйлесіп жатыр.

— Ертеқ айтып жатқан жоқ па өзі?— деп Дайыров күлді. Оның бұл тұрысы Инешті де жалықтырғандай.

— Бар, Мәулен, білші.

Ол жақындап еді, машина жылжи берді. Басқышта тұрған Мұздарапов:

— Мына шофер, жүдә, көнбейді. Уақытының жоқтығын айтады. Ал менің жұмысым асығыстау ғой, жүре бе-

рейін. Сендер бірдеме етіп келерсіңдер,— деп айқайлады да, кабинаға кіріп кетті.

Мәулен қайтып оралды. Үшеуі де аз-кем үнсіз қалды.

Мұздараповтың қылығын әркім өзінше жорығандай.

— Жолтай шын кетіп қалды ма?— деп сұрады таңданған Инеш.

...Мәулен иығын қақты.

— Мен осы жігітіңе түсінбеймін,— деді Ерен.— Қазір бір нәрсені адам сияқты бастайды да, қалдырып кетеді. Сөзінде пәтуа жоқ.

Бұл пікірді Мәулен де қостады.

— Кісі сеніп болмайды.

Мына екеуінің түрін байқап Инеш енді арашаға кетті.

— Шығарып салатын кісім бар деген жоқ па! Асыққан болар.

— Шығарып салам деп жолдастарын далаға тастап, кете ме екен?— деп Ерен кекете сөйледі.

Инеш ұнатпаған кейіп білдіріп бұйыға отырды. Үндемеді.

Мәулен машинаның есігін ашты:

— Болмашы істе мынадай, қиын-қыстау кезеңде сатып кетеді ғой.

Инеш Мәуленге ала көзімен қарады. Шынын айтқанда осы жігітке түсінбей бара жатқан секілді.

— Түймедейді түйедей етіп, болмашыдан ұлкен қорытынды шығарып отырасыңдар-ау.

Мәулен өршелене сөйледі.

— Жоқ, Жолтайлар өзінің қарақан басының қамын ғана ойлайтын, жолдастықты бес тиынға сатып кететін адамдар.

— Да ну вас,— деп Инеш қолын сілтеді.

Аз-кем ауыр тыныштық басты.

Бір кезде алдыңғы қылтадан бір машина көрінді де бұлардың қасына келіп тоқтады. Жүргінші шофер мәнжайды өзі сұрап, көмекке өзі келді. Бір сәттен кейін кішкене көк машина жарығымен қараңғылықты тіліп, қалаға қарай зырлап бара жатты...

Кеш жатқанына карамастан, Инеш бүгін ерте тұрды. Түнде көпке дейін ұйықтай алмаса да, бүгін сергек, көңілді. Мәдине: «Ерте әлі, жата тұр, қарағым, тамақ

дайын болғанша»,— деп басу айтса да, қызы оған көне қоймады.

Түнде жазып бітірген мақаласын Инеш шай үстінде қайта оқып шықты.

— Қоя тұр онында, іш, қалқам, ең арғысы тамақ үстінде де үңілесің де отырасың, мына құймақтарды әдейі өзіңе арнап пісірдім. Әлде қаймақ жегің келе ме? Қоя тұр деймін, құлыншағым...

— Ештеңе де ішкім келмей отыр, Мәйна, ештеңе де... жүрегімді қарашы, лүп-лүп соғады. Мәйна, сен бұл қуанышты түсінесің бе? Мына мақала... ертең бұл мақала баспаға жіберіледі. Гонорарына не әкеп берсем екен, Мәйна, саған? Жақсы гарцевая шаль?.. Әлде көйлектікке крепсатин? Жоқ, өзім сеткасымен велюровая шляпа аламын... ие, қалғанына саған жақсы бір вена өкшелі туфли... ұнай ма? ✓

— Ұнайды, жаным. Тіпті канорар дегенінді қоя тұршы, әлі мақаланың кітапқа басылғанын айт. Әкең атын, өз атыңды жазатын болар.

— Әрине, Мәйна. Үлкен айқын қара жазумен...

— Жоқ, қара жазу жаман, сиықсыз. Көк не жасыл жазу... Ал өзің мойныңа шарф ора. Күн лайсаң-ақ, тамағыңа суық тиіп қалады. Балмұздақ жеме көшеде. Тілімді ал, шешен саған қастық ойламайды.— Инеш шешесі айтқандай жылы киініп, университеттің бас корпусына келді.

Белгіұлов жайдары қарсы алды.

— Әә...әә...кел...кел, Инеш Дәулеткереевна.. Бітіріп әкелдің бе? Тіпті жақсы болған. Записканың осы жолғы санынан қалдырмайық. Ал, көне, оқи баста. Әнеугі айтқандарды... қалай, енгізген боларсың?

— Иә, енгіздім...

Столға жайланып, еркінірек отырды да, Инеш қалтыраған жіңішке дауыспен оқып кетті.

Белгіұлов тындап отырып, Инешке көз салды. Қыздың аздап суық сорған ақ өңінде ойнаған қызыл нұр мұның жүрегін жандана бастаған күн көзіндей қытықтап кетті. Бір мезгіл Инеш оған сәуледен жасалған сурет секілденеді. Ұстайын десе, сөніп жоқ болып қалардай көрінеді. «Сайтанның өзі сұлу»,— деп іштей айтты да, күрсініп алды. Инешке қарай орындығын жақындата отырды. Қалтасынан нәштеп бүктелген қол орамалын алып өзін желпіген болып, жылы үйде тұрған самал лепті Инешке сілтеңкірей берді. «Сезсін, андасын» дегендей.

Салмақты бір жұпар иісі Инеш мұрнына толқи келіп жатыр. «Қандай жұмсақ иісті жақсы духи! «Красная Москва» ма? Әлде «Кристалл» ма? Жок, «Манон» болар. Ер адамдар да өзіне духи құяды екен-ау? Олар одеколон құймаушы ма еді?»

Инеш бірте-бірте төселе берді. Даусындағы діріл де жеңіліп, азая түскен.

Белгіұлов әуелі ықыласпен тыңдап әлсін-әлі «жақсы, жақсы» деген сияқты қысқа бағамен мақаланың біраз беттерін аттандырып отырды да, бірте-бірте барып суына бастады. Енді біраздан соң олай-бұлай қимылдап кетті. Көзілдірігін қозғап қойды. Тұра келді, теңселе жүріп шылым тартты. Ақыр аяғында Инеш вегетативтік будандастыру әдісіне жеткен кезде, қалың портфелінен «Огонектің» ескі бір санын алып, соған үңілді.

«Ұнатпай отыр»,— деп ойлаған Инеш әрі қарай оқуға кенет жалқау тартты.

— Майқан Белгі...

— Оқасы жоқ, оқи бер. Тыңдап отырмын.— Белгіұлов салқын жауап берді.

Осы бір сәтте өзі жазған мақаласы Инешке түкке тұрғысыз сияқты болып кетті. Артық-кемді, жығылып-сүрініп жатқан жерлер, теріс, талас пікірлер... бәрі де селдеп шығып жатыр, шығып жатыр... «Ой, қайтып көрмегенмін мұның бәрін?»

Инеш өз дәптерінің соңғы бетін жапқан соң, көп уақыт бөлмені тыныштық басты. «Не дер екен?» болды осы сәтте оны түгелдей баурап алған күшті сезім. Сол сұраққа күнгірт отырған Белгіұловтың сирек созып алған ауыр демі ғана жауап бергендей. Соншалықты ұзақ үрдіс бір үнсіздік. Сырттан да ешбір дыбыс тамбайды. Университет ауласын осындай бір қолайсыз, адам сезімін тұншықтырар тыныштық басып тұрғандай. Кенет оның айқайлап жібергісі келді.

Қыз қыбырын баққан Майқанның бұлай отырып қалуы шыны да, сыны да еді. Алдында екі әдіс — екі жол жатқандай. Бір есептен әзіл-оспағын айтып, жеңіл кемшіліктерін көрсетіп, Инеш көңілін аулап, шығарып салмақ. Немесе әлгібір сезімдердің бәрін былай қойып, қаты-қатты ұрыспақ. Ол осы жолдардың қайсысы қолайлы деп ойланып еді. Бір шешімге тез келді де, ойламаған жерден лекіте күліп жіберді. Онсыз да мақала тағдырының не боларына шүбәмен отырған қыз қысыла түсті.

Белгіұлов Инеш орындығына артып отырған қолымен оның арқасынан қақты, өзіне тарта қақты.

— Вегетативтік гибридизацияны алғансың, э? Тым жақсы болған.— Ол езуін жиып, Инешке қулана қарады. Қуаттағаны ма, ұнатпағаны ма, аңғартар емес.

Инеш ыңғайсыздана берді. Белгіұлов маңдайын қолымен ұстап, сәл ойланып қалды да, сөзін тым нәштей биязы бастады.

— Солай-ақ болсын, ие, бір жеміс ағашының түбіріне скінші бір ағаштың ұшын әкеп жалғайық. Бұл вегетативтік гибридизация болсын. Дұрыс па? Одан үшінші бір сорт шығарайық. Ұнай ма? Қош, ендеше. Ал осы әдісті малға қолданшы, кәне. Басы қырқылған қойдың мойнына шошқа басын орнатшы. Осыдан, кәне, қойға да, шошқаға да ұқсамайтын бір порода шығаршы!

Шын дарвиндік ғылымды онша терең білмейтін Инеш бұл сұраққа жауап бере алмай, томсарып қалды. Ұрымтал жерді сәтімен дәл басып, асау қызды бұлтартпай матай қойғанына өзі де іштей масайрап кеткен Белгіұлов:

— Вегетативтік гибридизация деген тек миф,— деп бір түйіп тастады да, содан кейін Инештің тым бір әлсіз жері— даңққұмарлығын қоздыра сөйледі,— «Ғылыми записканың» бірінші беті сенің мақалаңмен ашылатын болады. Басында «Дәулеткереева Инеш!» Қандай жақсы! Өз тұстарыңнан абырой-даңқың да озық тұрады. Биолог— ғалымдар ана Қасымова сияқтыларды есепке алмайды. Ал сені ескерусіз тастамайды. Ол үшін көп азаптың керегі аз. Көрсеткен кітапты бірнеше рет оқы да, мына мақалаңды соның ізімен жазып алып кел. Міне, шын творчество. Атақ пен даңқ та, бедел де, міне, осы.

Әлгінде кейіс пішінде отырған Инеш Белгіұловтан енді қуана шықты. Көз алдына үлкен аудитория елестеп кетті. Лекция тыңдаған қалың студент. Солардың ең алдында Инеш отыр. Осы бір кем шақта ол өзін бүкіл университет студенттерінен озып бара жатқандай сезініп еді. Ойына Гүлшат сымбаты орала кетті. Бүрме балақ кең шалбар киген, үстінде баяғы қонымды жүн свитері. Әудем жер ілгері кетіп барады... Ендігі сәтте Инеш ойдан айығып ілгеріге тіктеп қарап еді, сұңғақты бір қызға көзі түсті. Оның шын Гүлшат екенін Инеш бірден таныды. Ұмтыла беріп, дауыстады:

— Гулечка! Қайда асығып барасың?

— Ой, Дәулеткереева, сенбісің? Қызық бар! Дайындала бер. Каникулда тауға шығатын боламыз.

Инеш тіксініп те, шошынып та қалды.

— Қайдағы тауға?

— Скрамның өзіне...

— Гулечка, сен немене, атай көрме мұныңды. Азабым не тауға шығып!

— Жоқ, Инеш, міндетті түрде. Комсомол комитеті осындай іс бастап отыр. Дайындалуың керек.

Инеш жүре жауап беріп, жылыстай бастады.

— Атама, Гүлшат. Анадағыдай ауырып қалсам... не тау басынан құлап кетсем... сұмдық қой... Жоқ, Гулечка, қолым да тимейді. Жаңа ғана Майқан ағадан шықтым. Көп кеңестер берді. Бір істі бастаған соң, аяқтаған жөн емес пе!— деп мақаласын сылтауратып кетті. Оның сөз дарытпайтынын сезген Гүлшат ештеңе дей қоймады. Екеуі де де салқын ғана қоштасып, жөндеріне кетісті.

Үйіне келе жатқан Инеш: «Осы біздің Гүлшат қызық, азаптан азапқа ұмтыла береді. Түсінбеймін»,— деп ойлады. Ал қалалық комсомол комитетіне келе жатқан Гүлшат Инеш туралы: «Қоғам ісінен шеттей береді-ақ. Неге олай, түсінбей-ақ қойдым»,— деп кейіді.

24

Келіп-кетушілердің толас алып, комсомол комитетінің секретары оңаша қалған бір шағы еді. Ерен бір сәтке қабырғада ілулі тұрған университет макетіне көз салды. Кенеттен анада өздері ұйымдастырған сембілік есіне түсті. Көз алдына Мәулен келе қалды. Ол сергек тұрды да сейфті ашты. Тәптіштеп сейфке салып жүретін кішкене блокнотын алды да, столға қайтып оралды. Онсыз да жатық қайрылған шашын екі алақанымен сипап басып қойды. Содан соң маңдайын қарындаш ұшына тіреп бір шақ отырды.

Тағы түрегеп кетті. Терезе алдына барып, ақ жібек мұхарамаларды кейін сырды да, сыртқа көз салды. Ашық қыс күнінің сәулесі университет ауласына түсіп тұр. Күн нұрымен көгілдір тартқан ақсоқта қар арасынан әлденелердің ық жағы көлеңкеше қарауытып көрінеді. Бір топ студент бір профессор мініп келген жаңа маркалы ұзын жалтырауық машинаны қоршалап, әр жерлеріне үніледі. Оң қолдағы жалғыз ағаш түбіндегі беседкада отырған қыз өз қасындағы жігітке әлдебір

кітапты дауыстап оқып жатыр. Ендігі сәтте жалғас корпусан электр қонырауының самарқау үні естілді. Аула ішінде адам аяғы жиілене бастады. Арғы үлкен қақпадан бері өткен бір топ жас қыздардың ішінен қолында қайқы бас хоккей таяғы бар Гүлшат Аманованы ол бірден таныды. Өз тобында күнгеі жақпен сәл бұрыла жүрген Гүлшаттың төсіндегі кішкене значек қабақ қағыста шағылысып Ерен көзіне қадап жарқ ете түсті.

Дайыров-әуелі: «Бұл қандай значек екен?» деп ойлап қалды да, жауапты шағында тапты. Гүлшат арғы жазда биік тауларға шығу әдісі туралы арнаулы курстан өткенді. Кейін қала альпинистерімен бірге Талғар шыңына көтеріліп, «СССР альпинисі» деген значек тағып шыққан болатын.

Мұның сол значек екенін түсіне қалған Еренге тамаша бір ой сап етті. Есікке қарап ұмтыла берді де, қолын кенет бір сермеп қайта бұрылды. Терезе жақтауына ырғып шығып, ашық тұрған желдеткіштен Гүлшатқа айқай сала бастады. Әдепкіде дауыстың қайдан шыққанын аңғармаған топ қыз аңырып тұрып қалды да, терезеден комсомол комитеті секретарының басын көріп ду күлді.

— Аманова, мұнда, комсомол комитетіне кел, тез кел! Осы кезде бас корпусқа қарай жедел басып бара жатқан Викентий Викентьевич қыздар қараған жаққа көз салды. Бір сәт езу тартып күлді. Содан соң басын шайқады.

— Қыздарым менің!— деп Гүлшат тобына қарады,— ана Дайыров жолдасқа университет есігі арғы бетте екенін айтыңдаршы,— деді де ілгері жүріп кетті.

Гүлшат кешікпей кабинетке кірді. Ереннің жаңағы қимылын партбюро секретарының да көріп қалғанын айта келді.

— Ну? Қалай? Сыртта келе жатып па?— деп Ерен таңырқай сұрады. Ұялып қалғандай.

— Ие, сыртта келе жатып...

— Тура... тіктеп қарады ма маған?

— Тіктеп қарады.

— Сонсоң қайтті?

— Сонан соң күлді. Басын шайқады. Университет есігі арғы бетте деп ілгері жүріп кетті.

— Ну?...— деді қысылған Ерен дүдәмалдана тұрып. Содан кейін ақтала сөйледі,— Сені былай өтіп кетеді екен деп... Көрмейсің бе, зырлап барасың, Сонау есіктен

шыққанша қашан. Ал енді әңгіме былай: Алдағы каникулда бәріміз жиналып, Скрамға шығамыз.

Дүние жүзінің таулары төбесіне көтерілу есебінен беске бөлінеді. Үйренбеген, дағдыланбаған адамға соның біріншісіне шығу да осалға соқпайды. Ал теңіз бетінен төрт мың биіктікте тұрған үшінші топқа кіретін Скрамға көтерілу одан да қиын, тек мынадай қыс күнінде тәжірибелі альпинистердің ғана жүрегі тоқтай алады.

Міне, Ерен соған баруды ұсынып отыр. Оның бұл ойы Гүлшатқа қатты ұнады.

— Мен дайын, Дайыров жолдас! Жастардың өзін де, сенімін де шынықтырудың ең қолайлы жолы бұл.

Алайда бұл ұсыныс ала-кұла пікір тудыра келді. Қарсы болушының бірі — үлкен қара көзілдірікті, жүдеу еңді, өзінің көп білетіндігімен көп көзіне түсетін, студенттер арасында «энциклопедия» деген лақап аты бар Сарыбеков еді. Ол мұндай үлкен ерлікті, қатта құрбандықты керек ететін ауыр жорықтан Гүлшат пен Ерен бетін тайдырмақ болды. Өзі тауға көтеріліп көрмесе де, осы жөнінде көп кітаптар оқығанын байқатып, қыс күнінде тауға шығудың бар қиындығын теориялық жағынан ақырын сөйлеп, дәлелдей жеткізіп берді.

...Адам төзе алмас боран-шашын... үңгір қараңғылығындай қара тұман, тиген жеріне жарақат салар мұз, қиыршық жаңбыр... көк дауыл... өзімен бірге адамды шыңырауға алып кетер жылжымалы ұлпа қар... үстінен боран жүріп кеткен апат үңгірлер... міне, мұның бәрі де қыс күнінің альпинистке ұсынар артық «сыйлықтары». Бұл пікірге Ерен құлақ аса қоймады.

— Қиындықсыз келешек жоқ. Келешектің бақыттылығы да сонда, — деп жауап берді. Содан кейінгі бір кеште өз ұсынысын Добровка айтпақ болды. «Викентий Викентьевич, сөз жоқ, бұл ұсынысты қолдайды» — деп ойлады ол жолшыбай. Партбюро секретарының кабинетіне жақындай бергенде, кенет ойына кешегі өз ісі түсті де, шегіншектеп қалды. «Шал жақсылап ұялтар-ақ» — деп қобалжыды. Есікті еріксіз ашып кірді.

Түннің біраз шағы өтіп кетсе де Викентий Викентьевич кабинетінде қызмет істеп отыр екен. Есік сықырын естіп, басын көтеріп алды. Кенет езу тартты. Ақылды көзінде аздап қулық бар.

— Кел, кел, секретарь жолдас, — деп дауыстай күлді. «Ал енді сол туралы айтар-ақ» — деп жорыды қарсы

беттегі былғары креслоның арт жағындағы оқшау стулға келіп отырған Ерен.

Викентий Викентьевич бұрынғы ойлы қалпына барды. Алдындағы қалың қолжазбаны көтеріп алды.

Өзі күткен жерден шықпағанын тез аңғарған Ерен енді дағдысынша еркінсі бастады.

Жастардың жауапкершілікті өзі сезініп, өз бетінше жұмыс істеуін үнемі қолдап, солар тарапынан әлдебір творчестволық ой-пікір туып қалса, қуана қабылдап, барынша көмек көрсетіп бағатын Викентий Викентьевич жас күштерге қатты сенуші еді. Сол себепті комсомол комитетіне «мынаны істе, былай істе» деп, көзге шұқып қазымырлана бермейтін. Көпшілік уақытта жалпы бағытты ғана баяндап, неге көңіл аудару керектігін айтып, ой салатын да, нақтылы істі, не істеу керектігін олардың өз үлестеріне беретін. Жалғыз-ақ соны ұмыт қалдырмай қалай орындалып жатқанын қадағалап сұраумен болатын. Кемшіліктері болса сол арада ғана айтатын. Дәл осы жерде де демалыс деген сөзден барып, қысқы каникулдың жақындап қалғанын есіне алған Добров «пәлен істе, түген істе» деп ақыл айтпай-ақ:

— Ал каникулды қалай өткізбекшісіңдер?— деп сұрау сала сөйледі.

Өз ұсынысын Ерен осы арада айтты.

— Тауға кімдер шықпақ, қалай шықпақ,— деп сұрады Викентий Викентьевич.

— Іріктелген бір топ. Жиырма-отыз адам. Ішінде қыз балалар да бар.

— Атап айтқанда?..

— Мысалы, Гүлшат Аманова. Ол тауға шығуда үлкен тәжірибесі бар жастың бірі.

Партбюро секретары «білем» дегендей басын изеді.

— Талаптарың өте дұрыс,— деп қуаттап сөйледі ол, ойын аз-кем ақылға жүгірткеннен кейін.— Бірақ асыра сілтемеу керек. Қыс күнінде Скрамға шығу деген тәжірибесі аз альпинистер үшін өте ауыр. Сенімді арзан құрбандықпен көрсетудің керегі жоқ. Сендер үшін ең қолайлы тау — мына бергі Алмалы. Бұл бір. Екіншіден, бұл жорықты бүкіл қалалық жорық ету дұрыс. Ол үшін қалалық комсомол комитетімен, физкультура және спорт ұйымдарымен байланыс жасап, дайындық жұмысын ұқыпты жүргізу қажет, үшіншіден, жорықты спорт мастерлері ғана бастайтын болсын. Төртіншіден, бұл жорықтың ғылыми мәнін де естен шығармау керек. Тау

түзілісі, тау топырағы мен климаты,— міне, мұның бәрі зерттей жүруді қажет ететін қызық жайлар.

Ерен бұл ұсыныстарды өте ұнасымды көрді. Өздерінің артығырақ кеткендерін де мойындап қалды.

Осыдан біраз күн өткен соң, қысқы каникулдың алғашқы тозаңсыз ашық жылы күні басталды. Түнде түскен ұлпа қар көз қарықтыра жылтылдайды. Алда жұрт көңілін өзіне дауалай тартып ақшатау жатыр. Көп шоқылардың бірі одырайып, өзгелерінен озып шығып тұр. Төбесі көк мұнарға батып көрінбейді.

Қаладан шыққан төрт жүздей студент-жастар бағыты осылай жатыр. Алды соны, арты шиыр даңғыл жол. Ең соңында ауыр рюкзагін арқасына таңып алған Сымбат келеді. «Инеш те шықпады ғой, қалып қойсам да болады екен»— деген оймен артта қалған қалаға жалтақтап қарап, томпалаңдай басып келеді.

25

Күйік алқабында өткен жазда альпинистердің көшпелі лагері тұрған еді. Осы сапарға дайындық үстінде Дайыров бұл жерді алғашқы қоналқа деп танып, оған арнаулы кісі жіберіп алған. Ондағы электр оттығын қалпына келтіркен.

Қаладан жайымен шыққан қалың топ сол жерге кешеуілдеп жетті. Жинақы көңілмен әзіл ойынын айтыса келді. Көптің осы бір көтеріңкі үнін селтен құлақ тау өлкесі ұлғайтып, алысқа алып кетеді де, сөйлем мағыналарын, сөз арасының тыныс-тоқталымдарын жоғалтады. Тауда жаңғырыққан әлгі үн балық қабығына ұқсап біріне-бірі іркістене міңгесіп, үздік-создықтана барып, үрдіс дауысқа ауысып, аспанда тұнады.

Шебер қолымен жаратылыс өзі жасаған бір ғаламат зор фортепиано педалін басып, әлдебіреу төменгі жуан дыбысты клавиштарын қатарынан қайта-қайта ұрып, жамыратып тұрғандай.

Күзден бері адам ізі өшіп, суып қалған Күйік алқабына бірден жан кіріп, жаңғырығып кетті.

Қызуы аз қыс күні ана бір шоқыға иегін артып, әрі асты. Қытымыр аяз сезіле бастады. Күнді аяз әрі итеріп, аязды күн бері итеріп тастағандай. Тоқтағаннан кейін тоңазытқанын сылтауратып, қордағы спирттен аз-кемдеп көтеріп қойып жатқандар да бар.

Қара-құра қалың көпшілік осы шақтың әралуан жү-

мысына қауырт кірісіп кеткен. Қар аршып, бір қоналқалық болса да, шатыр тігіп жатқандар да, электрге дәм пісіріп, буын бұрқыратып жатқандар да көп. Енді біреулер ғылымдық мәні бар жұмыстармен шұғылдануда.

Университеттің география факультетінде оқитын бір студент тау өңіріне түскен қар қалыңдығын өлшейді.

Бір жас қыз бағытын беткейге алып, топтан жырылып шықты. Айқыш-ұйқыш жіңішке сымдармен тұзақталып, жоғары жағында шұңқыр алақанды төрт зырылдауығы бар бір кішкене аппаратты басынан асыра көтерді. Зырылдауық баяу айнала бастады. Аппараттың сағат бетіне ұқсас төменгі жағындағы стрелкасы ілгері жылжып барып, қылтындап бір санды көрсете берді.

Соған аумай қараған жас қыз әлден соң жазу дәптершесіне жай адамға түсінігі жоқ көп цифрларды нөкталап тізді де, топқа оралды.

— Анемометр ауаның қозғалыс күшінің әлсіздігін көрсетеді. Жел әзірге тау жақтан. Бұл жақсылық белгісі. Тауда жел бұлтты ықтыра алмайды. Өзіне тартады,— деп тау өлкесінің өзгешелігін баяндай берді.

Ал ана бір ұзын бойлы бұжыр жігіт сурет өнерімен айналысқан жас талапкердің бірі болса керек, батқан күннің қызыл мұнарымен алауланып, жаратылыс құдіретінен тыс қиялы пішіндер жасап, тау ұшында тоқыраған көгілжім қоңыр, қызыл бұлтқа қарап қалған.

Сол бір құбылыс Сымбатты да еліктіріп алыпты. Бейтаныс жас талапкердің қасына жоғары қараған қалпында келіп, өз көңілін бұл да танытты.

— Еһ, ақын болып!.. Суреттер ме еді мына кереметті!

— Ақын суреттеп жеткізе алмайды мұны. Художник болып бояуын тауып, картина жазса... Қандай ғажап бояулар! Қызыл, қызғылт, сарғылт-қызыл, күрең-қызыл, көгілжім, қоңыр-қызыл. Бір түстен екінші түске ауысқан ана бір жеріне зер салшы! Ой, қандай нәзік! Ал ана біріне қандай бояу дәл келер дер ең? Бір бояумен беруге де болмас... бәлкім... тоқтай тұр... қызыл... күрең, сонан соң ақшыл-сары, ә?.. Жоқ, көкшіл-сары... бәлкім сонда ғана...

Бейтаныс жігіттің жаңағы тау ұшындағы құбылыс ретін дөп тауып тұрғанын Сымбат іштей қоштаса да, бейнелеу өнерінен ақындықты кем өлшегеніне рейжіп қалды.

— Пушкин, я Лермонтов болса... Мына көріністі Левитаннан да артық етіп суреттеп берер еді.

— Жок, артық суреттей алмайды!
— Жок, суреттей алады.
— Суреттей алмайды деп тұрмын ғой мен. Левитан көп бояуды араластыра отырып...— ол аспанға қолын шошайтты,— әне бір қандай ғана бояу түсінен алыс тұрған... Әне, қарашы өзің, соны қандай түске жақындатар едің? Жақындата алмайсың! Сол реңкті бәрібір жасай алар еді. Ал Пушкин?..

— Пушкин де бояу ұғымын беретін ондаған сөздерді қосып... Жок, тандап алар еді де...

— Хе-хе-хе... қалай қосады?

— Тандап алады деп тұрмын ғой. Бұрмалама сөзді. Тартынықырап сөйле.

Бұжыр жігіт жалт бұрылып, Сымбатқа тесірейді.

Көп ретте осындай бір таластардан қалыстап жүретін, ештеңеге қызбайтын, жұрт көңіліндегі уытсыз момын Асқаров дәл осы арада Пушкин аты үшін қайсарлықтың ғажап бір үлгісін көрсеткендей, қозғалыссыз қалпы, қандай да болсын тұтқиыл шабуылды қарсы алар түрде еді.

Мұны көркемөнерге біржақтылау қарайтын жігіт деп түсініп, аздап қулық сақтап сөйлеген ұзын бойлы бұжыр жігіт Сымбат қияпатынан сескеніңкірей күлді.

— Пушкин мен Лермонтовтың да, Левитанның да, көркемөнердің басқа классиктерінің де бұл құбылысты суреттеуге құдіреті жетер еді-ау! Ал екеуміз... сені мен мен... Ай, білмеймін. Бұлт та... тау да... оңай болар еді. Ал мына бояуды таба алар ма екенбіз?!

— Солай... Левитанды мен өзім де жақсы көремін. Бірақ олардың әрқайсысында өзіндік ұлылық бар.

— Орынды сөз. Менікі ойын.

Көңілденген Сымбат енді жаңағы бір таудан алған әсеріне ойысты.

— Керемет!.. Осылардың бәрі тілсіз мелшиген мына құз шоқының ішінен шығып жатқан секілді. Қақ айырып көрер ме еді ішін!

— Ех, художник болып!..

— Еһ, ақын болып!..— десеңші.

Осы сөзден кейін олар біріне-бірі күле қарасып, өздерінің арманы жалғыз, бір тілеудің адамдары екенін айтыспай ұғынысты.

— Тәлім Бақшаев,— деп таныстырды ұзын бойлы жігіт өзін,— суретшілер училищесінің студенті!..

Алғашқы күзет кезегі Мәуленге келген-ді. Ерен осы топтың саяси басшысы есебінде: «Кезекшіден басқаның бәрі де тынығатын болсын» деп тапсырма берген. Мәулен сол жарлықты орындамақ болып тысқа шығып еді, қарсы алдында қармен қалың етіп жабылған кішкене шатырдаң сәуле жылтырай қалды. «Неге тынықпай жатыр, япыр-ау?» деген түйткілмен есікке үңілді. Ар жақта жылы киінген Гүлшат, қонақтаған құстай, төсек-қапшыққа бір тізерлеп қана жеңіл отырып, электр плиткасының қызыл-күңгірт жарығына кітап ұсынып, үңіліп қалыпты.

— Ұйықтау керек, Гүлшат. Бүгінгі күннің бар философиясы — тынығу деген бір-ақ сөзде, — деп Мәулен есіктен үңілді. — Не кітап? О... альпинизм тарихы ма?! Ала шыққан екенсің ғой? Жарайды енді, не болса да қой енді...

Гүлшат сүйкімді қызға ғана тән бір нәзіктікпен күрсінді де, Мәуленге күле қарады. Жылы ұй, жұмсақ төсектен алыс, қатыгез табиғаттың бұрқасын құшағында қамқорлық көрсеткен жігіт қылығына дән ырза қарас. Неге екенін кім білсін Мәулен де езу тартты. Кенет Инеш есіне түсті. Томсарып қалды. Содан кейін ақырын ғана:

— Тынық, кәне! — деді.

Мәулен Гүлшатты төсек-қапшыққа енгізді де, жел кірмесін деп мойнын қымтап буып қойды. Содан соң жылжымалы электр оттығын жылжытып әкелді де, түн тыныштығын тілейтінін айтып, сыртқа шықты.

Тау қойнауы жым-жырт. Жан-жақтан томсара төнген күз шоқылар қараңғы түнде қарауытып, көз аясынан тысқары тұрған әлдебір ғаламаттардың көлеңкесіндей болып, мелшиіп бүкжие көсіліп жатыр.

Қаржалған жұрттың бәрі де қалың ұйқыға ойысқан. Тыныштық пен тынығуды адам ырқына мол берген осы бір шақтың рухы Мәуленді де билеп кетті. Жаксылап тұрып керіліп, енді өз шатырына беттей бергенде жаңағы бір томсарған көлеңке құздардың сетінеген бір жанды бөлшегіндей болып әлдекім мұның алдынан қараңдай қалды.

— Бұл кім?

— Мен... Мұздарапов...

— Бұл не жүріс? Тынықпай...

— Жұртты күзетіп... Күзет керек емес пе?

Жолтайдың жата алмай жүргені басқада еді. Ол осы бір-екі күннің ішінде төрт-бес ай бойына сығымдап

жиған стипендия ақшасына жаңа коверкот шалбар сатып алған-ды. Ет қызуы басылмай, мына сапар кездесе қалған соң, киіп жылтырап шығуды мақұл көрген. Аттанар алдындағы түнде су бүркіп, тізесін басып, созғылап астына салып, әдемілеген. Енді соның қырын сындырмаймын деп, не отырып, не жатып жарытпай, мазасызданып жүргені...

Тыныштық түн тереңінен туып келердей. Таң хабарымен көңілді, көтеріңкі күлкі, тыныққан жастардың даурығысулары келді.

Бұл сапардың маршрутын қалада картаға қарап отырып, ақылдаса сызып, талай рет талқыдан өткізген спорт мастері енді қысқа хабарлау жасап, өзенді бойлап жүрудің оралымды бұрыс екенін, мына жатқан шоқыдан тік асып, арғы бетте кішкене Алматы өзенін қиып алатынын айтты. Содан кейін алғашқы сұрыптау жүрді. Кешегі жорықта өзін сылбыр ұстаған біраз адамдарды осында қалдырмаққа келісілді. Соны естіген Жолтай бұл іске де әдетінше белсене кірісті. «Сен қаласың, сен ере алмай-сын»,— деп әркімді бір жұлмалайды. Олардың кешегі қимылына айғақшыдай.

Сол кезде бұларды бастап шыққан шымыр денелі, жеңіл жүрісті спорт мастері Мұздараповтың жанына келді:

- Ең алдымен сенің өзінді қайтарып жіберу керек.
- Не үшін, жүдә.
- Тауға бұлай салдық құрып шықпас болар.
- Жоқ, жүдә. Рюкзәгімде ғой киімдерім. Киіп алам ғой, жүдә,— деп Жолтай жалтара берді.

Ұзақ көш тағы ілгері беттеді. Шабуыл қимылы енді бірден басталды. Танауын көтеріп, тіке тұрған қабак бар. Жел мен жонның арасында қыспақта қалған жұқа қар еріп-қатып, еріп-қатып көк мұздаққа айналып кетіпті. Аспай да, тіке беткей де көгілжім. Қайсысының шегі қай жерден ажыраы белгісіз-ақ, ар жағындағы Скрамды да өлі денесімен тасалап, жер шегіндей болып аспанмен тоғысып алған.

Бастаушы бұл жолы Дайыров Ерен еді. Көтерілген сайын беткей тікейіп сала берді. Көк тұқыл тұлдырсыз мұздақтан жұрт аяғы сырғанап, дене салмағы кейінге тартады.

Шарасыздықтан аяқ тұтар тиянақ жасай отырып, траверс әдісімен сатылап өрмелеуге тура келді. Жүріс өнімді болу үшін бастаушы тез алмасып, кейіндеп қа-

лып, соңғы адам жеткенше тыныстап үлгіретін де болды. Осы әдіспен олар шынжыр табан трактор донғалағынша айнала отырып, ілгері жылжып бірнеше километрді ұтты. Төбеге ертеңгі сағат он бір шамасында жетті.

Мұнар басып, бұлыңғыраған бұлтсыз ашық күнде көз қарғыш күміс қарлы төңірек көгілдір тартып, көз аясында тұр.

Мына бетте қыстың көгілжім қоңыр селдір бұлтына белуарлап қана еніп, найзалы басында күн нұры шағылысып ойнаған Скрам биіктей түсіп, маңқиған қалпында тек жатыр. Одан төменіректе Алмалы шыңы.

Етектен жоғары қарай жамырай тартқан қалың қарағайлар да мына альпинистерге ұқсап, бетті биікке сілтеген. Көтерілген сайын адақтап селдіреп барып, төбесіне жете алмай оралған.

«Олар жетпесе, біздер бармыз», — дегендей бір сағаттық дем-тыныстан кейін Гүлшат Аманова бірінші болып тұрды.

Ұзақ шұбырынды көш арқаннан ұстай отырып, көлбеулеу арғы бетпен төмен ылдилап, екі жаққа аласара шалқайған өзен аңғарына түсіп, тағы да жоғары өрлей тартты.

Салпы ауыз, күлегеш адамның езуіндей далия, жайылған екі жақтағы аласа қабақ жүрген сайын, қаусырмалана көтеріліп, жарлауыттанып, қусырыла берді. Бара-бара ордия шығып тік жарға айналды да, шүмпиісе өбісіп қалды. Қыспаққа түскен су арнасы тереңге батып кетті. Екі жақтағы екі жартас қиысып келген қақпадай жалғыз сәтте жабылып қалар сұсты, көңілсіз кейіп білдіріп күн көзін жасырып тұр. Тар шыңырау ұзын дәлізге күн арғы маңдайға келген бір сәтте ғана өз нұрын қуалай түсіріп, ауысып кеткен шақ. Әрі қараңғы, әрі салқын. Шытынап сынған аязға қарамастан адам бойын шіміркендірер көк иісі мұңкіген дымқыл бар.

Талай ғасыр бойына тарғыл тастарды тынымсыз жоннып, өзіне ғаламат астау арна жасап алған ағысы қатты өзен жолындағы шөгіп-шөгіп қалған қойтастар трамплин есебінде. Ағын су соларға тиянақ жасайды да, селдір аршалар жабыса өскен оң жақтағы биік жарға ақ көбігін шапшытады. Тік өрмелеп барып артында жалтыр көк мұздақ із қалдырып, доға жасап кейін қайқаяды. Қиыршық мұз болып келіп тастарға қайта соғылады. Төңірек енді беймезгілдің тоты құс түсті көбелектеріне, не бір меруерттердің ұнтағына толып кеткендей

болады. Ауаның өзі сан құбылып, түрленіп жалтылдайды.

Су екпіні қатты. Ауа екпіні одан да күштірек. Дымқыл, ауыр салмақпен тура соққан жел өткір жүзді ұстараға барабар. Бетінді осқылайды.

Қорқынышы да, таңғажайыбы да мол осы бір тар дәлізді тағы жаратылыстың әлдебір тылсымдай дүлей рухы басып тұр.

Осы сәтте талай рет тауға шығып, кәнігі болған Манап Балғабаев бастап келе жатыр еді. Жел осқылап шыдатпаған соң оны Мәулен алмастырды. Ол көз қорғағыш қапсырмалы үлкен сары көзілдірікті баса киіп алды да, соза тартты.

...Жол алды үзіліп қалды. Үлкендігі де, түрі де киіз үй тәрізді ақ тас төмен сырғанап беріп, екі құз арасына сынаша қыстырылып тұрып қалған. Қақпақ секілді екі қабырғаның жабылып кетпей тұрғаны да осы конусты ақ тасқа байланысты секілді. Сол сына тастың астыңғы жағына ұзындығы бес-алты метрге барып қалар сояу мұз сүңгілер тұрған. Бір қарағанда селдір тісті әлдебір алып хайуанның ырсия ашылған аузын елестетер қорқынышты бейнеде. Ал сына тастың оң иығынан төменге атқып, аунап түсіп жатқан күміс сарқырама көңілді үреймен толтырар жаңағы бір дажалдың айдарлы мүізі секілді.

Су екпінінен адамды жұлып әкетердей қатты құйын үйіріліп тұр. Әлгі бір салқын ауа ағынын қандай бәлет тудырып жатқанын жорықшылар енді аңғарды. Су, су емес, толқи ағып, сорғалап түсіп жатқан сұйық қорғасын бейнелес.

— Біз тұйыққа тіреліп қалдық. Шығар жолды қарастырайық. Бүгін қайткен күнде де шабуыл базасына жетіп қонуымыз керек. Ал ертең... Алмалыға штурм күні,— деді Ерен.

— Уһ, не деген сұмдық! Тезірек бір айла жасап, мына тамұқтан шығайықшы,— деді әлі де шалбарының қыры сына қоймаған Мұздарапов. Ауа толқынынан тайып жығыла жаздап барып, қабырғаға жармаса берді. Шапшаңырақ қимылдаған Мәулен болды. Ол сына тастың сол жақ иығы тұсына келіп, шығыршығы бар ұзын темірқазықты көк тасқа қадап, мұз ойғышымен екпіндете ұра бастады. Шар қайрақтан ұшқан ұзын кірпік ұшқындардай болып, от борап кетті.

— Шеге де өтпей жатыр тасқа, осы арадан кейін

қайтсақ та болар еді,— деп алысырақта, артқы жақта тұрған Сымбат жанындағы біреулерге сыбырлап жатты. Манап бастаған алты-жеті жігіт тік жарға шеге қаға отырып, өрмелеп шықты да, төменірек жердегі он шақты шыршаны кесіп түсірді. Соның тырбық бұтақты жуан біреуін дайын тұрған бірнеше студент сүйреп әкеліп шығар жерге сүйей бастады. Ағаш басына қоянша секіріп шыққан бір етті студент төменнен ұсынылған екінші ағашты біріншіге орнатты. Ендігі кезекте оның орнын басқа біреу басты да, ол әрі өрмелеп кетті. Сөйте-сөйте ол төбеге шықты. Жерге қазық қағып, арқан ұшын ілді. Жұрт сол арқаннан кезегімен ұстасып, бұталы ағаш бойымен өрмелей берді, өрмелей берді...

Арғы жақ айналасын тау қоршаған кең қойнау екен. Алмалы өзеннің арғы бетінде қалған. Кезексіз туған ендігі қиындық буырқанып жатқан тау өзенінен әрі өтуде болды.

Біреулер ілгері жүруді ұсынып, өзен жары биіктеген жерлердің бірінде мұз көпір кездесіп қалар мүмкіншілігін айтты. Бұл ұсыныс көпке ұнаған соң, олар өзенді өрлей тағы ілгері кетті.

Жаңағы жорамал шындыққа айналды. Ұзамай-ақ көпіршіп, буырқанып жатқан су бетінен жеті-сегіз метрдей жарлауыт екі қабаққа асылып қалған жалпақ мұз көпір кездесе кетті.

Біреулер өзен қабағына келіп, мұз көпірдің қалыңдығын, қанша салмақ көтере алатынын зерттеді. Пікір талай саққа жарылып, «аздаған жүкті көтереді», «жоқ, көтере алмайды», «тәуекел, өту керек», «жоқ, өтпеу керек»— деген сияқты таластар туды.

— Мұз көтереді. Кәне, кім бастайды?— деп сұрады спорт мастері.

Гүлшат алға шықты.

Дайыров бұйыра сөйледі:

— Жоқ, дәл бұл арада сен бастауға болмайды.

Бері бұрылған Гүлшаттың ақ жүзінде нәзік қан ойнап, ақылды көзі күлімдей қалды.

— Неге?

— Қақың жоқ.

Мәулен бұл мезгілде арқан ұшын өз беліне орап та үлгірген еді. Ақырын басып, мұз үстіне шықты.

Жарқабақта тұрған біраз жігіттер арқанның түп ұшын таяу өскен үйеңкі ағашына бекітіп, шыжимдап қана жібере бастады. Мәулен еңбектеп ілгері жылжып

барады. Мұз үсті шахмат тақтайы секілді. Адамды жұтар ажал аузындай болып, ойдым-ойдым үңірейіп көрінген үлкен қара тесіктер көкшіл мұзбен жиі алмасады. Солардың қарауытқан арғы тұңғық тереңінде, заманша зырлап аққан балық көзді бұйра-бұйра ағын су жылтырап, өзінің жылуы жоқ салқын, әрі нұрсыз сәулесін тітіреген жүрекке қанжарша сермеп, өнбойынды сескендіреді.

Тау жаңғыртқан сарыл-гүрілден Мәуленнің құлағы да тұнып қалды. Үрейді ерлікке жеңдіріп, арқаннан қарыстыра ұстаған қалпы, шахмат королінің өзіндей кібірткітеп, салмақты бір жерге салмай, созыла жылжып зорға дегенде арғы жағаны аттады. Арқан ұшын тораңғыға орап күрмеді де, өзеннің жар қабағына қайтып оралып, енді еркінірек сөйлеп, бұйрық ете бастады.

— Өтіндер! Қорықпай өте беріндер! Бір-бірлеп... өтіндер. Бар салмақты енді арқанға салып өтіндер. Мәулен даусын айнала мелшиіп жатқан күз жартастар ұлғайтып, көтере алып кетіп: «Өтіндер!.. Өтіндер!.. Өтіндер!» деп бірінен соң бірі шексіз қайталап, жаңғырығып кетті.

Көпке кездескен мұндай қатердің ғажап бір әділдігі болады. Ол өз қаупін, өз қорқынышын артық-кем демей кімге болса да бірдей ұсынады. Алуан түрлі адамның алуан түрлі мінезі, бір-біріне ұқсамас алуан түрлі сезінулері бар ғой. Сол себепті осындай бір қиындық түскен жерде бір таразымен өлшенген қауіп-қатер әркімге әр түрлі дәрежеде жетеді. Әлгі бір мұз үстіндегі тесіктер біреулерге саршұнақ ініндей ғана болып көрінеді, ал енді біреулерге кезеулі тұрған зеңбірек аузындай болып елестейді. Қимылдап кетсе атыла бастардай. Мұздараповқа бұл тіпті, басқаша қорқыныш әсерін салып еді. Оның ұғымынша осы бір үңгірлердің астында керемет алып хайуандар жасырынып жатыр. Солар мұның сирағынан тістеп тартып алып, буырқанып жатқан суға лақтырып жіберердей.

Өзі тайқақсып, шегіншектей беремін деп жұрттың ең соңында қалған. Енді соңғы кезек келгенде не болғанын да білмеді. Ілгері жүрейін десе жаңағы бір қорқынышты алып хайуандар ұстап алардай. Кейін қайту?.. Ой, сұрама, жалғыз қайтудың қорқынышы бәрінен де зорырақ. Сол сәтте манағы сарқырама су астында жатқан аран ауызды, күміс мүйізді дажал мыналардың әкесіндей болып көрініп кетті оған. Жалғыз тісінің өзі найзадай бо-

лып бес-алты метрге салбырап кеткен кереметтен қорықпауға болар ма екен, сірә?

Арғы беттегі біреулер айқай салып, тіпті зәрезап етті мұны.

— Тосып тұрамыз ба сені? Тез өт. Арқанды шешіп ала кел!

— Ие, арқанды шешіп әкел. Ол бізге былайғы жолымызға да керек.

Жолтай не істерін білмей мелшиіп қалды. Оның осы тұрысын сол қалпында ұғынған Гүлшат Мұздараповтың жүрексінгеніне, ал жүрексінген адамның бір кездейсоққа душар болатынына бірінші болып мән берді.

— Арқан қала берсін, Жолтай. Арқан бар ғой бізде әлі. Ал өзің ең алдымен буыныңды бекіт. Күшті арқанға сал... Қорықпа! Қорықпасаң бәрімізге ұқсап аман өтесің. Керулі арқанға асылып, мұз бетіне жер бауырлап шыққан Мұздараповтың өнбойы секендеп, қалшылдап кетті. Көзін тас қып жұмып алды да, арқанға асылып, бері жылжи берді. Сөйткенше болмады, тізесін мұз тесікке сұғып алды. Үстен жел, астан су қажалап жұқартқан сол тұс ойылып, тереңге тартты да, күмп-күмп етіп суға сүңгіп жатты. Аспанға тіке шапшыған су арқанға асылып, серендеп қалған Жолтайды көміп-көміп алды.

...«Лақтырды»... деп ойлады Мұздарапов сол сәтте өзін су түбіне кеткенге жорып. Арқан қолтығынан сусып, қарына ғана ілікті. Аяқ-қолы ербендейді. Сәт сайын буындары серейіп, жаны кетіп бара жатқандай болды.

— Мықтап ұста арқаннан. Айрылып қалсаң... өлгенің,— деп, ар жақтағы топ бірдей шуласты. •Қайтсең де бері жылжи бер! Аяғыңды мұзға іліктірі!..

Қанша күш жұмсаса да, Жолтай орнынан да қозғала алмады, қарысып қалған аяқ-қолы сұры қашқан ақыл-ойға бағынар емес.

— Өлдім!..— деп сыбырлады ол. Даусы да шықпады. Мұздараповтың енді ешбір қайрат көрсете алмайтынына, кешеуілдесе-ақ тұңғыққа батып кетеріне көзі жеткен Мәулен ойланбастан-ақ арқан бойымен зырлап келіп те қалды бұған.

— Енді бір артық қимыл жасасаң... орынсыз кісіге жармассаң... онда су түбіне батырып жіберемін. Орнынан өлсең де қозғалма!— деп бұйырды ол.

Бет бейнесінде тіршілік белгісі шала сөніп, жақ еті суалып, қуара қалған Жолтай басын изеді. Сол жауап-

ты күтіп сақтанған Мәулен оған еппен жақындап келді де, екі аяғымен белінен қапсыра айқастырып алды.

— Ал қолыңа күшінді жинап, ілгері қимылда.

Жолтай қарысып қалған қолын арқаннан босата алмады. Қарап тұруға уақыт жоқ. Мәулен бар күшін қолына жинап, өліктей серейген денені жағаға қарай сүйрей тартты. Мұздараповтың қарысқан қолы ұстаған жерінен тістесіп айрылмады. Жұмарласқан екі дененің бірі жағаға, енді бірі тереңге тартып, сәл сіресіп тұрды да, бірі арқаннан үзіліп кетті...

Екі салмақ келіп қолына түскен Мәуленнің енді өз басына қауіп туды. Сол қарына арқанды іліп, қолын бүкжитіп алып, оң қолымен демей жылжып жағаға ілікті-ау! Моншақтап аққан тер қалың вельветкадан да өтіп кеткен. Бір тілеумен тынып қалған топ енді шуласып қоя берді. Мәуленді бірнеше рет аспанға да ырғытып алды. Жұрт арасынан жоғары шығып, түсіп жатқан осы бір қарапайым студентке Гүлшат өзі армандайтын алыс сапардың шын серігі болар дегендей ықыластана қарап қалды.

Жолтайға дәрігерлік көмек те кезімен берілді. Жарты сағаттық тыныстан соң соны тауға жалғыз аяқ шиыр жол салып, жастар тағы ілгері кетті.

Шабуыл базасына енді көп қалған жоқ-ты. Көп құзтаулар артта қалған. Кішіреймей алда тек Скрам тұр. Күн еңкейген сәт еді, батарея алдындағыдай болып дөңгелене қызарып, нұрынан тайып күңгірт тарта берді. Жел енді етектен көтерілді. Қар тозаңы ең әуелі түлкі бұлаңданып, шаңыта жеңіл сырғанап әлдеқайда жылжып кетіп жатты да, содан соң күрт көтеріліп, боранға айналып кетті. Айнала таулар да, күн көзі бұлдырап барып, көзден ғайып болды. Жер үстіндегі тіршілік хабаршыларының бәрі де сықсима шамдай жалт етіп сөніп қалды. Тұтасқан ақ қоймалжың күңгірттік басты. Бұлар дүниеден қол үзіп, тіреуі де, шегі де жоқ ақ кебін оранған тұңғыққа батып барады. Көк ауысып жерге түсіп, жер ауысып көкке шығып кеткен секілді. Жұрт алды шоғырланып қалды. Спорт мастері енді жер жағдайын бағдарлап, компасқа қарап бағытты, анықтады. Мұндай кездің қатері көп екенін, енді күшті арқанға салу керек екенін ескерте айтты.

Үдей соққан боранды дауыл ықшам киінгендердің де етек-жеңін делегейлендіреді. Ысылдап қойын-басты аралайды. Ұсақ құм саулап мойынға құйылып жатқандай

болады. Бірінен-бірі көз жазып қалған туристер арқаннан мықтап ұстап, баяу қимылдап өрлеп барады.

«Осындай да туризм бола ма екен? Бұл нағыз альпинизм ғой!»— деп Асқаров та келеді.

Көп арасынан малтыға бастағандар да шыға берді. Биік прическалы Қасымова кесе жалдан аттай бергенде жығылып еді, көпке дейін тұра алмай қалды. Оның жүгін әлі де өзін тың санайтын Манап Балғабаев арқалап алды. Манағы аурудан айыға қоймаған Мұздараповтың да халі мүшкіл болып барады. Оған үш адам бекітілді.

Қыздар тобынан сыр бермеген Гүлшат қана еді. Бірер рет келіп көмекке барғысы келген Мәуленге «Керек болса қолқабысты мен берейін»,— деп әзілдеп, әлі де шаршай қоймағанын, көңілді екенін танытты.

Бастаушылық кезегі Гүлшатқа осындай қатерлі сәтте келіп еді. Боран ұйтқып, көзін аштырмаса да, компас тілін аудармай, бастап келеді.

Кенет... Кенет оның көзі қарауытып кеткендей болды. Қалт тоқтап, анықтап байқап еді, екі адымдай алдыңғы беттен әлде не қарая берді. Қар жамылған беткейге төсеп тастаған үлкен қара ешкінің терісі секілді.

Гүлшат ең алдымен өлген аң екен деп қалып еді, кішкене қарлы беткейде қарауытып жатқан осы бір зұлым жердің жұмбақ сырын ойлана келіп ашқандай болып, кейін шегінді.

— Міне, үңгір, қар көмген...— деді ол өз артында келе жатқан студентке.

— Қар әлі түгел көме қоймапты,— деді арқаннан ұстап, алға қарай шыққан бір студент.

Үңгір аузы тар екен. Соның үстіне құйын көтерген қарлы бағана үйіріле соғып тұр. Тереңге сүңгіп бара жатқан алып бұрғы секілді, қар ұнтақтарын бұрап тығып үйірілте ағызып, төменге жіберіп жатыр.

— Қар арғы беттен бері сырғи жауып келеді екен,— деді қозғалмай бақылап тұрған Ерен.

Оны басқа біреу құптады.

— Байқайсындар ма, қар арғы бетке ойыса үйіріледі. Біз зынданның бер жақ қабағында тұрғандаймыз. Енді біреу қар астынан кесек бір тас қопарып алып үңгірге атты. Тас тұңғыыққа батып кеткендей, еш жауап қайтпады. Ұлып тұрған баяғы жел, борап тұрған баяғы қар.

Спорт мастері батылырақ қимылдап алға шықты. Кіші-гірім чемодандай бір тасты жерден қопарып алды да, аяғының астына қойды. Арнаулы сағатқа қарап,

уақыт белгіледі. Содан соң әлгі тасты үңгірге домалатып жіберді. Әлден уақытта бұларға күңіренген дауыс жетіп, сол қолды ала айнала алыстап барып семді. Тастың қаншалықты жылдамдықпен төмен түсетінін, дыбыстың секундына қанша жүретінін физикадан білетін спорт мастері зындан тереңдігін қиналмай шығарды.

— Бес жүз метр! Шамамен...

— Ух, бес жүз?!

— Оң қолға сала жүруіміз керек. Бізге жеткен дыбыстың солға ойысып барып семгені түсінікті болар?..

Жігіттер оңға да, солға да тас лақтырып көріп еді, спорт мастерінің жорамалы дұрысқа шықты.

Енді олар оң қолға қырық градусей ойыса жүріп, жарты сағаттан соң баяғы бағытын түзеп алды.

Кешікпей-ақ орманға кезікті. Шабуыл базасы да осы орман еді. Бұлар қалың қарағайдың ішіне барып тоқтады. Орман іші тыныш, жел де, боран да жоқ. Тек биік қарағайлардың ұшар басы ғана теңселіп, жаңағы тамұқ дүниесінен хабар бергендей болады.

Жорықшылар мұнда да шатыр тігіп, от жақты. Тамақ пісірді. Жолтай соның біріне де селбестік жасай алмады. Жолдастардың көптеп көмектесуімен ыстық дәм ішіп, ішіне жылу салды да, ұйқыға кетті.

Көпшілік алакөлеңкеден оянды. Бәрі сергіп, тынығып алған. Тынықпаған да, сергімеген де Мұздарапов болды. Өзін жаман сезінетін, бұрын тауға онша көп шығып дағдыланбаған тағы да бір елу шақтылар шықты. Солардың бәрін де осы арада қалдырып, басы артық жүктерді үйіп те кетті.

Шыға бере олар бір топ альпинистерге кездесті. Олар көрші жердегі шабуыл базасына түнеп шыққан екен. Скрамға бет алып барады. Бұлар жорығы Гүлшатқа армандай болып кетті. Бір мезет соларға да қосылып кеткісі келіп еді, өз коллективінен жарыла шығуды қолайсыз көрді. Аз уақытқа ғана созылған бір кідірісте альпинистер бұл төңіректің жай-жапсарын түгел мәлімдеді. Алмалының қай тасында қандай шеге қағулы тұрғанын айтты, қажет болса соларды пайдалануды ұсынды. Сөздеріне қарағанда бұл жерлерді олар талай шарлап, шиырлап тастаған.

Альпинистерден ажыратқаннан кейін бұлар екіге бөлінді. Бір топты спорт мастері мен Ерен бастап Алмалы-

ның оң бүйірінен шабуылдамақ. Гүлшат пен Мәулен бастаған екінші топ тіке тартты. Уәде байласып, шың басында кездеспек болды. Біраз биіктеген соң орман селдіреп, жалаңаштана берді.

— Орман шабуылы тоқтады. Ал біз...

— Біздің шабуылымыз енді басталды.

Боран мен дауылды енді тұман ауыстырған. Мұнартқан төңірек күңгірттеніп, қалың линза шынысының арасынан көрінгендей болып, пішін-тұлғасын өзгертіп жіберген. Шошақ таулар жазылып, аласалары шошайып тұр. Бұлт қайсы, мұнартқан тау қайсы, ажырата алмас бір мезет.

Орманнан арғы беткей аран тісті қызыл тастарға айналып кетті. Енді аяқ қана емес, қол да қызметке қосылды. Бұлтпен араласып келеді олар.

Ендігі бір сәтте қара тұман да сейіле берді. Ауыр бұлттар бұларды қаусырмалай сипап, әлдеқайда ауа бастады. «Енді айығар!» деген қуанышты үміт әр жүрекке өз отын тұтата бергенде, қарсы беттен жел тұрып, тағы да қатты боран көтерілді. Тау өлкесі қабағын түксите жауып, тұнжырай тұрып аз дамылдағандай, енді дағдылы жұмысына ауысып, ызи бастады.

Өздері өрлеп келе жатқан мына таудың үміт отындай болып көрінген ең биік шыңы тағы да үдере соққан ақ боранның тұңғиығына батып жоқ болды. Қиыршық мұздар маңдайға атқылап, кеудеден кері итереді.

Жұрт енді тыныстар бір сәтті іздей бастағанда жеке бір үйдің орнындай ғана табан тірер жерге кезікті.

Мәулен темір қазықты сағақтата қағып, арқан ұшын байлады. Жұрт тынығуға келісті. Гүлшат он екі килограмдық рюкзакін қайыс батып ашынған арқасынан сыпырып алып, қасына қойып еді, енді қараса сол рюкзак жан біткендей қозғалып кетті. Қатерлі жерде отырғанын ұмытпай, байқап ұмтылып ұстағанша құйынға араласып, бұлтпен қойындасқан боран ішіне енді. Ең алдымен бірекі рет жоғары, төмен төңкеріліп ойнап, содан соң кішірейе бұлдырап, жалғыз сәтте қара үзіп, жоғалып болды. Құйын көтеріп әкеткен сол рюкзактің қай тасқа соғылып, қай жерге түсері ешкімнің де ақылына сыймайды. Планеталар арасындағы шексіз бос кеңістікті тынымсыз кезіп жүретін метеор тастары секілденіп, бұл да мәңгі қаңғи бермекшідей...

Расында бұлар ғажайып бір тиянақ тауып, планеталар арасындағы бос кеңістікте отырғандай еді. Жаңағы

бір қорқынышты картина көз алдарына елестеп, сескенгендер арқанға жабыса түседі. Жайшылықта қарапайымдылығы себепті жұрт көзіне онша түсе бермейтін, ал қазір, керек болса таңырқарлық ерліктің тамаша үлгісін сәт сайын көрсетуге дайын отырған осы коллективтің әр мүшесі кеудесін тесіп, сол арқанды өткізуге бар. «Қызық! Кең дүниеде жүріп кәдуілгі арқанның соншалық қызмет етерін кім аңғарған»,— деп ойлады Мәулен. «Елеусіз іс кезінде көрінеді, елеусіз зат кезінде өз қызметін атқарады. Нені болсын бағалау керек. Бүгінгі күннің де, келер күннің де көзімен бағала...»

Бір-біріне сақ болуды ескертіп, көп тағы ілгері басты. Сағат ертеңгі он екіде олар бір пұшпақ жерді алып жатқан иыққа шықты. Ерендермен осы арада жалғасты.

Иық десе иық-ақ. Тұтқиыл тұйық та, ешкім ойламаған қиындық та осы арада кездесті. Көз шамасымен екі жүз метрдей ендігі алынар тік шың Алмалы сол иықтың мойыны есебінде. Төрт мезгілдің бар лайсаны мен суық сүреңіне, ыстығына бой бермей жалаңаш тұр. Үілдеп соққан желге дыңғырлап, адам ұғымына жат, тек өлі табиғаттың өзіне ғана түсінікті «өлеңін» айтады.

Боран қалай тулап бұлқыңса, кенет солай солығын басты. Селдірей берген бұлт арасынан көзін жұмып-ашып, жұмып-ашып тұрған күн салқын сәулесін төкті.

Оң бетте созыла түсіп жатқан қатпарлы тау жоталары осылар тұрған түспен иықтасады. Алыстан қара көк мұнарға оралып Скрам көрінеді. Таулы өлкенің мызғымас сақшысындай. Өзге дүниеден оза биіктеп оқшау тұр. Күн айыққан сайын, аспан асты кеңіп, көз ұшы қиырға кетті. Жұрт сол алысқа, тауға шығып көрмеген адамның түсіне де енбес ғаламат көріністі төңірекке көз салады. Ерен ойда тұр. Кәзіргі шақтың міндет шешімін ойлайды. Мына өздері өрлемек Алмалы шыңына қарайды.

Әуелі қоңырқызыл көрінген қарсыз жалаңаш тастар енді қызылын қоюлата құбылып, басқа renkке ауысқан. Шың бойында талай-талай кеселдері де барға ұқсайды. Жел мен боран, жауын-шашын ғасырлап мүжіп титықтаған қызыл шақа тастар ордия-ордия селтек шығып тұр. Қатты айқайдан да шошына қалып, қайта оралмас сапарға аттанардай.

Бұл Еренге қауіп әкелді. Сол күдігін спорт мастеріне айтты.

— Қорқудың керегі жоқ. Шындап қарасаң осы шынның кез келген тасында қағылып қалған шеге-темірлер бар. Ол бізге недәуір болысады. Әрине, ептілік керек,— деп жауап берді ол. «Әрине, ептілік керек»,— деп Ерен іштей қайталады.

Сол кезде кеше Сымбатпен керілдесіп алған Бақшаев көп атынан ұсыныс жасады.

— Осы арадан қайтсақ та болар, ыздиып тұрған бірдеме, қайтіп шыға аламыз бұл бәлекетке?

Сол сәтте шаршағанын да, шаршамағанын да байқатпай, жұрт көзіне елеусіз, қалыс келе жатқан Сымбат шапшаң қимылмен қойын дәптерін суырып алып, бірде-мелерді жаза бастады.

«Не жазып жатыр, бұл шіркін?»— деп ойлаған Мәулен оның артынан сыбырлатпай үнсіз келіп, асыла үңілді.

«Ыздиып... Ыздиып тұрған шын».

Сымбаттың керек сөзді бұлай жазып алып жүретінін осы арада аңғарып, разы болып қалды ол.

— Жоқ, біз қайтпаймыз, орта жолдан қайту біздің дәстүріміз емес,— деді Гүлшат топқа қарап.

Қарсы тұрған Гүлшат пен Ерен жаққа ең алдымен Мәулен бастап өтіп еді, жұрт түгелімен солай ойысты. Гүлшаттың бұл сөзі көп рухын байқау еді. Енді өзі де көңілденіп қалды.

Көп ынғайын аңғарған Дайыров ендігі жолдың қиындығына да ақыл көзін жүгіртті. Осы сәтте оның көз алдына патрбюро секретары елестей қалды.

«Егер Викентий Викентьевич болса, дәл осы арада қандай қорытындыға келген болар еді?»— деп ойлады ол. «Мүмкін Гүлшат пікірін қуаттаған болар? Мүмкін... жоқ... Өліммен ойнауға болмайды, осы арадан қайтыңдар дер ме?»

Өзінің толық, шымыр денесін жеңіл қозғап жұмбақтығы да, ізгілігі де мол маңғаз келбетін бұларға бұрып, дәл қазір Ереннің көз алдында айқын елестеп тұрған Добров жаңағы пікірдің екеуін де айтқан секілденді оған. «Жоқ, Добров бұлай демейді. Ол бұл арада мына бір қарапайым шешімге келген болар еді»— деп көп ойлап қорытып, аз шаққа томсара қалған комсомол комитетінің секретары дағдысымен шапшаң сөйледі:

— Жолдастар, біз енді жұбымызбен көтеріле алмаймыз. Аяғын шалыс алған бір адам онның, бәлкім одан да көптің өмірін өлім қақпасына итермелейді. Теп-тегіс

шың басына шығамыз деп әуреленбейік. Өзіне-өзі сенген, батылырақ бір төрт-бес адамды атымыздан өкіл етейік. Мәулен бұл ақылды мақұлдап қалды. Бірінші болып, сол төрт-бестің бірі өзі екенін айтты. Соған ілесе Манап қол көтерді. Құлшынып шыққандар көп болып еді, ақылдаса келе, Ерен «үш кісі жетеді,— деген тоқтамға келді.

— Қыздардың бірі ерсін онда!— деді бір дауыс.

Онаша тұрған екеуге үнсіз барып Гүлшат қосылды. Қалған жұрт Алмалы шыңының ықтасын жағына шатыр тігіп, үстін қармен жауып, бекінісіп алды.

Өрмелеуге қолайлы, жер іздеген төртеу, шыңға сығалай қарай отырып, ақыры етектен басталып, шың басына қарай батыңқырай беретін бір жіңішке қобыға кез болды. Жаңбыр мен қар суы кескен болмашы жырашық секілді.

Сеніммен бір қалыпта бастап келе жатқан спорт мастері үнсіз мелшиіп тұрған тау жынысына үңіле қарады да, оң қолындағы арқанның шығыршық ұшын бірдемені көздеп жоғары лақтырып қалды. Арқан ұшы қадала кетті. Әр қимылды қапысыз андып тұрған үшеу арқан ұшының бұрын қағылған қазыққа іліккенін көрді.

Спорт мастері арқанды бірер ырғап тартты да:

— Бір қарқыннан аумандар. Сөйлемейтін боласыздар. Бұйрықты ымнан түсінесіңдер,— деп жедел айтты. Содан соң еппен батыл өрмелеп жоғарыға кетті.

— Кәне, менің соңымнан еріңдер!

Спорт мастері кейінгілерге қарайлап тым баяу өрмелеп келеді. Сол ырғақпен олар күн бата жүз метрдей биіктікке көтерілді.

Қараңғылық жан-жақтан елеусіз туып, ымырт үйіріле берді. Сол сәтте олар төрт адамның аяғы қатар сыймас бір кішкене тиянаққа тап болып, тыныс алды.

Төртеуі де ең әуелі жоғарыға көз салды. Тылсымдай тас түйін болып, қарауытып құз тұр. Содан кейін бір-біріне қарасты. Әр көзде «не істеу керек?»— деген сұрақ бар. Олар бір-біріне сондай жақын тұр. Қалай демалғаны, қалай қабақ қаққандары да, жүректерінің қалай соққаны да бір-біріне тым айқын сезіледі. Үн жоқ. Аспан да емес, жер де емес, мына бір табан тірер тар қыспақты табыттай тыныштық басқан. Сол тыныштықты ең алдымен спорт мастері бұзды.*

— Енді өрлеу қатерлі,— деді ол.

— Олай болса үшеуің арқаннан ұстап жерге түсіңдер. Ал мен... мен...— деп күмілжіді Гүлшат.

Мәулен мен Манап тіксіне қарады.

— Ал сен?..

— Мен осы арада түнейін... Арқанмен байлап кетіңдер.

— Жок, онда бәріміз де осы арада болайық,— деді Мәулен.

Спорт мастері бұл ұсынысты қостамады.

— Бір адамдық орынға төртеу қайтып сыймақ? Қатерлі ұсыныс. Біреуміз сәл қалғып кетсек, бәріміз де құритын боламыз.

— Онда бәріміз де төменге түсеміз. Тыныстап алып ертең қайта көтерілетін боламыз,— деп Мәулен тағы да ұсыныс жасады.

Гүлшат көнбеді:

— Шынымды айтайын. Төменге түссем, ертең сендерге қайта ере алар жайым жоқ. Шаршап қалдым. Мен не болса да осы арада түнеймін. Жалғыз-ақ ыстық шайымен термусты қалдырып кетіндер. Тоңсам, бойымды жылытайын.

Қалған үшеуі тағы да бір-біріне қарасты. Содан кейін спорт мастері Гүлшатты арқанмен орай бастады. Манап термусын берді. Мәулен қойнындағы бутербродын ұсынды да:

— Байқа, тоңып қалма!— деді. Даусында сондай бір жылылық бар. Гүлшат жоғары қарап еді, үшеуінен де басы озып, күліп тұр екен ол. Сондай жақын тұр. Тіпті алған демі де мұның бетіне білінді. Гүлшатқа кенет бір сезім пайда бола қалды. Мәулен мына бір шындай қол жетпейтін биік болып көрінді.

Кенет Мәулен аласарып кетті. Басы мұның кеудесіне қатарласты.

— Таң атқанша... Ал сау бол!

Үшеуі қараңдап төмендей берді. Ендігі сәтте бәрі де ғаламат бір тұтас дененің көлеңкесі сияқтанды да, бара-бара қараңғылыққа сіңіп, көзден ғайып болды...

Мұндай оқыс оқиғаны естіген Ерен тым қатты ренжіді. Олардың Гүлшат үшін жауапкер екенін айтты. Комсомолдық намысына тиіп, жете ұрсып, тәртібін бюрода қарайтынын білдірді.

Бұлар шын жайды айтып, түсіндірмек болып еді, Ерен тыңдаудан қалды. Ол спорт мастерінің: «Гүлшат

қауіпсіз, арқандап кеттік біз оны» деген сөзін де тыңдамады.

— Қазір Гүлшатты алып түсіндер.

— Біз қазір Гүлшат тұрған жерге жете алатын жайда емеспіз. Жеткен күннің өзінде де оның қайтпас мінезін білесің ғой. Түспейді, шынымыз. Ал комсомолдық борыш десен, тәртіпті бұзды десен, біздер қайта шығамыз. Жеткен жерімізде қаламыз.

Ашуын бірте-бірте ақылына жеңдірген Ерен ойланып барып райынан қайтты.

Енді Гүлшаттың қайда тұрғанын, қазықты кім қаққанын, арқанды қалай байлағанын, беріктігін қазымырлана сұрай берді.

Мәулен жөндеп ұйықтай да алмады. Көзі ілінсе-ақ биік құздан құлап бара жатқан Гүлшат елестейді. Шошып оянып, ұзақ жатады да, талығып барып тағы ұйықтайды. Тағы да жаңағы көрініс қайталанады. Біресе қазық суырылып кеткендей, біресе арқан үзіліп кеткендей болады. Енді бірде оның құлағына құлап бара жатқан Гүлшаттың шыңғырған даусы келді. Сескеніп оянып, көп жатты.

— Сен де ояумысың?— деп бір уақытта қасында жатқан Манапқа бұрылды.

— Әлде бірдемеден шошып ояндым ғой деймін. Көзге тал байланғандай. Жұмылар емес тіпті.

Мәулен Манапқа қарай тақала берді.

— Манап!.. Менің құлағыма адамның ащы даусы келгендей болды.

— Мен де естігендеймін сондай бір дауысты.

Мәулен үрейі күшейе түсті. Екеуі де бір-біріне үндеспей қарап аз жатты. Содан соң бірін-бірі ойша түсініп түрегелісті. Жүгіре басып Гүлшат тұрған жерге барды. Қара меңіреу зор тұлға томсарып сұлық тұр.

— Гүлшат!— деп дауыстады екеуі де қатарынан. Дауыстары Гүлшатқа жетпейтінін білсе де, жұбанышпен үміт арта айқайлады. Қорқынышы мол табыттай тыныштық басқан түнде бұлардың даусы таудан тауға жаңғырыға секіріп, алыстап, әлдеқайдан барып семді. Ұзақ тынымсыз ызыңнан басқа селтең еткен дыбыс жоқ.

Осының бәрі бұлар бойындағы үрей жалынын үрлей түсті.

Екеуі де етекте сипалай бастады. Әлденені іздейтіндей.

— Арқан да жоқ,— деді Манап үрейлі кескінмен.

— Осы бір тұста болуға керек еді,— деп Манап үрейін Мәулен де көтере түсті.

Осындай шала ұйқымен үрейлі түн де өтті. Шығыс жақ сызаттанып, таң білінгенде бұлар тағы да сол жерге келді. Тасқа қадалып өскен жалғыз тал аласа шөпке ұқсап қозғалыссыз тұрған Гүлшатты жіті көзді Манап бұрышырақ шалып, Мәуленге оны мензей көрсетті. Екеуі де уралап жіберді. Бұлардың қайта келіп әуреленерін алдын ала жорамалдап, жинап алған арқан ұшын Гүлшат төменге лақтырды.

Аз да болса мызғып тыныққан үшеу шапшаң өрмелеп Гүлшатқа жетті.

Ұзақ уақыт қозғалмай тұрып, көрер танды көзімен атқызған Гүлшат өңі қуарып, жадау тартып қалған. Сонысын жасырмақ ниетпен күле сөйлеп әзіл айтып еді, онша әсерлі шыға қоймады.

Бұлар термусқа құйып ыстық тамақ әкелгенді. Соны Гүлшатқа ішкізіп, әлдендіріп, тағы ілгері жүрді.

Тағы да талай қиындықтардан өтті. Тағы да талай қорқынышты мезеттер кезеулі қанжарын жүрекке сұққылап-ақ бақты. Сол кереметтердің бәрін кешіп, шын басына бұлар күнмен таласа жетті.

Темір сапты көкала үлкен туды, бейбітшілік туын Гүлшат өз қолымен дүние төбесіндей болып, аспанды белуарлап жатқан Алмалы тауының ең биігіне қадап, екі жерден буған жіңішке жібін қиып жіберді.

Жалау желмен ойнап сатырлай ала жөнелді.

Иықтағылар да көріп қалған еді.

Мұнартып шыққан күн шұғыласына малынып, биік құзда үшеу тұр.

Бейбітшілік туы тулай соғып, мызғымас күшін танытады. Ту толқыған сайын, екі жақтан салынған кішкене көгершін сурет тұмсығына жасыл жапырақ тістеп алып, шыққан күнмен таласа батысқа беттеп қалықтап ұшып бара жатқандай еді...

...Ерен Мәуленді қолтығынан ұстаған қалпы, диванға отырғызды да, бірден сұрай бастады:

— Ал сөйле, кәне?..

— Өзімше жаман өтпеді ғой деймін. Жұрт әйтеуір ұйып тыңдады.

— Қанша адам сұрақ қойды?

— Түсінікті болғаны да, жырыла шығып сұрақ ұсынағаны шыға қойған жоқ.

Ерен бет құбылысын тез өзгертіп жіберді. Қабағын сәл жиырып, ойын бір нүктеге қадағандай болды да, түрегеп кетті. Содан соң оң қолын бір сілтеді:

— А, міне, бұл — жаман. Сұрақтың болмағанын — әңгіменің дәмсіздігінен деп біл. Бірінші жол — сыйлы жол деп үндемеген ғой. Егер екінші рет дәл осылай барсаң... онда қуып шығады... ой жүгіртші өзін. Ішкі-сыртқы жағдайдың олар көңіл аудармайтыны бар ма, сірә? Әрине жоқ. Жұмысшы ағайындармен ойнама қазір.

Мәулен ішінен «рас-ау» деп мойындап қалды.

— Материалды жете меңгеріп алып, кафедрадан сөйлегендей етіп, салдырта беру де жеткіліксіз. Кәдуілгі өздерімен өздері болып, ортасында отырып, еркін әңгімелеу керек. Кей жерінде, тіпті талас тудыра сөйле. Өз пікірлерін ортаға салуға мүмкіндік бер. Ресми ұстама өзінді, — деді ол.

Мәулен жақсы бір көңілмен университеттен шықты. Өзі қатарлы Ереннің тәжірибелілігіне, керек болғанда ақыл-кеңес те бере алатындығына разы болып ойлана шықты. Жұрт мұны салқын қабылдаған секілденді енді. Тіпті ана бір Саттарова деген қара қыздың келбетінен мазақ күлкі де сезілді-ау осы.

«Жоқ, жаңа бір әдіс табу керек екен», — деп ойлады Мәулен. Трамвай тоқтайтын жерге қалай келгенін де байқамай қалды.

Кенет бір жінішке дауыс шықты. Жалт қараса Гүлшат тұр. Оны да байқамапты. «Ренжіп қалды ма екен?» — деп көңіліне түйткіл алып еді. Реніш сездірген Гүлшат жоқ. Баяғы ақ жарқын қалпында. Әр нәрсені бір айтады, көңілді екенін танытады. Ренжімек түгіл ойына да алмаған.

«Ал Инеш болса ше?..» Осы бір сұрақ Мәулен ойына ең алғаш Гүлшатпен бірге тауға шыққанда оралған еді. Гүлшаттың жарқын мінезін, қайраттылығын, күй талғамайтынын, әйел болып ешкімге еркелік жасамайтынын көріп таныған сайын «ал Инеш болса?..» дей берген ол.

Сол ой, міне, тағы да оралды. «Ал Инеш болса маған әдейі қарамадың деп өкпелеп қалған болар еді» деп жорыды Мәулен.

Трамвай көп күттірді. Гүлшаттың ұсынысы бойынша екеуі жатақханаға жаяу тартты. Ұзақ жүрді. Мәуленнің

басына әр түрлі шытырман ойлар орала берді. Солардың соңы барып Ерен айтқан сөзге, ертең сайлаушылармен өткізер әңгімеге барып тірелді.

Бір кезде Гүлшат одан:

— Мәулен, неге көңілісіз келе жатырсың?— деп сұрады.

— Мен бе?— деп танданды Мәулен. Сөйтті де Гүлшатты қолтықтап алды.— Көңілісіз келе жатқаным жоқ.

— Жасырма!

Мәулен оған тіктеп қарады. Гүлшат та сондай бір жұмсақтықпен күле қарады.

Кенет Мәулен жүрегі дір ете қалды. Бетіне ыстық қан тепті. Ол енді аңғарды: Гүлшат манадан бері едәуір бір буманы көтеріп келеді екен. Неғып Мәулен байқамаған соны? Ұят-ай!

— Ғапу ет, Гүлшат, қолындағы жүгінді маған бер. Мен көтерейін.

«...Со да сөз болып па! Өзім де көтере аламын. Ауыр болса, алып жүр деп мана айтпас па едім,— деді Гүлшат.— Одаң да сен жалтарма. Жаңағы көңілісіздігіңнің мәнін айт.

«...Со да сөз болып па? Өзім де көтере аламын. Ауыр болса алып жүр деп мана айтпас па едім...»

Мәулен есіне тағы да Инеш түсті. «Ал Инеш болса ше?» Осы кезде олар жатақханаға да келіп қалған еді.

Үлкен үйді айналып, аулаға кіре берісте жуан қара ағаш тұратын. Бұлар соған жақындай бергенде арғы тасадан Мәулен әлі көрмеген, қалталығынан өңірі арқылы жағасына дейін қара құндыз тартқан қара көк драп пальтолы Инеш шыға келді.

Қолтықтасып келе жатқан бұларды кенет көріп, іркіліп қалды. Қуанышты кейпін асығыс өзгертіп, қабағын шытты. Қыз жүрегін сәл бір қызғаныш шымшылай бергендей. «Мен мұны іздеп жүрсем, әлдекіммен сыр шертісіп келеді екен ғой»,— деп те қойды. Мұның бәрі жалғыз қабақ қағыста болған еді. Ендігі сәтте Инеш ұмтыла беріп, бұрынғы қалпына барды. Күле, ақ жарқындана сөйледі:

— Сендерді іздеп келіп едім. Тоса-тоса шыдамым таусылды. Кеткелі шыққан бетім еді. Ой, жақсы болды тіпті.

— Кімді іздеп келгенің мәлім бізге...— деп Гүлшат сөзге әзіл араластырып, дауыстап күлді. Сәл қысылың-

қыраған Инеш Гүлшаттың қолтығынан алды. Өзінің әзілге орашолақтығын танытып, ақтала сөйледі:

— Жок, Гулечка, тіпті олай емес: Сені іздеп келдім дегенім жок па? Театрға барайық деп, әдейі келгенмін. Қуанышымды сендерге айтпағанда кімге айтамын! Ойпырай, тіпті олай бола қалады деп ойламаған едім. Тіпті үстімнен бір жүк түскендей болды...

Инештің бұл айтып тұрғаны өз мақаласы жайында болатын. Аанада Белгіғұлов сөзіне елтіп шыққан Инештің көз алдына жақсы, даңқы зор келешек келе қалған. Сол келешектің кілті тек Майқан айтқан сөздердің орындалуында ғана тұрғандай болған-ды. Сондай сезіммен келіп, рефератын тағы да қарап шығып еді. Белгіғұлов артық деп тапқанның бәрін жойып, Белгіғұлов жетпейді дегенді қосқан. Сөйтіп тағы да Майқан Белгіғұловтың табалдырығына келген еді. Ойында күдігі де бар. Майқан салқын қабылдар да секілді. Тағы да: «Ана жері жетпейді, мына жерін қате алыпсың»— деп қазбалай беретін секілді. Инеш содан шошынады. Бірақ іс басқаша басталып, басқаша шешілді.

Майқан күтініп-ақ отыр екен. Инешті көріп жеңіл басып түрегелді. Қолтығынан сүйемелдеп, пальтосын шешіндірді.

— Бітірген боларсың мақаланы? Тез бастыру керек,— деп жұмсақтықпен күле қарады.

Жылылық райына кірген Инеш үй ішін енді байқап отыр. Бұл үйдің тыныштығы мен тазалығы Инешке өз үйін елестетіп жіберді. Тіпті көп заттар Инештің ақыл-кеңесімен орналастырылған секілді. Майқанның көлденең қабырғада тұрған суреті де орнына ілінген. «Именно портрет осы жақта тұруға керек,— деп қорытты Инеш өз ойын.— Қалайша бұл жайды бұрын келгенде байқамағанмын. Шіркін, Мәуленді осы таяғаудың биігіне шығарар ма еді?!» Ол осыны іштей айтып сәл тоқталып қалды.

— Ал, оқы, тыңдалық,— деген Майқан даусы жаңағы тілеу-арманды үзіп кетті.

Инеш қиналусыз, дірілсіз оқып шықты.

Бұған төніңкіреп, күле қарап отырған Майқан қуана дауыстады.

— Майқан адаспаған. Біледі ғой Майқан кімде қандай талант барын. Өте жақсы. Баяғыдан бері шын кіріспей жүргенсің ғой. Міне, көрмейсің бе? Бас-аяғы бүп-бүтін бір мақаланың шыға келгенін. Жарайсың, тіпті

жарайсың. Майқап қолына қызыл қарындаш алды да мақаланың бірінші бетіне «тез басылсын» деген қиықтама соқты. Инешке қарады.

— Тез редакцияға жеткіз.— Содан кейін Инештің қолын алды да өзіне тартты. Жас балаға ұқсатып маңдайынан сүйді. Инеш анадағыдай жәбірленген де, ашуланған да жоқ. Қуаныш алып қалған жүрегі сыртқа шыққан соң тулап кетті. Сол қуанышты айтып жеткізбекке бірден жатақханаға, Мәуленге тартқан...

Міне, енді сол жайды Мәулен мен Гүлшатқа жете түсінбей қала ма дегендей, балаша сан қайталап айта берді. Бірақ Мәулен Инеш тілегендей ұшпа ықылас білдіре қоймады.

— Қабылдағаны тым жақсы болған екен,— деп байсалдылықпен қуаттады.

Ал Гүлшат шып ықыласын білдірді:

— Мақаланың жақсы шығуына тілектеспін, Инеш.

— Ой, рақмет, Гулечка!

— Ал нәсілді өзгерту мәселесі жайында Дарвин іліміне сүйенген боларсың? Бұл жөнінде үлкен ғылыми жаңалықтар ашылды ғой.

Инеш бір сәтке күмілжіп қалды да, жалтара сөйледі:

— Ой, Гулечка, сұрақ қойып, жауап беретін орын осы ма? Кейін сөйлесерміз ол жөнінде, қазір сендерді театрға шақыра келдім деп тұрмын ғой...— Содан соң ол селқостау тұрған Мәуленге еркелеп қабақ көрсете қарады.— Неге үндемейсің? Әлде менімен барғың келмей ме?

Мәулен кескініне аянышты бір құбылыс пайда болды.

— Инеш, мен сондай қуаныштымын. Ал бар ғой... сонда да... тіпті бүгін театрға бара алмаспын деймін. Былай етсек, бүрсікүні барсақ... қайтер еді?

— Бүрсікүні?— деп Инеш ашуы мен күлкісі де, еркелігі мен салмағы да аралас кейіппен Мәуленге сұрана қарады.— Мен не, бүрсікүнге дейін қой бақпақпын ба? Жок, бүгін барамыз.

— Инеш, өзің түсінші енді, менің ертең өткізетін әңгімем бар. Соған дайындалуым керек, осыны түсінші. Жұрт алдында не сөйлерінді білмей жатсаң... содан артық ұят болмас та...

— Туу, қандай дайындық керек соған. Газетті ашып қой да, оқи бер. Бәрібір түсініп жатқан олар жоқ.

— Олай етуге болмайды, Инеш. Олар дегенің саясатқа өзіңнен әрман жүйірік.

Инеш ренжіп, шағылып қалды. «Мен үшін ұлы істерге, құрбандыққа дейін бара алады»— деп түсініп, сүйіп жүрген Мәуленнің өз жүрегіндегі соншалықты шексіз қуаныштың — бес-алты ай бойы еңбек қуанышының кішкене бір бөлшегін де сезіп, түсінбегеніне ренжіді. Сонысын айтып та салды.

— Менің басымдағы жайды түсінуің керек қой, Мәулен.

— Түсініп тұрмын. Бірақ одан да үлкен жұмыс кездесіп қалды. Дайындалмай барғаннан бармағаным жақсы.

«Одан да үлкен жұмыс кездесіп қалды. Иы... одан да үлкен жұмыс?»— Инеш бірнеше рет іштей қайталап алды.

— Ну, бір рет бармай-ақ қой.

— Көпті күттіруге болмайды, Инеш.

— Әне, енді, мұның бір осындай гуманизмі бар. Бұрып алып көр, кәне.

— Көп адам жиналып күтіп қалса шынында да ұят болар,— деп Гүлшат Мәуленді жақтай сөйледі,— Мәуленге рұқсат бер. Ал менің бүгін кешке қолым бос. Солтүстік мұз мұхитына барып қайтайық десең де әзірмін. Жалғыз-ақ киініп шығайын.

Инеш ерекше бір салқын кейіппен үндемей қалды.

Мәулен қош айтысты да жатақханаға бет алды.

27

Бозжанов Добровтың ақылын алды. Университеттің биология, философия факультеттерінде арнаулы курс жүргізді. Студенттерді диссертациясының негізгі-негізгі мәселелерімен таныстырды. Таныстыра жүріп көп ізденді. Іздене жүріп көп фактылар тапты. Осының бәрі оның биология ғылымы бұрын білмеген бір жаңалыққа, жаңа бір қисынға жетеледі. Жаңалық қашан да жат көрінетіні, дау-шар туғыза келетіні бар емес пе! Кәрім бірақ сескенбеді. Ере берді, ере берді. Асықпады, саспады. Аса бір құнттылықпен алдағы сайысқа дайындалды. Ақыры бір тоқтамға келді. Содан кейін бір күні баспасөз бетінде: «Биология ғылымының докторы атағын алу үшін Кәрім Бозжанов диссертация қорғайды» деген хабарландыру пайда бола қалды.

Аманова осы бір күнді асыға күткен еді. Басқа шаруасын тастап әдейі келді. Вестибюльде кісі көп екен. Көп арасынан өз жолдастарын іздеді. Кенет көзі Бозжанова Еңлікке түсті. Бозжановтың өзіндей бір қара жігітпен сөйлесіп тұр. Қазақ әйелдерінде сирек кездесетін ақтығы ана қара жігіттің қасында тіпті айқын көрінеді. Гүлшат езу тартты. «Кәрім Бозжановичтің қаралығын ерсі санамай ма екен?»—деп ойлады. Кенет өзіне-өзі ұрсып тастады. «Ойға не болса сол түседі екен-ау. Бозжановтың өзі қара болғанмен жүрегі ақ қой. Еңлік соны білмейді деймісің!»

Бірде Гүлшат — «аса тату тұратын жұбайлар. Еңлік керемет ақылды әйел»,— дегенді естіп еді. Сол сөз есіне түсті. Сондай бір жылылықпен қайта қарады. Жақсы киінген. Дөңгелек жүзіне әсем жарасқан шляпасының артынан шоқпардай болып қара шашы көрінеді. «Жазып жіберсе өкшесіне түсер-ақ»—деп ойлады Гүлшат. «Биолог болмаса да жолдасы диссертация қорғайтын болған соң келген ғой». «Биолог болмаса да...»

Гүлшат ойына Мәулен түсті. Әр жерге көз салып еді, көрінбеді. Сәл көңілсіздік басты. Әйелдік бір сезімі оянғандай. Бұл диссертация қорғаса осындай бір жанашыр жақын адам келмейтін сияқты болып кетті. Байқаса Гүлшат жұрттан оқшауырақ жалғыз тұр екен. Қолайсыз сезінді. Кейін жүрді. Кіре берісте Манап Балғабаев тұр. Қуанып кетті. Шапшаңырақ басып қасына барды. Бұрын үнемі жымиып күліп, әзіл айтып, біреуді кекетіп жүретін Манап қазір салқындау сияқты.

— Неғып тұрсың бұл арада?

— Жай... бір кісі күтіп...

Гүлшат дағдысынша әзілдей сөйледі:

— Түрің жаман. «Келмей қала ма?»—деп қобалжып тұрсың ғой. Таныс қызың болды ғой.

— Ие, таныс қыз,—деді Манап сәл езу тартып. Содан кейін үндемей қалды.

— Жүр, кіре берейік. Керек болсаң іздеп тауып алар,—деді Гүлшат.

— Мына жұрт арасынан таба алушы ма еді!?

Манап есікке қарады. Гүлшат болса өз дегеніне көндірмей қоятын емес.

— Орыннан құр қаламыз, жүр. Күткенің де мендей-ақ болар,—деп әзілдеді. Дөрекілігі сонынан қалмай тұрғаны емес. Бес жыл бірге болып үйреніскендігі, сыралғы болғандығы.

Екеуі залға кірді. Ең артта бос қалған бір жерге барып отырды.

Халық көп жиналған. Бес жүз кісілік мәжіліс залында жұрт иін тіресе отыр. Ғылым академиясы мен түрлі-түрлі ғылыми-зерттеу институттарынан, қаланың жоғары оқу орындарынан келген ақ басты профессорлар мен шаштарына қылау кіріп, қырауыта бастаған доценттер, оқушылар, ғылыми қызметкерлер мен аспиранттар, студенттер... Шаруа киімділер де бар. Тегі қала төңірегінен келген колхозшылар болса керек.

Мәжілісті университеттің ректоры Жабаев Әубәкір ашты. Добровтан басқа стол басында отырған ғылыми кеңестің жуан-жуан мүшелерінің жүзінде айырықша бір сұс бар. Бірі мұртын сылап, бірі есінейді. Үшіншісі залдағыларды жақтырмағансып тыжырынады. Ал шеткерірек отырған Белгіғұлов бұлардың біріне де ұқсамайды. Әдеттегісінен жеңілдеу, көтеріңкілеу отыр. Бозжанов көрінбейді. Сірә, төменде алдыңғы қатарда отырса керек. Гүлшат Манапқа бұрылды. Ол бір тілім қағазға әлдебірдемені шұқшия жазып жатыр. Гүлшаттың өзіне бұрымғанын көріп, қалқалай берді. Гүлшат «бұл шіркінге не болған?»— деп өкпелеңкіреп қалды. Манап жазған қағазын екі бүктеді де, сәл отырды. Содан соң алдындағы кісінің иығынан қақты да «президиум бастығына»— деді.

Гүлшат оған қайта еңкейді:

— Немене, сөйлейсің бе?

Манап Гүлшат сөзін елеусіз қалдырды. Мінбеге Бозжанов көтерілді. Жұрт дүрліге қол соқты.

Манағы бір шаруа отырған жерден алақан шартылы тіпті ащы, ұзақ шықты.

Гүлшат байқап отыр, Манап тағы да қағаз жазып президиумға жөнелтті.

Бозжанов сөзін қызық бастады:

— Мен аңға шығып, ойда жоқта мол қазынаға тығылған жамбыға кездескен мерген сияқтымын.

Залдан күлкі естілді. Бозжанов сөйлей берді:

— Әуелі жаздық қатты бидайды күздік қатты бидайға айналдырмақшы едім. Енді әңгіме түрдің пайда болуы жайында болып отыр. Түрдің пайда болу процесін Дарвин данышпандықпен шешіп берген болатын. Мен оған әсте қарсы емеспін. Бірақ Дарвин дамудың, өзгерудің, түр пайда болудың эволюциялық жолын ғана алған.

Ал біз соның революциялық жолын аштық. Оны біз мына фактылармен дәлелдейміз...

Гүлшат ұйып тыңдады. Бозжанов логикасының күшіне, келтірген дәлелдерінің дәлдігіне, даусыздығына ырза бола тыңдады.

Бозжанов жуан портфеліне қағаздарын салып, мінбеден түсті. Тағы да қол соғылды.

Үш оппоненттің бірі атақты академик, екіншісі Ленин атындағы Бүкілодақтық Ауыл шаруашылығы академиясының Қазақстан филиалының белді бір қызметкері, жоғары ғылыми дәрежесі бар адам болатын. Біріншісі — диссертацияға деген қарсылығын айтты. Екіншісі — диссертацияның жақсылығын айтты. Үшіншісі — жақсылығын да, қарсылығын да айтып түсті. Бірінші оппонент сөзінің қорытындысын «Бозжанов диссертациясы дарвинизмді жоққа шығарады» — деп бітірді. Залдан қуаттаған дауыстар шықты. Қол соғылды. Гүлшат тағы да Манапқа қарады. Тағы да записка жазып жөнелтіп жатыр.

Мінбеге екінші оппонент шықты. Ол сөзін «Бозжанов диссертациясы дарвинизм ғылымын байытады» — деп бітірді. Тағы да залдан қуаттаған дауыстар шықты. Қол соғылды. Манап президиумға тағы да қағаз жөнелтті.

Ал үшінші оппонент сөзін «Бозжанов диссертациясы бір есептен дарвинизмді байытуы да мүмкін, бір есептен байытпауы да мүмкін» — деп тамамдады. Оған да сатырлап қол соғылды.

— Кім сөйлейді? — деді ғылыми кеңестің председатели. Терезеге қарап салмақпен отырған Бозжановтың көз алдына Белгіұлов елестей қалды. Кәрім оны өзіне деген қарсы күштің ұйтқысы деп біледі. Бірақ Майқан сөйлемеді. Алғашқы сәтте «мен сөйлеймін», — деп ешкім де суырыла қойған жоқ.

Жабаев шүңірек көзіне көзілдірігін ілді. Алдында жатқан үш-төрт тілім қағазға үңілді де:

— Балғабаев деген кім? — деп сұрады. Манап абыржып қалды. Гүлшат:

— Балғабаев мына жігіт, — деп Манаптың иығынан қақты. Естімей қалды деп ойлады. Манап созалаң тұрды.

— Мен Балғабаев.

— Мыналарың не? Сөйлейсің бе, сөйлемейсің бе?

Манап үндемей қалды.

Гүлшат сыбырлап жатыр.

— Сөйлеймін деген соң сөйле; Бозжановтан ұят болады.

— Балғабаев, кәне, тезірек!— деп председатель қонырау қақты. Дулап кеткен жұртты басты. Манап үндемеген қалпында мінбеге қарай беттеді.

— Жарайсың, Манап. Жақсылап сөйле,— деді қуанған Гүлшат оның соңынан.

Манап сүйретіліп барып мінбеге шықты да, кем шақ үндемей тұрып қалды. Жалпақ сары беті қызарып, көз орнындағы кішкене екі кесік жымдаса түскен. Зал арасынан «Мылқау ма мынаның өзі?»— деген күбір жүгірді. Гүлшат күліп отыр:

— Мына шірінке осыншама қысылып не болған?

— Жолдастар!— Манаптың даусы шықпай қалды. Жұрт ду күлді. Қонырау соғылды.

— Жолдастар! Мен Бозжановтың шәкіртімін. Мен Бозжановты жақсы көремін. Бірақ бар ғой, мына, осы Бозжанов теориясына күдігім бар. Қалайша бір түр екінші түрге ауыса қалады?

Жұрт тағы да шулап кетті. «Мынаның есі ауысқан шығар?»— деді ан-таң болған Гүлшат.

— Аралық форма қайда? Дарвин айтқан аралық форма? Көрсетіңіз,— деп терісі құрысқан бір доцент қушық маңдайын докторантқа бұрды. Бүгін мелянапус, таң ата бере эритроспермум бола қалған жоқ қой. Мелянапустың эритроспермумға айналу процесін баяндаңыз!

— Ие, соны айтсаңыз. Ауысудағы аралық форманы көрсетіңіз,— деп стол басындағы бір ғалым жаңағы доцентті қостап қойды.

— Міне, бұл Дарвинді жоққа шығару болып табылады,— деп манағы академик оппонент теріс қарап отырды.

Жабаев қонырау қақты.

— Жолдастар, тынышталыңыздар. Шешенді тоқтатып қойдыңыздар ғой. Пұрсат беріңіздер.

— Пұрсат! Пұрсат!

— Менің бар айтарым сол ғана,— деді де Манап мінбеден түсіп екінші жақпен айналып кетті.

Енді қайтып бұл жаққа келмейтінін Гүлшат бірден білді. «Ғажап. Сенейін бе, сенбейін бе құлағыма?» Бойын бір түрлі ашу биледі. Ұшып түрегелді де қолын көтерді. Жүгіре басып мінбеге келді. Бәрі де бір қабақ қағыста, ойда жоқта болған жай. Не дерін қорытынды-

лап та үлгірмеген. Жаңағы Балғабаевқа ұқсап үнсіз тұрып қалуды да ұят санады. Жүрегі дүрсілдеп кетті.

— Жолдастар!..

Енді не деу керек? Кенет жаңағы Балғабаевтың «шәкірт» деген сөзі есіне келе қалды.

— Жолдастар! Балғабаев жаңа өзін Бозжановтың шәкіртімін деді. Мен де Бозжановтың шәкіртімін...— Гүлшат залға қарады. Жұрт тынышталып қалған. Жүрегі орнына түсті. Даусының дірілі де азайып деген. Енді орныға сөйледі.

— Бозжанов диссертациясының тағдырын, әрине, біз шеше алмаймыз. Оның тағдырын өздеріңіз шешесіздер ғой. Мен тек бір ғана шындықты айтқым келеді. Ол шындық Балғабаевтың өтірік айтқандығында. Қалайша бір түр екінші түрге ауыса қалады дейді. Өз көзімен көрсе де солай дейді. Күзде біз Кегенге барғанбыз. Сондағы колхоз председатели Сексенбаев пен агрономы Модест... ну, жарайды, аты-жөнін ұмытып қалдым.

— Модест Владимирович. Мен мындамын;— деп ұзын сақалды біреу залдың орта тұсынан тұра берді.— Дұрыс айтып тұрсың, қызым. Кәзір мен толықтырамын. Сөйлей бер.

— Модест Владимирович! Өзіңіз де осында екенсіз ғой. Тіпті жақсы болған. Сонда сіз бізге жаздық бидайдың масағынан бірнеше қара бидай алып көрсеткен жоқ па едіңіз?

— Көрсеткем, көрсеткем, қызым.

— Олай болса Балғабаевтың өтірік айтуы ұят. Балғабаевтың өзі де сонда сіздердің алдыңызда баяндама жасаған. Менің ойымша оны айдап салып отырған біреулер бар,— деп Гүлшат мінбеден түсе беріп еді, Белгіұлов сұрақ қойды.

— Аманова, осы сөзді ойланып айтып тұрсың ба?

— Әрине.

— Онда Балғабаевты кім айдап салды демексіз?

Гүлшат Белгіұловқа тіктеп қарады:

— Ол мәселен сіздің де қолыңыздан келеді,— деді де жүріп кетті.

— Жауап бересің әлі,— деп қалды Белгіұлов. Әлгі бір кезде айнықырап кеткен зал іші қайта түзелді. Стол басында отырғандар өзара сөйлесіп, күлісіп қалды. Мінбеге Модест Владимирович шықты. Содан кейінгілердің бәрі де Бозжановты жақтай сөйледі. Қәрім мінбеге қайта көтерілді.

Мінбе ернеуінен мықтап ұстап алды. Қолының қалтырағанын білдірмейін дегендей. Бірақ даусы орнықты шықты. «Дегенмен ұстамды адам ғой. Жарайсын, Кәрім»,— деп қойды Гүлшат.

— Маған тағылған екі айып бар,— деп Бозжанов тым еркін бастады. Өз диссертациясының маңыздылығын қайталап айтып жатпады. Істің тоқетеріне көшті. Бұл да бір ұтқандық.— Мен жасаған тәжірибенің қайталанбайтын, кездейсоқ құбылыс деген айып дәрменсіз айып. Мен ол жөнінде көптеген мысал келтірдім. Оны жаңағы сөйлеген Модест Владимирович те құптады. Керек десеңіз жусанның бір түрден екінші түрге күрт өзгергенін академик Геллер де байқаған.

Ал енді аралық түр дегенге келейік. Аралық түр деген жоқ, жолдастар. Су мен будың арасында қандай аралық түр бар? Жылқының есекке, қасқырдың түлкіге айналу процесіндегі аралық түр дегенді қай археолог тапқан екен?

— Аралық түр деген Дарвиннің қиялында ғана болған,— деп Добров Бозжановты құптады.

Кәрім сөйлей берді:

— Су бойына бірте-бірте жылылықты жинай береді де жүз градусқа жеткенде күрт қайнайды. Бұға айнала бастайды. Мелянапустың эритроспермумға айналуы да солай. Өзін қоршаған төңіректің әсер етуімен бірнеше жыл ішінде өз бойына жаңа бір белгілерді жинай береді де, жеткен жерінде күрт ауысады. Өзгеріс қай клеткадан басталады? Қалай басталады? Ол әлі бізге қараңғы. Ол жаңа бір диссертацияның тақырыбы. Біреу ішер дәмге менің қол сұққым келмейді,— деп бітірді ол сөзін.

Зал ішінде аралатпа күлкі жүгірді. Үзіліс жарияланды.

Аманова сыртқа шықты. Жұрттан оқшауырақ Манап тұр. Ол бұған сондай жеккөрінішті болып көрінді. Гүлшат теріс айналды. Жіңішке бір дауыс естілді.

— Кел деп шақырып, тоспағаның қалай?

Гүлшат қайта қарап еді. Инеш екен.

— Ау, Инеш!— деді қуанып кеткен Гүлшат. Ұмтыла беріп тоқтап қалды. Естімеді ме, елемеді ме, кім білсін, Инеш Манаптың қолтығынан алып, ілгерілей берді.

— Жақсы сөйледің, Манап. Тіпті жақсы сөйледің. Мен тіпті қуанғандығым сондай, қол соғып жібере жаздап әзер отырдым,— деп барады.

«Е, манағы таныс қызың Инеш екен ғой»,— деп ойла-

ды орнына келіп отырған Гүлшат. Кенет Инештің Манапты үнемі ұнатпай жүретіні есіне түсті. Сол Манап оны мына мәжіліске шақырған. Қызык!

Қоңырау соғылды. Есеп комиссиясының председатели Бозжановқа көпшілік дауыспен «Биология ғылымының докторы» деген дәреже берілгенін хабарлады.

Кәрім сыртқа шықты. Он-он бес адамның ортасында Майқан Белгіұлов кетіп барады.

— Осыны секірмелік деп. Бұл бұдан елу жыл бұрын де — фриз ашқан кәдуелгі мутация,— деді. Майқанды қолтығынан ұстап алған әйел дауысты біреу.

«Осы Белгіұлов неге сөйлемей қалды?»— деп ойлады Кәрім. Жұрт жиналып қалды. Қаумалап, құттықтап жатыр. Шын құттықтаушылар да, жарамсақтар да бар. Оны Кәрім енді аңғарғандай. Айрықша бір қуанышы да жоқ секілді. Төрт-бес жыл ішінде Кәрім осы жолда қаншама еңбегін сарп етпеді. Қаншама жерлерді араламады. Қаншама кітап қоймаларын ақтармады. Соның бәрін дәл осы бір жақсы күн үшін істеген еді. Міне, енді жақсы сөздер естіп жатыр. Не ғажап, жүрегі бір селт етпейді. Жоқ, Кәрімнің қуанғаны осы болар. Ал егер осы бір жақсы күн жаман күн болып келсе ше? Кәрім диссертациясы құлап түссе ше? Рас, онда Кәрім бүйтіп сабырлы тұрмас еді. Ашынар еді. Назаланар еді. Жүрегі тулар еді. Тегі қуаныш дегеннің әркімге әр түрлі жасанып келетін болғаны да.

— Ал, біз Кәке, Еңлік жеңгейді барып құттықтаймыз,— деп қойды топ ішінен біреу.

— Еңліктің өзі осында еді ғой, құттықтасаң,— деп Кәрім күлді.

Сөйтіп тұрғанда Еңлік те келді.

Жұрт қаумалап қолын ала бастады.

— Неғып тұрсың, Кәрім? Мына жұртты үйге қарай бастай бермедің бе?

— Ие, сансыз «сіз», «біз»-ден бір шыж-мыж, деген,— деді тағы біреу.

Жылпостау бір жігіт:

— Жеңгемізді тосып тұрмыз, құттықтайық деп...— деп Еңліктің қолын алды. Бармағынан сүйді.— Бармағыңызды сағындық қой.

Көңілді топ күлісіп жатыр.

Еңлік те күлді.

— Бармақ сағынсаң, қайным, үйде бәрі де дайын тұр. Жүріңіздер.

Үйге жақындағанда есік алдында тұрған ұзын қара машинаға Кәрімнің көзі түсті.

— Ау, мынау Добровтың машинасы ғой.

Сол сәтте машина бері бұрылды.

— Сізді Викентий Викентьевич іздеп жатыр. «Тез алып кел»,— деп мені жіберді,— деді шофер.

Еңлік бірінші болып жауап берді:

— Тез барып Викентий Викентьевичтің өзін алып келіңіз.

Кәрім ойланып қалды. Содан кейін көпке қарап:

— Басқа бір шаруа бар шығар. Сендер жайғаса беріңдер. Мен тез барып келейін,— деді.

— Шалды ала кел,— деп күлді Еңлік.

Викентий Викентьевич Кәрімді түрегеп қарсы алды.

— Ну, дружище, қалай?— деп жанасқан бойда бір қолымен құшақтады да кабинетінің ар жағындағы бітеу бөлмеге алып кірді.

Стол үстінде бес-алты лимон мен бір бутылка коньяк тұр екен.

— Ал менің ішімдік ішпейтінімді білесің ғой. Гипертония.— Добров басын ұстады.— Әдейі сен үшін алдырдым.— Викентий Викентьевич кішкене рюмканы асыра құйып Кәрімге ұстата берді. Кәрім, рюмканы көтере салды. Жартылай ішіп ашырқана бетін тыжыртқан Добров:

— Белгіғұловтың сөйлемей қалғанына таңым бар. Неге сөйлемей қалды деп ойлайсың?— деп сұрады.

— Тіпті білмеймін.

Викентий Викентьевич жуан қарнын екі қолымен айқара ұстап жүріп кетті:

— Бір қулығы бар болмаса?..

— Мені таң қалдырған әлгі ана бірінші болып сөйлеген Балғабаев деген студент болды. Мен оны үнемі көзден таса етпей баулып, рефераттар жаздырып, колхоздарға бірге апарып жүрсем... Адам деген қызық.

Викентий Викентьевич басын ұстады. Жүгіре басып бөлмеден шықты да, бір қағаздарды алып келді.

— Ие, мыналарды маған Жабаев берген еді,

Кәрім бірін қолына алды:

«Құрметті председатель! Мені сөйлеушілердің тізіміне тіркеп қойсаңыз. Балғабаев».

Ал екіншісінде: «Сөйлемейтін болдым. Тізімнен шығарып тастаңыз. Балғабаев»,— деп жазылған.

Кәрім езу тартты. Үшіншісін оқыды: «Мен қайта сөйлейтін болдым. Балғабаев».

— Ха-ха... Қайтеді мынауың?!— деп күлді Кәрім, Добров та күлді.

Бозжанов соңғы записканы оқыды: «Кешіріңіз, сөйлемейтін болдым. Балғабаев».

— Ха-ха-ха! Ой, сырбазың!

Добров Кәрімнің қасына келді.

— Ал бұл күлетін жай емес. Бұл запискалардың ар жағында мына қолдан басқа тағы да бір суық қолдар бар болуы мүмкін. Әлгі Аманова деген қыз бірдемені сезіп айтып тұр.

Кәрім ойланып қалды.

— Ну, ақыл тауыспай-ақ қой мынадай күні,— деді Добров тағы да.— Жалғыз-ақ сақ болған жөн.

Бозжанов мақұлдай берді.

— Меніңше бұл диссертацияны жалғыз бесінші курстарда ғана емес, барлық курстарда да арнаулы пән етіп өткізу керек. Бұл өмірден артта қалған кертартпа ғалымдарға мықты соққы. Солай емес пе, Кәрім Бозжанович?..

— Солай, дәл солай, Викентий Викентьевич.

Кәрім дәл қазір осы бір қайқы бас жуан адамның қасында отырғанда өзін сондай күшті сезініп кетті.

28

Анада Инеш келген жолы Гүлшат бөлмесі құлыпта тұрған болатын. Кілтпен бірге Зада Қасымова кішкене қағаз қалдырып кетіпті.

«Аллочка көпшілік кітапханасына ертерек кеткем. Шаршап қалыппын, үзіліс жасайын деп далаға шыққалы жатыр едім, өзіңе таныс субъект келіп қалды да киноға шақырды»,— деп леп белгісін қойыпты. «Жаңа ашылған кухняға тамақ қойып кеттім, маған қарамай-ақ іше берерсің!»— деген сөзден кейін де леп белгісі үтірмен ауысып келіп отырған.

Әрине, мұндай орынсыз пайдаланылған тыныс белгісін Қайыржан Бабаков сияқты қатаң тілші түгіл, жай сауаты бар адам да теріске шығарар еді. Дегенмен Задаға не айтарсың? Сауатсызсың дей алмайсың. Ойлап тұрсаң, жастық шақтың өзі сол бір нүкте-нысанаға қарай құйылып тұрған лепті қуаныш белгісіне ұқсайды екен. Сондай қызуы мен көтеріңкілігі де, сүйініші мен күйініші де мол бір шақ. Шаршағанын айтса, кітапқа үңіліп

сарыла отырғаны бар. Біреудің келгенін айтса, сол қуаныш белгісіне ұқсап алдында келешегі тұр.

Мына записка да сол лепті қуаныштың кішкене бір кесіндісі секілді. Гүлшат жүрегіне өз ұясынан шыққан жылы қалпында кемімей, кішіреймей, қызуымен жеткендей.

Ол ең алдымен екі күннен бері қозғалмай кітап үстінде отырған Заданың демалып, бой жазып келуіне қуанды. Ажардың кітапханаға кеткені де дұрыс. Ал электрокухняның ашылуы — Гүлшат жүрегін шын толқытады.

— Көргің келе ме, біздің жаңа ашылған электрокухняны? Жүр,— деп Инештің қолынан ұстап шығуға бой ұрды.

Сол кезде есік қағылды. Көрші бөлмеде тұратын студенттердің бірі екен. Шай ішетін ыдыс сұрап келіпті. Гүлшат жаңағы бір көңілді ықыласымен тумбочканы, шкафтарды ақтара жүріп, бір-екі кружка тауып алғанша әлсін-әлі есік қағыла берді. Біреу келіп, біреу шықты. Олардың келген жұмысы да, айтары да алуан түрлі.

...Мына бір бұйра шашты, аласа бойлы қара жігіт студент кеңесінің мүшесі екен. Гүлшатпен екеуі мәдени тазалық бөлімінде істейтін.

Ол өз ісін баяндай келді. Кинопрокатқа барғанын, университетпен екі арада жүрген әлдебір ақша документінің шатағы туралы сөз болғанын, соған қарамастан, бір картина алып келгенін айтып берді.

Бұдан кейін кітап сұрап, не болмаса, Ажарды іздеп келушілер де болды. Ең ақырында Анна Григорьевна көрінді. Байсалды келіп орындыққа отырды да, шылым тартты. Осы төңіректегі бүгінгі жаңалықтарды айта бастады. Көлденең адамның ішін пыстырар кәдуілгі шаруашылық жайындағы ұзақ әңгіме туып кетті.

Инеш ішінен тұтанып, төзімсізденіп қалды. Тым жалығып кетті. Шаршамай тындап отырған Гүлшат қана. Ол, тіпті, тындап қана қоймайды, керек жерінде өз ойын, өз пікірін де айтып, Анна Григорьевнаны мойындатады.

Инеш ақыры шыдай алмады.

— Бұл не, таусылмай кеткен прачечная, көйлек-көншек? Одан да театр туралы, не ғылым туралы бір-деме десеушісі, Гүлшат! Жалықтырып жібердің кісіні.

Анна Григорьевна тарғылы айқын мысық көзін Инешке сығырайта қадап, қулана сөйледі.

— Ұнамайды, ә? Ха-ха-ха-ха... Әке-шешенің камқорлығында тік өскен адам осындай келеді. Жеркенбе, жеркенбе. Жаңағы кір жуушылардың ішінде сен сияқты сұлуы, таза киінетіндері де бар,— деп миығынан күлді. Өзінің батыл сөйлегенін сол күлкісімен жеңілдетпекші болғандай. Инеш қабағын тыржитынқырап «ой» деп алды да, бір қырындап барып отырды. Анна Григорьевна бұрынғысынан да қатты қарқылдап күлді.

— Шаруашылықты сөз қылмасқа амалымыз жоқ. Биология жайын әңгімелеуге күшіміз жетпейді. Тіліміздің икемі келетіні — шаруашылық деген сөз ғана.— Ол сөніп қалған папиросын бір-екі сорды да, қолымен жүлып, түкіргішке лақтырып түсірді.— Өзің білмесең де, білімге ұмтылып жатқандарға көмектесесің. Бұған мақтанбасқа болмайды.

Осы шақта Инеш түрегелді. Өзінің кететінін білдірді.

— Мен дайын. Анна Григорьевнаның жаңа ашылған электрокухнясын көре кетсек те болар еді...

— Ой, кухня көріп жүруге уақытым жоқ менің. Театрдан кешігетін болдым...

Гүлшат қарсылық білдірмеді. Киінді де Инешпен бірге далаға шықты.

29

...Мәулен көнді, үгітші болды.

Алғашқы бір кез онай да болған жоқ. Жаксы дайындалып-ақ келдім ғой деген күннің өзінде де сұрақ пен жауап арасында бір жарқыншақ шықпай қалмайтын. Кейбір сұрақтарды кейінге қалдырып, жұма бойы дайындалатын кезі де болатын оның.

Сондай қиын сұрақтарды жиі қоюшының бірі — кондитер фабрикасының цех бастығының орынбасарлығына жуырда ғана жоғарылатылған ұйғыр қызы Саттарова Айшән еді. Жасыраны жоқ, осы бір мазасыз жас қызды Мәулен іштей ұнатынқырамай да жүрді. Ол, тіпті Саттаровадан аздап сескенер де еді. Сол шіркін мәжіліске келмей қалса іздей қояр да Мәулен жоқ.

Айшән оған бөтен мінез көрсетпейтін. Мәуленнің сөзін де бөлмейтін. Ынта қойып тыңдайтын. Содан соң... иә, содан соң Мәулен аузына еріксіз келіп «кімде сұрақ бар?» түседі. Әрине, осы сәтте Саттарованың күреңіткен қоңыр қолы бірінші болып көтеріледі. Ол рұқсат алысымен демі біткенше жып-жып етіп шапшаң сөйлеп,

сұрақты жаудыра бастайды. Айшән сұрағына тақырып болмайтын нәрсе шамалы-ақ. Бірде ол өзі де бағыты айқындалмаған халықаралық бір жағдайдың қиын шешімін талап етеді. Экономика мәселелерін де білгісі келеді оның. Капиталистік елдердегі сайлау тәртібін сұрайды. Енді бір ретте Мәулен жүргізіп келе жатқан әңгімеге байланысы жоқ сұрақтар қоя бастайды. «Қыз бен жігіт арасындағы жаңа социалистік қатынастың нормалары қандай болмақ?», «Сенбеушілік, қызғаныш деген не?» Бұлардың бәрі де оның білгісі келетін сұрақтары.

— Коммунистік мәдениеттілік деген не? Оның буржуазиялық мәдениеттен артықшылығы неде?— деді ол бір күні.

Мәулен бұл сұрақтың өз әңгімесінің тақырыбына кірмейтінін дәлел етіп жауап беруден жалтарып еді.

— Менің білгім келеді. Университетте оқитын сен жауап бермегенде, кімнен жауап алуға болады? Түсіндіруді көп болып өтінеміз.

— Иә, өтінеміз.

Мәулен бұған көп дайындалды. Энциклопедияны ақтарды. Философия сөздіктерін аударды. Сөйтсе де студент жауабына жұмысшы қыз қанағаттанбады. Ол әдетінше тыңдап отырды да, сөз соңында:

— Мұның бәрі де бізге таныс сөздер. Нақтылап айттып, талдау жасауыңды өтінеміз,— деп сыпылдап сөйледі. Мәулен істің турасына кетті.

— Бұдан артық түсіндіруге әзірше шамам жоқ.

— Әуелде осылай деуің керек еді ғой. Жауап бере алмайтыныңды бірден айтсаң... мұндай сұрақ беруден бас тартқан болар едік қой. Я, басында айтсаң қыстамайтын едік,— деп Саттарова күлді.

Жұрт та күлді. Ар жағында ащы бір әзіл-сықақ жатқан Айшәннің жаңағы бір сөзін қоздыра, қуаттандыра түсер қоштау күлкісі.

Мәулен ұялып қалды. Өзінің негізгі әңгімесін бастай беріп еді, жұрт күлкісі үдей түсті. Не істеу керек? Әңгіме тақырыбын әр нәрсеге бұрып еді, ештеңе шықпады. Мына бір қадалып қалған көз, күлім көздер ажуа етіп отырғандай.

Мәулен бұл үйдің ауласынан тым ренжіп шықты. Жатақханаға келді. Тамақ та ішпеді. Жатып қалды. Көзін жұмып еді, әлгі бір күлім көздер елестеді. Білгі бір күрең қолдар. Сыпылдап сөйлеген Саттарованың даусы... Кенет Мәуленнің енді қайтып сол үйге барғысы келмей

кетті. Ол сондай бір жаман сезіммен ұйқыға шомды. Тағы бір күн туды. Мәулен өзіне таныс екі қабат сары үйге дағдысынан ерте келді. Айшән үйінің алдында бір бала отыр. Қолында балға, әлде бір темір сынықтарын тарсылдатып ұрып, қара тер болып жатыр. Мәулен бірден тани кетті. Айшәнің майданда қаза болған ағасының баласы — Сафар. Сафар оны-мұныны шатпақтап көп айтатын қызық мінезді, көңілді бала болатын.

Мәулен қасына келді.

— Не істеп жатырсың, балақан,— деп сұрады.

Қасында үлкен адамның тұрғанын енді ғана аңғарған бала саспай-ақ қысқа жауап берді:

— Машина...

— Машинаны қалай жасамақсың?

Сафар қол шанасын көрсетті.

— Мына араға мотор орнатамын. Былай бұрып дүрілдетемін,— деп өзіндік ой-арманын сәбилік берілгіштікпен айта бастаған.— Сіздің бір жаққа барғыңыз келе ме? Апарып салайын.

— Барғым келеді, апарып сал, көне,— деді қайтер екен деп.

— Жоқ, қазір емес, мотор біткен соң..

— Моторың қашан бітеді?

— Әлі өскенде, сіздей ұлғанда, ал мына араға са-молет моторын орнатсам, ұшып кетуге де болады.

Бала қиялының тазалық, кеңдігіне беріле қуанған Мәулен аула ішіне зер салып еді, еш жерде балаға лайықты ойын орыны көрінбеді. Содан соң Сафарға қарады.

— Мотор жасау қиын ба, оны қазір де жасап тастау-ға болады.

Мына сөзге құлағы елеңдеген бала өз жұмысын тас-тай салып Мәуленге жақындады.

— Аға, айтып жіберіңіші, қалай істейін? Тек айт-саңыз болғаны, өзім де істей аламын. Шанамның қай жеріне орнатайын моторды?

— Шана үстіне орнатудың керегі де жоқ.

— Енді қай жерге, аға? Үйге ме, далаға ма? Көрсетіп жіберіңіші маған,— деп бала құмарлана түсті.

Мәулен асығыстық білдірді.

— Жоқ, қазір болмайды.

Сафар ренжіңкіреп қалды.

— Аға... енді қашан? Өскенде... әлі сіздей бол-ғанда ма?

Мәулен күлді.

— Бір кішкенедең кейін.

Бала қуанып басын изеді.

Мәулен үйге кіріп кетті. Сафар сыртта қалды. Қасына басқа балалар келіп ойынға шақырып еді, бармады. «Кімді тосып отырсың?»— дегендерге:

— Мәулен ағатайым... Ол маған мотор жасап береді қазір,— деп тық-тық еткізіп жауап берді.

Бір уақытта үйден Мәулен шықты. Қолында күрегі бар. Сафар оны құшақтай алды. Мәулен баланы көтерген бойда көмір салатын жәшіктің қасына алып келді.

— Моторды осы араға-ақ жасауға болады,— деді.

Өзінің балалық өршіл ойымен қанаттанған кішкене сәби қуана күліп қойды. Мәулен қарды өсіріп үйе бастады. Хабарласып, жиналып қалған балаларды қардың үстіне шығара берді. Өзі барып колонкадан су әкеліп құйды. Лезде биіктігі екі метрге жуық мұз сырғанақ пайда болды.

Сафар Мәуленнің жанына келді.

— Бұл мотор емес, сырғанақ қой, аға?

Мәулен жауап бермеді. Оны сырғанақтың үстіне шығарып, шанасына отырғызды:

— Сен сияқты кішкене баланың моторы осындай болады. Мұны мұзмотор деп атайды. Ал жүріп кет,— деп төмен қарай қоя берді де секіріп жерге түсті. Әдемі бір әйел даусы шықты.

— Жақсы секіреді екенсің. Лақтан да жақсы.

Мәулен жалт қарады. Қара көзі күлімдеп, Айшән тұр. Жауап бере алмай қалды. Қыз жақын келді. Қызық бір ойнақылықпен жігіт қолын қысты:

— Рақмет, Мәулен, саған!— Соны айтты да Мәуленді үйге бастап кірді. Жүгіріп барып шай қойды. Басқа бөлмеге кіріп, жұмыс киімін тастап, басқаша киініп келді.

— Қазір шай ішеміз,— деп күліп қойды. Енді бірде Мәуленге тіктеп қарады да:

— Мәулен, білесің бе сен? Давай бүгін әңгімені осында өткіз,— деді. Содан кейін жағалай жүгіріп, көршілерге хабар берді.

Кешікпей Айшәннің кішкене екі бөлмесіне көршілер жиналды. Жұрттың бәрі көңілді. Мәулен де қымсынбай отыр. Көпке ескерту де жасамады. Жай әңгімелесіп отырып, негізгі тақырыбына ауысып кетті. Жұрт тыңдап қалды. Сол шақта үйге шанасын сүйреп Сафар келді.

— Мұзмотор, во!— деп бас бармағын көрсетті. Жұрт

ду күлді. Айшән барып баланың құлағына сыбырлады. Аяз сорып албыртқан Сафар көпке қарап:

— Мәулен ағатайға рақмет,— деп дауыстады. Көңілді күлкі естілді. Сондай бір сәтті пайдаланып қуақы біреу:

— Үгітші жолдас, сонымен біздің мәдениеттің артықшылығы неде екенін айтып бермеді ғой,— деп қойды.

— Солай екен-ау. Ие, айтып берсін.— Жұрт шулап кетті. Айшән түрегелді.

— Ол сұраққа Мәулен әлдеқашан жауап берген. Мен ырза болғанмын.

— Біз де естігіміз келеді,— деп арт жақта отырған бір-екі жас жігіт өзара сөйлесіп, күлісіп алды.

Мәулен Айшәнға қарап еді, қабағын түйіп алған.

— Тәртіп, жолдастар, ол сұрақ бұл әңгіме тақырыбына кірмейді. Білгің келсе энциклопедияны оқы,— деді Саттарова.

Мәулен күліп жібере жаздады. «Қамқоршы бола қалуын қарашы. Әңгіме тақырыбына кірмейтін болса, бұрын өзі неге қойды екен бұл сұрақты»,— деп ойлады.

Жұрт Саттарованың ыңғайын байқап, басылып қалды. Тіпті Мәулен әдеттегісінше әңгіме артынан «Кімде сұрақ бар» дегенге де ешкім суырылып шықпады. Рұқсат сұрағандай Айшәнға қарай берді.

— Сұрақ жоқ. Түсінікті,— деді Айшән.

Қайтып келе жатып «өзі бір қасқыр екен»,— деп ойлады Мәулен. Сол күннен бастап Айшәннің Мәуленге деген көзқарасы өзгеріп кетті. Тіпті ол сайлау күні ертемен жатақханаға да келді.

— Үгітші сайлаушыны іздеуші еді. Ал біз сені іздейтін болдық қой,— деп күле келді.

Мәулен асығыс киініп жатқан.

— Кешігіп қалдың. Бірде-бір сайлаушың барған жоқ.

— Рас па?

— Рас,— деп Айшән ойнақылына күлді. Расы ма, өтірігі ме, аңғартар емес.

Екеуі сыртқа шықты.

Оңтүстіктің қысқы жылы таңы. Қараңғылық пен бозғыл тұман сейіліп барады. Әлсіз желде жұмсақтық бар. Жуырда түскен көбік қар бойына қызыл су жинап соқталанады. Түнімен от кірпікті қызыл, жасыл сәуледерін ойнатып тұрған электр жарығы бәсеңсі бастаған. Түн қоюлығы сейіле барып, жер ұшынан сөгіле көтері-

ліп қалған. Көмескі қараңғылық реңкі енді қоңыр аспан-ның биігіне қарай ойысқан. Ала сәулеленіп ағараң тартады. Соның бетімен қауырсын қанаттанып қызыл сызықтар тарамдана жүгіріп барады.

Саттарова асықтыра жүрді.

— Тезірек, Мәулен. Басқа үгітшілердің бәрі де сон-да. Ал сен болсаң ұйықтап жатырсың. Сайлаушыларың да жоқ.

— Айшән, шын айтасың ба?— деп Мәулен сұрана қарады.

— Өтірік болса, келем бе?

Мәуленнің жүрегі мұздап кетті. Сайлаушыларды бірінші болып апарып дауыс бердірмек еді. Міне, енді са-ғат сегізге айналып барады. «Қайтып ұйықтап қалдым десеңші!»

— Үгітінді менің шешемнен баста,— деді Айшән өз ауласына келгенде.

Мәулен Айшәннің үйіне кірді. Төсекте жатқан кем-пірдің қасына жүгіріп барды.

— Әже, әжетай-ай! Бұл қалай болды?— деп аптыға сөйледі.

Кемпір басын көтерді. Ештеңені түсінбегендей аң-таң.

— Не болып қалды, шырағым?

— Әжетай, бүгін сайлау ғой. Дауыс беруіңіз керек.

— Е, беріп келдім, жаным. Ана қыз қойды ма! Бүкіл ауланы дүрліктіріп бірінші етіп апарған жоқ па бәріміз-ді. Шаршап қалдым. Кішкене демала тұрайын деп қайта жағып едім, жаным.

Мәулен сылқ етіп отыра кетті. Кейінірек тұрған Ай-шән күліп жіберді.

— Осылай да ойнай ма екен, Айшән!

— Бұл ұйқышылдың жазасы. Жүр енді, далаға шы-ғайық,— деп Айшән тағы да күлді. Мәулен де күлді. Екеуі сайлау участогіне келді. «Қазақ вальсінің» әдемі сазы естіледі. Сол сазға Айшән құлақ салып сәл тұрды. Кескінінен жаңағы бір ойнақы күлкісі де жоғалып кетті. Басқа бір мұнды кейіпке түсті. Мәуленнің қолынан тар-тып тоқтатты да үлкен көзін қадап тұрып қалды.

— Сондай бір ерсі ойын екен. Кешір, Мәулен, кеші-ресің ғой? Айтшы.

Мәулен күлді.

— Қойшы, Айшән. Сондай ойынға да кешірім сұрай ма екен.

Айшән босататын емес.

— Жок, айтшы, кешірдім деші.

— Ал кешірдім дейін.

— Рас айтшы.— Айшән сондай бір жалынышпен әлі қарап тұр.

Мәулен қызды бір түрлі аяп кетті. Бұрын неге ұнатпай келді осы? Ұнатпауға дәлел жоқ. Айшәннің әр нәрсені білгісі келеді. Сұрақты көп қоятыны да содан. Мәулен қыз алдында кінәлі адамдай іштей ұялды.

— Рас кешірдім, Айшән. Шын айтам.

Екеуі үгітшілер бөлмесіне кірді.

— Сенің бізге үгітші болып келгенің сондай жақсы болды. Көп білім алдым,— деді Айшән.

— Көп білім алдым?— деп Мәулен қызға сұрана қарады. Айшән болса жүрегін ашып салып отырғандай. Жігіт селт етіп оянып кеткендей болды. Ғажап бір сезімнің ырқына түсіп елтіп қалды.

— Дәл солай, қадірлі Мәулен. Ұмытпа бізді. Келіп тұр. Мүмкін болса 8 март күні кел,— деді Айшән. Содан кейін сәл жымып Мәуленге қарады.— Егер сүйген қызың болса жатсынбасын, келсін. Ала кел. Таныс боламыз.— Мұны бір әйелге ғана тән түсініксіз ойнақылықпен айтты. Мәулен енді байқады. Бөлме ішінде жан қалмаған. Айшәнға қарап еді, жаңағы бір сиқырлы күлкі әлі де жүзінде тұр. Кенет жүрегі тулап кетті. Оқыс қимыл жасап, қызды құшақтап алды да, өзіне тарта берді. Қыз шалқайып қалды. Жігіттің кеудесіне қолын тіреп босап кетті.

— Жоқ, Мәулен, сен ақылды жігітсің. Ондай арзан қылыққа жүгірме,— деді қайта мұңды қалыпқа түскен Айшән.

Бұл сөздің әсері Мәуленге әлі жетпегендей, еңтігін баса алмай отыр.

— Рас айтам, сен менің көп нәрсеге көзімді аштың. Ал мен болсам, төртінші-ақ класты бітірдім. Әкем ерте қайтыс болды. Ағам майданнан қайтпады. Женгем тұрмысқа шығып кетті. Ана өзің көрген кемпір мен бала маған қарап қалды. Оқығым келеді. Бірақ семьяны қайда тастайсың? Оқу былай тұрсыншы, ана жетім бала ер жеткенше тұрмысқа шығуға да қақың жоқ...— Айшән үндемей қалды. Мәулен ағаттық жасағанын енді түсінді. Жерге кіріп кетердей ұялып отыр.

— Айшән, ағаттық болыпты. Кешір мені.

Айшән күлді де түрегелді.

— Кезек-кезек бір-бірімізден кешірім сұрап, кешке дейін отыра берерміз. Кетейік.

Мәулен де түрегелді. Айшән оның қолын алды.

— Рақмет, Мәулен. Рас, кел. Сүйген қызынды ала кел,— деді ол қоштасарда. Күлмей айтты.

«Қандай ақылды қыз!»— деп ойлады сыртқа шыққан Мәулен. Айшән мұның да көп нәрсеге көзін ашқандай. Өсіп, марқайып қайтты. Соған орай жылы сөзді комсомол жиналысында да естіді ол. Дайыров өз баяндамасында оны жауапты, жақсы үгітшілердің қатарына қосты. Осы мәндес сөз Мәулен адресіне арналып қалалық комсомол комитетінде де айтылды. Тіпті республикалық жастар газеті ол жөнінде очерк жазып, суретін де басты.

Осы бір жағымды сөздердің ізі суымай жатып, бір күні Мәулен комсомол комитетінің отырысына шақырылды...

30

Сарыбеков Ғалым философқа тән, өзгерісі жоқ, қансыз кейіпті, көзіне мүйіз қара көзілдірік киіп жүретін қарапайым жігіт болатын. Сол көзілдірік кескініне әлдебір үлкендік реңкін берердей еді. Шыны әйнек үлкейтіп, өткірлендіріп көрсетер көзі, сағат бойы қозғалыссыз, үнсіз отырап мінезі қосылып, жаңағы бір құбылыстың бояуын қалыңдата түсетін. Ғалым көп сөзді білмейтін, мінезді студенттердің бірі болатын. Биязылық, бұйығылығы бар. Өзі көзілдірігін түзеп қондырып, кітапқа үңілген қалпы ұзақ сағаттар отырып қалар еді. Басқаға осыным көңілсіз-ау деуді де білмейді. «Кітап барда көңілсіз бола ма?» Бұл Ғалымның сан рет қайталап айтар сөзі.

Осылай өлшеусіз ұзақ отыру — оның денсаулығына да әсерін тигізе бастаған. Шалажансар көзі мен кітап қағазындай бозаң тартқан жадау келбетінде ұйқы, қимылсыз өткізген ұзақ түндердің көлеңкесі тұрар еді. Бір ретте жарымжан адамға да ұқсап қалатын. Суалыңқы тартқан жақ сүйегі, тарамысты етсіз саусақтары, бұлшық еті өспеген білектері осыны анықтайды. Соған қарамастан әлі күнге ең ақыры тымауға шағынып, дәрігер алдын көрген емес-ті. Жадаулығына қарамастан Ғалым кейпінде салғырттық, шаршаушылық, не бір көңілсіздік жоқ та, созылымы мол бір өмір бар. Ой мен тынышсыздық бар. Торалуы да, тойынуы да жоқ, өзіне өзі тынымсыз бір адам, әйтеуір.

Әлдебір ғылыми таластарда Ғалым мүлде өзгеріп те

кететін. Сырттай өзгермейді, іштей өзгереді. Жарқылдаған ойды, орынды цитаталармен жанданып көріктенген өзіндік ашық пікірді көресің. Соның бәрінде баяғы бір салмақ, орнықтылық жатады. Егер жұрт оның осы бір дәлелді сөздерін ілтипатқа алмай, теріске шығара бастаса, Ғалым өнештей бермейді. Қолайлы кілтенді тосып отырып қалады.

Оның үстіне ол жұртты бірін-бірі сырт көзге жоққа шығаратын екі қасиетімен, көп білетіндігі және сараң сөйлейтіндігімен өзіне тартатын еді.

Сарыбеков екінші курста-ақ көзге көрінген. Сол жылы Лениндік стипендияға ұсынылған. Келер жылы әдебиет үйірмесінің жетекшісі болды. Ал былтыр студенттердің ғылыми қоғамы құрылғанда көпшілік оны бір ауыздан сол қоғамның председателі етіп сайлады.

Содан бері жұмыс көбейді. Ғалым шағына берді. Денсаулығының нашарлығын айтты. Ақыры әдебиет үйірмесінің жұмысынан босатуды өтінді.

— Сонда өз орныңа қай студентті қолайлы көресің?— деп сұрады Дайыров одан.

Ғалым мүйіз көзілдірігінен терезе арқылы көрінген қысқы мұнарлы, төмен аспанға аумай қарап, тым ұзақ отырып қалды. Ерен дағдылы қимылмен түрегелді де, шапшаң жүре бастады.

— Менімше...— деп Сарыбеков мүдіре сөйледі,— айтқандайын осы Сымбат қалай болар екен?

— Атқара алар ма еді, тым ұялшақтау емес пе соның өзі?— деп Ерен іле сұрады.

— Иә, сонысы бар. Дегенмен атқаруға тиісті. Үйренер, ысылар.

«Иә, үйренеді, ысылады!» Қай бір істің болмасын игерілу тетігін ынталана іздейтін Еренге Ғалымның соңғы сөзі ұнап кетті. Шынында да әдебиет үйірмесін Сымбат неге басқара алмайды. Өзі ақын болады, өзі басқара алмайды, жоқ, дұрыс емес, істей алмаса өзінен көрсін. Осы ойға тоқыраған Дайыров сол пікірін алып партбюро секретарына кірді.

Викентий Викентьевич дағдылы күйінде екен. Шелді бетінде ашық көңілді шырай бар. Ұнатқан адамын езу тартып қарсы алатын әдеті еді. Сол шақта философқа тән жалпақ қайқы маңдайлы, сұйық шашты үлкен басы бірден көзге түсетін.

Добров Еренге де сол бір әкелік жылылығын көрсетіп

қарсы алды да, әлдебір ұмытқанын кенет есіне түсіргендей боп қолын көтере беріп тоқтап қалды. Содан соң алдындағы аударма календарьды ебетейсіз жуан саусақтарымен тым шайшаң аударып бастады.

— Әлгі... осында, бізде бір талант бар екен ғой... Осы уақытқа дейін маған неге айтпағаның?... Фамилиясы, е-е... жадымда қалмағанын...

«Ол кім болды екен?»— деп ойлады Ерен. Викентий Викентьевич календарьды аударыстыра берді.

— Ә, міне, Сымбат Асқаров! Өлең жазатыны рас па?

— Рас.

Викентий Викентьевич Еренге ақылды көзінің қиығымен қарап, ұнатпағандық, қанағаттанбағандық кейіп білдірді.

— Ал бұл жігіт жазған өлеңдерін неге жұрттан жасырады?

— Ұяңдығы болар,— деп Ерен салмақты жауап берді.

— Талантты мінез тұмшалап тұр десенші,— деді Добров. Даусында қарсылық бар. Дайыров онша көп қысыла да қойған жоқ. Кезегі келген шақта комсомол комитетінің Сымбат жайындағы ұйғарындысын айтып, Добровты ырза етіп, қуантып тастамақшы болып дайындалып отырды.

Добров аз кідірістен кейін қайта сөйледі:

— Жок, оның дәлел емес. Айыпты бұл жерде комсомол комитеті. Қатарыңнан жас талант шығады. Қалайша сені ол қуантпайды? Ал жағдайымен танысып көрдің бе?— Ереннен іле жауап бола қоймаған соң, ол тоқталған жоқ.— Міне, бұл сендерге ұнаспайды. Мүмкін Асқаровтың жазуына жер тарлық істеп жүрген шығар? Мүмкін қасындағылар оның талантына сенімсіздікпен қарайтын болар? Мүмкін өлеңдерін көрсетпейтіні осыдан шығар, а? Неге осының бәріне үңілмеске? Болмаса бізге келіп айтпасқа?

— Асқаров жайында комсомол комитетінің ұйғарындысы бар. Мен сізге сол жөнінде келіп едім,— деді Ерен дәл осы жерде.

Викентий Викентьевич Дайыровқа сұрана қарап, жұмсарып қалды.

— Біз оны әдебиет үйірмесінің жетекшісі етіп тағайындағымыз келеді,— деді Ерен Добровқа тура қарап.

Комсомол комитетінің секретары күтіп отырғандай

Викентий Викентьевич оқыс қуана қоймады. Салқын кейіппен, сәл ғана ойланып қалды. Содан соң:

— Өз өлеңін жария етуден бастартатын адам үйірме жұмысын қалай жүргізе алады?— деп сұрады.

— Ынтасы болса жүргізуге тиісті, Викентий Викентьевич.

— Жоқ, ол дұрыс болмайды, басшылық деген сөзде мән көп. Басшы ұйымдастыру жағынан да, идеялық жағынан да басқара алса басшы бола алады. Асқаров жақсы талант шығар-ақ, бірақ онда ұйымдастырушылық жағы жетіспейді,— деп қорытты өз ойын Викентий Викентьевич.— Ең алдымен оны сол үйірменің белсенді мүшесі етіп шығару керек. Содан кейін...

— Онда кімді тағайындаймыз?— деп сұрады сасқалақтаңқырап қалған Ерен.

Добров езу тартып күлді:

— Кімі барын комсомол комитеті жақсырақ білуге тиісті.

Ерен ретті адамды іздей бастады.

Дайыровтың қолайсызданып отырғанын аңғарған профессор оны қыстамады. Түрегелді де, қасына барды.

— Аанада Жандосов деген студентті жиі айта беруші едің ғой. «Жақсы үгітші... көп оқиды... ынталы... логикасы күшті... сынға қабілеті бар...» Бұл комсомол комитетінің мінездемесі емес пе еді?

«Иә, Мәулен ең қолайлы кандидатура. Күнде көрісіп, сөйлесіп жүрген Мәулен неғып ойға келмеген?»— деп Ерен өзіне өзі ренжіңкіреп қалды.

— Менің ойымша сол Жандосов дұрыс болады.

— Мен де солай ойлаймын,— деді Ерен.

Викентий Викентьевич өзінің барынша толық, етженді ауыр денесімен Еренге бұрылды да:

— Жалғыз-ақ жұмысына қолма-қол көмек беру керек. Көбімізге тән бізде бір ауру бар. Орны туралы ойлаймыз да, жұмысын ұмытып кетеміз. Бұл тез көтеру де, тез құлату деген сөз. Орынды да, жұмысты да қойып, адам туралы ойлау керек.

Осы шақта Добровтың бір өзі Еренге жеке бір университет сияктанып кетті. Ерен енді бір үлкен мектептен өткендей.

Еренді жылы шыраймен ұзатып салған Добров: «Келешекте үлкен адам шығады»— деп күбірледі де, бұрынғы жұмысына ойысты....

Әнеүгі күннен кейін Манаптың басына жалғыздық келіп түсті. Құдды бір қылмысты адамдай, жасағанға жазып қалды. Жұрт көзіне де көріне алмады. Бұрынғы жолдастардың бәрі де теріс айналып кеткендей. Екі студент әңгімелесіп тұрса дәл осы Балғабаевты сатылғыш деп сөгіп, жамандап тұрғандай көрінеді бұған.

Бірде ол Гүлшатқа барып еді, Зада екеуі әлдебірдеме жайында қызу әңгімелесіп отыр екен. Манапты көріп басыла қалды. Мұның сәлемін де салқын ғана алды. Неге келгенін де сұрамады. Әрине Манапты сөз етпегенде кімді сөз етіп отыр дейсің.

Ендігі бір жақын адам Инеш қана сияқты. Манап сол үйге барды. Былғарымен қапталған қара есіктің алдында ұзақ тұрды. Тайыншадай бір қызыл көз ит шынжырын үзіп кете жаздап абалай берді. «Неге келдің, жаныңның барында тайып тұр!»— деп абалағандай. Манап көңіліне бұл да бір жаман сезім ауыртпалығын салып жатыр.

Есік ашылды. Қара көзі күлімдеп Инеш тұр.

— Ой, Манап, Қайдан келіп қалдың?! Үйге кір. «Шіркін, қыздың төресі Инеш қой!»

Инеш өзінің ып-ыстық кішкене қолымен Манаптың қолынан қысып ұстады да, өз бөлмесіне алып кірді. Стол басында қонқақ мұрын, ұзын шаш бір жігіт отыр.

— Мәулен, танысып қой. Біздің жолдас, Манап Балғабаев,— деді Инеш.

Мәулен езу тартты. Біреуді ажуа етердегі мұның аумаған өз күлкісі сияқты.

— М-м... Балғабаев деген жолдас сіз бе? Естуім бар,— деп мырс етті ол.

Талай рет бір шатырдың ішінде түнеп, Алмалыға бірге шыққан көңілдес болып кеткен Мәуленнің мына сөзіне Манап түсінбей қалды.

«Е, Гүлшат бұған да айтқан екен ғой. Белгіұловқа сатылып кетті деді ме, құдай білсін». Манап қысыла отырды. Әңгімені неден бастарын да білмей отыр. Қолы мұндай ұзын болар ма! Тізесіне қойды, төмен түсірді. Кеудесіне апарды. Сыйғыза алмады. Мәулен енді үндемеген қалпы, салқын қалды. Инеш болса бәйек болып жатыр. Хал-жағдайын сұрады. Жақында Белгіұлов жүргізген арнаулы курстан емтихан болушы еді, соған дайындығын сұрады.

Емтихан!.. Емтихан демекші, Манапқа бір ой келе кетті:

— Инеш, мына Белгіғұлов жүргізетін арнаулы курс жайында қандай материалдар бар сенде? Соны сұрайын деп келіп едім.

Ие, Манап сол үшін келді ғой. Бірақ мұның да қисыны болмады. Ол жөнінде Инеште кітап болмай шықты.

Манап кетуге айналды. Инеш те оның кеткенін жақсы көріп отыр екен. Манадан бері елпілдеп жүрсе де кетпе, отыр деген жоқ.

— Жақсы,— деп лып етіп түрегелді. Содан кейін есікке дейін шығарып салды.

— Айтпақшы, Манап, осында Майқан телефон соқты. Сені сұрады. Маған жолықсын деді.

«Жолықсын деді! Неге іздеді екен ол мені?»— Манап ойланып қалды.

— Манап, неге көңілсізсің,— деп сұрады Инеш.

— Жай...

Инештің кішкене жүзіне кірбен жүгірді:

— Несіне сол Бозжановқа қарсы сөйледің осы?!

Манап ештеңе де деген жоқ. Сыртқа шықты.

«Неге жолықсын» деді екен?

Белгіғұловтың үйіне барды. Ұзақ тұрып есік қақты. Ешбір дыбыс жоқ. «Мүмкін кафедрада отырған болар»— деп ойлады ол. Майқан онда да жоқ болып шықты.

Манап тағы да сыртқа шықты. «Несіне сол Бозжановқа қарсы сөйледің осы?!» Құлағына Инеш айтқан сөз келді: «Манап, жақсы сөйледің, тіпті жақсы сөйледің. Мен қолшапалақтап жібере жаздап зорға отырдым».

«Шіркін, Инеш те бір қызық адам ғой!»

Манап университетке келді. Белгіғұлов емтихан алып жатқан аудиторияның алдында бір топ студент тұр екен. Балғабаевты көріп жарыла берді.

— Кір, кір, Манап. Сен болмасаң біз құлап қаламыз ба деп қорқып тұрмыз.

Манап тартынып қалды.

— Тартынба, Манап, несіне қорқасың, кір. Белгіғұлов досың емес пе?— деді биік прическалы Зада шіңкілдек даусымен.

— Ау, жолдастар, сендердің бұларын қалай?

— Түк те қалайы жоқ!— деп қойды Гүлшат.

— Қойыңдар, Белгіғұлов естіп отыр ғой. Ұят болады,— деді бір студент.

— Құламаудың оңай жолы бар,— деді тағы бір

студент қулана сөйлеп.— Ақырын басып, міне бүйтіп, былай етіп, Белгіғұловтың алдына барамын. Содан соң, Мақа, сіз былай дегенсіз, алай дегенсіз. Сіздің кандидаттық еңбегіңізде былай делінген. Ал Бозжановтың диссертациясы деген немене, түсінбеймін. Міне, сол кезде... (енді ол Белгіғұловтың даусына салып) , «Әкел зачетқанды. Жақсы жігітсің». Сонсоң бүйтіп шығып жүре беремін. Жұрт ду күлді. Манап қызарып кетті. Студент дәл мұның өзін келемеждеп тұрған сияқты.

— Ал онда кіре ғой.

Жаңағы студенттің түсі бұзыла берді.

— Алла сақтасын. Мен кейінірек... Мына Манал кірсін.

Сол кезде аудиторияның есігі ашылды. Ассистент әйел шықты.

— Ал, кәне, бес адам кіріндер.

Манап сол адамның арасында қалып қойды, келіп билет алды. Кейін қараса Гүлшат пен Зада да осында екен.

Белгіғұловтың даусы естілді:

— Ал, кәне, Балғабаев, сөйлей баста.

— Кішкене ойланып алсам ба деп...

Белгіғұлов үндеген жоқ. Манап столға барып отырды. Қағаз алып жазып беріп еді, тағы да Белгіғұловтың даусы шықты.

— Кім шығады, кәне?

Өзі тура Манапқа қарап тұр.

— Неге қарайсың, Балғабаев? Сөйлейсің бе?

«Сөйлесем сөйлейінші». Манап стол басына келді.

— Селекцияда инцухтың үлкен мәні бар. Әдетте бір түрді будандастыра берсе, біраз жылдан кейін азып кетеді. Сол себепті арасы жақын түрлерді шабыстыра будандастырып отырады. Ал бұл жағдайда түр бастапқы қасиетін жойып, жаңа бір түрге айналып кетуі мүмкін. Міне, осы ретте инцухты...

Белгіғұлов бетін тыржитты. Қанағаттанбаған кейіп білдірді.

— Жақсы, Мичурин не деп еді? Ламарк ше?

Манап ойланып қалды. Сұрақ жалпылама қойылған сияқты. Содан кейін Мичуриннің өмірбаянынан бастады. Белгіғұлов шынашағын шошайтты.

— Бір сөзбен айтқанда?..

Манап Белгіғұловтың пиғылын түсіне алмады. «Осы кісі не қыл деп тұр?»— деп кейіп қалды.

— Бір сөзбен айтқанда Мичуриннің айтқандары көп қой. Қай мәселеге тоқтал дейсіз?

Белгіғұлов күлді.

— Оқымапсың ғой. Кейін дайындалып кел.

— Жоқ, Мақа, мен оқып, дайындалып...

Белгіғұлов оның сөзін бөліп жіберді.

— Кейін кел. Кейін дайындалып кел.

Манап теріс айналды. Заданың көзі шарасынан шығып кеткен. Гүлшаттың жүзінде де бір аяушылық бар секілді. Есік алдында қамалып тұрған жұрт «не алдың?»— деп шу ете түсті. Манап үндемеді. Жүре берді.

— Әрине, бес алған шығар,— деген дауыс естілді. Сыртқа шығар беттегі есік алдына келді. Оқшауырақ тұрған бір орындыққа барып отырды. «Апырау, бұл Белгіғұловқа не болған? Біліп тұрған сұрағымды білмейсің деді-ау».

Есіктен Добров пен Бозжанов кірді. Манап сасып қалды. «Көрмей өтсе жақсы болар еді». Екеуі сөйлескен қалпында өте берді. Жоқ, Бозжанов тұрып қалды. Сәл езу тартты. Сұқ саусағын сілтеді:

— Ә, дезертир жолдас, амансың ба?

Добров қарқылдап күлді.

— Дезертирдің де жолдасы бола ма екен!?

Бозжанов та күліп жатыр.

— Ие, хал қалай, бала?

— Жақсы...

— Неге хабарласпай кеттің?

Манап үндемеді.

— Сен, бала, қысылма жоқтан өзгеге. Өзіндік пікірің болғаны, оны тайынбай ортаға салғаның тым жақсы. Давай келіп тұр,— деді Кәрім.— Озыңқырап кеткен Добровты қуып жетейін деп қаттырақ басып барады.

Манап Бозжановтың тез кеткеніне қатты қуанды. «Дегенмен Кәрім кесек жігіт қой. Көңіліне де алмаған. Өзіндік пікірді тайынбай ортаға салғаның...» Манаптың, сары өңіне бүрк етіп қан ойнап шыға келді. «Е, Манап, не істедің сен?» «Япыр-ау, осы Белгіғұлов неге құлатып жіберді мені? Кейін дайындалып кел деп күлгені несі?» Оның алдында «маған жолықсын» дегенде не айтпақ болды екен? Түгіне түсінбейді. «Дегенмен Майқан өзгермелі өзімшіл адам болып шықты ғой. Қайдан сол Белгіғұловпен байланыса қалып еді? Айтпақшы сол байланыстың өзі неден басталды осы?

Ие, ол былай болатын:

...Сұрғылт қабырғалы кең бөлменің іші толғап хайуандар мен құс, жәндіктер. Бәрі де оқыс бір дыбыстан үрке жөнелердей кейіпте мелшиіп қалған. Мұнда тарихтан арғы заманда әлі адам ізі түспеген есіз жер сауырын мекендеген ихтиозабр сияқты таңғажайып алып жәндіктер де, кешегі бір жылдарда замандастарымыз өз қолымен жасап шығарған жаңа порода — леггорн тауығы да бар. Солардың бәрі де тыныштықта, үнсіз, қимылсыз тұр. Абажурлы үлкен лампа жұмсақ, айқын нұр төгеді.

Манап Балғабаев бүгін осы хайуанаттар анатомиясы кабинетінде оңаша отырып қалып еді. Қабырға сағаты тырс-тырс соғады. Уақыт түн тереңіне қарай жылжыған сайын дәліздегі шу, аяқ дыбыстары да сирей бастаған. Тек қана анда-санда біз өкше туфлилердің еденге соғылған тырс-тырсы мен үлкен етіктердің тарпылы жақыннан естіледі де, алыстап, дәліздің басына қарай барып семеді. Манап кітабын ортасынан ашқан қалпы, әлдебір жәндіктің қан айналыс жолдарын көрсететін плакатқа келіп үңіле беріп еді. Арғы вестибюль жақтан біртіндеп шыққан аяқ тарпылы айқындала беріп, осы кабинеттің алдында тынды. Ақырын ғана есік ашылды да, әуелі қобыраған қара шаш, содан кейін үлкен қара көзілдірік көрінді.

— Ау, Балғабаевпысың?— деді галстугі сәл төмен сырғанап кеткен Белгіұлов оған жақындай беріп.— Дұрыс... дұрыс... оқы. Жақсы оқы. Студент деген осылай болуға керек. Сен өзің үміт ақтар жақсы студентсің. Мұндай мақтауы аралас қоштау сөзге Манап қысылыңқырап қалды. Әманда салқын жүретін Белгіұловтың енді мұндай жылы сөздерді мырзалықпен жұмсап тұрған мәнісін де түсіне алмады.

— Оқымасақ дұрыс бола ма! Ертең емтиханда не құлатасыз, не ұялтасыз ғой,— деді ол жіңішке қысық көзін сәл күлімдетіп.

Белгіұлов қарқылдай күлді де, арқасынан қақты.

— Жарайсың, Балғабаев, жарайсың. Сен сияқты студенті бар университетке ұят келмейді.— Майқан шылым тартты. Түтінін лекіте үрлеңкіреп жіберді. Манап мұрнына әлдебір ащы, қоңырсық иіс келді. «Ә, көтеріңкіреп алған екенсіз ғой»— деп ойлады ол.

Белгіұлов түрегелді.

— Ал, сау бол, шырақ. Оқы, оқы. Мен кетейін, кедергі жасамайын саған.

Ол тағы да жалғыз қалды.

«Сен сияқты студенті бар университет жарым болмайды». Манап жымиып күліп қойды. Сондай жағымды сөз. «Сау адамның ойындағысы мастың тілінде деуші еді». Расы ғой.

Содан кейін... Ие, содан кейін ол Белгіұловпен кітап магазинінің алдында кездесті. Майқанның қолында екі үлкен бума бар. Зорға көтеріп барады. Манап оны қуып жетті.

— Мақа, бірін маған беріңіз. Алып барысайын,— деді. Белгіұлов қуанып кетті.

— Ой, айналайын, жақсы болды ғой. Рақмет көмегіңе.

Екеуі әңгімелесе отырып Майқан үйінің алдына келді

— Ал, сау болыңыз,— деді Балғабаев.

Белгіұлов оған сондай бір жылылықпен қарады.

— Жоқ, жолдас. Енді үйге кіресің.

Манап қарсы болмады.

Ең алдымен олар Майқанның кабинетіне өтті. Әуелі студент көзіне түскен нәрсе кітап болды. Жағалай шкаф. Соның бәрінде де кітаптар. Манаптың Кәрім үйінде де болғаны бар еді. Мына кітаптар одан да көп сияқты.

Белгіұлов бумаларды ағытты. Әр шкафтың бос жерін сығалап қарап жүріп кітаптармен толтырды. Содан кейін Манапты асханаға алып барды. Қабырғалардың бәріне кілем ілінген. «Ой, қандай байлық десеңші!»

Майқанның өзіне ұқсас бір қартаң әйел столға тағам әкеп қоя бастады. Тоңазытылған қазы мен құс еті де бар. Бір жерде қант себілген лимон да тұр.

— Біздің Манап Балғабаев деген студентіміз. Көп үміт күтіп жүрген тәуір студент,— деді ол өзіне ұқсас әйелге. «Белгіұлов бойдақ деуші еді. Мынау апасы болар» деп ойлады ол.

Сыртында «двин» деген жазуы бар күрең-кошқыл ішімдік те келіп орнады. Оймақтай-оймақтай рюмкалар да келді. «Баланың ойыншығы сияқты екен... Үлкендерін неге әкеп қоймайды?» Содан кейін Манаптың есіне өз елінде айтатын «қырық оймақ арақ ішкен адам мас болады» деген сөз түсті. «Әлде әдейі мас етіп тастағысы келіп отыр ма?» «Жә, қойшы, арақ емес, қызыл көрінеді ғой».

— Ал кәне, сенің университетті табысты бітіріп шығуың үшін көтеріп қояйық,— деді Майқан.

Манап рюмканы алып ұсына берді.

— Жоқ, бүйірінен ұстама рюмканың. Сирағынан ұста.

Манап рюмканың сирағынан ұстады.

— Ие, сөйтіп... ал, кәне!

Рюмкалар сыңғыр етті. Кішкене қоңырау үніндей. «Ой, ғажап, шынында да осындай үн шығады екен-ау»— деп таңданды Манап. Көтеріп тастады. Қалт тұрып қалды. Тұншығып кеткендей. Бір кесек от өңешін өртеп әрі жылжып барады.

— Ана шекер сепкен лимоннан алып жібер, жақсы болады,— деді Майқан.

Манап лимонның бір кесіндісін алды. Тағы да ғажап. Жаңағы өрт жалынын су сепкендей басып, бұл да әрі кетіп барады. «Ой, қызық-ай! Қызылдың да осындай ащысы болады екен? Әлде түсін өзгертіп қойған спирт пе?»

Құстың бір санын түгелдей ұстап, кесек жерінен қапсыра тістеп жатқан Майқан:

— Лимон коньякқа мың да бір табылмайтын басытқы,— деп күліп қойды.

«Е, коньяк дегені осы екен ғой»— деп ойлады Манап. Маңдайынан тер бұрқ ете түсті.

— Ау, Манап, сен қысылма. Ал мына тамақтан. Ойда жоқта кездесіп қалдың. Барымыз осы болып жатыр,— деді Белгіұлов. Содан кейін тағы да коньяк құйды. Күле сөйледі:

— Ал мынаны менің денсаулығым үшін ішейік. Манап дағдысынан шапшаңдау қимыл жасап рюмка соғыстырды. Дағдысынан қаттырақ сөйледі.

— О, сіздің денсаулығыңыз үшін!

Содан кейін денесі бір түрлі рахатқа батты. Дүниенің бәрі түсін өзгертіп құбылып кеткендей. Жағалай қызыл кілемдер. Қызыл абажурлы электр шамы. Майқанға қарап еді, айрықша бір нұрланып, күле сөйлеп отыр. Дауысы қандай жақсы. Жас баланы уатқан әже әлдіндей. Жан дүниенді тербетіп ерітіп барады.

— Ал кәне!— деген дауысты естіді ол тағы да. Манап алдына қарады. Қып-қызыл боп кілем тұр. Жоқ, қызыл күрең қол тұр созылып. Сол қолдың басында қызыл күрең бір түйін бар. Манап езуін жая күлді. Құлағына әдемі бір қоңырау үні келді де: «дың-ң-ң-ң...» деп ұзақ тұрып қалды. Жып-жылы болып ішіне қарай тағы бір ғажап бірдеме кетіп барады, кетіп барады... өзі қып-қызыл, өзі қозғалады. Жоқ, қызыл емес, әне бір жері аппақ. Өзінде біреу отыр ма қалай. Ие, ие, біреу отыр. Тікірей-

ген шашы бар. Танауы жоғары қарай көтеріліп, делдиіп кеткен. Қалың ерні ыржияды, айқыш-ұйқыш ақ тістері көрінеді. Басы қисайып, көзі кілмиіп барады. Көзі неге кілмиеді? Манап тесіле қарады да қарқылдап күлді. Айнадағы өз суреті екен. Енді бірде Манаптың алдынан жаңағы өз бейнесі сырғанап кетті, жоқ, қалқып барады, қалқып барады. «Ой, қандай жақсы!» Манап көзін жұмды...

Манап оянып кетті. Айнала шынылы шкаф. Шкаф толған кітап. Гүлді мұхарама ілінген үлкен терезеден күн сәулесі түсіп тұр. Жым-жырт. Бір дыбыс жоқ. «Ой, ғажап! Мен қайда келіп қалғанмын?»

Манап жан-жағына қарады. Бұл Белгіғұловтың кабинеті екені сонда ғана есіне түсті. Бойында бір сергектік бар. Ақыл-ойы ап-айқын. Ол түрегелді, жуынды, киінді. Асханаға барды. Үй ішінде тірі жан жоқ. Стол үстінде түндегі ішкен коньяктың бос шынысы тұр. Манап қолына алды... «Двин. Выдержка — 12 лет. Крепость 50°».

— Ой, ой! Елу градус!— деп Манап қарқылдай күлді.— Елу градус болса бағасы да біраз бар шығар. Қайтадан жазу столына келді. Белгіғұлов оған: «Манап! Мен университетке кеттім. Ұйқың қансын деп оятпадым. Тұрған соң шай іш. Апай бәрін де дайындап кетті. Егер шығатын болсаң, өзі іштен жабылатын есік. Қаттырақ сермеп жаба сал. Мына кітап саған тартуым. Майқан»,— деген қағаз қалдырып кетіпті.

Манап әдемі мұқабалы кітапты алды. «Мутация коры». Соның астында тағы да таныс жазу: «Қадірлі Манапқа! Ұстазы Майқаннай».

Манаптың кеудесін қуаныш кернеді. «Ой, білмей жүр екенбіз ғой. Майқан қандай қасиетті адам!»— деп дауыстады.

Балғабаев пен Белгіғұлов достығы осылай басталды, Манап барғыштай беретін болды. Бір демалыс күні Белгіғұлов оны таудағы санаторийға да апарды. Биллиард ойнауды үйретті. Тағы бірде ол Майқанмен бірге балық аулаймыз деп Ілеге де барды. Қыстыгүні, құралы жоқ адамға не қылған балық! Бірақ Манап коньяк ішті. Жер көрді. Бір жасап қайтты.

Тағы бірде Белгіғұлов Балғабаевты үйіне өзі алып барды. Гардеробтан су жаңа костюмін алып шықты.

— Манап, мына костюмды өзіме арнап тіккізіп едім. Байқамаппын, тар болып шықты. Сатып аласың ба?— деп сұрады.

Манап керемет қызығып кетті. Бірақ қымбат бағалы костюм алатын ақшасы қайда оның? Үндемеді. Шұқылап көре берумен болды.

Белгіұлов соны сезген болса керек:

— Сен ақшасына қысылмай-ақ қой. Кейін тауып берерсің,— деді.

Кедей студентке бір тамаша ой келді: «Ал егер ай сайын стипендиядан жырып алып, төлеп отырса!..» Манап қуанып кетті: «Бес-алты айға өйтіп-бүйтіп шығармын». Ол костюмды алып жатақханаға мақтана келді.

Студенттер де көтермелеп жатыр.

— Шетелдік бостон болса керек.

Ай бітті. Манап Белгіұловқа мүшелік жарнасын апарды. Майқан үндемей отырып қалды. Ренжігені арасы алыстап кеткен жұқа қабағынан белгілі.

— Жарайды. Егер маңдайыңа бір костюм сыймаса, әкеп таста.

— Мақа, мен өтеле берсін деп...— деп күмілжіді Манап. Майқан жылы рай берді.

— Баласың әлі! Мен сол костюмның ақшасына қарап қалды ғой дейсің бе? Саспа. Жігіт болсаң, кейін қызметке тұрғанда бір әкеп тастарсың.

«Алтын сөз. Қандай мырза, қандай жақсы адам!» Ал сол жақсы Белгіұлов неге енді бүйтіп өзгере қалды? Манаптың жүрегі мұздап кетті. Кенет қасына Гүлшат келіп отырды. Көптен бері теріс қарап, салқын жүрген Гүлшат жүзінде манағы бір аяушылығы бар. «Ай, Гүлшат-ай, адам жанын түсінесің ғой, сен!»

— Белгіұлов саған неге өшігіп алған? Не жазып едің?

— Білмеймін...

— Сондай үлкен адам. Тіпті тыңдаудың өзі қолайсыз болды,— деп мүдірді Гүлшат.

Манап елеңдеп қалды.

— Майқанды айтамын...

— Ие?..

— Біз емтихан тапсырып отырғанда сені жамандай сөйледі. «Оқымайды. Құр білгішсінеді»,— деді. «Анада Бозжанов диссертация қорғағанда да сөйлеп жатыр білгішсініп. Жоба болсайшы бір өзінде»,— деді. Гүлшат Ма-

напка сондай бір мүләйім қарады.— Кешір, Манап. Біз сені Белгіғұловтың айдап салуымен сөйледі деп жүретінбіз.

— Белгіғұлов рас солай деді ме?

— Рас айтам, құдай ақына, бір қоспасы жоқ. Ал біз сені бекерге жазғырып жүріппіз. Тіпті олай емес екен ғой. Зада екеуміздің жаңа көзіміз жетті.

— Ол иттің баласын ба! Оған мен... ол мырт-мерезге ме!— Манап тұтығып қалды. Өкпесі аузына келді. Гүлшат шошып кетті.

— Манап, саған не болған?

Манап көпке дейін үнсіз отырды. Содан кейін Гүлшаттың қолынан ұстады да өзіне тартты.

— Гүлшат, бір сыр бар. Айтайын ба?

— Ие, ол не сыр?

— Жоқ; айтуым керек. Бәрібір мені азаптап бітеді ол.

— Айтатын болсаң бәлденбей айтсаңшы,— деп Гүлшат шыдамсызданып қалды.

Манап оған тура қарады. Кішкене көзінде шын ашу бар.

— Білесің бе, Гүлшат? Мен сол Белгіғұловтың үгітімен Бозжановқа қарсы шықтым. Ол мені, мен сияқтыларды айдап салып, өзі тасада қалды.

Гүлшат үндемей төмен қарап отыр.

— Білесің бе, былай болды: Белгіғұлов мені бір күні үйіне шақырды. Мен кешігіңкіреп бардым. Үйі толған қонақ. Әңгімелері Бозжанов екен. Жамандап жатыр.

— Өзіміздің студент,— деп таныстырды ол мені қонақтарына. Енді аңғарып отырмын. «Бізді жақтайды» дегені екен онысы. Жұрт Бозжановты жамандай берді. Ал Белгіғұлов болса, үндемей отыр. Бір заманда ол тура қарап: «Бұл пікірге сен қалай қарайсың?»— деп сұрады. Мен үндей алмай қалдым.

— Дұрыс емес пе мына жолдастардың айтып отырғаны?

Мен ойланбастан «ие, дұрыс» деппін. «Олай болса сөйлейсің. Сендей күнімізде академикпен де алысқанбыз». Мен сөйтіп сөйлеп бердім. Енді байқап отырмын. Соның бәрі Белгіғұловтың тобы екен. Мен мұны Добровқа барып айтамын.

Бұрын қатарда жүрген Манап, енді Гүлшатқа сондай бір бейшара сияқты болып кетті.

Арада біраз күн өтті. Манап университетте ойда жоқта Белгіұловты кездестірді. Майқан оны оңаша бір бөлмеге алып барды. Зачеткасын сұрап алды да, сұрамастан баға қойып берді. Содан кейін оған ашумен қарады.

— Сен немене, жер-көкті дүрліктіріп жүргенің? Бозжановқа қарсы сөйле деп қашан саған костюм беріп едім? Манап үндемеді.

— Сенің кім екенінді түсінбеймін,— деді Майқан тағы да.

— Біліп тұрған сабақтан не себепті құлатқаныңызды мен де түсінбеймін. Не себепті жамандағаныңызды да түсінбеймін.

Белгіұлов ызалана күлді.

— Бейшара! Біле білсең ол сен үшін болатын. Есік алдында не деп тұрды сонда басқалар. «Белгіұлов досың, бар, кір. Сұрақсыз қойып береді...» Сол қулықты да білмегенің ғой.

Манап күнәлі түрде Майқанға қарады:

— Ой, Мақа, мен тіпті ойыма келмепті. Мақа, олай болса, кешіре көріңіз.

Белгіұлов оған күле қарады. Ашу күлкісі.

— Енді қайтып қарамды көрме. Дорақсын.

Майқан есікті сарт еткізіп ашты да шығып кетті.

32

Уәделі уақытынан Мәулен кешігіп келді. Сыртқы есік жабық екен. Сәл тұрып қалды. Көңілді шу үйден мол естіледі. Дабырласып сөйлескен, күліскен адам шуы. Толқымалы, жіңішке бір ән сазын көтерген пианино даусы сол шудан жырыла шығып барып, созыла тоқтады. Жұрт дүрліге қол ұрды. Адам даусы қат-қабаттасып, соншалықты бір мағынасыздықпен келіп жатыр. Кедір-бұдыр, жуанды-жіңішкелі, жоғары-төмен ырғақты қалың үрдіс дыбыс. Бұлардың бәрі де үй ішінің көңілділігін аңғартады.

Мәулен өзінің осынша кеш келуін орынсыз санап, бір есепті кетіп қалғандай жайда еді. Кнопкаға қолын апарған қалпы сәл тұрды. Қоңырау даусы ойлаусыз жерден кенет шығып кеткеніне өзі де танданып қалды. Күтініп тұрғандай-ақ есік ашылды. Үйде әдемі бір иіс бар. Мұрын қытықтарлық шәрдәрі дәмді тамақ иісі.

Адам шуы мол естілген бөлме есігі ақырын ашылды

да, ар жағынан Инеш көрінді. Асыға басып осылай қарай келді. Үстіндегі мәжері қолға айқын білінер көкала ұзын көйлек онсыз да жіңішке белін қынай түскен. Бұрынғыдан бойшаң, сұңғақты болып көзге көрінеді. Келбеті жаңғыра жасаңғыраған. Асықпай қонақтаған ашық күлкі бар. Сонысы Мәуленнің келуімен байланысты айқындала берді. Өзі кекесіні де, қуанышы да аралас бір әуесмен сөйледі.

— Неге кешіктің? Осының да дұрыстыққа жата ма? Тағы бір дәлелді жолшыбай ойлаған боларсың? Мұның не? Қонаққа осылай келе ме екен? Жақсы киініп келмейтін бе еді?

— Түстен кейін көпшілік кітапханасына барып едім, Чернышевский диссертациясының қызығымен отырып қалыппын. Кешіре гөр. Кешігіп те, дайындалмай да келуім қолайсыз ғой, қайтып кетсем қалай болар еді?

— Кешірілмейсің де, кетпейсің де,— деп Инеш көзінің аласын ұлғайта күле қарады да, Мәуленді шешіндіре бастады. Әлде бір конфета иісі аралас шыққан тәтті ыстық демі Мәуленнің суық бетіне тиіп қытықтайды. Осыдан кейін Инеш оның мойнынан ұстап өзіне еңкейтіп, құлағына бірдеме сыбырлап күлді. Мәулен онша көп мән бере қоймағандай. Манадан бері артына ұстап тұрған газет буманы сонша бір олақтықпен ұсынды.

— Не деуші еді? Ну, туған күніңмен...— деп Инештің қолын қысты.

Ол шыңғырып қалды.

— Не болды?

Инеш ақ марлімен ораулы оң қолының шынашағын бауырына тартып ұстап ауырсынып тұр.

— Қолыңа не болған?

— Күйдіріп алдым. Мәйнама бүгін көмек бермекші болып кір өтектей бастап едім, тұтқасы қолымнан сусып кеткені...— Инеш қолын біраз сілкіңкіреп тұрды да, ашусыз ауырсынған кейіппен күле қарады.— Осы үшін кешіккен екенсің ғой, жүр енді тезірек.

Бұл бөлме кіші-гірім залдай болатын. Осындай көңілді кеш, жиындарға арналған бөлме. Соғыстан бұрын Сабырдың бар кезінде сатып алынған сары пианино да осында тұратын. Демалыс күндері Инештің жолдастары келіп көңіл көтерісіп билейтін.

Енді соған біраз жұрт жиналған. Бөлменің ұзын бойына қойылған столдың екі жағы кең орналасқан халық. Стол үсті ала-құла бай. Ақ фарфордан жасалған біркелкі

тайпақ балық ыдыстарға салынған шұжық, тоңазытылған қазылар. Әр түрлі ащы басытқылар да бар. Қуырған картофель, тұздалған қиярлар, қызыл-жасыл қағазды шоколад-конфеталар, торт, винегрет, піскен алмалар аш көзді өзіне тартады.

Инеш еркін басып, дауыстап күле сөйлеп, столдың өзі отырған басына әкеп Мәуленді отырғызды. Дуласқан жұрт ең әуелі бұлардың келгенін аңдамай қалды.

Инеш өзінің жіңішке даусымен қатты сөйледі.

— Кешігіп келген адамға қандай жаза?..

Уақыттың өз тәртібімен қыза түсіп, ілгері жүріп бара жатқан осы үй ішіндегі кішкене бөлшегі бір сәтке тоқтап қалғандай болды. Ала-құла өз сәні, өз талғауымен киінген көп жұрттың көңіл көзі осылай ауды. Мәулен бұл арада аздап қысылыңқырайды. Өзін осы ортаға жатсынған адамша жөтеліп, қызарақтайды. Жанынан қол орамалын да іздеп таба алмады, пальтосының қалтасында қалған. Отырғандардың көбін танымайды да. Танитындары — университет студенттері. Олардан Гүлшат Аманова, Сымбат, Манап, Мұздарапов бар. Тағы Мәулен фамилиясын білмейтін екі-үш таныс студенттер де отыр.

— Бағымның майдандас жолдасы, қазір университетте оқиды,— деп Инеш енді таныстыра сөйледі.

— Кеш келгені үшін мол етіп шарап құю керек,— деп Мұздарапов жұрттан бұрын сөйлеп ұсыныс жасады.

— Дұрысс... мол-мол шарап құй, Инеш.

Сөйткенше болмады оның алдына ұзын, әрі ішті көк хрусталь рюмкаға құйылған қара күрең шарап та келіп орнады. Мәулен енді әлгі бір минуттық қысылушылықтан арылып та болған. Қарсылық жасамады, айыптылығын мойындай берді. Өзінше бір ептілікпен баяу созыла тұрып, рюмканы қолына алды.

— Штрафын салған соң, бірауыз сөзін де қиятын болар?

— Жоқ, ішіп алып сөйле.

— Қазір сөйлесін.

— Бәріміз де Инеш қуанышына жиналып отырмыз ғой...— деп Мұздарапов шапшаң сөйлеп Мәуленді толықтыра түсті.— Инеште қуаныш екеу. Бұл күні ол дүниеге келді, дәл бүгін ғылым дүниесіне де шықты. Қыс бойы еңбек еткен мақаласының «Ғылыми запискаға» басылғанын көрген шығарсың?

Отырғандардың кейбіреулері таңырқасып қалды.

— Солай ма?

Инеш төмен қарап сәл қызара түсіп үнсіз отыр.

— Майқан тікелей басшылық етті, ә?— деп Мұзда-
рапов Инеш жаққа бұрылды.— Жұрттың айтуынша ға-
жап адам көрінеді ғой өзі, жастар үшін, ғылым үшін белі
қайысатын.

— Белі қайысатыны рас,— деп Гүлшат оның сөзін
әуелі қуаттағандай болды.— Белгіұлов жастар үшін көп
еңбек сіңіріп келеді. Торғай ма, тоқылдақ па? Не шай-
қары белгісіз, бірақ.

Жұрт ду күлісіп алды. Манаптың сары өңіне неге еке-
ні белгісіз дулап қан тепті.

— Жұмыртқа табыла берсе, Белгіұлов шайқай бе-
руден жалықпас-ты. Бірақ соған шірік жұмыртқа болма-
са сау жұмыртқа табыла да бермес,— деп бір студент те-
реңдетіп әкетті. Сөзін қасақана Манапқа қадап отыр-
ғандай. Жаңағы бір асқақ құбылыс Инеш жүзінен ұшып
кеткендей. Аздап жеңіл күрсініп, бұл сөзді ұнатынқыра-
май қалды.

Мәулен сол рюмка ұстаған қалпы, сөзін бастай бере
тұрып қалған...

Оң қанатта офицер формалы жігіттің жанында отыр-
ған қоңыр жүзді, үлкен бұғақты әйел ашық, айқын мі-
незділігін көрсетіп, сөзге араласты.

— Қойындар, бізге таныс емес өз араларындағы бір-
демені. Мына жігітке сөз беріп, тыңдамай қоюларың не
қызулық, не жолсыздық. Кәне, сөйлеп жібер, құрбым.

— Мен Инештің ата-анасының денсаулығы үшін!..

— Дұрыс-ақ!

— Ал келіндер!

— Өздері қайда, өздері?..

— Шақыру керек өздерін.

— Басқа бөлмеден Дәулеткерей келді. Өзінің кішкене
ықшамды денесін тез үйіріп лез-лез басып келеді. Сүйір
шоқша сақалы сөйлегенде ерсілі-қарсылы шапшаң қоз-
ғалады. Үнемі күлімдеп тұратын кішкене қызыл жүзінде
қуаныш бар.

— Рақмет, шырақтарым... Ей, батыр-ау, қайдасың?—
деп ол әлі де келе қоймаған Мәдинені дауыстап шақыр-
ды,— аяғыңды басыңқырасаңшы, ішпесең де басыңқы-
ра, батырым.

Жұрт көзі есік жаққа күтіне қарады. Ауыр басып
Мәдине кірді. Көзінің алдында аздап күлтеленген ісік
бар секілді.

Дәулеткерей рюмканы бір-ақ көтерді де, сүйір сақалды иегін шапшаң қозғап, тез-тез сөйледі.

— Ал, балаларым, біз сендерді жаңа дүниеге әкеп бердік, осыған рақмет айтыңдар. Ендігі үлкен тәрбиешілерің — осы заманның өзі. Балалар бақшасы, мектеп, жоғары оқу орны... содан соң мемлекеттік жұмыс... тіпті әке-шешенің бұл күнгі тәрбие мәселесіне кірісер реті де жоқ. Мына батыр осыны түсінбейді, ішіндір, киіндір, туған күнін тойла... оқыт... ал тәрбие мәселесін бар ғой... жо-о... жо-оқ... біз ескі дүниеден жүкпен келген адамдармыз. Сол жүктің сарқынын балаға ауыстырып қайтеміз деймін. Біздің міндет енді қысқарды. Оның үстіне қарап отырған жандар емеспіз біз де. Атқарып жатқан мемлекеттік жұмыстарымыз бар адамдармыз.

— Дәке, дұрыс айтасыз,— Мұздарапов қосарланып қалды.

Енді жаңағы Дәулеткерей сөзіне жалғасып, осындай сауатты жиынға лайық жеңіл таластар туды. Педагогика мен балалар тәрбиесі жайында сөйленді. Осының бәрі бөлшектеніп, ұсақтап барып бірі тарихқа, енді бірі соның келешегіне, үшінші біреуі ғылымға тартты. Ішіп алған жұрттың аз тындап, көп сөйлегісі келетін әдеті ғой. Жұрттың бәрі де даурығады.

Сол кезде қашан да осындай топқа жаңалық ашып тастағысы келіп тұратын Мұздарапов пианиноға барып, жұрт даусын баса шаңқылдай сөйледі.

— Замандастар, мен өзіміздің осы жиынның ұйтқысы болып отырған Инезилия көбірек ұнататын бір биді ойнаймын.

Енжар өзгеріп, ауысқан дала өміріндей соншалықты созымды, баяу, ауыр этранж биі тартылды. Отырғандар дабырласа, күлісе тұрып, екеу-екеу екшелене барып билей бастады. Инеш сәл оқшаулау қалған Мәуленге ықыластана келді:

— Неге отырсың томсырайып? Жүр билейміз.

Мәулен ортаға енжар шықты.

— Бұл би маған ұнамайды, Инеш.

Инеш оған аса бір мәнмен наздана қарады.

— Неге?

— Жүрекке жат бір мұңы бар би.

— Онда түсінбегенін,— деп Инеш жүзін бұрып алды. Содан соң қайта Мәуленге жоғары қарады.

— Ал, сен қандай биді жақсы көресің?

— Көңілді, қуанышты билердің бәрін де... Айталық,

тарантелла, венгерка. Бұлар қайнаған су секілді, күш пен қимылдың демонстрациясындай. Билемейсің, просто демалып қаласың.

Өзінің ұнатпағандығын айқын байқатып Инеш күліп алды.

— Дөрекі билер...

Мәулен қарсылық білдіріп әрі таласпады. Ендігі бір айналғанда оның көзі Гүлшатқа түсті. Ол соншалықты сыпайылықпен Дәулеткерейдің алдына барып шалды өзіне қаратты.

— Ақсақал, биге ықылассыз тұрғаныңыз қалай?

— Көп болды ғой, ұмытып қалған болармын,— деп Дәулеткерей дүдәмал сөйледі.

Ар жағында, табалдырық алдында билеушілерге зер сала қарап, сағынышты кейіппен тұрған Мәдине оны баса сөйледі.

— Мына шіркіннің ойында бірдеме бар ғой тегі. Не бар жастар арасында? Былай тұр.

— Батыр-ау, айтып тұрғаның не? Би осы шалыңнан құтылып кетіп пе еді, айтшы өзің. Тұғырынан тайып жатқан қартың жоқ, билеп те жібереді балалардың қызығы үшін.

— Ал, билеңіз, кәне,— деді Гүлшат.

Көтеріңкі «полька-кокетка» тартылды. Қарт ендігі үгітті қажетсінбеді. Гүлшатты алып ортаға шықты. Кей жерінде жаңыла басып, айнала берді.

Жұрт қошаметпен алақан ұрды. Ол үлкен колорама-лын қолына алып ентігін баса алмай отырған қалпы, жастар ықласын қабылдап жатыр.

— Билемегелі қашан, шырағым, мүлде ұмытып қалыппын,— деп қасында жұмсақ креслода отырған Гүлшатқа қарады.

— Жоқ, жақсы билейсіз. Кезінде тым тәуір билеген боларсыз.

— Бізді мына ақ тартқан сақалды қалпымен туды деп пе едің, батырым-ау, сендер секілді біз де жас болғанбыз. Сол мезетте жұрт екеу-екеу қызу сөзге кірісті. Мәулен мен Инеш соны пайдаланып елеусіз бір шақта террас жақтан сыртқа шықты.

Қысқы түн. Аздап қытымыр аяз бар. Аспан да, төңірек те бозаңытады, күңгірттене бозаңытады. Қала іші тыныш. Алыста, бірінші Алматы жағында айқайлаған паровоз даусы талып, дірілдеп естіледі. Бұтақтарына әрқилы пішіндес ақ қырау қонақтаған алма ағаштары

мелшиіп, қозғалыссыз қалған. Әр тұстан жоғарыға тік көтерілген электр жарығы аспан қараңғылығына найза-ша сұғынып биіктей барып жоғалады. Бір сәтте әлдебір ғаламат жалтырауық ұзын бағаналар секілденеді.

Қабыршақ қары күтірлеп сынған тайғақ тар аллеяға ағараң тартып селдіреген алма ағаштарының арасымен бұларды сонау түкпірге тартып барады. Үйдің осы жақ терезелерінен түскен сәуле де алыстап, ағаштарға тасаланып қалды. Жаңағы бір тұманша бозаңытқан түн қараңғылығы бұл түкпірді еркін мекендеп алған.

Ең әуелі олар үнсіз келді. Инеш кенет тоқтады.

— Әрі бармаймын. Қорқынышты екен.

— Мен тұрғанда да қорқасың ба?

— Қорғай алсаң?..— Ол Мәуленге қарады. Соншалықты жарасты, қуанышты келбетпен күле қарап тұрғанын Мәулен көрмесе де сезіп тұр.

Мәулен сабырлылықпен сөйледі.

— Қорғай алатын, алмайтыныма көзің әлі жеткен жоқ па?

— Жетсе, жаңағы сөз айтылар ма еді? Сен сараңсың, Мәулен,— деп Инеш сықылықтап күлді:

— Қай мәнде?

— Мен әлі күнге сенен өз сезіміме лайық сезім тауып көрген жоқпын.

Мәулен күлді.

— Сезімге түсінбейді екенсің онда, Инеш.

— Жақсы түсінемін, Мәулен, тым жақсы түсінемін.

— Түсінсең, сезімді сезімге билетпей, ақылға билету керек екенін де бірге түсінген жөн.

Инеш сәл күле қарап қалды.

— Өзің нағыз ғалым болып алыпсың ғой. Ие, бар сезіміңді сол салқын ақылың жұтып кетпесе жарар еді. Күн не деген суық, тоңып кеттім. Үйге кірейікші, Мәулен.

Мәулен оған сәл жақындай түсті.

— Тоңып қалдың ба?

— Рас, тоңдым.

— Кел, жылытайын ендеше!— Мәулен құшағын ашып Инешті өзіне тарта беріп еді, террас алдынан жаңғырыға дауыс шықты.

— Инеш-ау, Инеш!

Ол «тұра тұр» дегендей Мәуленнің білегінен тартып тоқтатты да, жүгіре жөнелді.

Мәулен көп тұрды. Аздап ысқаяқ жел біліне бастады.

Ауа тоңазытып қырауыта түсті. Бірте-бірте төмендеп барып, ай тау басына ілінді. Сол бір құбылыс Мәуленге тамаша әсер етті. Тау жүлгелерінің нобайы енді айқын көрінеді. Бергі беткей қалың қараңғылыққа батып жатыр. Жаңағы бір ай сәулесінің қоңырқай құшағына қауышқан тау ұштары біріне-бірі жалғаса алыстап, аспанның бір белдеуі сияқтанады. Аздан соң өзінің ағараң сәулесін қала үстіне ақырғы рет сеуіп, ай таудан асып жоқ болды. Жаңағы жасанды белдеу де бірте-бірте өшіріле ірі бастады. Тек сонау таудан жоғары тұрған қыс бұлытына қоңыр мұнар сәуле барып ілініп, аспан әлемінен айқын жыра көрсетеді. Енді бірде ол да күңгірттене семіп, ала көлеңке аспан кеңістігіне батып, көзден таса болды.

Мәулен тоңазыын деді. Террас жақтағы жаздыгүнгі газонның үстімен ақырын басып келіп терезеден қарап еді, үй іші столға қайта отырған. Инеш дауыстап күліп, ықыластыларға шарап үлестіріп жүр. Енді қайта шығар белгісі сезілмейді. Мәулен де үйге кіріп, өз орнына келіп отырды.

— Кеш келіп, ерте кеткен бұл неткен жан еді, деп қайран қалып отыр едік,— деп манағы бұғақты әйел оны қағыта сөйледі,— қайда болдың, құрбым-ау, басы, көзің қырау болып?

— Далада... Тым жақсы екен... таза ауа жұтып келдім... Шығып, сіздің де салқындауыңызға болады.

Сол кезде бұған жағалап Инеш те келді. Ашық, тартымды күлкісін ұсына келді. Шарапты толтыра құйып, мұның қолына нұқи ұстатты да, аса бір жарасымды ойнақылықпен құлағына сыбырлап күлді:

— Тым болмаса бір рет осылай күтуің керек қой. Көп күттіріп піскен тамақ дәмді болады, іш мынаны! Оның бұл қылығы Мәуленді жадырата түсті.

Осы бір кезде Гүлшат жеке өлең айтылуын ұсынды да, өзі бастап Нежданованың орындауымен көбірек таныс, әлдебір операдан жақсы бір арияны айтып берді. Сонсоңғы өлең алашабырланып кетті. Орысша да, қазақша да, жаңа да, ескі де әндер айтыла бастады. «Сырымбет», «Шилі өзен қамысы» шырқалды. Осы күнгінің «Қаракөзі» мен «Қарлығаштары» да, бейбітшілік әндері де мол орын алып айтылды.

Домбыра кезегі манадан бері өз сыбағасын үнсіз ішіп-жеп отырған Сымбатқа барды. Ол өзі жақсы қызып

алған екен. Сонда да батымсыз сөйлеп, қолына домбыраны ала қоймады.

— Өлең айта алмаймын, даусым жоқ,— деп көп ұстады халықты.

Инеш оны көпке таныстыра сөйледі:

— Ақын жігіт, жас ақын... ән білмесең, өз өлеңдеріңді айт...

— Ақын?

— Ие, ақын.

— Ойбай-ау, ақын отырғанда өлеңдетіп жатқан біздің жүрегімізде түк бар екен-ау,— деп манағы бұғақты қоңыр әйел тамашалай сөйледі.

— Айт, ал, өз өлеңдеріңді оқы.— Жұрт көтере даурығысып қаумалап әкетті.

Сымбат теңселіңкіреп тұрды. Әзірге сәл ойланды да, соншалықты жуан, күшті ырғақты даусымен:

— «Нем бар менің қалдырар?»— деп алды да, бөлмені жаңғырта тақпақтап, жатқа оқып кетті.

Ұрығындай бәйшешектің
Жетсе мезгіл төгілдім.
Қоштасармын мәңгілікке
Базарымен өмірдің
Табыт басар қыршын жанды,
Саусақтарым салдырар
Сонда мынау ұлы ұрпаққа
Нем бар менің қалдырар?—

деп Сымбат жұртқа сұрана тоқтады. Көп көңілін өзіне баурағысы келгендей сол қалыпта сәл тұрып қалды. Сымбаттың осы бір шақтағы бар қимылын да, өлеңін де ұлғайта, сұлуландыра қабылдап, лыпып отырған Инеш кішкене қолын жоғары көтеріп, шапалақтап жіберіп еді. Мұздараповтан басқа ешкім іліп әкете қоймады. Көп көңіл елікпей, тосаңсып отырғандай.

Қызу бөлме ішін тыныштық пен ой басты. «Бұларын не?» дегендей Инеш көңілі жүдеу тартып қалды. Бірақ бұл әркімнің алған әсерін жинақтай алмай қалған алғашқы кем сәттегі жан іркілісі екен. Ендігі сәтте дуылдасып кетті.

— Міне, ақын!

— Міне, өлең!

Манағы бұғақты әйел қуақылана сөйледі:

— Өмір мағынасына тереңдеп бойлап, жауап іздеген екенсің, жаным, қалдырар нең бар еді? Оқы, оныңды да тыңдайық.

Сымбат енді тартына қойған жоқ. Алдындағы рюмканы көтере салды да, бұрынғыдан да өткірірек сөйледі.

— Енді «Қанды орамал» деген өлеңімді оқып берейін.

Бұғақты әйелдің қасында манадан бері үнсіз отырған офицер:

— «Қанды орамал?!»— деп шошыған адамша ішін тартты.

— Не болды саған, байғұс-ау — деп бұғақты әйел еріне адырая қарады.— Жоқ жерде сақ бола қалатының-ай осы! Немене орамал қанға былғанбай ма екен? Ие, айта бер.

Офицер сөзін ұнатыңқырамады ма, Сымбат басын қолына қойып, сәл отырып қалды.

Офицер әйелінің ырқынан шыға алмайтынын танытып қалбалақтай берді.

— Жоқ, жоқ, оқы, жігітім. Әрине орамалға қан тамады... Орамал қанға былғанады. Мәселен, байқаусызда қатты сіңбіріп қалсаң... сөйтіп, байқаусызда мұрныңнан қан кете қалса... орамал былғанбағанда қайтеді.

Сымбат мырс етіп күлді де, басын көтерді.

— Басында көк Дунай суреттелінуші еді. Есіме түспей тұрғаны...— деп тоқтады.

— Есінде қалғанын айта бер,— деп ду ете түсті жұрт. Сымбат енді көп кідірмеді. Еркін ырғақпен әсерлендіре тақпақтай жөнелді.

... Жатыр жерде қанды орамал,
Оқ паршалап жыртып кеткен.
Сарғайған бір жапырақтай,
Жел үрлесе желп-желп еткен.
Уа, кестелі қанды орамал!
Келдің қалай жат өлкеге?
Жел өтінде, оқ өтінде
Жабырқанқы жатсың неге?

Жыбырқанқы жатсың пеге,
Мекенінде алыс елдің?
Сені ұсынған жас сұлудың
Жарын қайтып оққа бердің?
Қолыма алдым орамалды,
Қайта-қайта қарай бердім.
Көрдім сағынып күткен жәрды,
Көрдім ісін өлген ердің

Бір сәт тоқтай тұнып қалған үй іші қайта дүрліге жөнелді.

— Міне, ақын! Бұл өлең ерлік пен махаббатты пәш

еткен!— деп Инеш жұрттан үздік қалып, ұзақ қол соқты. Мәулен болса түсініксіз бір сөзімде отырғандай. Осы бір сәтте дүниеде Мәуленнің барын ұмытып кеткен Инешті қызғана ма, әлде томаға тұйық жүретін Сымбатқа жұрттың соншама қошемет көрсетуін артық санай ма, өзі де білмейді. Түрегеліп, қалтарыстау бір жерге келіп тұрып еді, кенет біреу жеңінен тартты. Қараса, маңағы бұғақты әйелдің жанындағы офицер екен.

— Қандай тамаша ақын!

— Тамашасы тамаша-ау, бірақ шер мен мұңды көп жазады екен,— деді Мәулен өз ойындағысын ағынан жарып,— тегі талқылайтын шығармыз.

Офицер елең ете қалды. Мәуленді қолтығынан алып дәлізге қарай тартты.

— Онда осы пікіріңді жазып берсеңіз қайтеді?

— Кімге?

— Ну, айталық маған...

Мәулен ашуланыңқырап қалды.

— Тапқан екенсіз тәлкекті. Неғыл деп жазам? Қатесі болса, жазбай-ақ түзетеміз. Партия, комсомол ұйымдары бар.— Мәулен даусы қаттырақ шықты білем, офицер оның білегінен қысты:

— Сіз түсінбей қалдыңыз.

— Түсінбейтін бала емеспіз.

— Жо о... мен өлеңдері тәуір екен. Жаттап алатын өлеңдер екен деймін. Шіркін, көшіріп, жазып алса...

— Е е...— деп Мәулен жайыла сөйледі,— шошып қалғамшы.

Осы кезде бұғақты әйелдің:

— Махаббат тақырыбына жазған өлеңдеріңді оқы!— деген даусы шықты.— Әй, Қарабас, қайда кете қалдың? Мында кел!

Офицер Мәулен білегінен қайта бір қысты да жөнеле берді. Сол кезде тағы да Сымбаттың мақамды дауысы шықты:

Мойылдың басында өскен дәні толық
Бір мөлдір қаракатқа тұрмын қарап.
Қарасам...
Ғашығымның көзі болып
Өзіне ол жүрегімді тартып барад.

...Дарига-ай, өткіздік қой осы жерде
Жаныма у боп келген таңның көбін.
Мен үнсіз тұтқыныңа болып пенде
Тұрып ем ғой көзіңе қарап сенің

Сымбат сәл ойлана тұрып:

— Ар жағын ұмытып қалған екем. Ал, жақсы, соңғы
шумағын айтайын. Ол былай аяқталады:

Сол күнді еске ап қараймын қарақатқа,
Қарасам жүрегіме түседі шок.
Бірақ мөлдір сезімсіз қарақатта
Жан толқытар күш те жоқ, сурет те жоқ,—

деп орнына келіп отырды.

Ішіп, қызып алған жұрт тағы да ырзалық белгісін
танытып жатыр.

— Ақын үшін, жолдастар!

— Сымбат үшін. Сымбатың денсаулығы үшін!

Хрусталь рюмкалардың сыңғыры естілді.

Әзілге ұста бұғақты әйел Сымбатқа жақындап кеп:

— Өзіңді әлі ештеңе білмейтін періште екен деп қал-
сам дүние сұмдықтың бәрін білесің ғой, шырағым-ау,
қайда жүріп өткергенсің соның бәрін,— деп әдемі бір
назбен нұқып қойды.

Ендігі жұрт көңілінің гүл шоғы осы Сымбат болып
алды. Өзіне қадалған көп көздей тайсалар ол жоқ. Тең-
селе басып Инештің жанына барды.

— Ин-неш... бәрі де сен үшін...

— Өтірік айтасың. Тым болмаса... осындай реті кел-
генде бір куплет арнап жазып өлең де әкелмейсің.— Со-
дан соң ол стол үстінде тұрған гүлден екі-үш талшығын
шапшаң жұлып алды да, Сымбаттың төс қалтасына сұқ-
ты,— ақын болсаң... ал кәне...

Сымбат соншалықты шапшаңдықпен ұшып тұрды.
Кеудесін ілгері шығарып, басын кейін алып, үлкен қара
көзін үй бұрышының жапсары арқылы әлдебір қиыр
алысқа қадады. Жүзіндегі жаңағы бір қуаныш, еркіндік
жоғалып үлгірді. Енді түсінгенді сүйсіндіріп, түсінбе-
генді түршіктірір әрі салқын, әрі сұсты керемет бір ыз-
барға мінді. Сол салқындықтан, сол ызбардан от ұшқын-
дағандай. Әр секундта лап етіп тұтанып кетердей ой мен
от араласады. Ол аузын бағып үнсіз қалған осы топты
көзіне де ілер емес. Аздан соң ойын жинап алды да, өз-
гере күліп Инешке қарады. Кеудесіндегі гүлді қолына
алып көтере ұстады. Осы Инеш гүліндей мұның да кеу-
десінен өлең гүлі шешек атып кетті.

Гүлі
Ғажап бейнесін бұл жастық шақтың
Ақынның кеудесіне әкеп тақты.
Осы гүлден ғажайып ұқтым сырды,
Осы гүлден жаныма рақат таптым.

Гүлі жоқ өлеңдердің бәрі жалған,
Гүлсіз өмір бар деп мен түсіне алман,
Гүл, қыз нәзік ойыма қозғау салар,
Өлеңдей әсерленіп өзім жазған.

Жұрт бір-біріне қарасып, мәз болысып қалды. Инеш тіпті Сымбатты өзіне еңкейтіп, маңдайынан шөпілдете бастады. Сын көзімен қарамақ болып отырған Мәулен де үсті-үстіне қол соқты.

Бұғақты әйел енді еркелік білдіре сөйледі:

— Немене, бұл «Инеш», «Инеш»— деп үзіліп қалғаның, қайным-ау. Түйенің танығаны жапырақ дегендей, Бізге де бірдеме шығарсаңшы. Ең болмаса осындай ойын-тойда айта жүрейік.— Осыны айтты да ол оқыс күйеуіне бұрылды.— Өй, жәйіңа отыршы күңкілдемей. Мені жаңа көріп пе едің? Бас қосқан соң ұрысқан адамдарша қалай томсырайып отырамыз, көңіл көтермейміз бе?!

Ішкілік Сымбат буынына түсе бастаған болса керек, күрмеліңкіреп сөйледі.

— Жарайды, жен... жеңгей. Қа... қалағаныңыз болсын... Қағаз... қарындаш...

Тағы да ақын тапқырлығын күткен жұрт шарап буы денелеріне жайылса да, тынып қалды. Сымбат қолына қарындаш алып ұзақ отырды. Содан кейін:

— Жок, мен бұл жерде отырып өлең жаза алмаймын, оңаша бөлме керек!— деді.

— Оңаша бөлме дейді. Инеш, Оңаша бөлмеге апарындар.

Инеш ұшып тұрып, бос тұрған бір бөлменің есігін ашты. Сымбатты жазу столына әкеп отырғызып, сол жерде тұрған қалпақты шамды жақты.

— Бар, жүре бер, кедергі жасайсың,— деді Сымбат.— Аналарға шулама де.

Инеш аяғының ұшынан басып бөлмеден шықты да тәптіштеп есігін жапты. Тынып қалған жұртқа кеп «үндемендер»— дегендей сұқ саусағымен ернін басты. Жаңа ғана дулап жатқан бөлме іші сап болды. Қонақтардың бәрі де бір кереметті күткендей. Бұғақты әйел тым ерекше. Онсыз да тартымды, сұлу реңкінде айрық-

ша нұр ойнайды. Осылай бір шама уақыт өтті. Сымбат отырған бөлмеден тырс еткен дыбыс шықпайды. Бір кезде шыдамы таусылған бұғақты әйел «бар, білсейші!»— дегендей Инешке ым қақты. Инеш тағы да аяғын ұшынан еппен басып барып, бөлменің есігінен сығалады. Аңырып сәл тұрды да есікті шалқайта ашты. Сонан соң бар даусымен шек-сілесі қата күлді. «Не болды?»— деп таңырқаған жұрт осылай қарай ұмтылды. Бірақ Мәулен бәрінен бұрын жеткен еді. Қараса, Сымбат жазу столына басын салған да ұйықтап қалған. Қор-қор етеді...

Мәулен де шыдай алмады. Сағатқа қараса дем алатын уақыт әлдеқашан болған. Ертеңгі сабақтары есіне түсті. Кетуге ынғайланып еді, қонақтар да іркілген судай бірден көтерілді.

Дала тынық. Әркім екеу-екеу болып тарасып жатыр. Солардың алдында манағы бұғақты әйел мен Қарабас аталған офицер оқшауырақ көрінеді. Шамасы ұрысып бара жатқан секілді. Неге екені белгісіз Мәулен Қарабасты соншалық жек көріп, бұғақты әйелді ұнатып қалған секілді.

33

Гүлшат Аманова күн санап Москвада жағымды хабар күтті, асыға күтті. Бірақ хабар болмады. Ең әуелі ертеңді-кеш сол жайында жиі-жиі әңгіме қозғап жүретін Зада мен Алочканың да салқындай бастаған жәйі бар. Сондай бір түйткіл сезім Гүлшатты да билеп бара жатқан секілді. «Жарамайтын болғаны да, әйтпесе хабар келер уақыты озды ғой»,— болды ой қорытындысы.

Бірақ мұндай сәтсіздікке шағыла қалу — Гүлшатта болмайтын қасиет еді. Қайта соны істерге немесе сол сәтсіздіктердің себептерін ашуға бойлай беріліп кететінді. Сондай мінезді Аманова енді университет студенттерінің ғылыми конференциясында баяндама жасау үшін жаңа бір тақырыпты тандап алып еді. Енді сабақтан бос уақытын сол баяндамаға дайындалумен өткізетін болды. Жазылып біткен жағын анада ақыл-пікір алмақ болып, дарвинизм кафедрасының бастығына апарған еді. Белгіұлов сырғақтай берген. Докторлық диссертация қолын да, ақыл-ойын да байлап қойғанын айтқан. Конференция таянған кезде тағы да бір соғарсың деген желеумен шығарып салған-ды.

Гүлшат қайтып Белгіұловқа бармады. Кәрім болса

бұл кезде командировкамен Кеген алқабында жүрген болатын. «Бозжанов бүйтіп уақытым жоқ, кейін кел деп бәлденбес еді...» деп ойлады ол.

Бірақ Амановаға қайтсе де ақыл-кеңес керек болды.

Гүлшат баяндамасын қайта бір қарап шықты да, тура Викентий Викентьевичке келді. Добров кабинетінің алдында ол ашаң өнді, ұзын бойлы, аздап мұрны үлкендеу болса да тым сымбатты бір әйелмен кездесті. Екеуі де қуанысып қалды: Бұл Сато Шираз дейтін армян қызы еді. Гүлшат оны бұрыннан білетін-ді. Сато өткен жылдан бері университеттің журналистика факультетінде сырттан оқиды. Оның партбюро хатшысының көмекшісі болып істегеніне де біраз болып қалды. Сато тау халқына тән қызба сөзшеңдігімен, қітапты сүйіп оқитындығымен таныс болатын. Қайтсе де оны Гүлшат іштартып жақсы көріп жүретін. Әлгі бір кездескен бетте екеуінің де күле амандасып, қуанысып қалғаны да содан.

— Викентий Викентьевичте кісі көп пе?— деп сұрады Гүлшат.

— Біраз адам бар.

Осы жауапты естіген Гүлшат «күте тұрайын» деген оймен диванға келіп отырды.

Бір ғажабы Шираз үлкен-кіші, құрбы-замандастарының бәрімен «сіз» деп сөйлесетін еді. Ол Гүлшаттан да:

— Викентий Викентьевичте шаруаңыз бар ма еді?— деп сұрады.

— Иә, бір мәселеде ақылдаспақшы едім.

— Онда кіріңіз, ол кісі өзінде.

— Бөтен адамдар бар деген жоқсың ба?

— Болса қайтеді. Викентий Викентьевич ешкімнен сыр бүкпейді. Әрі келген адамды есік алдында сарылтып күттіріп қоюды ұнатпайды.

Гүлшат таңырқап қалды. Таяуда оның республикалық бір мекемеде болғаны бар еді. Бөлім бастығына кіре алмай екі сағат отырған. Алдындағы көмекшісі де есік алдында көлденең тұрып алып:

«Бәленше бәленшейіш занят. Қабылдамайды»— деп, келген-кеткен адамдарға бет бақтырмаған-ды. Ақыры Гүлшаттың табаны күректей екі сағат күткен шаруасы екі минутта шешілген болатын. Уақытының көп кеткеніне қарамастан: «Е-е, бастық деген осындай болады екен ғой»— деп танданып қайтып еді. Содан бері бастық десе болды, неге екені белгісіз, ұзақ отырып сарғая күту деген бір ұғым қабаттаса беретін-ді.

Міне, енді сол ұғымның быт-шыты шықты. «Сарғая күттірмейтін де бастық болады екен-ау»— деп таңырқады.

— Кіре беріңіз,— деп қайталады Сато тағы да. Сөйтті де есікті барып ашты. Гүлшат ойда жоқта оп-оңай, түк қиындықсыз үлкен кабинеттің табалдырығын атады.

Добров столдан сәл көтеріліп барып бас изеп көңілді амандасты да жүрексіне басқан Гүлшатқа:

— Былай шығыңыз, отырыңыз,— деп өз столына иіндес жердегі бір орындықты көрсетті. Студент арызын бұрын шешер дағдысы бар екен оның. Сол әдетімен Гүлшатқа жылы шыраймен қарады. Қарсы бетте отырған бір жігіт сөйлеп жатса керек, о да кідіріп Гүлшатқа қарап қалған. Добров оған «кәзір»— дегендей қолын көтерді:

— Ал, Аманова жолдас, сабақ қалай?

— Жақсы...

— Құлағым сізде...

Гүлшат қысылып қалды. Біреудің үстіне кіріп әңгімесін бөлгені үшін өзін айыпты санағандай. Келген шаруасын шұбатыңқырап, түсініксіздеу етіп айтты.

— Аманова жолдас, бұл мәселені атүсті шешу — үстірт болар. Егер уақытыңыз болса, мына кісілерді жөнелткенше отыра тұрсаңыз?..

Бәрін қойғанда Добров үлкен ғалым адам. Уақытқа зәру бір адам болса, Викентий Викентьевич соның нақ өзі. Сол себепті Гүлшат сияқты партия комитетіне келгендер ең алдымен жұмыс басты Добров уақытымен санасуға тиісті ғой. Жоқ, олай емес, келушінің уақытымен Добров санасады. Гүлшатқа бұл да бір жаңалық болып көрінді.

— Викентий Викентьевич, ол не дегеніңіз, егер тығыз шаруаңыз болса, кейін де келуіме болады менің. Уақытым кен,— деді Гүлшат.

— Оқасы жоқ онда. Отыра тұрыңыз. Мына кісілерді тезірек жөнелтуге тырысармыз,— деп, Добров диванның өзі жақ басында отырған жаңағы сепкіл бетке қарады. Гүлшат оның сөз жобасынан университет аспирантурасында оқитын жігіт екенін аңғарды. Командировкаға барғысы келеді екен. Ленинград архивынан біраз материалдар табыла ма деп үміт етеді.

— Бұл мәселеде ректормен сөйлесіп көрдіңіз бе?

Сепкіл бет сақтықпен тартына сөйледі:

— Бардым...

— Не деп еді?

— «Сенің командировкан биылғы сметада жоқ болғандықтан реті келмейді...»

Доброң енді қандай материал керек екенін шұқшия қазбалай сұрады. Содан кейін тұжырымды жауап берді:

— Жақсы, көмектесейік. Бізде үлгірмегендіктен творчестволық командировкасын келер жылға қалдыр деп өтінушілер бар. Сондай тек жатқан қаражатты пайдалануға біз білетін ректор болса, қарсылық етпейді. Жүруге дайындалыңыз.

Сепкіл бетті аспирант ырзалықпен хош айтысты.

Ендігі кезек стол қарсысында отырған әйелге келді. Ол қолындағы қалың папканы Добровтың алдына қойды.

— Бұл неткен папка?— деп сұрады Добров.

— Айдаровтың диссертациясы. «Абайдың көркем-өнерге көзқарасы». Қазақ әдебиетінің кафедрасы танысып, пікір айтсын, сізге деп ұсынып отыр.

— Эстетикада менің қандай шаруам бар?— деп Викентий Викентьевич қадала сұрады.— Мұны эстетика мәселелерімен айналысып жүрген біреуге беру керек. Философ екен деп тықпалай беруге бола ма екен! Олардың да білетіні, білмейтіні болады. Міне, маған Аманова жолдас келіп отыр. Міне, онымен биология тақырыбында сөз ете аламыз. Ал мынаны...— Добров «ал мынаның» аяғын айтпады. Папканы қайтарып берді. Ренжіген түрі бар, қазақ кафедрасының өкілімен салқын қоштасты. Сөйтті де түрегелді. Есікке таяп қалған жаңағы әйелді дауыстап қайта тоқтатты.

— Сіз бір минутке... Сол Айдаровтың өзін бүгін-ертең көресіз бе? Жақсы болды, онда айтыңызшы маған келіп жолықсын. Айталық келер аптаның дүйсенбісінде...— Добров стол үстінде тұрған календарьдің өзі айтқан дүйсенбісін тауып алды да «Айдаров», деп арбита жазып қойды.— Бозжанов маған бір сөз ретінде қазақ мақалын айтқан еді. Орынсыз сақтық жайында... сапты аяқтың басына... қалай еді?.. Немене қойып деуші еді?.. Жоқ, сапты аяққа ас құйып, сабынан қарауыл қараған — деуші ме еді? Кафедранызға айта барыңыз. Сапты аяқтың сабынан қарауыл қараудың жөні жоқ бұл жерде. Добров Гүлшат көзіне тым жұмсақ мінезді адам болып көрінуші еді. Реті болса, азуының барын да танытып қояды екен. Дәп осы жерде ол соны аңғарды.

Папкалы әйел шығып кеткен соң Добров столына келіп отырды.

— Осы кафедра тым жалтақ. Ашық күні әлдеқалай болып кетер екен деп қол шатыр ұстап, калош киіп жүретін Беликовке ұксап орынсыз сақсынады. Ғылымда даңғыл жол деген бар ма екен? Жоқ ондай жол... Ғылым өзіне жолды әманда тыңнан салады. Сол себепті азабы мен машақаты да көп. Кейде алған бағдарыңда ақиқаттың болмашы бір сәулесі жатады. Сол жетелейді сені. Кейде тасқараңғы түнекке кезігесің. Шығар бетім осы болар деп өзіңше шамалайсың. Адаспасыңа кім кепіл сонда? Адассаң адас, сонда ғылымға пайдаң тиеді, сенен кейін жүрген адам қалай адасқаныңды біледі де жаңа бағытпен кетеді. Сөйте-сөйте шындық ашылады. Олай болса, адасып кетеді екенмін деп жалтақтаудың керегі не?— Добров ұзақ сөйлеп тоқталды.

Гүлшат көңіл қойып ықыласпен тыңдады. Ойлап қараса, профессор осы сөзді дәп өзіне арнап айтып отырған секілді.

«Рас, рас айтады» деп құптады ол.

Гүлшат сағатына қарады. Көп отырыпты. Манағы «тезірек бітіремізді» Викентий Викентьевич ұмытып кеткен секілді. Бірақ көп отырдым деп ренжімеді. Қайта көп нәрсені байымдап қалды. Соған ырза.

Жұрт саябырлаған бір кезде Добров столынан шапшаң тұрып, Гүлшатқа «шыдай тұр»— дегендей белгі берді. Содан соң жорғалай басып есікке барды да, Ширазға тапсырмалар берді.

— Алдағы бюрода марксизм-ленинизм кафедрасы мен жер қыртысы-геология кафедрасының жұмысы тыңдалады. Хабарландыарсыз. Дайындалып келетін болсын. Иә, сөйте қойыңыз.

Викентий Викентьевич әлгі бір майда шапшаң жүрісімен бері бұрыла берді де тұрып қалды.

— Ұмытып барады екенмін, саяси әңгіме өткізетін үгітшілердің тізімі келіп түсті ме?

Сато шығып үлгерген екен. Естімей қалды. Добров тағы барып есікті ашты.

— Үгітшілер тізімі келіп түсті ме?

— Жоқ, әлі түсе қойған жоқ, Викентий Викентьевич.

— Ендеше кәзір айтыңыз, комсомол комитетіне. Оны да партбюрода бекітеміз. Алдын ала қарап танысуым керек еді.

Ақырғы кезек Гүлшатқа келді.

— Көп күтіп шаршап қалған жоқсыз ба?— Ал, кәне оқыңызшы, мен ақыл қоса алар ма екенмін?— деп Добров диванға жайғасты да, Аманованы қасына шақырды. Гүлшаттың даусында аздап діріл бар. Сонда да байсалмен оқи бастады.

Добров ықылас білдіріп көңілді отырды.

Баяндаманың соңғы беті жабылды. Викентий Викентьевич Гүлшатқа жылы қарады.

— Бәрі де жақсы. Бірақ аздап академизм салқыны бар. Ғылыми еңбектің құндылығы көпке түсініктілігінде, мұны айнымас қағида деп санау керек.

Гүлшат бұл пікірмен келіспеді.

— Викентий Викентьевич...

Добров тыңдай қалды.

— Ғылыми еңбектің құндылығын ең алдымен оның мазмұны анықтайды ғой.

Добров күлді.

— Міне, Гүлшат...— деп тоқтады Добров. Аты-жөнін толық айтқысы келгендей.

— Просто Гүлшат,— деп қойды Гүлшат.

— Ал, жақсы Гүлшат, қай еңбекті алмаңыз маркстік қағидаға сүйене отырып, әйтеуір жаңалығы бар мәселені көтеруі керек емес пе, егер көтере алмаса ғылыми еңбек деп атауға болар ма оны? Әрине болмайды. «Ғылыми» деген сөз «еңбектің» анықтаушысы ғана емес, мазмұны да. Мұны осылай түсінген жөн.

Добров ширақ басып түрегелді. Қабырғадағы кітап шкафына барды да бір кітапты алып шықты.

Міне, мынау Климент Аркадьевич Тимирязевтің бір томдығы. Оқыған боларсыз.— Викентий Викентьевич кітаптың орта тұсынан ашып қалды.— Айталық мына «Органикалық түрлердің пайда болуы»— деген еңбегін алайық. Неткен шеберлік десеңізші! Климент Аркадьевич тіл көркемдігі жағынан маңдай алды жазушыңызбен де тайталаса алады. Міне, осы Тимирязев сияқты биология ғылымындағы жазушы ғалымдардың еңбегін оқығанда нені жазғанын емес, қалай жазғанын да қадағалаған дұрыс. Осылай бір қарап қайта оқыңызшы, өтінер едім. Баяндамаңызға қайта айналып соқпай тұрып оқыңыз.

Добров аз кідірді. Содан кейін:— Бұл мәселенің бір жағы. «Қалай беру керек» деген жағы. Ал енді «нені беру керек» дегенге келейік.

Добров «түсіндің бе» дегендей күле қарады. Гүлшат

бас изеді. Сол кезде кабинеттің қос қабат есігі жұлқи ашылды. Табалдырықтан Бозжанов көрінді. Қарқылдай күліп, әлдебірдемені айтып, еркін басып келеді.

— О, жақсы келдің, Кәрім Бозжанович, іздей бастап едік. Жақсы... жақсы... Өзің үйге де бармағансың ғой деймін. Жұмыс нәтижесі қалай?— деп Добров сұрақты үсті-үстіне төпеп әкетті.

Бозжанов диванға келіп жайласты да, асықпай отырып шылымын тартты. Содан кейін аласы айқын тана көзін Викентий Викентьевич пен Гүлшатқа кезек қадап, тістерін ақсита езу тартты.

— Жұмыс жайы жақсы...

— Біздің де шаруамыз жаман емес,— деп Добров та күлді. Гүлшатқа қарап айтты.— Сен жоқта тәп-тәуір баяндама жазып тастадық.

— Білем. Білем...— деп Кәрім Гүлшатқа бұрылды.

Аманова көтеріле берді. Әңгімелеріне кедергі жасамайын деген ой келді.

— Хабарласарсың, мен де бір қарап шығайын,— деді Кәрім хош айтысып шығып бара жатқан Гүлшаттың соңынан.

Гүлшат кабинеттен шықты. Сато оны университеттің табалдырығына дейін ұзатып салды. Төңіректе ешкім болмаса да, былай оңашалап:

— Бір сыр айтайын, бірақ тісіңізден шығармаңыз,— деді.

Гүлшат ренжігендей болды:

— О не дегенің, Сато?! Сырынды шашқан жерім бар ма еді?

Шираз ұялыңқырап қалды.

— Ойнап айтам, Гуля. Жалпы, студенттерді бөлу туралы әңгіме болып жатыр. Жуырда комиссия құрылмақ. Тегі биылғы бітіретіндерді түгелдей ауылға аттандыратынға ұқсайды. Егер қалада қалуды ойласаңыз, осы бастан қымсаулаңыз.

Гүлшат рақмет айтты.

— Тісіңізден шығып кетіп жүрмесін, сізге ғана айтып тұрмын,— деді Сато қоштасарда тағы да.

Гүлшат күлді де Сатоның қолын қысты.

Университет алдына шыққан соң Гүлшат аз ойланып тұрып қалды. Содан кейін көпшілік кітапханасына беттеді. Кең көшені кесіп өте беріп еді, арттан машина дау-

сы шықты. Сөйткенше болмады кішкене көк «Москвич» жанай келіп тоқтады. Гүлшатқа таныс сынғыр күлкі естілді.

— Қайдан келесің, Инеш?— деп Гүлшат машинаға үңілді. Артқы қатарға үйілген көп кітап, ар жағында Мәдине отыр.— Ә, өзіңіз екенсіз ғой? Амансыз ба, Мәйна? Көңіл көтеріп жүрсіз бе? Дұрыс, дұрыс.

Мәдине құптаған болып басын изеп, аузын ғана жыбырлатты.

Инеш көңілді екен:

— Главпочтамттан. Ал өзің қайда барасың?— деп сұрады.

— Кітапханаға.

— Түсіре кетейін онда.

Гүлшат Инештің қасына отырды. Мәдинеге қарап еді, жаңағы үюлі жатқан кітапқа тағы да көзі түсті.

— Москвадан алдырдым,— деп қойды Инеш.

— Жаным-ау, қай тілдегі нәрселер? Французша ма, немене өзі?

— Ие, французша. Шетел баспасынан шыққан кітаптар. Мынау кәдуілгі Джорж Роденбахтың өзі. Ана бір кішкене қызыл кітапша Артур Рембо өлеңдері. Бальзак та бар. Мерименің новеллалары да бар,— деп Инеш әлсін-әлі артына қарай түсіндіре берді.

— Француз тілін де үйренгелі жүрсің бе?— деп сұрады Гүлшат.

— Енді қалай деп едің! Мұғалім жалдап оқып шыққаным жоқ па қыс бойы!

Гүлшат қуанып та, таңырқап та қалды. Инештің алғырлығына қуанды да, айтпағанына таңырқады.

— Ал неміс тілін қайттың? Ең алдымен бір тілді меңгерген жөн емес пе?— деп сұрады.

— Біздің курстағылардың бәрі де неміс тілін үйреніп жүр ғой. Жетеді солар. Оның үстіне французша сөйлейтіндер мүлде аз.

Инеш жауабы Гүлшатқа ұнамады. Айрықша бір сәнқой әйелдер болушы еді. Келіссін-келіспесін жұртта жоқ бірдемені тауып киеді. Мұндай «жұртта жоқ бірдемелер» көрсе қызар әйелдердің көзіне түспей қалушы ма еді? Жұрттың бәрі енді, сол «жоқ бірдемеге» жүгіреді. Осы кезде манағы сәнқойлар тағы да жұртта жоқ басқа бірдемені тауып ала қояды. Инештің мына сөзі сол сәнқойлардың көйлек киісі сияқты болып кетті. Бүгін французша сөйлейтіндер аз екен, ал ертең көбейеді. Сонда

қайтеді Инеш? «Біздің курстағылардың бәрі де француз тілін үйреніп жүр»,— деп ағылшын тіліне ауысып кетпекші ме?

— Неге ойланып қалдың?— деді Инеш.

— Жай...

Сөйткенше болмады, бұлар кітапхананың алдына да келіп қалды. Гүлшат рақмет айтып түскелі жатыр еді.

— Сен естідің бе, биылғы бітіретіндерді бөлу туралы әңгіме болып жатқан көрінеді ғой,— деп сұрады Инеш.

— Оны қайдан естідің?

— Сен ешкімге ештеңе демей-ақ қой. «Тісіңнен шығарма?»— деп ана Сато Шираз деген қыз айтып еді маған.

Гүлшат күліп жіберді.

— Тісіңнен шығарма деп жаңа маған да айтқан болатын ол. Түсінбеймін. Комиссия құрылады екен. Студенттерді әр жаққа бөледі екен. Жасыратындай мұнда тұрған не бар?!

— Оның мәні бар, балам,— деді манадан бері үнсіз отырған Мәдине,— қай студент ауылға барғысы келеді дейсін. Бәрі де осында қалуды ойлайды. Комиссия ұғарындысы күні ілгері жария болып қалса, қып-қызыл дау сонда туады.

— Осында қалам деп жүрген ешкімді де көре алмадым-ау, Мәйнасы,— деді Гүлшат.

— Сен өзің де ауылға барам деп жүрмісің, шырағым?— деп Мәдине таңырқай сұрады.

— Ауылға барам. Менің де сіз сияқты күтіп отырған шешем бар. Біз, міне, бірнеше жыл қалада болдық. Әлденеше рет қолыңыздан дәм де таттық. Ендігі кезек Инештікі. Ауылға жүрсін, менің де анамның қолынан дәм татсын,— деп Гүлшат ойын, шынын араластыра айтты. Инеш шошынып қалды.

— Ауылға? Атай көрме мұныңды! Ауылға барып қызмет істей алмасың мен.

Мәдине қосарлана сөйледі:

— Қой, балам, маңдайға басқан жалғыз ғой. Көзден қалай таса ете алмақпын?! Бізді тастап Инешжанның өзі де ауылға бара қоймас. Танымайтын жерде түтінге сарғайып өліп қалар, жоққа еліктірме баланы, шырағым.

— Түу, Мәйна, қайдағы жоқты айтады екенсің, кім айтса соған желіге қоятын мені бір есуас көресің бе? Ауыл жағдайын білем ғой,— деп Инеш ренжіп қалды.

Көк машина жылжи берді...

Енді университеттің рекламбюросында студенттердің ғылыми қоғамынан бастап тіл, химия, көркемөнер, стенографистер, суретшілер, мотоцикклистер, тағы сондай толып жатқан үйірмелердің хабарландыруымен қабат әдебиет үйірмесінің де хабарландыруы жиі-жиі іліне бастады. Одан әдебиет, драматургия теориясы жөніндегі баяндамалар жасалатыны, жас талапкерлердің өлең, әңгімелері талқыланатыны айтылатын еді. Мәулен бұл жұмысқа да ықыласын салып, творчестволық қабілетін жұмсай берді.

Ол жас ақындар шығармаларын талдауды енді тікелей Сымбаттан бастады.

...Үйірменің бұл мәжілісі жатақхананың оқу залында ашылды. Ең алдымен бұрынғы дағдысынша Асқаровтың өзі іріктеген өлеңдерін оқып шықты. Осыдан соң айтыс басталды. Дағдыдағыдай сөйлеушілер көп еді. Жарыс-сөздің бастамашысы болған Мұздарапов Жолтай мақтай сөйледі.

— Асқаров өлеңдері кейбір кесек ақындарымыздың өлеңдері сияқты жалаң декларацияға құрылмайды, жүдә. Терең ой жатады онда. Жүдә, жаман деген өлеңінде де адам организмнің бір клеткасы мен кішкене түйіршек қаны аралас жүреді. Бұл — жас ақынымыздың жаман өлеңдерін де жүрекке жылы етеді. Вот, Сымбат, өсетін ақын.

Мұздарапов сөйлеп тұрған кезде Асқаров тырнағын шұқылап, төмен қарап отырды.

Залдан бір тақырбас, аққұба жігіт түрегелді.

— Менің сұрағым бар ақынға.

— Ал, сұра.

— Жаңа он шақты өлең оқыдың. Соның үзілмес арқауына ұсап, бір өлеңнен екінші өлеңге ауысып отыратын мұң бар. Соның мәнісін айтшы. Бұл неткен мұң?

Мына жақтан Мұздарапов түрегелді.

— Әдебиеттен хабары бар адам бұлай сөйлемейді, лирикалық өлеңдерде «мен» деген атпен жүретін лирикалық герой болады. Оны сол ақынның өзі деп түсінушілік, жүдә, топастық, если хочешь знать.

— Мүмкін, сен көп білетін шығарсың, таласым жоқ,— деді тақырбас, аққұба жігіт,— қателеспесем поэзия өмір шындығынан туады ғой. Сол лирикалық геройың кім сонда? Адам ба?

— Әрине.

— Жоқ, ол адам емес,— деп әрі жалғады өз ойын тақырбас, аққұба жігіт,— еңбексіз, іс-қимылсыз уайым кесесінен у ішіп отыра беретін неткен адам?

— Поэзияның нәзіктілігін түсіну керек, жүдә,— деп Жолтай күбірлеп қалды.

Шығып сөйлеушілері де, тұрып сөйлеушілер де көп болды. Мәулен қоңырау ұрып, жұрт даурығын зорға басып жатыр. Бір мезетте есік жақтан оның алдына бір тілім қағаз келіп түсті. Ашып оқи бастап еді: «Қымбатты Мәулен, келісім бойынша, ертең 8 март күні біздің үйге кел. Күтеміз, Тындаушын». Мәулен ең алдымен тындаушының кім екенін ажырата алмады. Жазуына үңілді. Кім болса да қиғаш сызықты дәптер қағазының жолын қапсырып дөкірлеу жазған. Мәулен мұндай жазуды көрген сияқты емес. «Кім болды екен мұны жазған?»

Көп ойлап отыруға болмады. Жұрт көңілін бөліп жіберді. Баяу басып үстел басына Сарыбеков келді. Көзілдірігін ақырын ғана қолына алып бармағымен сұрткілеп, қайта мұрнының үстіне апарып қондырды. Сөзін жаңағы өз қимылындай баяу бастады.

— Сымбат өлеңдерінде бір жетістік бар. Онысы — тіл шеберлігі. Айтайын дегенін қысқа етіп айтып беруі. Өлеңдерінің көркемдігі осы еді, деп мақтай да алмаймыз. Рас, айтылуға тиісті ой айқын берілсе, ол өлеңнің сөз жоқ, көркем екенін танытады. Бірақ сол айтылуға тиісті ой қандай? Міне, мәселе осында. Егер ақынымыз ауырла-маса, турасын айту керек, Сымбаттың айтайын дегені түгел бір күнгірттік. Күн көзін жапқан бұлт кейпі жерге айқын көрінсе, бұл күннің ашықтығын дәлелдемейді, қайта бұлттың қоюлығын, қаралығын көрсетеді. Сымбаттың жоғарыда мен айтқан тіл шеберлігі — сол күнгірттік бояуын қоюлатып жатыр. Занды сұрақ қойылды осында, оған асығыс жауап та берілді. Сұрақ орынды да, жауап дұрыс емес. Лирикалық «менді» автордың өзі еді демей-ақ қоялық. Әйтеуір бір адам болсын. Әдебиет қисыны бойынша жанама түрде болса да көрінген белгілі бір орта өкілінің настроениесі болсын. Ал сондай қайғылы ортаны, сол ортаның мұңын арқалаған дәрменсіз өкілді өз араларыңнан кездестіргендерің бар ма? Жоқ, бұл ендеше сол лирикалық геройдың өмірде дерегі, тұрағы жоқтығын танытады. Ал дерексіз нәрсе қашан да болсын жалған. Жалған нәрсе көріксіз болады қашан да,— деп ұзақ сөйлеп барып тоқтады. Оның терең пікірлерін жұрт

ұйып тындап қалды. Сарыбеков Ғалым үстел үстінде графинде тұрған судан стаканға құйып алып, бір-екі рет ұрттады да, сөзін қайта жалғады:—«Қанды орамал», «Нем бар менің қалдырар?», «Ескерткіш»— деген өлеңдерін былай қойғанның өзінде, оптимистік принциппен жазылған «Күтер мәңгі» деген лириканың да өнбойында күйректік бар. Қысқы кештегі әже әлдиіндей үзілмейтін ұзақ мұң өлеңнің лейтмотиві екені айқын. Асқаров бұл мұңнан, өлім, қан туралы осы «оптимистік» пікірлерінен арылмаса кім болары маған белгісіз-ақ.

Соңғы сөз Сымбатқа ауырырақ тисе керек. Ол шыдай алмады.

— Қалай санасандар олай санандар... ал... ақындықты Асқаровтан тартып ала алмайсындар,— деп шамданып қалды.

Ендігі сөйлеушілердің көпшілігі жаңағы Сарыбеков ізімен бірде былай, бірде олай шыға сөйлеп, айтылған пікірді тереңдете, жандандыра берді. Сымбат өлеңдерінің көркемдігін айрықша мақтап, идеясын теріске шығарып сөйлеушілер де болды. Сөз кезегі енді Мәуленге де келді.

— Жұрт көп нәрселерді айтты. Одан Асқаров қорытынды жасауға тиісті,— деді ол көпке қарап.— Мен Сымбаттың «көркем» деп Мұздарапов мақтаған бір өлеңін алып, соған талдау жасағым келеді. Айталық, «Гүл» деген өлеңді алайық. Оқып берейін:

Ысқырып, гулеп, ойнақ сап,
Өрінде қара жел ескен.
Назағайы жалтылдап,
Көгінде қара бұлт көшкен.
Жапанда сонау өмірсіз
Жалғыз тал қызыл гүл өскен.

Шешегін жарып жайқалып
Желге үн қосар, сыбырлар.
Көктемсіз гүлден бейуақта ол
Көк тартқан қандай сыры бар?

Сокса да дауыл бұлтты айдап
Көгерер өсер, өнер гүл
Өйткені көктен күн оған
Нұрынан қуат беріп тұр.

Осындағы гүл не? Немененің бейнесі бұл?

— Еліміздің бейнесі. Соны да аңғармайсың ба, жүдә,— деп Мұздарапов реплика тастады.— Мұндағы күн — марксизм-ленинизм ғылымы.

— Еліміздің бейнесі?— Мәулен анықтап қайталап сұрап алды.— Жок, мен мұндай бейнелеуге қосыла алмаймын. Біріншіден, қуатты Совет мемлекетін бұлт үйріліп, найзағай ойнаған, гулеп жел ескен аспан астында қалтырай гүлдеп тұрған жалғыз тал нәзік бір гүлге теңеу дұрыс емес. Ғали Ормановқа ұқсап еменге теңесең бір сәрі. Оның үстіне Совет үкіметі кәзір жалғыз ба? Социализм жолына көше бастаған халық демократиясы елдерін қайтесің? Желге үн қосып сыбырлап тұруы да түсініксіз.

Тақырыпқа да тым кедейсің. Өлеңінде күңгірттік бар да, ашық күн жок, реніш бар да, қуаныш жок. Жапырақ пен сүйіспеншілік бар да, өсімдік пен сүйіспеншіліктің иесі — адам жок. Адам қайда? Көркем әдебиеттің материалы адам емес пе? «Әдебиет — адам тану ғылымы»,— деп Максим Горький тегін айтпап еді ғой.— Ол тура Сымбатқа қарады.— Сен өзінді дұрыс жолмен келе жатырмын деп есептейсің. Бүгінгі мәжіліс сенің теріс жолда екенінді көрсетті. Ақындықты сенен ешкім де алмайды. Бірақ көп сын айтылды. Ойлануға тиістісің,— деп аяқтады сөзін Мәулен.

Мәжіліс жабылды. Бірақ Сымбат жоламады. Мәулен жолда біреулермен кездесіп қалып, кешеулеп келсе, Асқаров сырт киімдерін шешіп жатып қалған екен, әурелемеді.

Мәулен шаршағандығын, даусы қарлығып қалғанын осы арада сезді. Мандайының терін сұртпек болып пиджагінің қалтасынан орамалын алып еді, қиғаш сызықты дәптер қағазы тағы қолына қелді. «Тыңдаушың!» «Менде қандай тыңдаушы бар еді?»

Мәулен ойланып қалды.

Инеш жағын таянып бір сәт отырып қалды. Көз алдына қуанышты болашағы елестеді: ертең көктем келеді. Арықтарда күміс су сылдырайды. Бәйтеректер сәби алақан жапырағын жаяды. Жеміс ағаштары гүлдейді. Таң сәріде терезе алдында сандуғаш сайрайтын болады. Аспанда ақша бұлттар қалқиды. Тау жақтан жанға жайлы самал еседі. Содан соң?.. Содан соң мемлекеттік емтихан... қорғалатын диплом жұмысы... тамаша табыс... Дос құттықтаулары... Содан соң?.. Содан соң әрине... Кенет ойына Мәулен келе қалды. Қадала қарап күлген сияқты.

«Бұл жолдың сенсіз мағанасы бар ма?!»— деп қарағандай. Сол сәтте ойына Белгіұлов келіп қабаттасты. «Бұраңбелге қалай қарайсың, Инеш?»— деп ол да күледі. Еркін басып алға шыға береді. Үлкен денесімен Мәуленді тасаламақ болады.

Инеш шошынып кетті.

— Жок, жок!— деп ұшып түрегелді.— Жок, бұл жерде Майқан ағаның араласуы дұрыс емес. Ол просто аға. Ал Мәулен...— Инеш күлді.— Әрине жазғы каникулда Мәуленмен бірге болады. Мүмкін папасынан қаражат сұрап алып, Мәуленмен екеуі Қырымға да кетіп қалар?! Мүмкін Ыстықкөлге барып демалар. «Әрине Мәуленмен...» деп қойды ол. Мәуленмен?.. Бірге жүрер ме екен сол Мәулен? «Жок, ауылға барам»,— деп бұра тартпаса не қылсын.

Инешке тағы да бір қорқынышты ой келді: осы Мәулен ынтық ұрып сүймейтін сияқты. Сүйетін болса, бір жылы сөз неге айтпайды! Мәселен, «Мен сені сүйем, Инеш! Мен сені сондай жақсы көрем, Инеш?!— деген сияқты. Жігіт дегенің ойлануға келтірмей баурап алып кетпеуші ме еді?! Ал Мәулен болса бір сыпайылықтан аспайды. Есі бар жігіт анада Инештің туған күні сыртқа бақ ішіне алып шығып тұрып, шақырып жатыр дегенге қоя берер ме?! Тым болмаса қатты бір құшақтап құшырлана сүйіп қалмайтын ба еді?! Ал Майқан аға болса...

Инеш шошынып қалды тағы да. Осы бір Майқан ағаның жүректі сескендірер бір кереметі бар. Салмақты жүрісі, сирек қарқылдап күлгені... соның бәрінде де бұл үшін қорқыныш жатады. Белгіұловпен онаша кездессе ақ болды, жетімек лақтай дәрменсіз болады да қалады. Ал Майқан аға болса қасқыр сияқты. Бас салса бітті, Инеш бейшарада қарсыласар күш бар ма! Соны біле тұра кейде іздейді. Кездескісі келеді онымен, не ғажап бұл?

Инеш тұрып кетті. Осы бір мазасыз ойдан құтылғысы келіп, Мәуленді әдейі есіне алды тағы да.

«Сенсіз бұл жолдың мағанасы бар ма!»

Инеш езу тартты.

Сол кезде есіктен Мәдине кірді.

— Әлгі Гүлшат деген бала телефон соқты. Бірге дайындалам деп айтып еді, тосып отырмыз. Келсін деп жатыр.

— Ие, ие, ұмытып кетіппін. Бұл ақырғы сабақ, Мәйна. Содан кейін мемлекеттік емтихан басталады. Ал

кеттім. Кешіксем тынышсызданып жүрме,— деді де Инеш киініп шығып кетті.

Бірнеше күн оңаша отырып зерігіп қалған екен, енді университетке асығып келді. Қызу талас осында жүріп жатқанға ұқсайды.

Ақырғы емтихан! Ие, осы бір соңғы бес жылдың ішінде тапсырылған жетпіс-сексен пәннің ең ақырғысы осы. Ең қиыны да осы секілді көп жұртқа. Қиындық пен «қалай болар екен?» деген толқу болады бұл ортада. Алғашқы курстегі алғашқы емтиханға кірерден бастап «осы пәннен құтылсақ па?..» деген тілеу, арманы мен «әлде қайтеді?» деген қобалжуы бар бір ғаламат сөз кеп студент аузына ілігеді. «Осыдан құтылсақ па!..— дейді әр пәнді берердің алдында әр студент,— осыдан құтылсақ, қалғаны оңай-ақ болар еді». Бірақ қалғаны да оңай болмайды. Оған да сондай оқу, іздену реті келгенде жаттау керек. Оның да өз алдына «осыдан құтылсақпасы» болады. Сөйтіп, «осыдан құтылсақ па!» бір пәннен екінші пәнге ауысады да отырады. «Осыдан құтылсақ па!..— студенттің бес жыл бойғы жолдасы. Ұйқысыз өткен түндер, ізденулер бар онда, ойлар бар. Әйтеуір, терең тартымдылығы мен қызығын кейін, есейе келе аңғартатын қысқа, қызықты өмірдің — студент өмірінің философиялық мәні осы бір «осыдан құтылсақ па!..» да тұрғандай.

Сол сөз енді мына ақырғы сабақта өзінің бар қуат, күшімен молая, нығая келгендей.

— Осыдан құтылсақ, университетті бітірдім деп есептей берер едім,— дейді биік прическалы Қасымова, оны екінші, оныншы... жиырмасыншы біреулер де қостайды, көтере қостайды.

Осындай қостаулардың арасымен кезекті сұрақ та келді.

Сабаққа дайындалудың ең бір қызық әдісі еді бұл. Жалпыға бірдей сұрақ қойылған. Көп ішінен біреу жауап береді, екінші, үшінші біреулер толықтырады. Кімнің қалай дайындалғанын сынап байқау, әрі пысықтау, әрі білмегендерге түсіндіру есебінде.

Олар осы тәртіппен көптеген сұрақтарға жауап берісті. Кейбіреуге түсініксіз мәселелердің беті ашылды. Түстік тамақ та былай ұмыт қалды. Күн кешке айналды. Кейбіреулер «шаршадық білем, әлі үш күн бар ғой... Осымен доғаралық»,— деп ұсыныс жасай бастады.

Енді «оқи түсейік», «тоқтатайық» деген екі пікір ау-

дитория ішінде бетпе-бет келісіп қалды. Ұзақ отырысып, шаршай бастағандықтың белгісі.

Гүлшат жұртты тәртіпке шақыра сөйледі:

— Міне, енді бір-ақ сұрақ қалды, осыны бітірісіп тарқасайық, кәне кім сөйлейді? «Аристотель тіршіліктің жаралуы жайында».

— Мен айтайын,— деді Инеш қолын көтеріп.

Жұрт шуылы басыла берді. Бірте-бірте барып аудиторияда тыныштық орнады.

— Тіршіліктің пайда болуына Аристотельдің өзіндік пікірі, көзқарасы болған. Ол айуандар да, өсімдіктер де зат пен жаннан құралады дейді. Жан затқа түр береді, бағыт, мақсат береді. Ал, сол түр мен бағыт мақсат бар жердің бәрінде де өмір болады. Өмір жерде де, суда да бар.— Ең ақыры көлбақалар мен тышқандар да шалшық-ластан пайда болады — міне, бұл Аристотельдің пікірі,— деп тоқтады Инеш. Сонан соң кішкене қол сағатының күміс білезігіне қыстырулы тұрған аспан түстес орамалын алып, сұқ қолына кигізді де көзінің алдын сүртті. Енді музыка аспабының квинтасына жақындайтын жіңішке үнді даусымен көтеріле сөйледі.— Аристотель жыныстың пайда болуына да тоқталып, әйел жынысын ер жынысына қарсы қояды. Оның пікірінше, әйелдік бастама — өсімдік жанымен жаралған зат. Ал, ерлер бастамасы — бұл мақсатты дамушылықты ұрықтандыратын, қоздыратын жоғарғы айуандық жан.

Көп ішінен ұзын бойлы бір қыз тұрып әзілдей күліп сөйлеп Инештің сөзін бөлді.

— Қысқасы біз өсімдіктен, ал мына Манаптар... аюдан жаралды десеңші,— деп «айуанған» деген сөзді «аю» деп жұмсарта айтты.

— Ол рас,— деп қостады Манап езу тартып күліп. Көзілдірігін орынсыз қозғап қойды,— бізді сыйлауларын керек. Байқайсың ба, Аристотельше өсетін, дамитын тіршіліктің басты факторы біз болып отырмыз ғой. Хе-хе-хе-хе...

Жұрт ду ете қалды. Ер балалар жағы бірыңғай шыға келіп жаңағы Манап сөзін қостап кетті.

— Қайта сендер бізді сыйлауларын керек,— деп Инеш айқайлап күлді. Көлденең салынған «S» әрпіне ұқсас жіңішке, ұзын қасы ұшып келе жатқан кішкене құстың қанат қағысындай жоғары, төмен жылжи қозғалып кетті.— Бізді сыйлаңдар. Өйткені, біз... өзіміздің арғы жаратылысымыз — өсімдіктей нәзікбіз. Кім мәпелеп

өсірмейді гүл бағын. Тек жүрегі жоқ адам ғана... біз сендердің қолға ұстап иіскер, кеудеңе тағып мақтаныш етер гүлдеріңбіз.

— Гүл де емеспіз, аю да емеспіз біз, біз өз дәуіріміздің адамдарымыз, жолдастармыз,— деп топ ішінен біреу сөйледі.

— Оны білеміз ғой. Осындай шаршаған кезде аздап күлісіп алған да...

— Осы сабақтан құтылсақ па!.. Күлістің үлкені сонда болар.

— Кәне, айтыңдаршы, осы мені қандай гүлден жаралды дер едіңдер, айтыңдаршы!..— деп Инеш жіңішке даусымен балаша тағы да айқайлады.

— Сен бе?.. сен, мәселен, ландыштан жаралғансың-ақ шығарсың,— деді Гүлшат күліп.

Мұндай теңеуге дән разы болған Инеш аңқаулана сұрады.

— Оған қандай дәлелің бар?

— Олай дейтінім, ландыштың иісіндей тез бұрқырап дүрлігесің де лезде-ақ басыласың.

Мұндай қолайлы шақты пайдалан айтылған өткір мінеуге Инеш ренжіп қалғандай.

— Ал, сен бар ғой, Гүлшат, ошағаннан, болмаса не бір қалақайдан-ақ жаралған шығарсың. Қайда болса да, сынап-мінеп жатқаның... Бірақ оның бұл сөзі Гүлшатқа Инештің өзі ойлағандай әсер етпеді.

— Мүмкін. Жаралмадым деуге дәлелім жоқ.

Инеш одан сайын ызалана түсті. Миығынан селкілдеп күлген Манап көзілдірігін қозғап қойып сөзге килікті.

— Егер жаратылыс тегін әр адамның мінез-құлқына ұқсас бірдемелерден іздестіретін болсақ, онда біздің Гүлшат сирень, яки бір інжір сияқты жұмсақ, салмақты иісті гүлден жаралған.

— Ал, достарым,— деді Инеш қармысын қайтармақ болғандай,— осы Манаптың өзі неден жаралды деп білесіңдер?

Әуелі ойыннан басталған осы бір әзілге енді жұртшын кіріскендей. Көп көңілі Балғабаевқа ауды. Бәрі де күлісіп жатыр. Манап көзілдірігін сипақтап, қызарақтай күлді. Өзін-өзі зорлай күлгендей.

— Манаптың өзі айтсын, көне, айтып жібер, Манап.

Келер емтихан да, Аристотель де былай қалды. Жаңа ғана Инештің кішкене жіңішке даусы билеп, басқарып

тұрған аудитория ішін ызың-шу басып кетті. Манап мұрнының үстіндегі кішкене дөңеске көзілдірігін сырғытып апарды да, сүзіле қарап столды қойғылады.

— Шуламандар, жолдастар. Бұралқы сөздердің керегі не!.. Бүрсікүні емтихан екенін ұмытпайық. Ертең қабағын түйіп Аристотель тырс үндемей алдарыңнан шығады, не деп жауап бересіңдер сонда?

Елігіп алған жастар қояр емес.

— Жо... жоқ, жалтарма!

— Кәне, айтып жібер, неден жаралдым демексің?

Манадан бері әзілге онша араласа қоймай отырған биік прическалы Қасымова да сөйлеп кетті.

— Құдды бір қамқоршымыз секілді. Бол енді.

Манап маңдайын сипалап төмен қарады.

— Өздерің де білмейсіңдер ме... несін айтайын?

— Айтып жібер...

— Мен...— деп Манап үндемей біраз отырды,— мен... мәселен, Аристотельдің қисыны бойынша... бәлкім мен арыстаннан жаралған болсам керек.

Жұрт ду күлісті.

— Жоқ... жоқ... ешбір күлкісі жоқ,— деп ол енді жаңағы сөзін сенімді түрде бекітті.— Майданда жүргенде екі фрицті... екеуін де найзаға шаншып өлтіргенмін.

— Екі-ақ фриц пе өлтіргенің?.. Соны мақтаныш етпексің бе?— Инеш шаңқылдай дауыстап қарсылық білдірді.

— Бәлі, екі фрицті оңай деп отырмысың,— деп Манап енді беки сөйледі.— Мен бір-ақ адаммын ғой. Ал, олар фриц болса да екі адам. Дұшпанды қуыршақ көресің бе әлде. Ие, сен, бірақ фрицтің қандай екенін кітап бойынша ғана білесің ғой.

Инеш те болар емес.

— Ендеше арыстаннан жаралғаның өтірік. Шын арыстан болсаң, кемінде жүзін жайратпас па едің.

Манап үндей алмай қалды. Аудитория іші тағы да дүрліккен күлкіге тұншықты.

— Жә... жә... жолдастар! Сабакқа дайындалалық,— деді құлағына дейін қызарып кеткен Манап әңгіме тақырыбын басқа жаққа аударғысы келіп. Манағы ұзын бойлы қыздың даусы қосарлана шықты.

— Менің түсінбей жүрген бір сұрағым бар...

— Ал сұра,— деді орныға бастаған Манап.

— Түсінбейтінім: махаббат деген не осы?

Манап қайта көтерілді.

— Соны да түсінбейсің бе?! Сен мені шын жақсы көріп қалдың... міне, мұны махаббат дейді.

Ду күлкі шықты тағы да. Ұзын бойлы қыз қысылып қалғандай.

— Адырам қал!— деді қызарақтап.

Манап шынға көшті.

— Осындай байланысы жоқ бірдемені қойып қалып қарап отырады екенсің. Тым болмаса, жаңағы бір солдат өмірі жайлы бірдеме сұралса екен... махаббат?! Ал қойыңдар махаббат-сахаббатты. Инеш, кәне, сөйлей бер.

— Байланысы неге жоқ? Әңгіме жаратылысымыз, қала берді мінез-құлқымыз, нәзіктігіміз, жынысымыз туралы болып жатқан жоқ па?— деп Зада да Манапқа қарсы тұрды.— Махаббат та сол жаратылыстың нәзік бір көрінісі.

— Әңгімеміздің өзі махаббатқа байланысты ғой. Николай Гаврилович Чернышевскийдің «Когда пишешь о женщине, то невольно пишешь о любви»,— дегені бар. Талқылауды керек ететін сұрақ,— деді Инеш.

— Өмірде жағдайдан тыс іс те, құбылыс та болмайды. Бәрі де жағдайдың уақыттың жемісі. Диамат заңы осылай дейді. Бұл заңнан махаббат мәселесі де шығып кете алмайды,— деп алғашқы пікірді Гүлшат айтты.

— Ие, мен де құтты сенше ойлап отыр едім,— деп қостады Манап.— Тіпті, менің сөзімді айтып тұрғандайсың. Белгілі бір академиктің айтқаны бар ғой... «Организм мен оның тіршілігіне керекті жағдай бірлікте болады».

— Мұнымен нені дәлелдемексің?— деп Инеш оған тіксіне қарады.— Ол академигің жақсы биолог-ақ шығар. Бірақ эстетика мәселесінде авторитет емес.

— Бәрі де айналып биологияға соқпай өте алмайды. Осы әңгіменің өзі де биология мәселесінен туып жатыр. Манаптың осы бір қимылсыз салқын жүзі Инештің ашуын келтірді.

— Соқырлық. Махаббат мәселесі биологияны қажетсінбейді.

Манадан бері алдында жатқан қағазды қарындашпен шұқылап шимайлап отырған Гүлшат:

— Махаббатты өмірден тыс, жаратылыс заңынан тыс тұрған құбылыс демексің бе сонда?— деп сұрады.

— Махаббат өмірден жоғары тұрады.

— Қателесесің, Инеш. Махаббат тірегі — өмір. Оның ұясы — жер.

Инеш өз дәптерінен бір парақ қағаз жыртып алды да, шапшаң жаза бастады. Сонан соң бір сәтке қарындашты күрек тісіне тіреп, ойланды да, жыртып тастады.

Жұрт ең алдымен «махаббат өмірден жоғары, жоқ, жоғары емес»— деп екі дай болып шуласа бастаған-ды. Кейін Гүлшат пен Инеш айтысы тереңге тартқан соң, соларды аңыстап отырып қалған.

— Өмірсіз де махаббат өмір сүре алады,— деді Инеш ойын қорытындылап.— Ондай махаббатты біз білеміз. Таза махаббатын жағдайдың кір табанына бастырмай, таза сезімінің құрбаны болып кеткендер аз ба. Сонау Паоло — Франческоны ал. Бұлар тіпті тарихи жасаған адамдар ғой. Тристан — Изольда, Ромео — Джульетта, Қозы мен Баян — бәрі де атам заманда өткен. Бірақ күні бүгінге дейін біздің арамызда жүрген сияқты. Олар өлсе де өзінің таза махаббатын, мәңгі жастығын өлімге берген жоқ. Өзіміз білетін Баянды кім кемпір дей алады. Баян әлі он сегізде, Баян әлі жастық шағында. Махаббат өлмейді, өшпейді, қартаймайды да. Жағдай? Жағдай не соншама? Платонның демиургі ме? Гегельдің абсолюттік идеясы ма әлде?— Инештің даусы кекесінді түрде шықты.— Жағдай махаббатты қартайта алмайды. Жағдай махаббатты бағындыра алмайды. Өлтіре де, тұншықтыра да алмайды. Монтеки мен Капулетти руларының арасындағы қанды кек, жауластық Джульеттаның Ромеоға деген сүйіспеншілігіне кесел келтіре алды ма? Кесел келтіре алған жоқ. Жағдай дегенің осы емес пе? Баянның таза сезіміне Қарабайдың қара ниет пиғылы, Қодардың қара күші неге көлденең тұра алмады?— Жағдай махаббатты бағындыра алатын болса, Баян сол жағдай құрсауына түсіп, Қодарға бармас па еді?

— Кішкене тоқтай тұр, Инеш,— деді Гүлшат сөзін салмақпен бастап,— қайда бара жатырсың? Алыстап, шырқап кеттің. Әр нәрсе уағымен, жағдайымен. Осыны түсінјселік. Бәрі бір сен қазір Баян бола алмайсың. Баянды қанша көтерсең де ол сен бола алмайды. Өйткені екеуіңнің жағдайың екі басқа. Қайда тартып бара жатқаныңды білем. Айтып отырғаның ежелгі таныс сөздер. Дантенің философиясы. «Махаббат — негізгі космостық заң», «Махаббат күн мен әлемді қозғайды». Байқаймысың, қайда бара жатқаныңды? Бет алысымыз не біздің? Данте ме? Философияға, эстетикаға терең болсаң, осы заманның махаббатынан сөйле.

— Армандай таза махаббаттың осы заманда да бола-

тынын жоққа шығармақпысың?— деп Инеш Гүлшатқа қадалып қалды, өзі сол сұрақпен жарыстыра алдында жатқан кітапты ілгері сырғытып жіберді де шалқая отырды. Кітап стол қырынан асып барып, ішіндегі бос қағаздар ауада толқынша құбылып, бірер рет ырғала толықси барып, шашыла түсті.

— Махаббат конкретті болады. Сол армандай таза махаббаттың объектісі не? Өмір емес пе, адам емес пе? Өлі адам емес, тірі адам. Әңгіме осында ғой, міне.

Инеш те өз дәлелін келтіріп, дау соға сөйледі.

— Махаббатты есепке айналдыруың ғана қалды, Гүлшат. Мен оны көкте жаралып, жерге келді деп отырғаным жоқ. Жерде жаралған да көкке шыққан. Оның ұлылығы да, өлмейтіні де осында. Зорлауды көтермейді ол.

— Құбылыс, жағдай құбылысы көп те, пікір біреу. Күрделі істің тетігін бір ғана нәрседен іздеу — міне, бұл метофизика. Шын тереңдеп ойласаң, Ромео — Джульетта махаббатын өрбітуші екі ру арасындағы жаулық. Баянның Қозыға деген сүйіспеншілігінің кілті — Қарабайдың зұлымдығы. Қарабай зұлым болмаса олардың махаббаты біз сөз етіп отырған дәрежеге жетпес те еді. Бұл, міне, сүйіспеншіліктің жағдай арқылы өсуі болып табылады. Бірақ бұл сол заман үшін. Қазір махаббаттың күреспен ер жетуі шарт емес. Өйткені, махаббат — өмір де, өмір — махаббат. Өмір махаббатқа ерік берді, адамгершілік берді. Ал махаббат өмірге жақсы сезімін, тазалығын берді. Бақытты жастық шағын берді. Бұл екеуін ажырат та Баян бола қойшы кәне,— деп тоқтады Гүлшат.

— Баянның махаббатында адамгершілік нышаны жоқ демексің бе сонда? Шынымды айтайын, мен мына Манапты сүймеймін. Қандай жағдай мені күшпен сүйгіздіреді. Манап сен өзің төреші болшы, зорлыққа мен көнем бе? Жағдайға мені бағындырып алшы кәні?

Манап езу тартты:

— Жоқ, сен емес, мен көнбеймін зорлыққа. Өйткені мені жақсы көретін Айбергенова бар,— деп әлгі ұзын бойлы қызды нұсқап тағы көпті мәз етті.

— Жетті енді, әзілдің де шегі бар,— деді ашулы ұзын бойлы қыз.

— Әзілде шек болғанымен, махаббатта шек жоқ қой. Түсін мұны, қарағым. Өзің емес пе «махаббат деген не?» деп аудиторияны дүрліктірген. Міне, махаббат деген осы.

Осыдан кейін талас қайта өз арнасына ауысты. Гүлшат кейіңкіреп сөйледі:

— Сен, Инеш тек адамның эстетикалық талғауына байланысты кездейсоқ бірдемені айтып отырсың. Сен Манатты сүй, Мәуленді сүй мәселе онда емес. Мүмкін Мәуленді сүюіне де бір себеп болған шығар. Бірақ таласпай-ақ қоялық. Бәрі бір түсінісе алмаймыз. Қайдан түсінісеміз, біріміз адамша, ал енді біріміз періштеше сөйлейміз.

— Адамша сөйлеп отырған сен бе?

— Әрине, мен. Ал сен бар ғой, Инеш, періштеше, шынмды айтайың, сайтанша сөйлеп отырсың.

Инештің кішкене ашан, құба бетіне қан ойнап кетті. Арасы алыс, ұзын кірпіктер адырнасы толғай тартулы садақша Гүлшатқа кезеліп қалды.

— Сенің ішің тар, Гүлшат. Өзіңмен қатар тұрған, өзіңмен қатар тұрып ой таластырған адамды көре алмайсың.

Талас аяғы бұлай болады деп ойламағандықтан ба, Гүлшат қысылып қалды.

— Инеш, мен сені түсінбейтін болып барамын,— деп Гүлшат тұрды да сыртқа беттеді.

— Мен де сені түсінбеймін,— деп Инеш оған ере жүрді. Гүлшат оған бір сәт тура қарады. Жүзінде ашу салқыны бар.

— Сыртқа тепкен жерім болса, дәлелде. Кемшілікті түзеуге тырысармыз.

— Олай болса, сенімен бір нәрсенің басын ашып алғым келеді:— Мен кіммін саған?— деді. Нақ қазір өзінің анық кім екенін ашып алғысы келгендей.

Гүлшат ойланып қалды.

— Мені кім деп білесің?— Жаңағы бір сыны бар, өктем, зілді дауыс тағы қайталанды.

— Сен бе? Сен, айталық жолдассың.

— Айталығы не мұның? Мен сені ешбір шартсыз-ақ, айталықсыз-ақ досым деймін.

— Ну, сен де доссың маған.

— Ал, биік прическа ше? О да досың ба?

— Енді қалай деп едің?

— Міне, сенің кеңпейілділігің.— Инеш осы бір оқыс басталған өз ойын жарқ еткізіп үзіп тастады да, Гүлшатқа шұғыл бұрылды.— Достық деген не, білесің бе?

— Менен емтихан алуға кірістің ғой. Жетпей тұрға-

ны — столың мен көзілдірігің, — деп Гүлшат ажуалай сөйледі.

— Жок, жалтарма, айт, жауап бер.

— Адам баласына деген өз бойындағы жақсы сезімнің бәрі де достық делінеді, меніңше. Әрине, ол сезім бірден дәлел-дәрменсіз туа салмайды. Оны идеялық бірлік, мақсат, мінез бірлігі тудырады.

Инеш бір ащы сықақ кескінмен мырс етті.

— Сен сияқты әр нәрсенің құнын айырмайтын «бейілі кең» адамдар ғана достыққа осындай анықтама бере алады. Достық — махаббаттың екінші аты. Көпті сүйе аласың ба? Сүйе алмайсың. Достық та махаббаттай жалқы болмақ. Оның да қызғанышы бар. Былай қарағанда үш, не төрт адам дос болады. Ал шынына келсең, соның ішінде екеуі біріне-бірі жақынырақ тұрады. Әне, анық достық сол. Қалғандарынікі жолдастық қана. Сен де осы жок.

— Не демексің бұл теорияңмен. Қалғандардың бәрінен мені артық сана дегің келе ме?

— Артық сана. Мен де сені қалғандардан артық санаймын ғой.

Осы кезде олар троллейбус тоқтайтын жерге жетті. Жүргелі жатқан машинаға жұрт ұмтылысып сығылыса кіріп жатты. Гүлшаттың қозғалар ойында болған жоқ. Беріле, салмақпен сөйледі.

— Өзіңді баға жетпес адам деп есептеп, Заданы кем санамақпысың? Өзін-өзі сүюшіліктің жақсы жағы бар. Шегі де болуға керек қой.

— Дұрыс айтасың, шегі болуға керек. Онымен салыстырғанда өзіме деген бағам сол шегіне әлі де жетпей жатыр.

— Қателесесің, Инеш. — Гүлшат дауыстап сөйлеп, сыбырдан кәдуілгі қызу таласқа көшті. Көп бұл екеуіне көңіл аударыса бастады. Оларға ықылас қойған Гүлшат жоқ. — Зада да сен сияқты баға жетпестің бірі. Ондай баға жетпестер менің көңілімде көп екені рас. Сен де сол көп баға жетпестің бірісің. Зада да солай Университетке түскен жылы оның төмен болғаны рас. Бәріміз де төмен болғамыз. Ал енді көзір өстік, білім алдық.

Инеш үстіңгі ернін тістеп аз-кем ойланып қалды. Аздан соң селқос сөйледі.

— Мм.. түсінікті. Бәрі де түсінікті енді. Айтылмай жатып түсінікті болған ойды тыңдаудан қызықсыз не бар дейсің.

— Ондай іштарлық жасамау керек. Біз бәріміз де бірдейміз.

— Тыңдағым келмейді,— деді Инеш. Содан кейін өзінше бір қыр көрсетіп, қатты басып жүріп кетті.

Шапшаң алған кішкене туфлидің тротуарға ұрған тық-тығы басылар жауынның үй шатырына соққан ірі тамшыларынша тырсылдап, сәт сайын ұзай берді, сәт сайын бәсеңсіп, самарқаулана берді.

36

Тұйық мінезді адамдар көбіне томырылып сынар шойынға ұқсайды. Нені болсын ұзақ уақыт көтереді, неге болсын ұзақ уақыт төзеді. Содан соң... содан соң бір әдемі күні сол тұйықтық сәл бір себептен-ақ тозығы жеткен киімдей дыр етіп айырылып кетеді.

...Үйірме мәжілісінен қайтқан күні Мәулен ертемен дауыстан оянды. Бөлменің бір бөлегі көшіп бара жатқан секілденді. Ең алдымен ол ұйқылы-ояу жатып құлақ салған. «Бұл бөлме де жаман емес қой»,— деді бір еркек даусы. «Жігіттер де жаман емес»,— дейді екінші біреу.

Мәулен көзін ашып, басын көтерді. Сымбат төсегінің маңында үйіріліп біреу жүр. Төсек-орынды сипалайды, тумбочка ішінің қоқыстарын сілкіп тазалайды.

Әлі де ұйқысы тарқамаған Мәулен сығырая қарап, оның университетте оқитын жүзі таныс жігіттердің бірі екенін аңғарды. Сымбат қойкасы биік, жасыл арқалы болатын. Ал мынау бәсқаша.

Мәулен таңырқап қалды.

— Мына төсек не? Сымбат қайда?

Университетте оқитын жүзі таныс жігіт шашырай сөйлеп түсіндіре бастады:

— Мен... Сымбат екеуміз ойда жоқ жерден осылай болып қалғанымыз... Көрмеймісін? Келіп отырып алғаны... «Неге?» деймін мен. «Ол комнатада мен тұрмаймын енді» дейді ол. «Ондағы студенттер жаман ба?»—«Жо... о-о...— деп қинала жауап береді ол.— Бәрі де жақсы, білімді, сыншы, әдебиетші, ал, менің тұрғым келмейді».— «Ну, хорошо, деймін мен олай болса», міне, сөйттік...

Мәулен жүрегі мұздап кетті. «Не болып қалды?»

Осындай сұрақпен ол алас-бұлас киінді де, Сымбат ауысқан жаңа бөлмеге келді.

Сымбат босаға жаққа орналастырылған өз қойкасының жанында, орынның тығыздығынан тумбочка үстіне

қойылған қызыл сырлы кітап сөресіне кітаптарын қойып жатыр екен. Есіктен кірген Мәуленді көріп, қолындағы көк мұқабалы кітапты сөренің жоғарғы жағына ұсына беріп тұрып қалды. Әлде кешегі өкпесі тарқамады ма, әлде өзінің осы ісін енді ұятқа санағаны ма, кім білсін, әйтеуір сырттай береді.

Сымбаттың орны толмас өз жолдасы екенін енді ғана түсінген Мәулен, толқынқырап, орайлы сөз таппай, күле сөйледі: -

—...Оу, мұның қалай?.. Жол болсын?..

Сымбат үндемеді, кітапты сөреге сұқты.

Ашуланса да, баяғы ұяң мінезі, соны байқаған Мәулен енді бірде еркінірек басып жақын келді де, екі бетінен алақанымен мықтап ұстап, иегінен көтеріп, көзіне көзін қадады.

— Қашқын, шыныңмен қашып кеткенің бе?— деп Мәулен салмағы да, әзілі де бар нышан білдіріп қойды.

Сымбат ашу оты аз тұнжыр қара көзін төңкеріп, одан аударып әкетті.

— Жүр өзімізге!..

— Мен енді осында-ақ болайын... Онда ылғи білімділер, сыншылар-ақ тұрсын. Ал мен осында-ақ тұра берейін.

— Неге кекейсің, Сымбат? Қарабасыңды, қорлар, намысыңа тиер сөз айтылды ма? Айтылған сөз тек әдебиет жайында, сенің өлеңдерің жайында еді ғой.

— Менің арым да, намысым да өлең. Өлеңдерімді қорлағаның — значить мені де қорлағаның...

Елендеп қалған жұрт құлағы осы жерге тігіле бастаған соң, әзірше түсіністік таба алмайтынын сезген Мәулен ауыр басып бөлмеден шықты. Сол бетінде университетке барып, кешелі-бүгін болған оқиғаны Еренге айтты.

Сол күні кешқұрым университет жатақханасының алдына «ЗИС—100—1» маркалы ұзын қара машина келіп тоқтады. Соның ішінен шыққан ұзын мойын, әдемі ақ өңді қыз тіке Сымбат жатқан бөлменің есігін келіп қақты...

Өзінің Добровтың тапсырмасымен келгенін, партбюсекретары мұның кеше үйірме отырысында оқыған өлеңдерін қажет ететінін айтты Сато Шираз...

«Мәулен бәрін де жеткізген екен ғой»,— деп ойлады Сымбат дәптерін партбюро секретарының көмекшісіне ұсынып жатып. Іс насырға шауып бара жатқандай, Сым-

баттың тыныштығы да кете бастады. Өз тағдыры, өз өлеңдерінің тағдыры жайында ең бір тереңдеп ойлаған шағы да осы болды. Көз алдына Викентий Викентьевич елестейді. «Бар», «жоқ» деген екі сөз бар. Бірі — Сымбатты қанатына отырғызып көкке көтермек, енді бірі — жоктыққа тартпақ.

Партия бюросынан хабар күтеді. Асыға күтеді. Шыдамсызданады. Сәт сайын жиі қағылар есік Добровтан келген хабаршыдай, Сымбат жүрегін дір еткізіп қалады. Өз күшіне әлі сеніп болмаған жасқа тән толқу да, қобалжу да бар. Ұзақ түнде көп ойлайтыны да осы жайлы.

Көзін жұмса-ақ болғаны семіз желкелі қара сұрақтар андыздап алдына келіп орнай бастайды. Викентий Викентьевич қалай қабылдар екен? Мүмкін қабылдау бөлмесінде ұзақ күтуге тура келер. Әлдебір уақыттан соң көмекшісін шақырып алып, «ертең келсін, бүгін уақытым жоқ» дер ме? Жоқ, Викентий Викентьевич олай етпеуге тиісті. Күліп қабылдар ма екен? Әлде салқын қабылдар ма екен? Не сұрақ берер екен? Мәулен бөлмесінен неге шықтың дер ме? Мүмкін ақыл айта бастар: «Оқу керек, іздену керек. Әдебиетті ізденсең ғана меңгере аласың» дер... Жоқ, мұның бәрі түсінікті сөздер ғой. Викентий Викентьевич адам білмейтін басқа бір сөз айтуға тиісті. Дегенмен не дер екен? Әлде «Талабың жақсы, жолдас Асқаров, өлеңдерің маған ұнады» дер ме?.. Сымбат бұл жерде күліп қойды.

Енді бірде Добров мұның өлеңдерін өзі оқымай, «қарап шық»— деп басқа біреуге берген секілденді оған.

Осындай ой мен шешусіз сұрақтар қоршаған Сымбаттың көңілі де, көзі де жұпыны жазылған «Партия комитеті» деген жазуға дәйім тоқтай береді. Бар келешегі де осы бір үлкен есіктің ар жағында он қадамдай жерде, дәл кәзір Сымбат мәселесімен емес, әлдебір басқа мәселемен қатты шұғылданып отырған Сократ маңдайлы, жуан адамның столында жатқандай. «Өзім-ақ кірермін де, өлеңдерімнің жайын сұрармын»,— деп Сымбат асыға басып осы есіктің алдына келеді. Маңдайшадағы «Партия комитеті» деген жазуға көзі оқыс барып түседі де, қайта тұрып қалады. «Жарайды, тағы бірде келермін. Мүмкін, өздері де шақырып қалмас деймісің» деп, кең тұсау мен үзілмес үмітке иек артып, «Біреу-міреу шығып қалмас па екен?»— деп асыға жылыстайды.

Күнде осылай барып, күнде осылай қайта берген еді

ол. Партбюроға шақырылмады да. Тіпті іс бұл ойлағаннан мүлде басқаша басталып, басқаша шешілді.

Бір күні ымырт әлетінде, студенттер жатақтарының ең бір көңілді, шулы, қуанышты әлетінде коридордағы дағдылы қимыл-қозғалыс, үздік шыққан дауыстар тына қалды. Ауыр адамның салмақпен сирек басқан аяқ дүбірі алыстан естіліп, осы Сымбат жатқан бөлме алдына келіп семді. Ендігі ретте екі-үш рет есік қағылды. Еркін, салмақты қағыс. Жайымен ашылған есіктің ар жағынан Добров көрінді.

Жайбарақат бөлмеде жайсыз қозғалыстар туып қалды. Сейсеппен жабылған ұзынша столдың екі басында екі студент отыр еді, бірі жазып, бірі тамақ ішіп отырған. Тамақ ішіп отырғаны арзан қолды колбаса мен алма, нан қиқымдарын жиыстыра берді. Жазу жазып жатқаны сәл жоғары қарап, аңырып қалды. Төрдегі біреулер төсектерін түзеп, жуырқандарын қырнап жатыр.

Сымбат өз койкасының үстінде аяғын салбыратып, көк тысты шағын кітапты ортасынан ашқан қалпы, шынтақтарын тізесіне тіреп, бетін жұдырығына қойып, жұлдызша жымындап терезеден көрінген көше шамына қарап отырған-ды. Викентий Викентьевич келгенін жұрттан кешірек байқап, кенет тұрды. Алдындағы кітабы ашылған қалпында төңкеріліп барып жерге түсті. Іштей күліп, кем шаққа есік алдында қозғалыссыз қалған Добров оң қолға бұрылды да, Сымбат жанына келіп, жерге түскен кітапты көтеріп алды. Жұрт абыржуын байқамағансып, жаңағы кітапқа үңіліп әзілдей сөйледі:

— О, Тютчев! Федор Иванович Тютчевты оқисың, ә? Бәсе, содан кейін екен ғой «ысқырып, гулеп, ойнақтап» жатқаның.

Партбюро секретары Сымбаттың өз өлеңінен цитата келтіріп тұрғанын жұрт бірден аңғарып, мырс-мырс етті.

«Ұнамаған ғой. Жамандайын деп келе жатыр»,— деп үрейленді Сымбат.

Викентий Викентьевич дағдысынша баяу жүріп кетті. Әзіл мен қуақылықты байқатар әлгі келбеті сәл өзгеріп, салқын ойшылдыққа ауысты.

— Өлеңдеріңді оқып шықтым, Сымбат...

Сырттай салмақты, момын қалпында қалған Сымбат тым шыдамсыздана берді: «Ойпыр-ай, не дер екен, ә!?»

— Не менің, не сенің түсінбеген бір нәрсеміз бар екен. Оған өлеңдеріңді оқығаннан кейін көзім жетті. Сол

туралы әңгімелескелі келіп едім. Бәлкім мына жолдас-тар... тындаушымыз, сыншымыз болар? Қалай көресің?

«Өзім түсінбеген» дегенді жай айтып тұр ғой, Викентий Викентьевич түсінбейтін не нәрсе бар дейсің өмірде»— деп ойлаған Сымбат, қарсылығы жоқтығын аңғартты.

— Менің философия мәселесімен айналысқаныма жиырма бес жыл болды. Ал сенің өлең жаза бастағаны-на бірер жыл. Солай ма?

«Осы кісі не айтқалы отыр?»— деп түйткілдеген Сымбат басын изеді.

— Мен бұдан жиырма бес жыл бұрын Москва университетінің философия факультетіне түсерде алдым-да «Маркстік философия деген қандай?»— деген сұрақ тұрды. Мен сол сұраққа жауап іздедім. Іздеген жауаптарымды марксизм классиктерінен таптым. Философия атқарар қызметті түсінгеннен кейін, философия майданында менің де орным айқындала берді. Сол орында тұрып қызмет істеп жатқан жайым бар. Ал сен ше? «Әдебиет деген не?» деген сұраққа жауап іздеп көрдің бе? Мен оқулықтағы анықтаманы айтып тұрғаным жоқ. Ол бір күн жатталып, бір күн ұмытылар нәрсе.

Сымбат мұндай сұраққа дайындалмаған еді.

— Әдебиет деген... әдебиет пе? Әдебиет деген... Ну, әдебиет...

Добров сәл жымыып күлген қалпында Сымбаттың жанына келді.

— Ну, оқу құралынан жаттап алған сөзіңді ойлана отырып айтарыңды білемін. Жауап бере алмай қалдым деп қапаланба. Ол жауап бәрібір мені қанағаттандыра алмайды.

Мынау бір теңіз делік. Алып кеме алыс сапарға аттанғалы тұр. Жағада иін тірескен көп халық бар, кеме бағытын жақсы біледі олар. Алайда кеме ішіндегілер өз бағыт-жолын аттандырып салушылардың білгеніндей ғана білсе... онда олар түгелімен апатқа ұшырайды. Сен әдебиет кемесінің матросысың. Сол себепті, әдебиетті оқушы — аттандырып салушы болып қана біліп қойма, матрос — ақын болып та білуің керек. Сонда апатқа душар болмайсың. Талабың бар. Алайда әдебиеттің не екенін жете білмейсің. Оның ұлы мақсатын жете білмейсің. Сол себепті әдебиет кемесіне аттап мінгеніңмен де, не істеріңді таба алмай жүрген матроссың. Кочегар пешке көмірді мол салса шапшаң жүрерін біледі. Капитан ба-

ғытты дұрыс алса мақсатына тура жетерін біледі. Гүл де, қыз да, табиғат көрінісі де — бәрі де жақсы. Ал соларды жеке-жеке алып, өлең тақырыбы еткенімен не нәтиже шығарын ойладың ба өзін? Ойламағансың. Көркем әдебиеттің мазмұны деген не? Мазмұн дегеніміз — жүзеге асқан мақсат. Мен мазмұнды осылай түсінемін. Мақсаты жоқ шығармада мазмұн да жоқ. Мазмұнсыз шығарма шығарма емес. Сен осыны ойламағансың. Ойламаған себепті өлеңдерің де «әдебиет деген... әдебиет пе? Әдебиет деген... ну, әдебиет...» болып шыққан.

Добров сөзіне назары ауған тыныш бөлмені бұйығы шыққан күлкі алып кетті. Викентий Викентьевич езу тартты. Жұрт тыныштығын күтіп сәл отырды да, тағы сөйлей берді:

— Әдебиет — бұл адам тану ғылымы. Осы себепті бір шумақ өлеңнен бастап, том-том эпопеяға дейін шығарманың ұйтқысы адам болуға керек. Кочегар екенсің, көмірді молырақ сал отқа, көздеген жеріңе тезірек барасың. Ақын екенсің, адамды жаз, адамның іс-еңбегін, оның ой-арманын жаз, мыңдаған оқушы жақсыдан тәрбие алады, жаманнан безінетін болады. Гүл туралы да, табиғат көрінісі туралы да жаз. Бірақ сонда адам қатысы көрінсін. «Сұлулық» деген ұғым да өзгерді кезір.

Біз кезір өмірдің іші мазмұнды, тұрпаты сәнді құбылысын ғана сұлу деп атай аламыз. Әдемі ұйқастарың бар екен. Ұйқастың әдемі болғаны дұрыс. Бірақ соларыңның көбі ақсақ ойдың балдағы ғана секілді. Ойды ақсатпау керек. Ойлану керек бұл жөнінде.

Сымбат Добров сөзін ұйып тындады.

Оның әдебиет мәселесін жетік білетінін көп болып таңырқасып қалды.

Викентий Викентьевич бұл бөлмеде ұзақ отырды. Басқа да студенттермен әңгімелесті. Олардың жай-жағдайларымен танысты.

Оның көңіл бөліп, жатақханаға келгеніне студенттер қатты ырзалық білдірді. Түннің бір уағында айнала қаумалап үйіне дейін шығарып та салды. Қол алысарда Добров қалың қара портфелін ашты да, Сымбатқа кішілеу екі кітап ұсынды.

— Оқы осы кітаптарды. Емтиханды өзім аламын, — деп түйді ол сөзін.

Не кітаптар екенін асыға білгісі келген Сымбат алыстан түскен көше шамының болмашы сәулесіне тосып:

«Маркс, Энгельс әдебиет туралы», «Ленин әдебиет туралы» деген сөздерді таныды.

Ол үйге қайтып келе жатып, Добров сыйлаған кітаптарды кеудесіне қыса түсті. Профессор айтқан сөздерді есіне түсірді. «Адам үшін әдебиеттің атқарар қызметі не? Міне, осыны түсінбепсің» деп күбірледі ол өзіне-өзі.

...Арада бірнеше күн өтті. Сымбат дағдысынан ерте оянды.

Өңі ме, түсі ме, өзі де білмейді, әйтеуір ана биікте тұрғандай Гүлшат тұр. Толқып тулаған сол туды екі жақтай салынған ақ құс — бейбітшілік құсы шыққан күнмен жарыса қанат қағып, қалықтап ұшып бара жатқандай болды.

Өмірге бір керемет жаңалық алып келгендей Сымбат тез тұрып киініп, жуынды да, суретшілер институтының жатақханасына келді. Бақшаевты ұйықтап жатқан жерінен жұлмалап оятты.

— Не қуып келді сені?— деп ұйқылы-ояу Тәлім таңырқай сөйледі.

— Тезірек тұр, қызық бар! Бол енді!

Төсектен басын көтерген Бақшаевқа Сымбат Гүлшат ерлігі туралы жазар жаңа өлеңнің нұсқасын айтты.

— Өзің ойлашы, ғажап тақырып емес пе? Нағыз адамдық идеал!

Тәлім салғырт тыңдап отырды да, өз койкасының іргесінен үлкен бір полотно-картинаны алып шығып Сымбатқа ұсынды.

— Ау, сен жазып та үлгіргенсің бе?

— Жазып үлгірмейтін тақырып па осы? Гүлшат туралы картина жазуды сол күннің өзінен бастап-ақ ойлағанмын.

— Ну?

— Рас айтамын. Бірақ шықпай жатыр әлі. Қайта жазсам ба деп отырмын.

— ...Жолдас Бақшаев, ты молодец!— деп Сымбат айқайлап жіберді.— Аумаған менің көңілімдегі сурет! Тірі Гүлшаттың өзі. Тіпті, тауға кәзір шығып тұрған секілді. Ең, жоқ... дегенмен... мен бұлай жазбаймын. Мен түгел жазамын... Мен ауыр жолды... тауға өрмелеуді, Гүлшаттың шын қабырғасында жалғыз түнегенін... бәрін, бәрін... жазамын.

Сымбатты шын ақындық шабыттың бір жойқын ағыны билеп кетті. Ол Тәліммен қоштаспады да, шапшан

тұрып есікті ашты да, басқыштан төмен қарай жүгіре жөнелді...

Инеш кетіп қалды. Бұған Гүлшат ренжімеді. Бірақ ойланып қалды. Ой әдетінше сұрағы мен шешімін іздей келді.

Гүлшат Инешті әрі бағалап, әрі аяйды. Оны үнемі реті келген жерді пайдаланып көтере мақтап жүруші еді. Соған қарамастан бұлардың арасында соншалықты жақындық, жарастық жоқ. Неге жоқ достық қатынас? Жанымен беріліп, жақындасып кетпеген себебі не бұлардың? Кінәлі кім бұған?

Гүлшат осындай сұрақтар қойып, әр түрлі жауаптар іздейді. Әр жауаптың әлденеше түрлері оралады ойға. Кей сәтте солардың бәрі де дәлелсіз қалады. Тіпті жат болудың дәнекер, себебі жоқ. Біреу оған: «Жоқ, Гүлшат, сен қателесесің. Ол сенің досың» деп тұрғандай. Дос екі түрлі болады: бір дос бар — бірге жүргенде қымбат, қадірлес дос сияқты. Былай шықсаң оның ісін де, қылығын да есіңе түсіре алмайсың. Тағы бір дос болады — жайшылықта соның дос екенін де елемейсің. Достаса түсейін деп те мақсат қоймайсың. Ал ажырасқан күнде сол досыңды іздей бастайсың. Көруге асығасың, сағынасың. Инеш, міне, осындай дос.

Ол бұған да дәлел таппайды. Түбінде сағындырарлық Инеш қылығын да көре алмайды.

Осы жайды, Инештің кетіп қалған жайын бір ретте ол Задамен бірге өз бөлмесіне келген Еренге айтты. Үшеуара бір әңгіме туып кетті. Ажар бұған қосыла қойған жоқ. Жай тыңдаушы есебінде отырды. Өйткені ол бұлар әңгімелеген Белгіұловты да, Дәулеткерееваны да аз білетін. Ал, Мәуленді анадағы бір көргені болмаса, жақын танысып сөйлескен емес.

Әңгіме сол Гүлшат ойлағандай «негеден?» басталды да, әркім өзінше жауап қарастырды.

— Инеш менмен, ол өзін жұрттан артықпын деп бағалайды. Ешкімді менсінбейді. Дұрыс жолдастық қатынасты сақтай да алмайды, — деді Зада Қасымова.

Бұған Ерен пікірі қарсы болды.

— Инеш менмен емес, ол күй талғайды. Орын талғайды. Жұрттың бәрін де Инезилияға айналдырғысы келеді.

— Соның Белгіұловпен жақындығы жоқ па екен?

Бар да шығар. Бірін-бірі қолдауы жаман,— деп Зада өз естігенін айтты.

Айтарын тура бетке айтатын, сырт өсекті ұнатпайтын Гүлшат шамданыңқырап сөйледі.

— Жалған сөз! Ол Мәуленді сүйеді.

— Олар әлі бірін-бірі түсініп болған жоқ. Түсінісіп жеткен күні ажырасады, сөз жоқ, ажырасады. Белгіұлов пен Инеш бірін-бірі таппай қоймайды,— деп Зада әлгі пікірін бекіте түсті.

— Оны қайдан білдің?

Білем. Екеуі бір-біріне лайық адамдар. Белгіұловтың оны осынша көтермелей беруінің негізі не демексің?

— Мұнда басқа бір мән болуға керек,— деді Гүлшат. Бір-екі жерінде сия дағы шалған ақ сейсеппен жабулы стол үстінде көлденең жатқан өрнек кестені байқаусыз тартып алды да, уқалай бастады.

— Гүлшат, сенің осы бір әдетіңнің қалмайтыны-ай,— деп Ажар оның қолынан ұстай алды,— орнына қой.

Гүлшат күлді. Кестені бұрынғыша жазып қойды.

Ерен қалтасына қолын салып, әрлі-берлі жүріп кетті.

— Бір қызық бар. Белгіұлов Бозжановқа қарсы топ ұйымдастырған. Аанада Бозжанов диссертация қорғайтын күні бар ғой... жұртты жинап алып сөйлендер деп тапсырмалар беріпті.

— Тапсырмалар беріпті?— деп Зада тіксініп қалды.

— Ие, ие, маған оны Балғабаевтың өзі айтты. Ол да Белгіұловтың құрығына түсіп қалғанның бірі, өкініп жүр.

— Бұл жайды Манап маған да айтып еді. Бірақ бір жұмбақ бар: Белгіұлов сол сөзін сөйлеген Балғабаевты емтиханда қалай құлатып жіберді десеңші?

Дайыров күлді.

— Оның түк те жұмбағы жоқ. Белгіұлов өзінің ізін жасыру үшін көз қылған.

Зада іліп әкетті:

— Мм... Сорлы Манап түсіне алмай, сырын жұртқа жариялап қойған десеңші.

— Бәрібір Белгіұловты түсіну қиын,— деді Гүлшат.— Кейде биологияда қай ағымды жақтап, қайсысына қарсы болып отырғанын айырып болмайды.

— Ол осылардың бәріне де ұқсамайтын жаңа ағым туғызғалы жүр,— деп қосарланды Зада.— Белгіұловизм жасамақ.

— Әйтеуір, түсіну қиын. Бізде оған түсінбейтіндер

көп. Оны аңғармайды деймісің ол? Аңғарады. Есінде ме, Ерен, анада бір ғылыми конференцияда: «Ашығырақ сөйле, жолдас Белгіғұлов»— деп Бозжановтың реплика жасағаны? Бұл репликаны залдағылар түгелге жуық қайталамап па еді? Оның ашық сөйлегені де жұртты қанағаттандырмаған. Белгіғұлов енді студент арасынан тірек іздейді. Сол іздеу құрығы Инешке келіп түскен.

— Басқаға түспей, Инешке түсуінің себебі не? Зада сұрағы осылай ғой,— деп Ажар анықтай түсті.

— Онда бас қатырар ештеңе де жоқ. Белгіғұлов Инештің талантты, сезімтал студент екенін бірден байқаған да, өзіне тартқан. Одан да бір Белгіғұловты шығармақ ойы бар. Оның себебі осы,— деді де Ерен түрегелді. Өзінің әдетінше пиджагінің қалтасына қолын салып, әрі-берлі жүре бастады.

— Бұл неткен өнер? Біз сенің приемында отырғанымыз жоқ,— деп Зада еркелігін араластыра батылырақ сөйледі.

Ерен бөлменің орта тұсына келген қалпында ұялыңқырай тұрып қалды. Зада бұл құбылысқа мән бермегендей сөйлеп кетті:

— Бәсе, ол жазған рефераттың бәйгі алуында сондай бір мән бар болды. Әйтпесе, Гүлшат рефератынан артық деймісің? Мәскеудан тезірек хабар келсе екен! Көзіне шұқып көрсететін өзінің.

Оның бұл сөздері де Гүлшатқа ұнаңқырамады.

— Осы сөзді дәлелдей аласың ба?

— Студенттердің көбі осыны айтады.

— Айтар дәлелің болмаса, жұрттан естігенді сол қалпында қайнатпай бере бере ме екен? Қайнамаған заттың микробы көп болатынын жақсы білесің ғой өзің де. Жюридің бір мүшесі Бозжановтың өзі болатын. Инеш рефератын мақтаушының бірі сол кісі. Оның мұндай ұсақ істермен айналыспайтыны бәрімізге де белгілі. Реферат өз дәрежесіне қарай бағасын алған. Бірақ кәзір Белгіғұлов сол мақаланы мүлде өзгерттіріп жіберген.

— Мүмкін белгіғұловизмге қайшы келген болар?

— Пікір, пікір дейсіңдер, өз пікірімді айтайын, тыңдағыларың келе ме?— деді Зада.

— Ал, айт, тыңдайық.

— Инешті студенттердің жалпы жиналысында қарау керек.

— Қарау қиын болмас. Соған тағар айыбың бар ма?

— Өркөкіректігі де жеткілікті,— деп Зада шорт сөй-

леді. Зада пікірінде жан бар секілді. Ие, Инешті ең болмаса бір рет көп талқысына салу керек сияқты. Қандай айып-кінәсі бар оның? Бұл сұраққа Гүлшат жауап таба алмады. Рас, өтірік айтпайды. Сабақтан қалып көрген емес. Рас, қоғам жұмысынан сырт жүретіні де, өзінің ана қабілеттілігіндей көзге түсе беретін жеңілтектігі де бар. Бірақ ол үшін айыптауға болар ма екен? Жеңілтектік жастық шақтың өткінші бір көлеңкесі сияқты емес пе!

Гүлшат көп ойланды. Ақыры ең болмаса, Инешті Белгіұлов тырнағынан арашалап қалу керек деген ойға тоқырады.

38

Екінші семестрде Мәулен марксизм-ленинизм негіздеріне көп көңіл аударды. «Партия тарихының қысқаша курсынан» басқа ол көптеген қосымша материалдарды оқыды. Оны қызықтырған әсіресе «Партия тарихының» төртінші тарауы еді.

— Осы тарау марксистік философияның фундаменті. Мұны білсеңдер, ертең үшінші курста өтілетін диалектикалық материализм мен тарихи материализмге қиналмайтын боласыңдар, — деген профессор.

Осы сөз Мәуленнің жадында қалған. Ол енді тереңдеп оқи бастады. Семинар сабағынан «Орыс махшылары және Лениннің оларға қарсы күресі» деген тақырыпта сөйлемек болған. Осы бір қиын тақырып көп күшті, ақыл-ой күшін қажет етерін ол басында-ақ білген. Біле отырып, тандап алған.

Сол мақсатпен Мәулен енді Пушкин атындағы көпшілік кітапханасына келуді жийілете түсті. Мұнда оқуға мүмкіншілік мол. Ешкім кедергі жасамайды. Қай залда болсын әр жастағы ала-құла халық. Бұл зал аттандыру пункті есепті. Жаңағы әр түрлі мандатпен жиналғандар дәл осы арада жолдамаларына қол қойдырып алып, әр заманға аттанып кетіп жатады.

Сол көптің бірі Мәулен еді. Ол Лениннің «Материализм және эмпириокритицизмін» алдырып оқыды. Бір емес, бірнеше күн үзбей отырып оқыды. Қысқа конспект жасады. Көбін түсінді. Ақыл, ой көзі жетпеген жерлері де бар. Ондай жерлерді айрықша жазып алып, профессордан түсінік алуды ұйғарды.

Бұл кітап Мәуленге дүние терезесі сияқтанды. Ой дүниесінің көкжиегін бірден әрі апарып, алыстатып тас-

тағандай. Ол өзінің бүгінге дейін дәнеңе де білмей келгенін дәл осы арада шын түсінгендей. Санаға сіңген білім қоры аз болса, адамның білем деген өзіндік пікірі де басым болады екен ғой. Білмейтінің беті тек білген сайын ғана ашылып, білімнің шегі алыстай береді екен ғой.

Кеудесі, даурығуы жоқ Мәулен, бұдан бұрын аз білетінін мол сезінетін еді. Сонда да білім төбесі оған, міне, көрініп тұрған секілденетін. Жүріп кетсе, қиналмай-ақ барып жететін жер-ді. Ол осы көріністің жалған екенін кәзір түсінді. Мәулен сол өзі мегзеген төбеге әлдеқашан барған. Оның асусыз биігін де, өткелі жоқ тереңін де сонда байқады.

Ол бір сәтке есігі сәл ашық тұрған кітап қоймасына қарады. Биік жардың сонау төбесіне дейінгі сөренің бергі бір қатары жартылап қана көрінеді. Кітапхана қызметкерлері жылжымалы сатыға шығып, кітаптардың бірін алып, бірін орналастырып жатыр. Тіпті кітап емес, осы есіктің ар жағында үнсіз сөйлеп, әр ғасырдың таңдаулы адамдары тұрғандай. Ой қазынасы жатыр онда. Талай ғасырлар жатыр. Ол ғасырлар тарихқа өтпейді. Сол қалпында заманмен ілесіп, ілгері жылжи береді.

Осындай әсер-сезіммен отырған Мәуленге мына алдында ашық жатқан шағын кітап ғасырлардан ауысып келе жатқан мәдениет тарихының ұзақ жолында іркіле беріп, үрдіс тұрып қалған биік төбе есепті. Сансыз ғасырларды — ақыл-ой ғасырларын түгел қамтып, өз шарасына сыйғызып тұрғандай.

Кенет оның сыртынан еппен біреу келді де, иығынан қақты. Күле қарап Ерен тұр екен.

— Көзінді жұмып алып жаттап жатырсың ба?— деді ол Мәулен құлағына сыбырлап:— Нендей кітап алдындағы?— Ерен кітаптың мұқабасына көз салды. Бір минут Мәуленге қарап тұрып қалды. Содан соң тағы да еңкейіп, оның құлағына ғана:— Жарайсың, жігітім,— деп қойды.— Көп болды ма келгеніңе? Үзіліс жасауға қалай қарайсың?

Мәулен қарсы болған жоқ. Екеуі де тыныштық өктемдік құрып тұрған кең залдан аяқтарының ұшымен басып шықты.

Ерен қалтасынан папирос алды.

— Шылым тартып жіберсең рақаттанып қаласың. Осындай шаршаған кезінде қолма-қол күш әкеп береді.— Ол шылым пачкасын Мәуленге ұсына берді де, қайтып

алды.— Айтпақшы, сен тартпайды екенсің ғой. Не пайдасы бар дейсің! Тартпағаның жақсы. Үйреніп алған соң қоя алмайды екенсің.

Ол тіпті бес-он минут үзіліс үстінде Мәуленге сөз де берген жоқ. Жайшылықта сөзге сараң бұйығы жолдасының көңілді тұрғанын байқау қиын да емес еді. Айта берсең оның киім киісінде де өзгешелік бар. Бұрынғы мол, сәнді костюмін қынама етекте, қысқа, жеңіл вельвет курткасы ауыстырған. Бұрынғысынша галстук тағып, тамағы бітеу вельветканың замогін кейін сырғытыңқырап жіберіпті. Ерен көзін сығырайта, қулана күліп алды.

— Жаңалығым бар. Үлкен жаңалық...

— Ие, баяндай бер. Қуанышты жаңалықты тындауға жалықпаймыз.

— Екеуміз енді бажа болатын болдық,— деп Ерен қарқылдап күліп, Мәуленнің иығынан қағып қойды.

Мәулен бұған бірден түсіне қалды.

— Жақын болдық десейші.

— Көнбей жүретін бұрын. Уәде байластық енді. Сабағы бітісімен той жасамақпыз. Жолдастық сыр ғой. Алдын ала дабыралап қойып жүрме.

— Қадамың құтты болсын. Жақсы қыз.

— Әрине, жақсы қыз,— деп Ерен шын қалтқысыз көңілімен өз ниетін білдіріп қостады да күлді,— кім болсын жақсы қызды ғана сүймей ме? Жаманды кім жақсы көруші еді!..

— Ал бүгін кешке колхозға жүргелі тұрмын. Аанада өзімізде жасаған баяндамама облыстық комитет қолқа салып «колхоз жастарына оқып бер»— деп тұрғаны... колхоз ұйымы хабарланып та қалған.

...Оның бұл айтып тұрғаны — сенім жайындағы баяндама еді. Аанада сембіліктен кейін Ерен қолға алып, коммунистік тәрбие туралы біраз кітаптар оқыды. Ойында жүрген біраз сұраққа Михаил Иванович Калининнен жауап тапты. Өз түйсігі, өз байлау, қорытындысы да бар-ды. Оған әр факультеттен әр түрлі фактілер тауып алып қосып, кәдуілгі нақтылы баяндама етіп құрған еді. Жеке ретте өзіне қарасты жолдастарға да оқыды. Комитет отырысына да салды. Қайсысы болсын мұның университет тарихында көңіл аударылмай келген тың мәселе екенін айтысты. Кейбір кемшіліктерін де көрсетті. Ұсынстар да ала-жаулы болды. Біреулер «газетке бер» деді. Екіншілері ғылыми конференцияның программасына енгізуді ұсынды.

Біраз күн өткен соң Ерен бұл баяндамасын қайта жөндеп әкелді. Енді өзінің газетке де бермейтінін, конференция программасына да енгізуді қаламайтынын айтты.

— Несіне жаздың онда?— деп таңырқасты жиналғандардың бір тобы,— шкафқа тығып қоюда не мақсат бар?

— Жок, дәл бұл мәселені комсомол мүшелерінің жалпы жиналысында қарау дұрыс.

Бұған кейбіреулер қарсы болды. Жиналыстың күн тәртібі ұйымдастыру мәселесіне байланысты ғана болатынын, ал мынаның ғылымдық мәні барлығын дәлел етісті олар.

— Қарсы болатын ештеңе де жоқ. Өз пікірімше бұл баяндаманың практикалық мәні басым. Ғылымға бір жаңалық кіргізіп тастадым деп отырғаным жоқ,— деп Ерен өз ойын айтты,— істе творчество болған жөн. Күн тәртібін «Сенім тәрбиесі»— деп алсақ, жиналыс этикасынан шығып та кетіп жатқанымыз жоқ.

Комитеттің бір мүшесі сөз алып, Ереннің өз еңбегін аздап кемсітіп отырғанын ескертті.

— Бұл еңбекті кіші-гірім ғылыми мақаламен тең деп қарауға болады. Айталық, «Сүйіспеншілік сияқты сенім де батылдықты керек етеді. Сенім дегеніміз — өскен, кемеліне жеткен, ұлғайған махаббат. Шын сүйе білу керек, сүйіспеншілік осы ретте сенімге айналады», деген жолдар Ереннің өз концепциясы. Сенімді тәрбиелеу арқылы дүниеге дұрыс көзқарас қалыптасатыны, ал сенімнің өзі келешекке деген шексіз сүйіспеншіліктен туатыны және коммунистік сенімнің ұсақ өзімшілдіктен айырмашылығы жайында фактілермен дәлелденген өзіндік пікірлерің көңіл аударарлықтай-ақ. Еңбекті философия кафедрасына ұсыну керек. Ғылыми конференцияның программасына енгізуді сұраймыз,— деді ол.

Осы сияқты екі жақты тартыс туған соң, Ерен Добровқа кірді.

Біреу жақсы бір ұсыныс жасаса, қатты разы болып, қуанып қалатын Викентий Викентьевич баяндаманың өзін оқи отырып, онда көтерілген мәселелердің маңыздылығын аңғарды. Осыдан соң, «Қалай болар екен?» деген Ерен күдігіне ашық жауап берді:

— Шақырындар жиналыстарыңды, осылай етіп күн тәртібін жария етіндер. Қарсылығым жоқ.

Ерен отырып, болған таластардың, онда келтірілген дәлелдердің бәрін де Добровқа жеткізе айтты.

— Талас тудырып жатқаны аты ғана болар,— деді

профессор,— жазудың методикалық әр түрлі принципі болады. Кей шығарма нақтылы фактілерге сүйенеді де, өзіндік бір пікір, қисынды жандандырады. Енді бір шығарма бар: ол белгілі бір қисынға сүйене отырып, елеусіз фактілерді ашады. Баяндаманы осының қайсысына жатқызғың келеді? Соңғысына ма? Өте дұрыс. Бұл — оның теориялық мәнінен практикалық мәні басым деген сөз. Өз ойыңша істе енді, ұтпасан ұтылмайсың. Жастарға ой салар нанымды баяндама болады. Мұндай жерде өзіндік берік логикаң болуы керек. Сендер түгелімен творчествоның адамдарысыңдар.

Айтылғандай-ақ баяндама қызу жарыс туғызды. Әркім өз ізімен өз жайларын, жолдастарының жайларын айтысты. Енді біреулер сенім дегенді осы күнге дейін елемей келгенін, енді аңғарғанын білдірді. Сынға алынған кейбір жолдастар да шығып сөйлеп, тағылғай айыптардың дұрыстығын мойындады. Соның ішінде Сымбат та бар еді.

Түбінде адамның мінез-құлық, көзқарасының қалыптасуына себепші боларлық осында көрсетілген ұсақ, елеусіз мәселелердің пайда, зияны жайында көтерілген әңгіме облыстық комсомол комитетінің назарын аудармай қалмаған. Обком Дайыров баяндамасын қайта бастырып, жергілікті ұйымдарға жіберді. Тайқылауды ұсынды. Арнаулы қызметкерлерін жер-жерге аттандырды... Енді, міне, қала төңірегіндегі Калинин атындағы колхозға оның өзін жұмсап отыр.

— Уақытың болса барып қайталық. Колхоз жастарымен танысатын боламыз. Бұдан былай тығыз байланыс жасауға жол болып саналады бұл сапар.

Мәулен бұл ұсынысқа қарсы болған жоқ. Барып, колхоз жастарымен танысып, әңгімелесуді теріс деп санамады. Енді қай уақытта, қай жерде кездесетінін әңгімелесті. Ерен кешке Жетісу көшесіндегі бір үйде болатынын, сонда колхоз жастарының машина жіберетінін мәлімдеді.

— Әкел, жазып берейін, ұмытып қаларсың,— деп Ерен Мәуленнің төс қалтасынан ұшы ғана көрініп тұрған қарындашты суырып алды. Көлденең бүктелген қиғаш жолды дәптер қағазы қолына іліге шықты.

— Менен басқа да шақырушы табылған екен ғой,— деп Ерен қағазға үңіліп күлді,— тыңдаушың кім еді бұл?

— Ой, есімнен шығып кете қалғанын қара. Уәдемнен

айнуға тура келді. Бүгін осы тыңдаушымының үйіне бармақпын.

— Қой, колхозға барғаның пайдалы, тыңдаушыңды қоя тұр,— деп Ерен өз ұсынысын бекіте түсті.

Мәулен оған Саттарова туралы айтты.

— Жұмысшымен байланыс жасап тұру да теріс болмас,— деп күлді Мәулен,— шын пейілімен шақырған соң, бармаса өкпелейді.

Осыдан кейін Ерен қарсылық жасамады.

Олар қайта орындарына барысты. Күн кешкіре екеуі көпшілік кітапханасынан бірге шықты. Бірі колхозға тартты, екіншісі фабрикаға беттеді.

Кенет Мәулен тоқтай қалды. Анада сайлау күні Айшән айтқан сөз түсті есіне. «...Жолдасың, я сүйген қызың болса...» Ол енді Инешпен баруды дұрыс деп білді... «Тағысын. Мүмкін достасып кетер».

...Мәдине қабағына кірбің алып жүр екен. Мәуленмен салқын амандасты, кешеден бері ауырып жүргенін айтты да, Инеш бөлмесіне нұсқады.

— Жалғыз отыр. Неге екенін білмеймін. Үйден шықпайтын болып алды, көңілсіз. Сұрасам айтпайды. Білші, Мәуленжан,— деді Мәдине.

Инеш терезе жақтауына сүйеніп, сыртқа қарап тұр екен. Мәуленді көріп қуанып қалды.

— Ой, жақсы болды ғой келгенің. Іздеп отыр едім, Мәулен.

— Неге?

— Неге екенін өзім де білмеймін. Әйтеуір, осы бір шақта... сен соншалықты керек сияқтысың... Мүмкін жақсы көргендіктен болар. Жақсы келдің, Мәйнам ауырып қалған соң... тіпті, сондай көңілсіз.— Инеш әлдебір салқын сабырлықпен төмен карады. Содан кейін сонша мүләйім кескінмен Мәуленге бұрылды. Қашан да жайдары Инештің мынадай бишара келбетін ол бұрын көрмеген де, сезбеген де еді. Денесі шымырлап кетті.

— Мәулен, кейде... кейбір минутта мен өзімді бақытсызбын ба деп қаламын...

Мәулен шошып кетті.

— Не айтып отырсың, Инеш? Не айтып отырғаныңды өзің түсінесің бе?

— Әшейін айтамын,— деп Инеш жай күлді.— Мәйнам ауырып қалғаны... Оның үстіне, Гүлшатқа қатты өкпелегенім... Содан болар.

— Не қыл деп Гүлшатқа өкпелеп жүрсің?

Инеш Мәулен сұрағын елеусіз қалдырды. Сенімсіздеу басып Мәуленге келді. Бетіне күле қарап сәл тұрды.

— Мәулен, сен мені шын сүйесің бе?

— Сүйемін.

— Шын сүйесің ғой?

— Шын сүйемін.

Ол тағы да әлде не айтуға батылы жетпегендей сәл тұрды.

— Мәулен! Егер шын сүйсең... шын сүйетін болсаң... жуыр арада... қос...сылайық... Мәулен... Неге үндемейсің? Той жабдығын үй көтереді. Содан соң, қызмет істеймін. Сен болсаң... оқи бересің... Квартира іздеп әуре болмаймыз. Шал-кемпір бізге мына үйдің бір бұрышын бермес деймісің.

Мәулен не айтарын білмеді. Ол бұлай бәрі де тез бола қалады деп түсінбеген. Келешек туралы оның өз жоспары, өз ойы бар-ды. Мәулен ойынша бұл университетті бітіргенше, Инеш қызмет істей тұруға тиісті еді. Жазғы каникулда қайда кездесетіндерін де, қай курортқа баратындарын да жорып қойған болатын. Ал енді...

Мәулен осы «ал, ендіні...» шешіе алмай абдырап қалды.

— Қайдам, мен оқу бітіргенше сен қызмет істей тұрсаң... Содан кейін біз бақытты семья құрған болар едік.

— Әйтпесе, бақытты семья құра алмаймыз дейсің ғой?..— деді Инеш кейіңкіреп.

Мәулен сасқалақтай берді:

— Жәй... жоқ, ата-ананды айтқаным ғой.

— Олар қарсы болмайды.

— Дегенмен де... сенің ауылға барып біраз қызмет істеуің жөн емес пе?

— Ауылға барып?..— Нәзік Инеш өзгеріп кетті. Мәуленге тіксіне қарады.

— Ие, ауылға барсаң... Жоғары білімділер ауылға тіпті керек қой.

Инеш теріс айналып үндемей қалды.

Мәулен артынан келіп қыз иығына қолын артты:

— Мен саған бір жерге барып қайтайық демекші едім.

— Қай жерге?

— Қай жерге болса да...

Инеш жүзінен қуаныш білінді.

— Театрға. Дұрыс па? Бүгін операда. «Фауст».

— Әйтеуір, бір жерге.

— Жоқ басқа жерге бармаймын.

Мәулен шынын айтты.

Инеш сәл ойланып қалды. Содан соң аздап қарсылық білдірді.

— Онда біз не қызық көреміз? Кілең жұмысшылар жиналар. Ішкен-жегенін айтысар. Біреудің арақты көп ішетіні, біреудің етті шайнамай жейтіні сөз болар. Одан да «Фаусты» тыңдалық. Демалып қайтамыз.

Мәулен оған Саттарованы сырт таныстырды. Мәдениетті; таза пысық қыз екенін, тіпті, бұдан эстетика мәселелерін де сұрап білгісі келгенін айтты.

Инеш енді бөтен сөз қатпады.

— Ондай мәдениетті қыз болса, баруға болады,— деп күрт көнді. Содан соң гардеробты ақтарып, үш-төрт көйлегін алып шықты.

— Қайсысын кисем дұрыс болады, ә?— Кезек-кезек қолына ұстап қойды. Стол үстінде ашық жатқан И. С. Тургеневтің «Дворян ұясына» үңіліп, ештеңе деп жауап қатпай қалған Мәуленнің қасына келіп бұйығы ғана күлді.

— Сен аңғарсаңшы енді... Мен киінуге тиіспін ғой.

Мәулен байқамай қалғанын айыпқа бағып, бөлмеден шығып, ас үйге кірді. Көп отырды. Бұрышта көк сырлы тумбочка үстінде тұрған үлкен сәнді сағат тырс-тырс ұрып, уақыттын өтіп жатқанын паш етеді. Қарсы қабырғада майлы бояумен салынған Инештің үлкен портреті. Қолына ұстаған гүл шоғын иіскей түсіп, бері қарап күліп қалған. Осы бөлмеде шат көңілдің әуеніне үйлесер зат сол ғана... Таза жиналған сәнді бөлме. Соның өзінде де жаңағы бір тыныштық, есепсіз ауырлық, көңілсіздік бары сезіледі.

Кенет Мәулен ойына Инештің жаңағы оқыс ұсынысы кеп оралды. Өзінен-өзі қысылып «осы мен ауылға бар дегенді несіне қайталап айта берем?»— деп өкінгендей.— Расында да бөлек тұрудың не сәні бар? Екеуміз барып, ойымызды айтсақ, шал-кемпірдің бізден аяр несі бар?! Бір бөлмесі түгіл осы үйді тұтасымен бермей ме!

Осылай ойлауы мұң екен, Мәулен жадырап сала берді. Тұңғыш рет ойына «әйел алу»— деген ұғым келді. Әлде бір жұмбақ өмірдің ләззатына бөленгендей, өзінен өзі жымия күліп қойды. Енді бірде жат бір ойдың ұшығы оралды да шошынып қалды: «Ал егер сіңірі шыққан жетім едің, осы үйге келіп адам болдың,— дегенді есітсем не болғаным?!— Одан да өлгенім жақсы ғой».

Осы бір азапты сезімде отырған кезінде дағдысынша ауыр басып Мәдине кірді. Қолында кофейник, ыдыс-аяғы бар. Әлгібір қабақ кірбеңі молая, қоюлана түскен.

Ол ауыр сөйледі.

— Қарағым, шай іш... Тіпті ауыра беремін, оның үстіне осы үйдің қазанын көтеріп, ыдыс-аяғын жуу да қартайтып болды әбден. Кісі-місі қарастыра жүрсең... жаным. Шешенің жайын көріп отырсың ғой. Ал ана шал мен Инешжан құлағына ілер емес. Жайымды мүсіркеп, көңілімді аулайтын Сабырым болса... ол болса, тап мұндай мүшкілдікке жетпеген болар едім. Іш, жаным, соңғы кезде келуді сиретіп кеттің ғой. Оның не?.. Байқай жүрсең... Ақысын толық берсем, оның не айыбы бар?— Мәдине ауыр күрсініп, көзіне жас алды.— Кешір, жаным, сені көргенде Сабырымды көргендей боламын. Қайта мазаңды алам ғой деп бойымды алыс ұстап жүремін.

Сол шақта шапшаң басып Инеш кірді. Үстінде шолақ жең, жалпақ белбеулі, бүрмелі шұбар көйлек. Соншалықты ұнасымды тұр, сипат береді. Жарқырауық үлкен ала гүлдері өзі қозғалып жүрген сайын, сөніп жанған жұлдыздарға ұқсап толқынды көп қабаттарына бір ырғақпен кезек жоғалып шығып көз тартады.

Инеш балаша күліп, айна алдына барып ол жак, бұл жағын қарады. Прическасын басып, байқап қойды. Содан соң шешесіне бұрылды:

— Мәйна, менің ана бір корд көйлегім қайда? Іздеп едім, таба алмадым ғой.

— Жаным, жуулы қалпында жатқан болар. Өтекке басылған жоқ.

— Ертерек утыгтей салмас па? Жуылған кір комодында көк сасып айлап жатады да қояды.

— Инешжан, мазамды алмашы. Қажай бергенмен не шығады осы менен. Көріп отырсың ғой, мүсіркесеңші. Үстіндегі көйлектің ештеңесі жоқ, ұнасып-ақ тұр.

— Қыс күнінде жаз көйлегін киюдің өзі қолайсыз-ақ,— деді Инеш.

— Онда анадағыдай күйіп қалмай, өтектеп ал. Болмаса көршіні шақыр.

Инеш сәл ойланып тұрды да, Мәуленге жақындады.

— Ұнасымды ма?— деп ерекше жайдары жүзбен сұрады.

— Ұнасымды-ақ.

— Әлгі қалай, Саттарова деп пе едің?..— деп Инеш тағы да Мәуленге қарады. Содан соң сәл ойлаңып қалды

да, түйе сөйледі.— Жә, кім мені сынай қояр дейсің онда?! Осы көйлек те жарар...

...Екеуі сыртқа шықты.

Бұл күндері қар мен жаңбыр аралас үдере жауған, лайсаң шақ еді. Кәзір қар борай бастады. Әлі түгелдей асфальт жабылып болмаған тротуармен Инеш жиіркене басып келеді.

— Алыс па әлі?— деп әлсін-әлі сұрай берді.

Қолденең өтетін көше бұрышындағы екі қабат үлкен үйдің жанына келіп, Инештің қолтығынан ұстаған қалпы Мәулен тұра қалды да, салмақпен:

— Токта, санап алайық,— деді қолын ілгері шошайтып,— біреу... екеу...— деп бастады,— әлі де бес-алты квартал бар.

— Қой онда. Кейін ораламыз.

— Жоқ, шаршасаң да жүре бересің менімен.

Анадағы осы бір сөзі есіне түсіп, Инеш күлді.

— Дұрыс жолмен жүрсем, әрине... Ал қисық кетсең... Мен онда ілгері жүрмеймін.

— Онда осы үйге кіріп демалсақ қайтеді?—деп Мәулен күлді.

— Осы үй ме еді?

— Ие, осы үй іздеп келгеніміз.

Олар үлкен аулаға енді. Орта подъезге бетала бергенде, оң қабырадан баланың ащы айқайы шықты.

— Пе...е...пе...е...еп!

Бұлар оны елеі қоймады. Әлгі айқай тағы қайталанды.

— Пе...е...пе...е...еп!

Мәулен артына қарағанша болмады, Инеш аяғына келіп бір кішкене қолшана орала кетті. Ол оң аяғын көтеріп ауырсынып қалды. Шанадан саспай, баппен бір бала түсе берді.

— Не еткен көргенсізсің?— деп Инеш ауырсына сөйлеп, балаға жекіді. Кішкене қара бала айыбын мойнына алғандай, оны аяп, бетін тыжырыңқырап, енді үлкендерше жөн айта сөйледі:

— Машина жолында байқау керек. Тормоз беріп, тоқтатпағанда басып та кететін едім,— деді жіңішке даусымен үзіп-үзіп сөйлеп. Сөйтті де, өз сөзіне қостау іздеген адамша, Мәуленге қарады. «Сені қайдан көрдім?»— дегендей сәл тұрды да:— Аға, мен сөзді білемін,— деп келіп құшақтай алды.— Мотор, ағатай, тозып қалды. Токті нашар береді.

Шынында да кәзір Сафардың мұзмоторы мүжіле кішірейіп, таусылуға айналған-ды.

— Аға, тағы «мұзмотор» жасап берсеңіз қайтеді?— деп Сафар сырғанақты көрсетіп, жалына сөйледі.

— Қарсыз «мұзмотор» жасауға болмайды. Жаз шығады. Сонан соң күз келеді. Күннің көзін жиі-жиі бұлт баса бастайды. Жиі-жиі жаңбыр жауады. Жаңбыр бірте-бірте барып қарға айналады. Жаңа қыс түседі. Міне, сол кезде... Мұның тозғанына қынжылма. Ертең жаз шыққан соң, кеме жасап алып, суда жүзуге де болады.

Бұл сөзді соншалықты әсерлене тыңдаған бала:

— Біздің үй бүгін көп кісілер шақырады,— деді.

— Кімдерді шақырады?— деп сұрады Инеш. Енді бала сөзін қызық көріп тұр.

— Мәулен ағамды шақырады. Тағы шақырады...

— Ал, мені ше?

Сафар үндемей тұрып қалды.

— Сіз де жүріңіз. Айшән әкпем көп-көп етіп манти пісірді. Сізге де пісіреді...— деп ойлана жауап берді аздан соң.

— Шын көп пісірді ме?

— Шын айтамын, тәтей. Нанбасаңыз жүріңіз, өзіңіз көріңізші. Өтірік айтып отыр дейсіз бе? Өтірік айтпаймын мен. Өтірікті жаман бала ғана айтады.

Олар күліп үйге беттеді. Саттарова есік алдына шығып қошеметпен қарсы алды.

39

Соңғы күндері өзі толық оқып шыққан Адам Мицкевичтің «К. М...» деген бір өлеңі Мәуленнің жадына жиі-жиі орала береді:

Прочь с глаз моих!— Я покоряюсь сразу,
Из сердца прочь!— Исполнил приказанье.
Из памяти!..— Но этому приказу
Повиноваться мы не в состоянии.

Анада Саттарованың үйінде болған ренішті оқиғаны Мәуленнің ұмытқысы, ойламағысы-ақ келіп еді, есінен шығара алмады, бірақ. Соншалықты айқын қалпында көзінің алдына келеді де жүрегін тырналайды. Жаралы жанын шымшып ауыртады.

Мәулен әлгінде университет алдында Инешті тағы да кездестірді. Қасында Белгіұлов. Қолтықтап алған. Сон-

дай көңілді екеуі де. Инеш Мәуленнің жанынан сықылықтап күліп өтті. Көз қиығын да салмады. Қөрмеген болып өтті. Шын көрмеді ме? Әлде Мәуленге көрсеткен қыры ма? Қанша ойласа да жауап таба алмады. Жатақхана ауласына келді. Енді-енді бүртiк атып, жасаңғырай бастаған сидаң шiлiктiң күнес жағына қойылған скамейкаға барып отырды. Көзiн жұмды да, еңкейе отырып, екі алақанымен бетiн басты.

...Қараңғы түн. Көшеде жанған шам да жоқ. Қар ұялаған ағаш бастарын аздап жел шайқайды. Адам аяғы селдіреп қалған. Жым-жырт тыныштық басқан шағын үйлер түнерген түн қойнында мелшиіп-мелшиіп жабырғыңқы көрінеді. Инештің жінішке де қатқыл даусы шығады.

— Шығарып салма. Өзім де барамын.

Мәулен оның бетіне қарады. Алыс қабағы бір-біріне жақындай түскен. Қара көзінде шатынаған от бар Мәулен үндемеді. Бәлкім жадырар деп Инештің қолтығынан ұстады. Қыз ыршып түсті, Мәулен қолын сілкіңкірей ітеріп тастады.

— Шығарып салма дедім ғой мен саған. Бар, жөніңді тап,— Инеш даусы бір беткей де тұжырымды, қатаң.

Мәулен көңілі қайтып қалды. Жәбір көрген жүрекке ыстық қорғасын құйып жібергендей. Ол енді тіл қатпады. Бұрылып алды да жүріп кетті. Құлазыған қараңғы көшеде Инеш әлдебірдеменің қара көлеңкесіндей болып қимылсыз селкеу қалды.

Неге қалды қимылсыз?

Ой доңғалағы әрі жылжып. Саттарованың үйіне барды. ...Айшән барынша қарсы алған. Еңселі үйдің іші қаншалықты жұпыны болса, соншалықты таза, соншалықты көңілді, сергек. Осындай тазалық пен жұпынылық дастарқан үстінде де бар. Кіршіксіз ақпен жабылған дөңгелек столдың үстінде манти, самса, лағман, бұрама сияқты дәмді тамақ бар. Түрлі жемістер де осында. Грузин, қазақ трестері шығарған шараптар қойылған. Көбірек орын әр түрлі қағазды конфеталарға берілген.

Осы столдың рухына сай қонақтар бар. Бәрі де аз сөйлеп, көп тындап отыр. Әңгіме тақырыбы әр түрлі болады. Радиолокация мен атом қуаты да, Біріккен Ұлттар Ұйымы Ассамблеясы, ондағы тіпті Уланованың бишілігі мен Қазақстанда өсіріліп жатқан қойдың жаңа түрі де таластар тудыра кеңесілген. Үй ішінде ұршықша үйіріле жүріп бұларды күткен Айшәннің өзі де әңгімеден шет

қалған жоқ. Бәріне де жаңғырыға үн қатып, кезегінде өзіндік пікірлерін де айтады. Мұнда көбірек сөйлеген Мәулен еді. Көтеріңкі де сергек. Өз үйінде отырғандай еркін сөйлей берді, сөйлей берді. Ол, тіпті Инешке қарауды да, оны күтуді де ұмытып кетті. Шынын айтқанда бұл кеште оны ешкім де айрықша елей қойған жоқ еді. Жұрт қатарлы көптің бірі болып, мына ортада үнсіз отыра берді. Айшән да ішіндер, жеңдер деген жалпылық сөздермен шектелді.

Кенет Инешке осы отырғандардың бәрі де сыйлықты, қадір тұғуды білмейтін даралықтары жоқ түсініксіз тұтас бір жәндік сияқты болып кетті.

Ән айтылды, енді би ойнала бастады. Осы сәтте Инеш кететіндігін білдірді.

— Түннің бір уағы болып қалды, үй алыс еді...

Сырнай тартып отырған қара жігіт қалбалақтай берді:

— Такси бар ғой. Өзіміз апарып саламыз. Такси...

— Рақмет. Мен қайтамын,— деп Инеш тік сөйлеп түрегелді.

— Неге асықтыңыз? Бүгін мейрам емес пе?— деді жаңағы қара жігіт.

Инеш қозғала қоймаған Мәуленге қарады. Тіксіне сөйледі:

— Сен не, қалмақсың ба мына тобырдың арасында?

Есік жақта үндемей отырған бір жігіт кейіңкірей сөйледі.

— Мұндай мәдениетті қыздардың әдеті мұрнын шүйіре келетін. Асықса жүре берсін. Мәуленді кейін өзіміз апарып саламыз.

Инеш жалт қарады.

— Әйел сыйлап көрмеген надан неме!

Айшән мен сырнайшы жігіт есік жақтағыға жекіп ұрсып тастады. Инешті тоқтатпақ болды. Инеш ешкімге де қарамады. Пальтосын киді де, жүгіре басып шығып кетті.

Мәулен де киінді.

— Ал сөге көрмендер. Көп-көп рақмет.

— Сіздерге де рақмет. Қомсынбасандар келіп тұрыңдар,— деді Айшән қоштасарда.

Мәулен далаға шықты. Жүгіре басып бара жатқан Инешті екінші көшенің пұшпағында ғана қуып жетті.

— Инеш, Инешжан, саған не болған? Мұның не?— деп Мәулен наз сала сөйледі.

— Саған не болды? — деді Инеш ашулы дауыспен.
— Маған не болсын? Ештеңе де болған жоқ.
— Жоқ, болған. Кім екенінді мен жаңа түсіндім. Сен де надансың. Надан болмасаң маған тіл тиігізіп жатқанда үндемей отырармысың?

— Жок, Инеш, ойлашы. Кінә өзінде ғой. Неге оларды тобыр дейсін? Соның да мәдениеттілік пе сенің?

— Тобыр екені өтірік пе?

— Олар да біз сияқты мәдениетті адамдар.

Инеш қатарласа келе жатқан Мәуленге ала көзімен қарады.

— Сен барып тұрған талғаусыз адамсың.

— Дәлелде.

— Дәлел сол, — деді Инеш озыңқырай шапшаңырақ басып, — талғаусыз жерде талғаусыз адам ғана жаңағыдай көп сөйлеп, өзін тым жеңіл ұстайды.

— Саттарованы талғаусыз дей алмайсың. Одан көп нәрселерді үйрену керек қайта.

Инеш Мәуленге бұрылып тұрып қалды. Ұнатпай, өткір қарап тұрғанын Мәулен бірден сезді.

— Мүмкін, Даулеткерееваны Саттароваға айналдыру керек шығар, — деп кекетті ол.

Мәулен бойұсына қоймады. Тұжыра сөйледі.

— Айналдыру керек! Дәл Гүлшат сияқты, Саттарова сияқты әрі білімді, әрі төзімді, жан-жақты болу керек. Өмірді сен өз терезеңнен ғана көріп отырсың. Ал Саттарова қайнаған өмірдің ішінде жүр. Жай жүрген жоқ, өмірді қайната түсіп жүр.

— Мен өз тереземді ол кешкен өмірге бермейтінімді сен де ұғын.

Мәулен де қызып кетті.

— Сенің терезең тозған терезе.

— Жоқ, мәдениет терезесі. Өрең әлі жеткен жоқ оған. Мәдениетсізсің!

— Ал мәдениеттілік деген не?

Міне, күн жылылықпен елжірей қарап тұрған осы бір аулада оңаша отырған Мәуленді толғандырған сұрақ осы еді. Мүмкін Инеш дұрыс айтқан шығар? Мүмкін мәдениетсіз шығар Мәулен.

Мәулен түрегелді де, жатақханаға беттеді. Үшінші қабатқа көтеріліп, ұзын коридордың сонау басына қарай жүріп келеді. Оң қолдағы шынылы есіктің іш жағынан бері қаратып жапсырылған картина оның көзіне кенет шалына кетті. Адыр, белесі көгілжім сарғыш дала, Бе-

лес-қыраттарды жүлгелеп аққан өзеннің бері жақындаған сайын кең тартар аңғарында өскен жас құрақ бұлтсыз ашық күнде еркін өскен, сахара желімен сыбдырлап кең даланың баяу, созылымды әнін тынымсыз салып тұрғандай. Оң қабақты иіріле жағалап ілгеріге кетер соқпақ жолдан сәл жырақтау, жартылап көрінер, беткейінде күбісек бас қына өскен найза тастың дөкірлеу біткен мұғар биігінде қыран бүркіт отыр. Мүлгіп жатқан ен байтақ иесіз сахараға көз тастап, тоят іздердей.

Алыстағы бір иірімде шалғын арасынан жоны ғана қылтылдап жылқылар көрінеді.

Бұл картинаны Бакшаев салып, Сымбатқа ұсынғанын, онда Абай заманындағы Бақанас өзенінің келбеті көрсетілгенін Мәулен аяққы жазулардан оқып білді. Романтикаға толы картинаны тамашалап көп тұрмады ол. Ішке кірді. Сымбат жалғыз, жазып отыр екен, Мәулен келгенде-ақ ұшып тұрды.

— Жақсы келдің, қандай романтика! Ғасырлар бойы үнсіздік пен меңіреуліктің айғағындай болып тұрған мылқау шын. Сол шынның кеудесінде өзімізге таныс қыз. Қолындағы ту шығып келе жатқан күн нұрына малынған. Бұл, міне, бейбітшілік пен ерлік бейнесі. Тамаша емес пе?

Мәуленнің тез жаңғырықпағанын байқаған Сымбат оның жанына келді:

— Немене? Неге бұлай өзгере қалғансың?

Мәулен іркілмей бірден сұрана сөйледі:

— Мен осы мәдениетті студенттер тобына жатам ба? Сымбат аңырып қалды.

— Мен мәдениеттілерге қосылам ба деймін?

— Жақсырақ киінсең... әскери гимнастерканы тастап, галстук тақ. Отыз екі сантиметрлік... қай размерлі етік киюші ең? Қырық бір? Дұрыс келеді. Отыз екі сантиметрлік кең балақ шалбар... соған ұқсас туфли... Сонда шын мәдениетті студент боласың.

— Мәдениеттілік киім киюмен ғана біте ме?

— Жо...оқ, мен жетпеген нәрселерді айтып жатырмын. Қалғаны өзінде бар ғой.

— Ал мәдениеттілік деген не? — деп Мәулен оған үңіле қарады.

Сымбат жазып отырған дәптерін жауып қойды.

— Мәдениеттілік деймісің? Мәдениеттілік? — деп ол қайта сұрап алды да, басын сипалап біраз отырды. — Ие, бір беттілігің бар. Өз қателігіңді мойындамайсың деуге

болар ма еді. Ие, осыны жоюың керек. Мәдениеттілік? Мұны бір сөзбен айтудың өзі...

Мәулен күлді.

— Ымыраға келу ме мәдениеттілік?

— Жо-оқ.

— Егер талас принципиально болса ше, а? Жүр бізге баралық.— Ол жауап күтпей-ақ Сымбатты еріксіз өзі жатқан бөлмеге алып келді. Кереуетінде газеттер мен хаттар жатыр екен.

— О-о-о... корреспонденция...

Ол ең алдымен хатты ашып оқыды. Майданда бірге болған бір хакас жігіті болатын. Аmandығын, жақында үйленгенін, өзі колхоздың болашақ су электр станциясының монтері болып тағайындалғанын айтыпты. Станция орнатудағы көптің қажырлы бірлестігін, тұрмыстың жақсы екенін баяндап, жаз қонаққа келуін өтінеді. Моторлы қайықпен үшеулеп (бұл арада Мәуленнің сүйген қызының бар, жоғын сұрайды) балық аулауға, құс атуға болатынын да жазыпты. «Хакас жері сәнді. Өз көзіңмен жақсы тұрмысымызды көріп, демалып қайт»— деп аяқталған хаттың соңы.

Мәулен бұған қатты қуанып қалды. Енді өзі жазып алдыратын «Литературная газета», «Комсомольская правда», «Советский спорт» сияқты газеттердің арасынан университеттің многотиражкасын суырып алды. Жұмасына бір-ақ шығатын төрт бетті осы бір кішкене газет оны қатты ынтықтыратын еді.

Газеттің бірінші, екінші бетіне көз жүгіртіп, Мәулен үшінші бетке үңілді. Бұл беттің орта тұсындағы карикатура оның көзіне бірден басылды. «Жаңа әуендегі ескі әдет» деген көрнекті атпен ашық шыққан тартымды карикатура.

Иығын түгел жапқан сәнді прическалы бір қыз өзінің телеграф бағанасындай ұзын, жіңішке денесіне мүлде сай келмейтін кымқа қолын кеудесіне қойып, басын еңкейтіп қалған. Соншалықты қуанышты келбетінде шексіз алғыс бар. Қарсысында тұрған қарға бойлы жігіт бұған сонау төменнен қарап, соншалықты ұзын, сүйретпе қолымен жердегі бірденені қарманады. Қапылыста түскен қыз кітабы болса керек. Жігіт осы бір сирек шақты шапшаң пайдаланып, қызмет көрсетіп қалған.

Мәулен ұзақ қарады, қызықтап күлді. Енді бір сәтте карикатураға тесіле қарап отырған көзінен күлкі сәулесі

сі бірте-бірте барып сөне берді. Қозғалмай қадалған қалпы шарасынан шығып барады. «Мынау Инеш қой! Құтты сол. Қүлкісі, тіпті прическасы... Құтты Инеш. Ол карикатура астындағы сөзге асығыс үнілді. Ойы теріске шықты. Ешкімнің де аты жазылмаған.

Мәулен үнсіз ойланып қалды. Осы бір үнсіздік үндемейтін Сымбатты да жалықтырып жібергендей. О да тұрып келіп қызықтай бастады.

— Не себепте жаңа әуен?

Мәулен ұшып тұрды. Ерсілі-қарсылы жүріп кетті. Енді бірде Сымбаттың жанына келіп сәл тұрды да, қысқа жауап берді.

— Ескі уақытта орамал көтерілетін. Ал кәзір...

— Мұның несі ерсі? Сыйламау керек пе?

— Сыйлықтың да сыйлығы бар. Сыйлықта шындық болуға тиіс. Ал мынада шындық жоқ.

— Сеніңше көтеріп әпермеу керек пе?— деп Сымбат Мәуленге қарсы келді.— Ол дәрекілік қой.

— Кітабымды мен түсіріп алдым, сенің әперуің керек пе, жоқ па?

— Ну, сен туралы әңгіме басқа.

Мәулен өкшелей берді.

— Неге мен туралы әңгіме басқа?

— Ну, сен еркек адамсың...

— Әйел адам емес пе?

— Адам.

— Адам болса, сыйлық бұл емес. Бұл — әйелді адам деп танымай тұрған кездің сыйлығы. Біз әйелді ең алдымен адам деп, үйде де, түзде де жанашыр жолдас деп түсінеміз. Осы дәрекілік пе? Міне, Инеш осыны түсінбейді.

Сымбат айтыс дегенді сүймейтін. Мәуленнің тереңге тартып бара жатқанын байқап тоқталып қалды.

Мәулен тағы жүріп кетті. Кереует астынан чемоданын суырды. Ақтара отырып, түбі ақжем болып ескірген бір қызыл дәптерін алып шықты. Ерекше бір толқынмен бірінші бетін ашты. Сарғая бастаған дәптер бетінен әлдебір таныс иіс келеді — сезім дүниенді тербетер бала-лық шақтың иісі, мектеп иісі. Осы бетте айналдыра акварельмен салынған түрлі түсті сурет, гүлдер. Ортада ашық қалған кішкене жерге:

Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та бар қалан ;—

деген Абай өлеңі жазылып, айналасы қызыл бағаналармен қоршалып тасталған.

Бұл өлең — бірінші бетте жалғыз тұрғанына қарағанда осы дәптердің мазмұны, ал дәптер иесінің арман-тілегіне ұқсайды. Арғы беттерде «Еңбек — жан сәулеті», «Білім — жан азығы», «Испания ерлеріне» деген сияқты сұлу жазылған тақырыптар бар. Өлеңдердің поэзиялығы төмен жатыр. Оны Мәуленнің өзі біліп отыр. Сонда да, осы бір талғаусыз қолмен жиналған кедір-бұдыр сөздердің астында сәбилік таза жүрек соғып тұрғанын Мәулен өз жүрегінің дүрсілінен ұғады. Әр бетте балалық аңқаулықтың, романтикалық асқақ ойдың ізі суымай жатыр. Мәулен сол сезімге қайта оралды. Лев Толстой мен Бальзакты, Белинский мен Чернышевскийді енді тереңірек білетіні болмаса, сол сәбилік қалпына барды. Қызыл дәптер ең алдымен қызыл сияға, одан қызыл жалау сияқты нәрсеге ауысып, желбірей ұшып алыстады да, ой арман дүниесіне, романтикаға айналып кетті. Пианино клавишын басқанда күй саулағаны секілді, мұның да сезім пернелерін әлдекім басып, жан дүниесін толқытады. Мәулен еріксіз қолына қалам алды. Сондағы ойының айтылмаған жалғасын айтпак. Жазылмай қалған жалғас дәптерде де бар екен, келер бетке сондағыдай етіп әшекейлеп, енді оқушы қолымен емес, студент қолымен «Адам және мәдениет» — деп жазды.

Осыдан кейін қаламын дәуітке сүйеді де, ойланып қалды. Ол күн ойланды, түн ойланды. Трамвай тоқтайтын жер мен троллейбус ішінде де ойланды. Ас ішіп те, лекция тындап та ойлағаны осы ғана. Ой бекерге кетпеді. Қағазға түсе берді. (Мәулен жас күнінде ең алдымен жазылуға тиісті өлеңнің мазмұнын түгелдей көшіріп қағазға түсіретін. Ол бұл жолы да сол дағдысына басты). Арада бірнеше күн өтті. Мәулен жазғандарын қайта-қайта өшірді, қайта-қайта жазды. Бір өлеңнің бірнеше варианттары туды. Қайсысы тәуір, қайсысы төмен екенін білмек болып, бір ретте тағы да оңаша отырған Сымбатқа оқығысы келетінін білдірді. Сымбат тек ақындарда ғана болатын әсерленушілікпен елендеп қалды. Мәулен еңбек жайында жазылған өлеңнің бір вариантын оқыған соң, шабыттана тындап отырған Сымбат сұрана сөйледі.

— Кім жазды мұны?

— Кім жазғанда жұмысың қанша, кемшілігін айт.

— Авторын айтпасаң сынауға болмайды...

— Авторы жақсы болса, өлеңін де мақтамақсын ғой, ә?— деп Мәулен күлді. Өзі бір жақтан жазу столына шығып алды.

— Керісінше, авторы жақсы болса... өлеңі жаман дер едім.

— Ие, сөйтіп?..

— Мәселен,— деп Сымбат көзіне түскен ұзын қарашашын толық саусақтарымен салалап кейін қайырды,— мәселен, бұл өлеңді үлкен талантты ақын жазса, өте жаман, жай талантты ақын жазса, жай жаман, орташа талантты ақын жазса, шамалы, мен жазсам жақсы. Жоқ... мен... жазсам бар ғой... өт-те жақсы...

Бұл пікір Мәуленді қызыққа батырды.

— Сонда осы бір бейшара өлең бірден бес түрлі бағаға ие болғаны ма?

— Енді қалай дейсің?— деп, Сымбат та кеңкілдеп таңауынан күлді.— Әркімнің ісі қолынан келгеніне қарай бағаланады. Бұдан он есе артық жазуға мүмкіншілігі бар талантты ақын осылай жазса, жаман емей не? Бірақ ондай ақын мұндай өлең жазбайды. Ал маған жарай береді.

— Әлі жастығыңа қарап жаман өлеңді де жақсы дей берген соң дандайсып кетпейсің бе? Әділ сын болмаған соң өсу қайда? Жоқ, достым, бұл обывательщина.

Сымбат әрі таласпады, үндемей қалды.

Аз отырған соң Мәулен күрсініп алды.

— Бұл өлеңді мен жаздым. Маған мақтау сөз керек емес. Біреу маған кемшіліктерін көрсетсе... мен мұны түзер едім, қайта жазар едім.

Сымбат «рас па?» дегендей сенбестік білдірді. Мәулен әңгімесін жалғай берді.

— Адам көп ретте өз жазғандарының кемшілігін көре алмайды. Неге көре алмайды? Білесің бе? Өйткені, өлең де толғақпен келеді. Жақсы, жаман болсын қай ана өз баласын жек көреді. Ана балаларын олардың мінез-құлқынан, ісінен өсе келе біледі. Рас, өлеңді де солай оның өзі ісінен — оқушыға әсер еткен, етпегенінен білуге болады. Бірақ баланы жаман тәрбиелеуге шешенің правосы жоғы сияқты, жаман өлеңді оқушыға ұсынуға да ешкім право берген жоқ. Жаман іс ұрлықтан да жаман. Осыны айтқан кім еді? Алексей Толстойдың бір геройы ғой деймін.

Сымбат ұйып тыңдап қалған.

— Міне, маған сыншы керек. Қатаң сыншы керек,—

деп Мәулен столдан түсті де олай-бұлай жүріп кетті. Осыдан соң әлі де бұйығы ойда отырған Сымбатқа ойлана қарап қалды.— Жок, бұл өлең емес әлі, өлең жазар мен ақын да емеспін. Мен бұл тақырыпқа мақала жазуым керек.— Түсіндің бе? Мен сөйтіп жаңа адамға лайық жаңа этиканың нормаларын түсіндіріп беруім керек. Осыдан соң өзі жазған жаңа өлеңдерді ортасынан екі-үш айырып лақтырып тастады.— Мен өз жолымды енді таптым, Сымбат.

Осы сәтте Мәуленнің ішкі дүниесінде дауыл тұрып, алай-түлей соғып өткенін адам жанын анығырақ ұғар. Сымбат сол қалпында сөйіліп еді. Оның ашық ойлығы мен еркіндігін, бүркеусіз мінезін қошаметтеп те қалған.

40

Гүлшат мәжіліс залына кіргенде жұрт орналасып болуға жуық екен. Халық тығыз. Бұрын көзге кең, үлкен көрінетін осы бір зал әрі тарылып, әрі аласарып кеткен. Қызыл жабылып, үй гүлдері, стакандар мен графиндер қойылған ұзын столдың басында биология пәндерінің мамандары, доцент, профессорлар. Добров та солардың ішінен орын алған. Сарыбеков мүйіз қара көзілдірігімен жоғарырақ алысқа қарап көптің тынышталуын күтіп үнсіз тұр. Анда-санда стол үстіндегі қоңырауды қолымен баса ұрып, үнін сақауландыра, ақырын шығарады.

Белгіұлов шеткеріректе оқшаулау отырды. Маңғаздық, баяулық реңкі енді айқындала түскен. Батар күннің тереземен шағылысқан қызғылт сәулесінен қашқақтап қытымырланады. Қабағын бірде көтеріп, мандай қыртыстарын қалыңдатып, бет бейнесін ілгері шығарады. Кейде сол қыртыс әжімдерді көзінің алдына жиыстырып, ұрланып қана қарайтын көзін сығырайтып сүзіледі. Мойын еті жабыңқырап тұрған крахмалды ақ жағасын саусақтарының ұшымен ғана ақырын сипап, өзінің осы бір айрықша паң, бейқам қимылдарымен көп көңілін өзіне аудармақ ниеті де бар секілді.

Гүлшат отырар жер ыңғайын байқап, табалдырықта сәл кідіріңкіреп еді, ар жақтан асығыстау басып кіріп келе жатқан Бозжановпен соқтығысып қалды.

— Кешіре көріңіз, Кәке... Тіпті байқаусызда... Көрмейсіз бе, тіпті байқаусызда...— деп қайталап Гүлшат қысыла сөйледі.

Бозжанов көңілді бір кейіппен бұған қолын ұсынды:

— Жарайсын, Аманова, жарайсын. Құттықтап қояйыншы өзінді. Просто жарайсын,— деп үдере сөйлеп, өте берді.

Бозжановтың бұл сөзіне түсінбеген Гүлшат:

— «Жарайсыңы несі? Байқай алмай соқтығысып қалғанымды құттықтап бара ма?»— деген күдікті оймен есік көзінен бұрылыңқырап кетті.

Жұрт бірте-бірте тыншыға бастады. Мәжіліс осы залдың рухына сай көңілді ашылды. Бірнеше баяндамалар жасалды. Бірінен соң бірі оппоненттер, көлденең тыңдаушылар мінбеге шығып жатты.

Солардың бәрін де Добро» ілтипат қойып тындап отыр. Кескінінде сергектік бар. Қозғалады, кейде қасындағыларға қысқа ғана тіл қатады. Тегі ол таза жүрсе де, киімге құнтсыз, талғаусыз адам секілді. Реңсіз, бозғыл галстугінің түйіні төмен сырғанаңқырап кеткен. Бұрылып қозғалған сайын көк көйлегінің жағасы қыртыстанып, пиджагінің сыртына шоштандап шыға береді.

Осы бір құбылыс — оған қараушылардың жүзіне күлкі ізін жүгіртіп өтеді. Бірақ елеген профессор жоқ. Табиғаттың өзіндей қарапайым, ойлы, салмақты. Жұрт зілсіз күле отырып, ыңтығар, өнеге тұтар ықыласта. Тіпті кейбір студенттердің Добровтың киім киісіне еліктейтіні де болатын.

Асылында үш күнге созылған осы бір студенттік ғылыми конференцияны ұйымдастырушы да Добров еді. Бозжанов диссертациясын қорғаған күні партбюро секретарының кабинетінде туған ұсыныс — студенттер арасында биология табыстарын кең насихаттау мәселесін қолға алу керек деген Добров ұсынысы былайғы күндерде университетте өткен көп істердің түп мақсатына айналып отырған.

Бұл істе ақылшысы да, көмекшісі де Қәрім Бозжанов болып еді. Қәріммен кеңесе отырып тақырыптарды іріктеді. Қәріммен кеңесе отырып, баяндама жасауға озат студенттерді таңдап алып, оларды партия бюросында бекіттірді.

Талай баяндамаларда да Бозжанов екеуінің қол ізі мен ой ізі бірдей қалған.

Бозжанов диссертациясы да осы Добровтың қолдауымен кең аудиторияға шығып еді. Викентий Викентьевич қалалық партия комитетінің бюросында бұл жөнінде әңгіме көтеріп, ауыл шаруашылық институтында да, зооветеринарлық институтта да Бозжанов диссертациясын

арнаулы курс етіп жүргізуді ұсынып, сол ұсынысын қабылдаттырған-ды.

Викентий Викентьевичтің жаңа типті партия қызметкерлерінің көбіне тән өз сөзін елеусіз қалдырмайтын тамаша қасиеті бар еді. Ол өзінің күнделікті ғылыми, саяси жұмыстарына барынша беріліп кетсе де Гүлшат ашқан жаңалық тағдырын да ұмыт қалдырмаған. Дыбыс жазатын заводқа телеграмма соңынан телеграмма жіберіп, ең соңында Москвамен телефон арқылы тікелей байланысты.

Завод директоры бұл ұсыныстың ұзақ уақыт тексерісте болғанын, осы жөнінде арнап құрылған комиссия шешім, қорытындыны ертең жасарын, сол ертең жауабын кезексіз хабарларын айтты.

Ертең келер телеграмма Добровқа конференция үстінде жетті.

«Сіздің университет студенткалары Аманова, Қасымова, Артығалиева ұсыныстары сыннан жақсы өтті. Жуырда авторлық праволары жіберіледі. Шайырды терең зерттеп, толық картасын жасау үшін келер жазда СССР Ғылым академиясы арнаулы экспедиция шығарады».

Стол басында отырған Викентий Викентьевич аса бір қуаныштылықпен осы телеграмманы қайта-қайта оқиды. Оқиды да, топ ішіне көз салып Гүлшатты тауып алады. Оның қаперінде ештеңе де жоқ. Сөйлеушіні қимылсыз бағып, бейқам отыр. Оның осы бейқам қалпы профессор жүзіне сәл күлкі жүгіртіп те өтеді. Бір ретте мына сөйлеп тұрған адамды тоқтатып қойып, оқып бергісі де келді. Енді бір мезетте Викентий Викентьевич оңтайлана беріп, басқа бір ойдың жетегіне еріп тоқтады. Сөйтті де телеграмманы столдың екінші жақ басында отырған Бозжановқа ұсынды. Ол да оқып шығып, сондай бір сезіммен Гүлшатты іздестірді. Ол да Аманованың мына бейқам қалпына қарап, езу тартты.

Неге екені белгісіз, Добров бұл хабарды Гүлшатқа үзіліс кезінде де айтпады.

Ал Гүлшат Бозжановтың жаңағы құттықтауын ештеңеге де жори алмай отыр. Әдепкіде Ажар мен Задаға соны айта бастал еді, енді үшеуі де шығып сөйлеушілерге әр түлі баға берісіп, бірін қабылдап, екіншісін сынай берді. Сарыбеков оны мінбеге осындай бір қызу сыбыр үстінде отырғанда шақырды.

Гүлшаттың мінбеге сәл жүрексініп шыққаны қолына ұстаған қағазынан байқалады. Демін ішіне алып,

көз аудармай қозғалыссыз қадалған мына топтан қысылып тұрған ол жоқ. Бұл оның жұрт алдына алғаш шығуы да емес. Ол — университетте өтіп келе жатқан жылдардың ішінде бұл мінбеге талай рет шыққан. Сөзге де дағдылана бастағанды. Дағдыланбағаны тек осы бір толқу дірілі. Сол дағдыланбағандықтың өзі дағдыға айналып кеткенге ұқсайды. Ол қашан да осылай толқып, дірілденкіреп шығады. Өзіне бұрын таныс емес сезім пайда болады. Сол сезім оны билеп, жүрегінің соғысын үдете, жиілете бастайды. Осы бір толқуын сездірмеуге тырысқан Гүлшат жұрттан биігірек қарап еді, кенет көзіне Мәулен ілікті. Орындықтары бірте-бірте биіктейтін кең залдың сонау бір түкпірінде бері қарап, жағын таянып отыр. Жадау жүзінде үрей бардай. «Неге үрейленеді? Айтпақшы, Мәулен жана ғана кетіп қалып еді ғой, қайтып келгені несі?» — деп ойлады Гүлшат. Содан соң қайта қарады. «Жоқ, бұл отырған тіпті Мәулен емес. Бұл отырған Инеш. Түу, осы жерде Мәуленнің қандай қатысы бар еді?».

Бір кезде сөйлеп тұрған Гүлшаттың көзі тағы да Инешке түсті. Ие, оның осы бір қарасында әлденені үрке күтушілік аңғарылғандай еді. Ол енді әдейі Инешке қадала сөйледі.

— Осында өз жолдасымыз Дәулеткереева отыр. Әуелі реферат, кейін «Ғылыми запискаға» мақала жазғаны бәрімізге мәлім. Қатарымыздың ғалым кадрларымен көбейе бергеніне шын қуанамыз да. Бір таңқаларлық нәрсе, Дәулеткереева өзінің бұл мақаласында...

— Жолдас Аманова! — деп Белгіұлов осы сәтте баяу сөйлеп Гүлшатты тоқтатты да, залдағылардың назарын өзіне аударды. — Сен мынаны айтып жіберсең маған! Жазықсыз Дәулеткерееваға шабуыл жасап-ақ бақтың. Ал оның мақаласы нәсілді өзгерту мәселесі туралы екенін ойладың ба? Оның үстіне...

Белгіұлов әлі өз сөзін аяқтамағанына қарамастан Гүлшат тез, қызу сөйлеп кетті.

— Дәулеткереева шынында да нәсілді өзгерту туралы айтады. Бірақ өзгерту мен «өзгертудің» айырмасы бар...

Белгіұлов Гүлшатты састырып тастамақшы еді. Енді мына мінбедегі қыздың орнықты, әрі орынды жауап бере бастағанын көріп сақтанып қалды. Сонда да, кескінінде қанағаттанбағандықтың мол нышаны бар:

— Мен сұрауымды аяқтаған жоқ едім.

Дәл осы сәтте:

— Белгіұлов жолдасқа менің бір сұрағым бар?— деген бір зор дауыс саңқ етті. Байқаса ұзын мойын, бір қара жігіт. Жауап күтпеді. Сөйлеп кетті.— Сіз ғой дарвиниссіз. Ал іс жүзінде бірде-бір еңбегіңіз жоқ. Ана Бозжановқа ұксап неге кітап жазбайсыз? Неге өз көзқарасыңызды танытпайсыз?

Жұрт ду күлді. Сарыбеков қоңырау соқты.

— Біздің конференциямыздың рухына мұндай сұрақтың сипаты келмейді. Жаңағы баяндама туралы сөйле.

— Бір минутке,— деп Белгіұлов бері пандана қарады.— Сұрақ қойылған соң жауап беруге керек болады. Ие, былай; менің еңбегіме ревизия жүргізу саған әлі ерте, тым ерте. Сен ең алдымен университетті бітіріп ал. Содан со-о-н-н... аспирантураға түс. Дарвиннің, Северцевтің жолын қуған академик Шмаль сияқты асқан ғалымның шәкірті бол. Диссертация жаз. Оны қорға. Содан со-о-н-н... бірнеше жыл университетте сабақ бер. Көптеген тәжірибелермен қорлан. Осылардан со-о-н-н... пожалуйста, жауап беруге болады. Бірақ бұл жылдардың ішінде менің...н-н де қарап жатпайтынымды, білім басқышымен жоғары өрлеп кете беретінім...мді ескеріп қой.— Ол осылай ежіктеп, тоқтай сөйледі. Өзінің көп білімінің тереңіне жаңағы жігітті батырып жіберердей.

Ұзын мойын, қара жігіт саспады. Сөз таба алмағандай болып сәл тұрды да, төс қалтасынан ұқшып пен бүктелген бір қағазды алып шықты. Еппен жазып, мінбенің қалқанына қойды.

— Факты,— деді әлгі бір үнді тұрақты даусымен,— сізбен білім таластырмаймыз біз. Сіз көп білетін адамсыз. Сол көп білетіндігіңіздің арқасында лекцияны нашар оқисыз. Міне, факты.— Ол жаңағы қағазды алып, жұртқа көрсетіп, дауыстап оқып кетті...— Қасымова тырнағын шұқып отырды... Сіражиев пен Биназаров кітапқа үңілуде... Мұратов ертең сенбілікке баратын студенттердің тізімін көшіре берді. Манасбаев терезеге қарап әлденені арман еткендей... Әмина құлағына мақта тығып жатты...— Осылай болып кете береді... Міне, бұл арамыздағы бір натуралистің сіздің сабағыңызда отырып жазып алғаны.

Зал қозғалып, қимылдап кетті. Әлдекімнің даусы естілді.

— Ал Дәулеткереева қайтып отырған екен?

Ду күлкі шықты. Ұзын мойын, қара жігіт қағазға үңіліп біраз тұрды.

— Ол туралы мұнда жазылмапты, тегі бұл сабақта жоқ болса керек,— деп жауап берді де, жаңағы қағазды ұқыппен орап, қайта төс қалтасына салып қойды.

Белгіұлов түрегелді. Манағы бір бейқам паңдық қалпын сақтауға тырысушылық бар келбетінде. Бірақ оның ішкі дүниесінде бұл тыныштықтың бұзыла бастағанын бетінің жыбырлап кеткенінен айқын байқауға болады.

— Жала,— деді ол қалтырағанын баса алмай,— совет ғалымына жабылған жала.

Жұрт шулап, Белгіұловтың даусын тұншықтырып жіберді. Сарыбеков қоңырау соғып, тәртіпке шақырды.

— Бұл совет ғалымына ұйымдастырылған жала,— деп Белгіұлов өзінің бұрынғы байсалдылығына жат жіңішке дауыспен көтеріле айқайлады.— Құрметті секретарь, комиссия құруларыңызды өтінемін. Совет ғалымы жаланы көтере алмайды.

— Совет студенттері де тұлдырсыз ғалымсымақтардың дарынсыз лекцияларын тыңдап отыра бере алмайды,— деп дауыстап жіберді залдағы біреу.

Күлкі естілді. Белгіұлов шляпасын кие тұрды.

— Мұнда отыруға болмайды...— Ол осыны айтты да, ауыр денесін тез қозғап, жүгіре басып шыға жөнелді.

— Шыдай алмаса барсын!

— Келтірер дәлелі жоқ болған соң кетті.

— Бұл оның келешексіздігін көрсетеді,— деген дауыстар әр жерден шығып қалды.

Конференцияның барысына қорытындыны Добров жасады. Жас күштердің өсіп қалғанын айтты. Содан кейін манағы телеграмманы оқып берді. Ертең үшеуіне де партбюроға келуін сұрады. Көпшілік тынып тыңдап, көтерілісіп-кетті. Конференция жабылған соң, үш қызды көп болып қоршалап, құттықтаумен болысты. Қанша түрлі қол барын Гүлшат та, Ажар мен Зада да осы арада ғана сезгендей. Ақ та, қара да, түкті де, түксіз де, салағысы да, быртығы да, жұмсағы мен мүйіздісі де, жалпақ алақандысы да — бәрі де бұлардың жіңішке нәзік қолдарын қатты қысып сілкілейді.

Үшеуінің де қуанышында шек жоқ.

— Әлі Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты боласындар бұл еңбектерің үшін,— деп көп ішінен біреу қоша-меттеп қойды.

Гүлшат енді өздері бір топ болып жаяу қайтты. Түн ызғарсыз жылы. Салмақты, таза, салқын ауа бар. Дымқыл асфальт көше шамдарымен жылтырайды. Күнгірт көкшіл тартқан ашық аспан әлемі аумай аяқ астында жатқандай. Тереңге кеткен сайын алақоңырланып қарауытады. Батыс жақтағы таулардан асып қара бұлт түйіліп келеді. Ал шығыс жақта ештеңе де жоқ. Сонау бір түпсіз алыста ақшыл — көк танадай болып жұлдыздар сығалайды. Құс жолы ашығырақ жатыр. Бұл көктемнің келгенін пайымдайды. Үй-үйлердің арасымен көктем түнінің салқын желі соғып өтеді. Бастары енді ғана бүртіктеніп, ауыр тарта бастаған теректер мен сиреньдер осы ғажап түннің бар арман жұмбағын ұғып тілдескендей болады. Құлаққа ғана толқып жетер сырлы дыбыс шығарып сыбдырлайды. Осы бір күйді, келер көктем күйін жиі-жиі үзіп машиналар ағып өтеді. Ана келе жатқан топ көңіліндей қала үстіндегі көктем түнінің де сергектігі байқалады.

Бұлар дабырлап сөйлесіп, әлі әсер ізі өшпеген жаңағы конференцияны, шеллак пен шайырды қызу әңгімелейді.

— Ұйбай-ау, саған біреу қағаз лақтырып еді, не деген болды екен? Жауап неге бермедің?— деді Зада кеткен.

Гүлшат жарығы мол бағана түбіне келіп қағаз арасын ақтарып, манағы записканы тауып алды.

— Мынау Инештің қолы, не айтты екен?— деп Зада ынталанып қалды.

Гүлшат жарыққа қолын созыңқырап оқи бастады.

«Қадірлі достым, Гүлшат! Сен байқасаңшы. Майқан Белгіғұлов мен емес, оқытушың ғой. Ренжітіп алсаң... ұятырақ болмас па екен? И».

— Айттым ғой Инештің қолы деп.

Гүлшат ойланып қалды.

Осы Инеш шіркін Белгіғұловты неге жақтай береді?

Белгіғұлов кеткен соң Инеш шыдап отыра алмады. Мына бір өтіп жатқан үлкен жиын бос дүние, құр айкай сияқты болып кетті. Аяғының ұшынан басып, артқы есіктен сыртқа шықты. Ымырт үйіріліп келе жатқан бейуа-

қыт. Төңіректің бәрі қара көлеңке тартады. Инештің басына жалғыздық келіп түсті. Жан дүниесі құлазып бос қалғандай. Жабырқаңқы көңілге медеу болар адам жоқ. Инеш неге шыққанын да, қайда барарын да білмеді. Үйде жалғыз қызын күтіп Мәйнасы отыр. Инеш оны жақсы біледі. Бірақ қаңырап бос тұрған көп бөлмелерде торыққан қыз көңілін дауалар не бар? Ештеңе де жоқ... Әлде жатақханаға бармақ па? Кеше ғана «қарамды көрме!»— деп қуып жіберген Мәулен қабылдай қойса жақсы. Оның үстіне қыз намысын аяққа басып, қайтіп барады? Кешірім сұрай келдім демек пе? Инеш осындай бұралаң сұрақтардың тұңғығына батып, есік алдында ұзақ тұрды.

Әлде Майқан ағаға телефон соқса ма екен? Өзі сияқты о да жүдеп кетті ғой. Сондай бір оғаш ой келгеніне Инеш қорқып қалды. Рас қорықты. Кім білсін, әйтеуір Белгіұловтың алдында Инештің берекеті қашады. Аузына сөз де түспейді. Өзін еркін де ұстай алмайды. Осы бір адамның мысы басады да тұрады. Жоқ, Белгіұловқа телефон соқпайды Инеш. Кәзір түп-тура үйге барады. Мейрімді Мәйнасының тамағын ішеді. Кереуетке жатып жылы сөзін естиді. Содан соң ұйқыға кетеді...

Инеш төмен түсті. Қараңғы тротуарға кішкене аяғын тық-тық ұрып қатты жүрді. Міне, конференция өтіп жатқан залдың түсіне келді. Ашық тұрған үлкен терезелерден самаладай жарық түсіп тұр. Мінбеден сөйлеген біреулердің дабырлаған даусы естілді. Инеш сәл аялдап, терезеге көз салды. Кенет күңгірт қабырғадан бір қара көлеңке бөлінді де ілгері тартты. Инеш әуелі сескеніп қалып еді. Жарыққа шыққан соң жаңағы көлеңкенің Белгіұлов екенін аңдады.

Екеуі қатарласа жүрді.

— Бұл иттің балалары кетіп қалсаң да соңыңнан қалмайды. Жаңа өсы арадан өте бергенімде екеуіміздің атымызды қосақтап әр саққа жүгіртіп жатыр екен. Амалсыз тоқтадым,— деп, Белгіұлов ақтала сөйледі. Инеш кенет Белгіұловты аяп кетті. Осы бір ірі адамның мына ұсақ ісіне қарап, «қайтсын, Майқан ағай да жалғыз ғой кәзір. Көңілі жабырқау ғой»— деп аяды. Әлдебір жақсылық көрсеткісі, көңіліне жұбаныш болар жылы сөз айтқысы келді. Жасы үлкен болса да ол кәзір өз мұңдасы, өз сырласы сияқты болып кетті.

— Неге кетіп қалдың! Әлде маған алаң болдың ба? Майқанның көргені осы ғана дейсің бе? Алаң болма, жа-

ным,— деді Белгіұлов. «Жаным» деген сөзді сонша бір жұмсақтықпен еркелете айтты. Осы шақта әлдебір пана іздеген, сүйеу күткен әлсіз қыздың ерке жаны тебіреніп, толқып кетті. Көмейіне бір ыстық тас кесек келіп кептеліп қалды. Инеш үлкен де мөлдір нәркес көзін Белгіұловқа қадады. Әлденені күткендей, әлденені тілек еткендей күнәсіз жалынышпен аумай қадады. Майқан сондай бір жылылықпен езу тартты. Инештің сыртынан құшақтады да өзіне баурады. Қыз әлгі бір қадалған көзін алмастан кейін серпілді. Майқан өз қылығының асыңқырап кеткенін сезді де Инештің арқасынан қақты. Өзі бір үлкен болып, еркелете қақты. Содан кейін ақылды бір қалыпқа түсті. Салқын байсалмен сөйледі. Ағат кеткенін сонымен ақтардай.

— Қапа болма, Инешжан. Өмір деген мына бір жүріп келе жатқан тротуар емес. Ой-шұқыры көп оның. Біреу жау болады, жағаңнан алады. Біреу ит болады, етегіңнен тартады. Соның қайсысына болса да қажымау керек.

«Өмірдің ой-шұқыры көп!» Инеш алға көз салды. Екі бетте қатарласа жарысып, қалың да биік шілік өскен. Тар тротуар ағараң тартып барып, қою қараңғылыққа сүңгіп жатыр. Инеш шошынып қалды. Өзін бір неғайбыл тұңғиыққа кетіп бара жатқандай сезінді. «Осы мен қайда бара жатырмын?»— деп ойлады ол. Бір сәт кейін оралып, университеттің артымен тура үйіне тартқысы келді. Тағы да Белгіұловқа қарады. Майқан күлмеді. Тіс жармай үнсіз келеді. «Осы менікі не, жоқтан шошынып?»— деп ойлады Инеш.— «Құшақтаса еркелеткені, аяғаны емес пе!» Осы бір сәтте Майқан қайғысын ұғатын өзі ғана, ал өз қайғысын ұғатын тек Майқан ғана сияқтанды оған. Енді «қарап отырып қадірлі Майқанды ренжітіп алдым-ау»— деп өкінді. Сол шақта Инештің осы ойын аңғарып қалғандай Белгіұлов мұны қолтықтап алды. Инеш қарсылық жасамады. Майқан болса, күдік салар теріс қылық көрсетпеді. Өзі көңілденіп кетті. Көп әңгімелер айтты. Атақты адамдардың өмірінен Инеш біле бермейтін қызық жайларды баяндады. Сабыр екеуінің арасында болған күлкілі бір оқиғаны сөз етті. Инеш те жадырады. Манағы бір жәбір-жапа сезімі де ұмыт болды. Байырғы бейқам да тыныш қуанышты қалпына барды. Осы шақта олар Майқан тұратын үйдің алдына келіп тоқтады. Бір сәт екеуі де үнсіз қалды. Бірінші болып Майқан сөйледі.

— Ал енді үйіңе дейін ұзатып салайын. Көп рақмет саған. Уақыт бөліп, көңілімді көтердің.

— Ой, Майқан аға, «уақыт бөліп» деп мені бір таққа көтеріп қойдыңыз ғой. Бұл қайта сізге айтылатын сөз емес пе? Сізге рақмет.

Белгіұлов езу тартты. Үнсіз тұр. «Шығарып салайын» деп айтса да қозғала қойған жоқ.

— Сондай бір жалғызсырап, ренжіп шығып едім. Қасыңызда жүріп бәрін де ұмыттым,— деді Инеш.

Майқан разы болғанын білдіріп, Инештің білегінен қысып қойды. Содан кейін жайбарақат түрде:

— Болмаса біздікіне кіріп, какао ішіп шығайық,— деді. «Бармасаң еркін білсін, зорлық жоқ»— дегендей етіп, сұлық айта салды. Инеш іле жауап бере қоймады. Белгіұлов соны келісім деп ұқты білем, қызды қолтығынан ұстаған қалпы еппен үйге қарай демеді. Инеш қарсылық жасамады.

Белгіұлов оның сырт киімін дәлізге шешіндірді де, өз кабинетіне алып кірді. Инешті жұмсақ креслоға отырғызды. Өзі қарсы келіп теңселмелі креслоға жайғасты.

— Бұл үйде әпкейім екеуіміз тұрушы едік. Ол кісі жуырда «біраз жатып келемін» деп колхозға кетті. Қакаоны өзім қайнатуға тура келеді енді,— деді ол.

— Майқан аға, тіпті әуре болмаңыз. Мен кәзір кетемін.

Майқан жауап қатпады. Әлдебір мұңды қалыпқа түсті. Шалқая отырды. «Ренжіп қалды ма?» деп күдіктенді Инеш.

— Бұл бір сыр ғой, қарағым,— деп Майқан Инешке қарады.— Шынымды айтайын саған. Осындай бір шақта бақытсыз жаралған адаммын ба деп те ойлап қаламын.

Инеш шошып қалды.

— Ол не дегеніңіз?!

Белгіұлов Инеш сұрағына мән бермеді. Сөзін жалғай берді.

— Сабырға ұқсап майданда ерлікпен өлсең, мың рет жақсы еді. Талай рет өтінген едім, жібермеді ғой.

Белгіұлов майданға жібер деп талап етсе, кім кедергі болғанын Инеш түсінбеді. Бірақ соның сырын ойлаған қыз болмады.

— Майқан аға, сіз олай деменіз. Сіз нағыз бақытты адамсыз.

— Мынандай үлкен үйде жалғыз тұрған адамда не бақыт бар дейсің!

— Неге жалғызсыз? Міне, мен отырған жоқпын ба қасыңызда.

Майқан езу тартты. Ақырын сөйледі.

— Қандай нәзік жансың, жаным, сен!— даусында ырзалық белгісі бар.— Рас айтасың. Сен отырғанда мен бақытсыз болушы ма едім!— Белгіұлов көзін жұмды. Ұзақ үнсіз отырды.

«Нәзік жансың»— дегені Инешке қанат байлап жібергендей болды.— Орнынан тұрды. Майқанға жақын келді.

— Неге ренжіп отырсыз? Әлде басыңыз ауыра ма?

Майқан көзін ашпады. Басын изеді. Маңдайын тыжыртты. Инештің жаны ашып кетті.

— Әлде компресс қойсам ба екен?— деп жұмсақ ыстық алақанымен Майқанның маңдайын басты. Белгіұлов Инешті қолының сыртынан ұстады, жібермеді. Сипалай берді. Бір шақта көзін ашты. Ұзын кара кірпігін шапшаң қағып, жаутаң көз Инеш тұр. Алдында жыртқыш отырғанын, кездігін кезеп өлім тұрғанын аңғармаған киіктің жас лағындай қаннен-қаперсіз момақан тұр.

Белгіұлов Инештің қолынан ұстаған қалпы, өзіне тартты да, қатты қысып сүйе берді.

— Қойыңызшы, Майқан аға, қойыңызшы. Майқан аға...— деп жалынды Инеш. Бірақ сескенген де, қарсылық көрсеткен де жоқ. Белгіұлов қимылдар шақтың осы екенін бірден түсінді. Ұшып тұрды да қызды көтеріп алды. Инеш көзін жұмды. Ақ білегін Майқанның мойнына ораған қалпында жігіт алақанында үнсіз жатты. Белгіұлов қыздың маңдайынан сүйді. Содан кейін қарсы қабырғада тұрған диванға бет ала берді...

— Қойыңызшы, Майқан аға... қойыңызшы деймін...

43

...Түнгі сағат он екі болды. Ал Инеш болса әлі жоқ. Ана байғұс көп күтті. Әзірлеген тамағын қайта-қайта жылытумен болды. Ал сағат стрелкасы жылжи берді, жылжи берді. Мәдиненің шыдамы таусылды... Әлі де Инешті балаға санап, көзінен таса еткісі келмейтін ананың ауру тырыстырған жадау бетінде үрей —«не болып қалды?» бар. Енді бірде телефонға келді. Жаңылып кетем бе деген қауыппен саусақтарын ойлана сұғып, университет телефонының номерін жинастырды.

Мол шудын арасынан ашылау бір әйел даусы еміс шығады. Жанылыс естімесе, конференция мана тараған дегендей болды. Осыдан кейін шу молая түсті. Жаңағы әйел даусын үзіп, тұншықтырып әкетті.

«Бәсе, осы бір беймезгілге дейін жиналыс созылар ма енді! Жаным-ау, Инеш, қайда жүрсің?» Осы кезде электр тоғындай ақ-көк зеңгіл сәуле жалт етіп сөнді. Мәдине асыға басып терезеге барды. Жаңағы құбылыс әпсәтте тағы қайталанды. Биік бір арқадай болып тізбекті тау жоталары көзге айқындалып жоғалды. Ағаш бастары теңселе бастаған. «Дауыл!.. Күн жарқылдайды!»— деп ышқына сыбырлады Мәдине.

Жүгіріп келіп қаперсіз ұйықтап жатқан шалды жұл-малай бастады. Дәулеткерей қағылез түрегелді. Мәдине кескінінен қорқыныш ұшқынын байқап шошына қалды.

— Не болып қалды?

— Жиналыс баяғыда тарапты. Инешжан әлі келген жоқ. Күн жарқылдап тұр.

— Келгенше сол болып жатқан шығар. Оның да жолдастары бар емес пе?

— Жалғыз шығып бірдемеге ұшырамаса... Астапыр-алдай, күн жарқылдайды, дауыл тұрып кеткен білем.

— Жоқты айтпашы, осы түнде жалғыз жүруші ме еді? Өз жолын өзі аңғарар шаққа жетті ғой. Несіне күдіктене бересін.

— Ойбай-ау, көңіл бөлмейтінің не сенің осы жалғыз балаға? Оның әлі бала екенін білмейтін бе едің? Бұрын бұлай кешікпейтін. Кешіксе ана телефонды шылдырататын-ды.— Мәдине Дәулеткерейге тағат бермеді. Еріксіз киіндіріп жолға шығарды.

Табалдырыктан аттай бере ол тұрып қалды. Желдің Алматы өлкесіне ұзақ уақыт жолдамай сағындырып келетін әдеті еді. Келсе теректерді қопара күрт күшейе келетін. Қазір сол әдетіне басқан. Ағаштар теңселе берді. Жалаңаш, жас өткір бұтақтар ерсілі-қарсылы шайқалып, ауаны осқылай суылдап, ащы дыбыс шығарады. Күн жарқылы да жиілене түсті. Найзағай жолы көрінбейді. Тау қырқаларының ар жағында үнсіз снаряд жарылып басылатын секілді. Жасыл жарығымен бүкіл өлкені бір сәтте көз шарасына толтырып сөнеді.

Дәулеткерей жағасын көтеріп, жеркене басып ілгері жүрді. Екі-үш көше төмен түсіп, қайта оралды. Өз үйін айналып шықты. Басқа қайда бармақ? Түн ортасында Инеш бар ма деп қай үйдің терезесін қақпақ? Тағы да

күн жарқылдады. Әуелі ірі жаңбыр тамшылары тарсылдап, асфальтқа түсе бастады да, нөсер құйып кетті. Дәулеткерей есік алдына келіп ықтасынға паналады. Үйге кірейін деп ойлап еді, Мәдинеден қаймықты. Ұзақ тұрды. Бір уақта тау жақтан нөсер бұлтының етегі сөгілді. Жаңбыр толастайын деді. Жел тынды. Рауандап таң саз бере бастады.

Не істеу керек? Дәулеткерейдің де көңіліне әр түрлі күдік түсті. Енді бірде «мүмкін Мәулен екеуі әлдебір жиынға кеткен болар»— деп жорыды. Сол кезде төменгі беттен қарайған бір жалғыз көрінді. Жақындай келе Дәулеткерей оның Инеш екенін таныды. Қарсы жүгірді.

— Инешжан-ау, қайда болдың, жаным? Өзің неғып жалғыз келе жатырсың. Мәуленге «шығарып сал» демедің бе?— деп бәйек бола берді.

Инеш тіс жарып ештеңе демеді. Әкеден қымсынғандай, өз жайын сездіртпейін дегендей қалып білдірді. Үйге үнсіз кірді. Токталмастан өз бөлмесіне өтті. Шешінбей-ақ төсегіне келді. Ішін жалын жалаған бітеу қауашақ жарылып кеткендей болды. Инеш бет-аузын, тұмсығын ақ мамыққа басып алды да, солқылдап жылап жіберді.

Мәдине бөлмеге осы мезетте кірді. Өңі ме, түсі ме, айыра алмағандай. Үрейлене таңырқап тұрып қалды. Енді бірде қызының қасына ұшып барып, сұрақты жаудыра жөнелді.

— Не болып қалды, Инешжан?.. Қарашығым?— Мәдине іші суырылып түскендей қоңқылдайды. Етженді беті жыбырлап қалды.

— Не болды, жаным? Біреу ренжітті ме? Жаман сөз айтты ма?

Жауап естілмеді.

Аздан соң Инеш көз жасын тыйды. Көңіл дауылы кенет басталып, кенет басылғандай. Ол қайта тұрды. Шешіне бастады. Шешесінің жалынғанына қарамастан, тамақ ішпей жатып қалды.

Жылы төсек шын шаршаған Инешті маужырата бастады. Жұмулы көзінің алдында дүние көрінісіне жана-сымы жоқ бір бейнелер оралды. Көрген түстен де шапшаңдықпен қылтындап шығып жоғалды. Кейде өзгеріп кетеді, кей кезде іріп құбылады.

Инеш осы бір түсініксіз бейнелерден қашқақтайды. Аунап түседі, көзін ашып біраз жатады. Жұмса болғаны

тағы бір керемет құбылыстар қоршалайды. Таныс адамдардың өзгерген бет құбылыстары елес береді.

Осылардан құтылмақ болып енді қолын сермейді. Енді бірде түрегеледі. Терезеден сыртқа қарайды. Тал түс. Ол осынша көп ұйықтағанына таңдана қарайды. Үстінде адам түсінбес бірдемелері бар керемет ұзақ көш өтіп жатады, өтіп жатады. Мұның да соған ілесе жеткісі келеді. Қайнап, қыбырлаған адам бастары көрінеді. Бәрі де жол бере бастайды. Көш бағытын көрсетеді. Бәрі де демеп, Инешті көтерген болады. Бірақ көшке бұл жете алмайды. Әлі де ол ұзақ шұбырып өте береді. Инеш асығады. Кенет кейін жүріп келе жатқан секілденіп кетеді... «Е, жаңа түзелдім ғой, манадан бері осылай жүрсем етті»— деп қайта бұрылып тағы жүреді. Біреу мұны кескестеп өтеді. «Көшке жеткің келе ме? Жүр»,— дейді ол. Инеш одан қаймыққандай болады. «Неге қаймығасың?»— деп сұрайды бейтаныс адам. Инеш оған таңырқай қарайды. Бейтаныс деп тұрғаны Мәулен болып шығады. Екеуі ілгерілейді. «Мен шаршадым, еңбектейінші»,— дейді Мәулен. Сөйтеді де еңбектей бастайды. «Неге еңбектейсің?»— деп Инеш Мәуленге қарайды. Жоқ, еңбектеп келе жатқан Мәулен емес, Белгіғұлов екен. Неге еңбектейсіз?»,— деді Инеш. Аты-жөнін есіне түсіре алмайды. «Төбеңе қара!»— дейді Белгіғұлов. Инеш жоғарыға қарайды. Төбе төмен жылжып, сырғанап келе жатады. Жасқанып Инеш те еңкейіп қалады. Төбе сырғанап береді. Инеш еңкейе береді. Кенет төбе дегені көп адамдардың аяқ қимылы болып шығады. Инеш енді солардың астында қалады. Тұрғысы келеді, тұра алмайды. Демі таусылады. Тұншыға бастайды. Жылап жібереді...

...Инеш өз даусынан шошып оянды. Шаршап қалған. Шомыла терлепті өзі. Түкке түсінбей түрегеліп біраз отырды. Бір нүктеге тіктеп көз салмай, қарсы қабырғаға қарады. Кенет... кенет тура алдынан Мәулен шыға келді. Біреу емес, бірінен-бірі аумайтын екі Мәулен. Екеуі де күліп тұр. Инеш оларға шошына қарады. Екеуі де көлеңкеше қалтырай жылжып, алдыңғы беттегі өз портретінің астында тұрған кішкене суретке барып қосылып кетті. Инеш түрегелді де, суретті қолына алды. Мәулен кеудесін бір қырын салып бері қарай күліп қалған. Күлкілі жүзінде ой бар. Жоқ, ойлы жүзінде күлкі бар десең де болады. Қабағы сәл көтерулі тұр. Өткір қоныр көзінде бір беттілік басым ба? Болмаса, мейірімділік басым ба? Аңғара алмайсың. Келбетінде де осындай бір

түсініксіз құбылыс бар. Терендікті аңғартар құбылыс! Кенет Инеш те күлді. Суретті кеудесіне апарып қатты басты. Қайта қарады.

— Әлі күліп тұрсың ба?— деп Инеш Мәулен көзіне тік қарады. Бұл кішкене суреттен Мәуленнің түні бойы күліп тұрғаны, ойлана күліп тұрғаны оның ойына кенет түсті.

— Мен жылап жатқанда да сен осылай күліп... жо... жоқ, мазақтап тұрдың, ә?

Инеш жүзіне кенет кірбің жүгірді.

Мәулен оны кеше Белгіұлов үйінде отырғанда да осылай күліп, мазақтап тұрған сияқтанды. Инеш отыра берді. Ыстық жас моншақтары бетін жуып кетті...

44

...Инеш университетке бармақ болып жақсы киініп, далаға шықты.

Қала көрінісінде үлкен өзгеріс, құбылыс бар. Көктем түгел кіріп болған. Қар тау басына өрлей шегініп барады. Бергі беткейлер көгерің тарта бастапты. Инеш үйінің қақпасы алдындағы сирень ағашы бәрінен бұрын гүл атқан. Көкшілдене күреңітіп көз тартады. Төңіректі мұрын қытықтар салмақты жұпар иісі орап алған.

Сирень ағашының гүлдерін бүгінге дейін көрмегеніне Инеш таң қалды. «Өмірде біз андамай кетер нәзік құбылыстар көп-ау, сірә,— деп ойлады ол,— бір себепті Мәулен сөзінде жан бар. Қызметке шыққан соң болсын. Академияға ма, осындағы бір мектепке ме — орналасып алайын да...» Ол сезімді қанаттандырар хош иіс төгіп тұрған сирень ағашына келді. Қол жетер жерінен бір бұтағын сындырып алды да, ұзақ иіскеді.

«Міне, пайдалы нәрсеге біз осылай өшіге келеміз. Мына сиреньде мұрын тұшытар осындай иіс болмаса кім оны үзіп алады. Өзінің жақсы қасиеті өз тіршілігіне қауіп болып тұр. Өмірде мұндай құбылыстың болмайтынына кім кепіл?».

Мұндай оғаш пікір кенет туғанына ол күлді... Сөйтті де тағы да бір шоқ сирень гүлін жұлып алып, кішкене көк машинаға келіп отырды. Әлден-ақ шаңыта бастаған асфальтпен машина төмен сырғанады. Жол-жөнекей сиреньнің бір талын алып, сол жақ төсіндегі оймақтай қалтасына сұғып қойды.

...Комиссия мүшелері ректор кабинетінде алдын ала бас қосып жатыр екен. Адыңғы кең қабылдау бөлмесінде биыл биофакты бітірер елуге тарта студент бар. Бәрі де қуанышты, бәрінің қарайтыны — осы бір қосқабат күрең есік. Бұл есіктің ар жағында ректордың кабинеті емес, қайнаған еңбегі бар колхоз, совхоздарды, ондаған қалаларды, жүздеген қыстақтарды, заводтар мен фабрикаларды кеудесіне алып жатқан кең сахара дала тұрғандай. Сол даланы гүлдендіруші адамдар тұрғандай. Бұл есік өмірге аттар соңғы табалдырық секілді. Әркімнің аузында қуанышты сұрақ: «Сен қайда барасың?» Бұл сұрақ соңғы күндерде жүз рет, мың рет қайталанып айтылады. Жалғыз осында ғана ма? Мүмкін дәл осы бір шақта осы «Сен қайда барасың?» әлі аяз бен қар жатқан Карело-Фин республикасында да, жарқыраған жаз нұрына бөленген Одессада да, Қиыр Шығыста да, Владивосток пен Хабаровскіде де, Ленинград пен Москвада да — өмір бар жердің бәрінде де сан рет қойылып, сан рет жауап қайтарылып жатқан болар. Бұл сұрақ тозбайды. Ежелгі грек мифологиясындағы өзін-өзі өртеп жіберіп, өз күлінен қайта туып, жаңғыра өсер таңғажайып құс Феникс сияқты әр жүректе жылда жаңара, жаңғыра келеді. Өйткені, о да мәңгі өзгере берер, өзгере жасай отырып, гүлдене берер өмірдің өзімен, келешекпен байланысты. Келешек, жарқын келешек, әркімнің өз үлесі, мол бақыты бар келешек кімді қуантпайды, қай жүректі тебіrentпейді. Бұларды күтіп жарқын келешек тұр. Жарқын келешектің қақпасын қапысыз бағып бұлар тұр. Ректор кабинетінің есігі әр көзге қозғалып кеткендей болады. Сол қимыл күрделі сезімнің қылы секілді, аттай тулатады жүректі.

...Бір мезетте есік ашылды,— болашақ өмір есігі. Аумақты топ жапырласа кіріп, отырысып жатыр. Стол басында кірген топтан кем емес адамдар орналасқан. Олардың ішінде, тіпті ауылдан да, ауданнан да келгендер бар. Комиссия председателі Бозжанов екен. Ол арғы бастан біртіндеп сұрай бастады. Профессордың да аузынан алғашқы шыққан сөз «...қайда барғың келеді?» болды. Түрлі-түрлі жауаптар естіліп жатыр. Комиссия тегі алдын ала жоба сызып қойғанға да ұқсайды. Сұрай отырып, ұсыныс та жасап қалады. Кезек Гүлшатқа да келді. Бозжанов осы бір сәтте анық көрейінші өзінді дегендей пенснесін мұрнының үстіне қондырып алды.

— Ал, Аманова жолдас, қайда баруды ойлайсың?

Гүлшат түрегеліп жауап берді.

— Қай жер мені керек етсе, сол жерге...

«Солай ма?»— дегендей Бозжанов үнсіз сынай қарап, біраздан соң езу тартты.

— Егер университеттің өзі қаласа ше?

— Менде екі сөз болмайды, Кәрім Бозжанович. Егер университет дәрежесіне жарай алсам, мен үшін бұл зор қуаныш.

— Ректорат сені университет аспирантурасында қалдыруды өтініп отыр.

Гүлшат үндеген жоқ.

Өзін ауыр ұстап отырған Инеш «мынаның бақыттысың қарашы» деп қозғалып қойды. Аздап қызғаныш етті.

Бұдан кейін Қасымованы өз өтінуі бойынша, Қарағандыға, ал күнілгері Қарағандыға ниеттенетін Манапты Омбы облысындағы қазақ училищесіне тағайындады.

— Ал, Дәулеткереева, сені Солтүстік Қазақстандағы ауылшаруашылық техникумына белгілеп отырмыз...— деді Бозжанов.— Бір жақсы жері техникум қаланың өзінде емес, облыстың бір ірі қыстағында.

— Келер жылдары бұл техникум институтқа айналмақ. Келешегі зор,— деп қойды комиссия мүшесі адырақ көзді бір жігіт.

Инештің жүрегі дүрсілдеп кетті. Жүрек толқынын баса алмай дірілдеп сөйледі.

— Жо... жоқ, мен бара алмай...

— Онда Арыс орта мектебіне бар. Биологиядан сабақ бересің. Үш жолдың торабы, үлкен станция,— деді шетте отырған бір жігіт. Тегі сол Арыстан келген адам болса керек.

Бұл жолы Инеш буындарын бекітіп, дірілсіз қатқыл сөйледі.

— Арысқа да барар жайым жоқ.

Таңданыңқырай қарап қалған Бозжанов:

— Енді қайда барғың келеді?— деді.

Біріне-бірі жалғаса ұсыныстар жасалды.

— Таңдаған жерінді ал.

— Семей, Гурьев институтында да орын бар. РСФСР-ға да жіберуге болады.

Инеш үнсіз отырып қалды. Енді онша қинала қойған жоқ. Профессордың даусы тағы қайталанды.

— Қайда барғың келеді, Дәулеткереева?

— Мен тек... қалада қалуға тиіспін.

Оқу министрлігінен келген өкіл ұнатпай сөйледі.

— Қалада орын жоқ. Ал ауылға жоғары білімді кадр жетіспей жатыр. Ауылға бару керек.

— Мұнда үйім бар. Әке-шешемді тастап қайда бармақпын?

— Кімнің әке-шешесі жоқ дейсің. Ертең... қалай болады?— деп стол басындағы біреу Инештің болашақ тұрмысын елестетіп, көпті қуандырып тастады. Инеш тағы үнсіз отырып қалды.

— Мүмкін бармауында басқа себеп бар шығар?— деп Бозжанов Инештің ішіне үңіле түсті.

— Себеп? Ие, себебім бар еді, Кәреке. Осында... жолдасым... Ие, келешек жолдасым осында еді.— Инеш кенет Мәуленді есіне түсірді. Содан кейін Белгіғұлов көз алдына келе қалды. Екі беті шапалақ соққандай дуылдап кетті. Ақ, ашаң өңі күреніте қызарды.

Стол басындағылардың біреуі осы бір минутта түрегеле салып, «бекер сөйлеп тұрсын, Инеш, кіммен уәде байласып едің?»— деп жіберердей.

— Бірақ...

— Ие, қысылмай-ақ айта бер.

— Жоқ... жоқ. Сіздер кешіріңіздер,— Инеш даусы қайта дірілдеп шықты,— өтірік айтып тұрғанымды кешіріңіздер.— Ол бұрынғыдан да жаман қызара түсті.— Мен... мен не сөйлеп тұрмын осы?» деп ойлады ол.

— Өтірік болғаны жақсы,— деп оқу министрлігінен келген өкіл күле қостады.— Осында кім?... Аманова ғой деймін, өте орынды айтты. Сол саған зәру болып отырған жерге бару керек.

— Бұл оның өз тәрбиешісі — коммунистік партияның алдында жауапкершілікті сезінуі,— деді шеткеріректе үнсіз отырған Добров.

Инеш кабинеттен үнсіз шықты.

...Совет көшесінен Пролетар көшесіне бұрылып, төменге жүрді. Сол қолдан Жиырма сегіз гвардияшы Панфиловшылар атындағы федерация паркі қатарласты. Ағаштар көк жапырақтарға орана бастаған. Ол ақырындап жүріп, паркке көз салды. Парк ішінде қалалық кітапхана үйінің бергі терезелері түгел ашық тұр екен. Солардан талай бастар көрінеді... Инештің аяғы машина тормозын оқыс басты. «Айтпақшы, Мәулен осында отырған болар»— деп ойлап, машинадан шығып, паркке жақындап келіп, терезеге үңіле қарады. Терезе алдындағы столда сәл жоғарырақ сыртқа қарап... Мәулен отыр.

Инешті де, машинаны да аңғарған ол жоқ. «Не ойлап отыр екен?»— деді Инеш өзіне. «Мүмкін осы бір сәтте оның көз алдында мен, менің бір қылығым тұрған болар». Осындай кітаптан сәл бас көтеріп, бір минут дем алған шақта студент ойына не келмеуші еді? Ол сол өтіп бара жатқан оқу жылдарын қызғаныш тарта елестетті.

Бір кезде Инеш те солай отырушы еді. Мүмкін дәл осы Мәуленге ұқсап терезе алдында отырған Инешке де парк шарбағынан талай таныс адам осылай қарап, өзінше күліп тұрған болар. Мүмкін о да кәзіргі Мәуленге ұқсап, солардың бәрін де байқамаған болар.

Инеш терең дем алды. «Рас, байқамай өткен құбылыстар көп-ақ қой бұл жылдарда».

Инеш кітапханаға апарар кішкене қақпадан ішке өтті. «Көрер ме екен» дегендей терезеге қарай жүрді. Тағы да көз салды. О, қызық! Мәулен дегені басқа бір студент болып шықты. Шаш қойысы, мандайы, дөң мұрыны аздап Мәуленге ұқсайды екен. Инеш бір күрсінді де кейін жүрді. Осы кезде қарсы беттегі тал бұтағынан бұлбұл сайрады. Инеш көңілі соған ауды. Тал түбінде бұған жонын беріп екеу тұр. Мәулен мен Сымбатқа ұқсайды.

— Әне, әне, көрдің бе? Ана бір бұтақта отыр,— деп ұзын бойлы жігіт қолын шошайтты. Оның Мәулен екенін Инеш енді дауысынан таныды.

Денесі қалтырап кетті. Тұрып қалды.

— Ой, қандай сүйкімді үн! Тындашы, Мәулен. Құй-қылжытуын көрдің бе!— деді Сымбат.

— Бұлбұл үнінде не бар сонша табынарлық?

— Ну, эстетика...

— Эстетика?— деп кекеді Мәулен.— Бұлбұлдан да жақсы әнші бар өмірде. Білесің бе?

Білмейтінін жасырмайтын Сымбат ынталанып қалды.

— Ол қандай әнші? Канарейка ма? Әлде аққу демексің бе?

— Канарейка да, аққу да емес. Адам. Адам үнінде өмір бар. Адам үнінде мағына, поэзия бар. Ал мынада...— Мәулен ар жағын айтпады. Ілгері жүріп кетті. Артынан томпалаңдап Сымбат жөнелді. Инеш ұмтылып тоқтады. Дауыстайын деп еді тамағы құрғап, дыбысы шықпады. Ақырын басып, тал түбіне келді. Тағы да бұлбұл сайрады. Инеш басын талға сүйеді... Көзінен үнсіз жас домалап кетті.

Белгіұловтың жеке басында үлкен өзгеріс туып қалды. Өзін сирек кездесер таланттылар тобына қосатын Майқан сол таланты мен ақыл-ойының арқасында жақсы өмір жасап алдым деп санайтын. Ғылым кандидатының өмірі, шынында да, айналасын ну орман шымылдықтаған тыныш, кішкене бір көлдей бейқам, бейбіт еді. Енді соның үстімен керемет бір дауыл соғып өткендей, астан-кестен бола қалды. «Қалайша астан-кестен бола қалды?» «Неге бұған шабуыл көбейіп кетті?»

Майқан қабағын түйіп, ашулы отыр. Өткен-кеткен істің бәрін таразыға салып ойлап отыр. Ие, шабуылдың бір-ақ себебі болса керек: бұл Бозжановқа ұқсап аңамынаның басын қосып жаза бермейді. Оны өткізу үшін университет басшыларына жағымпазданбайды. Студенттерді өз маңына үйірсек етпейді. Тыныш қана сабағын береді. Тыныш қана үйіне келеді. Кітабын оқиды. Шылымын тартады. Қонағын шақырады. Қонақ та болады. Бары сол. Бары сол? Майқан қорқып қалды. Жоқ, Белгіұловтың бір кемшілігі бар екен: ғалым болған соң бұл да бірдемелер жазуы керек екен.

Ол түрегелді. Кітап шкафтарының астыңғы сөрелерін аударыстырды. Ұзақ аударыстырды. Стол басына келіп маңдайын ұстады. Қайда, қай шкафқа салып еді осы? Ақыры шкаф үстіндегі бір буманы ашты. Қағаздары сарғая бастаған бір папканы алды. Жымыя қарап, сәл тұрды: «Белгіұлов М. Докторлық диссертацияға материалдар». Содан кейін терезені ашып, сартылдатып шаңын қақты. Жабағыланып кеткен шетін қайшымен қнып, тәртіпке келтірді. Столға қойып тағы қарады. «Жоқ, Москваға апарып қорғауым керек».

Кенет Тимирязев Академиясында өткізген күндері есіне түсті. Атақты академиктер. Достар. Езу тартты. Алдында тамаша болашақ жатыр. Күн отырады, түн отырады. Диссертацияны жазады. Достар оппонент болады. Бұл қорғайды. Қайта бір бедел атаққа ие болады. Сөз жоқ, Майқан командировка алады. Сөз жоқ, Майқан Москваға жүреді.

Кенет Майқанның өзіне ұқсаған әйел кірді.

— Майқан, саған анадағы студент келіп тұр.

— Қайдағы студент?— деп Белгіұлов тіксініп қалды.

— Әлгі келіп жүретін. Әлгі сенің костюмңді алған.

— А-а...— деп Майқан бетін тыжыртты.— Әлгі Балабаев деген екен ғой. Сен не дедің?

— Қазір, бар-жоғын білейін дедім,— деп жауап берді Майқанның өзіне ұқсас әйел.

Белгіұлов қуанып кетті.

— Онда мені үйде жоқ дей сал.

— Ұят болмай ма? Сен неге бүйтіп қалдың. Бұрын қасыңнан қалдырмаушы едің ғой. Мен үйде шығар дедім.

— Онда ұйықтап қалыпты. Бір сағаттан кейін кел де,— деді ол сағатқа қарап. Содан кейін диссертациясына үнілді. Бір сағатқа жақындады-ау деген кезде киінді де үйден шығып кетті.

Университет ректоры үйде де, түзде де басы артық, айырықша көркемділікке бой ұра қоймайтын адам еді. Сол пнғылы осы бір кең, еңселі, жарық кабинеттен де байқалады. Орындық, дивандар жұпыны болса да, ақаусыз таза. Ол ұзын бойлы, еңкіш, арық адам еді. Жасы қырықтан жаңа ғана асса да, барынша ескі өнді болатын. Осы бір сәнсіз жадаулау тұлғасында қайрат пен шапшаң қимыл, ұтқырлық бары тез де аңғарылушы еді. Мол тәжірибе мен іскерлік белгісі әр қимылынан, әр қозғалысынан үнемі көрініп тұрады. Алды қыртыстанып, әлдеқашан ажымданған, шапшаң қозғалар қоңыр көзінде салқын ақыл да, сезімнің оты да бірдей бар болатын.

Белгіұлов кіргенде ректор сол бір қалпында екен. Көңілді тұрды. Орын көрсетті: «Жолым болар»— деп ойлады Майқан, сөзді жұмсақ бастады:

— Докторлық диссертация жазып жатқанымды, Әбеке, өзіңіз де білесіз ғой.

Жабаев білем дегендей бас изеп қойды.

— Әлі де болса біраз материал керек еді. Кейбір кітаптар бұл жерден табыла да бермейді...—«Не дер екен»— дегендей Белгіұлов Жабаевқа қарады. Ректор үнсіз, ишарасыз қалды.

— Бас-аяғын қайырып тәптіштеймін деп жүргенде біраз уақыт та өтіп кетті,— деп Майқан мойындай сөйледі.

— Ие, уақыт аз болған жоқ,— деді Жабаев.

— «Асығыс істің шалалығы болады» дегенді еске ұстап... әйтеуір,— деп Белгіұлов күлді.

Ректор тағы да басын изеді.

— Сөйтіп, творчестволық командировка мәселесімен...

Ректор Белгіұловтың сөзін бөліп жіберді.

— Бір диссертация қорғайтындай уақыт болды, жолдас Белгіұлов. Қорғау керек. Командировка береміз. Көмектесеміз. Халық шаруашылығы сіздерден, ғалымдардан көп үміт күтеді.

Белгіұлов бірдеме айтайын деп келе жатыр еді, Жабаев елең етпеді, сөйлей берді.

— Міне, бізде Бозжанов деген жас ғалым бар. Творчестволық жолына үңіліңізші. Қандай іскер, тынымсыз адам. Сабақ бергені, болашақ маман кадрларды дайындауға ат салысқаны өз алдына... Осы аз жылдың ішінде ауыл шаруашылығына қаншама үлес қоспады! Қаншама жаналық ашпады! Бидайдың жаңа сорты... тарының жаңа сорты... Арам шөпті жоюдың жаңа бір әдісі... Кейбір дақылдарды ұялап себудің әдісі... Тіпті таңқаласың. Давай, сіздің де сондай табысты болуыңыз үшін... Осы кезде телефон шырылдады. Жабаев барып трубканы көтерді.

— Викентий Викентьевич пе? Ие, ие, тындап тұрмын. А? Солай ма? О, о... онда жақсы болған, ғажап болған. Солай болуға тиісті де ғой. Жақсы, жақсы... пожалуйста... өзін ала кел мұнда.

Кем шақ өтпей-ақ Добров пен соншалықты көңілді кейіп білдіріп Бозжанов кірді. Әубәкір күліп тұрып келіп Бозжановтың қолын алып, құттықтап жатыр.

— Жаңа, докторлық атағымен, Кәрім!

Бар адалдығымен көңілдің ең бір көтеріңкі қосын білдірген Добров та қатты дауыстап, өз салмағынан жеңілдеу сөйлеп жатыр.

— Телеграмма тұп-тұра партбюроға түскені... Осы әлгінде ғана... Ал кеп Кәрім Бозжановичті ізде... ал кеп ізде. Кәрім Бозжановичтің тойы бар енді. Солай емес пе, Кәрім Бозжанович?

— Әрине, солай!— деп күлді Бозжанов.

Бозжановтың қыс аяғында қорғаған диссертациясы жоғарғы аттестациялық комиссияда қаралып бекілгенін, енді оған биология ғылымының докторы деген ғылыми дәреже берілгенін мына үшеудің өзара сөзінен аңғарған Белгіұловтың ішін қызғаныш оты өртеп кетті. «Жұрт доктор болды, ал сен ақылды басыңмен далада қалдың». Добров шапшаңырақ басып стол басына келді де, креслоның жақтауына асыла тұрды. Бозжанов осы шақта Белгіұлов отырған жаққа бұрылып еді, таңырқап қалды. Өгіздей үлкен денелі оның білдірмей қалай шығып кеткеніне таңырқады.

Ректор ұзын шашын кейін серпіп, шалқая отырды.

— Кадрларымызды практикамен бұдан да тығыз байланыста тәрбиелеуіміз керек. Біздің бұл жағымыз әлсіз бе деймін? Кешегі Дәулеткереева сияқтылардың ауылға бармаймын деуі осы байланыстың әлі де жетімсіздігін танытып қалмай ма?

Өз ісіне бағаны қашан да кем беріп, бұдан да жақсыға ұмтылар ойлы басқарушыларда ғана болатын оның осы пиғылын аңғарған Бозжанов, бұдан да жақсыға ұмтылу дегенді қуаттап отырып-ақ, әділ бағасын ұсынды.

— Университет адымына Дәулеткереевалар өлшем де, сипат та бола алмайды. Бізде тамаша, үлгілі бітірген студенттер де бар.

— Екеуінің де сөздерінде жан бар, — деді Добров, — аз көпке тұлға бола алмайтыны рас. Жақсы көпке мастанып, теріс азға көңіл салмау да жаман. Кейбір студенттер ауылдық жерге барудан бас тартты: Бұл «аурудың» әр факультетте бары аңғарылмады ма? Кейбіреулер өтірік дәлелдер де тапқысы келді. Ал, осындай «аурудың» микробы қайдан, қалай өсіп-өніп жатыр дейсіндер ғой? Ие, дұрыс сұрақ бұл. Біртұтас тірі организмді өз салақтығымыздан теория, практика деп екіге бөліп, біріне зер салып, екіншісін ойымыздан шығарыңқырап тастап жүрміз. Дене екіге бөлінсе, тіршілік ете алмайтыны түсінікті. Тәрбиемізде сыңаржақтылық бар. Кемшілігімізді мойындауымыз керек. Біз бұл күнге дейін студенттердің басына теорияны құя бердік те, практикаға көңілді аз бөлдік. Бұл алшақтық теорияны сүйіп, практиканы, еңбекті жек көрушілікті жандандырмай қалмады. Теория мен практика ғылымының ұшар қос қанаты ғой, ал біз өз балапандарымызды көбіне бір қанатпен ғана кемтар етіп ұшырып жатырмыз.

Осы бір тыныш, кең кабинетте отырған үшеудің біріне-бірі ұқсас өзіндік ойлау салттары болса да, дәл кәзір үшеуі үш жақтан бір ғана нәрсені ойлап қалды. Көзге көрінер, қолға білінер алып денедей кесек үш үлкен ой үш жақтан келіп бір арнаға тоғысып: «Қайтсе, университет халі бұдан да жақсара түсер еді?» деген сұрақтың амалын қарастыра берді.

Кейбір адамдар өз ісі, өз білімінің көтере бағалануын ұнатып тұрады. Тіпті, ұнатпаған күннің өзінде де жек көрмейді. Жамандаса, жала жауып жамандай бастаса кім шыдамдылық рекордын жасай алады? Ондай рекорд жоқ өмірде. Ал жала жаба жақсыласа ше? (Өтірік мақтау да жаланың бір түрі ғой). Оған ешкім де ашуланбайды. Тек мақтау жаласы шектен шығып бара жатса ғана «әй, қойшы» дей салады.

«Жала жаба жақсылауды» ұнатып тұратындар студенттер арасында көп. Шамалы алуға разы болып кірген студент жолы болып өте жақсымен шықса көпсінбейді. Тіпті жаңа ғана оқығанын, көп нәрселерді білмейтінін айтып тұрса да, енді соның бәрін ұмытып мақтана бастайды. «Еңбегім жанды оқығанымға қарай» деп мақтанады. Ал егер шамалы алып шықса ше? «Күн оқыдым, түн оқыдым, сондағы баға мынау»,— дейді ол онда. Пікірлес досы оны жұбата бастайды. «Баға деген карта ойыны ғой. Бірде ұтасың, енді бірде ұтыласың»— деп жұбатады. Олар студенттерді баға алу жөнінде «жұлдызды», «жұлдызсыз» деп екіге бөледі. Бұл, әрине, ескі ұғымға, тіпті жанаспайды. Халық арасында «ой, тәңірі-ай» деген сөз бар. Жұрттың бәрі тәңірге сиыңғандықтан айтпайды мұны. Дағдыға сіңгендіктен ғана айтады. Оған дәлел есебінде сол «тәңірі-айдың» келеке, жеңілдікті білдіретін «ой, тәйірі-ай» болып өзгергенін алсақ та болады «Жұлдызды», «жұлдызсыз»— деген сөздер де осы студент ортасының «ой, тәңірі-айы» мен «ой, тәйірі айы» ғана.

Біреуден көтеріңкі сөз естігісі келіп тұратын Мұздарарпов өзін жұлдызсыздарға, ал Мәуленді жұлдыздылар тобына жатқызушы еді. Аанада, Антика әдебиетінен құлап қалғандығы... сол «жұлдызсыздықты» танытады.

●Ған өз төңірегіндегілер шыдамсызсың деуші еді. Бұл — түгелдей шындық емес-ті. Мұздарарповтың шыдамдылық көрсететін жерлері де бар болатын. Оның бұл қасиеті көбіне оқу мәселесінде тез көрінуші еді. Айлар бойы қолына қағаз-кітап алмауға Жолтай шыдамы еркін жете беретін. Оқыды не, оқымады не, жұлдызсыз болған соң. Егер мына Мәулен сияқты «жұлдызы» жарық туса, сондай сәтсіздікке ұшырамас та еді. Өйткені, сабакты қабылдағыштығы жағынан ол өзін ешкімнен де, тіпті, Мәуленнен де кем емеспін деп санайды. Жалғыз-ақ осы бір «жұлдыз»...

Зейін, қабылдағыштық жағынан шынында ол ешкімнен де кем емес еді. Ол жас кезінде құлақ қойғыш, айтқанды жадына сақтап қалғыш болатын. Өзінің қабілеттілігі арқасында нені болсын тез игеретін.

Мектеп босағасын алғаш аттаған күннен бастап оның бар зейінділігі бірден айқын көрінген-ді. Сабақты үздік оқыған-ды. Өзінің зейінділігі арқасында мұғалім не айтса, соның бәрін де есіне ұстап, сол дәрежеде қайта жеткізіп бере алатын. Осыған разы болған мұғалімдердің бірде-бірі Жолтайдың сабақты қалай дайындайтынына зер салмаған. Өз бергендерін қайтып алумен тынды. «Сабақты жақсы оқиды» деген мақтау сөзді естіген соң оның ата-анасы да «кітапты көп оқы» деп салық етпеді. Кейде олар: «Біздің Жолтай оқымай-ақ білімді бола алады» деп те мақтанатын. Осындай мақтау сөзді күнде естіген Жолтай өзінің алғырлығына, тыңдағанын қайта айтып бере алатынына сеніп, мектептен тыс уақытын ойын-сауықпен, бос қылжақпен өткізетін. Мұның өзі оны еңбектен алшақтатып, сарылып ұзақ отырып оқи алмаушылыққа, үстірттік пен ұстамсыздыққа жетелеп әкелген. Қандай да қызық оқиғалы фантастикалық романдарды оқып отырып та оның жүріп кеткісі келуші еді. Кітап беттерін аударып та жіберетін. Не болмаса, басынан, ортасынан, аяғынан бес-он беттеп оқып, «мәлімет» алып қалатын.

Әрине, мұндай мәліметтер енді оны университеттің күрделі өмір сатыларына көтеріп алып шыға бере алмайтын. Әуелде ұшқарылыққа тәрбиеленген жас Жолтай осы сәтсіздіктің тереңіне бойлап, себеп, дәлелін іздестіруге де орашалақ еді. Оның бар қорытындысы: Мәулен өте жақсы деген баға алады, өйткені, оның жұлдызы бар, ал мен жаман баға аламын, өйткені, менің жұлдызым жоқ, дегенге саяды.

Сөйтіп, баға алуға оның бір рет те «жұлдызы» жанып көрген емес. Антика әдебиетінен жуырда ғана зорға құтылып еді. Сол жуырда марксизм-ленинизм негізінен құлап шықты. Міне, енді логика пәнінің алдында «осыдан құтылсақпа-лап» тұр. Егер құтыла алмаса ол енді өз толайын өмір өзенінің басқа бір ағыны аз, иірімі жоқ жерінен қарастырмақшы. Жолтайдың оптимистік пікірі де бар. Онысы: Қазақ жері кең. Жұлдызым бұл жерде жанбаса, басқа жерден жанады».

Ал Мәулен болса, баға жөнінде шынында да «жұлдызды» жігіт болып келеді. Оған келген әзірдегі біреп

ай ғана ауырырақ соққан. Ізденгіш жігіт көп кешікпей, ақ келешекке апарар жолдың өз табиғатына лайықты ұтымды суыт жүрісін тауып, делбені босатпай-ақ ұстап келе жатыр.

Бұл — Мәуленнің соңғы тапсырар сабағы болатын. Бұрынғы әдеті бойынша өзі алдымен кірді. Мұны профессор отырған аудиторияға шығарып салған көп көз: «Ой, тәйірі-ай, сен саспасаң да болады. Жұлдызды жігітсің ғой, бір бесті соғып шығарсың», — деп қалды. Олар Мәуленнің ұтқырлығын да, қажусыз жұмыс істейтінін де, басқалардан тереңірек түсінетінін де білетін. Жақсы баға жақсы оқығанға ғана қойылатынын да білетін. Біле тұра солай дейтін.

Келешек делбесінің сәл босаңсып кеткен шағы да осы еді. Бұл жолы оның жұлдызы бұрынғыдай ашық жанбады. Бұрын жоғары бағаны соққанда күліп шықпаса да, осы жолы шамалы бағаны арқалап ренжіп шықты. Профессор бағасына қарсылық жасап тұрған ол жоқ. Жоқ, қарсылық жасап тұрғаны да рас, профессорға емес, бірақ. Өзіне деген қарсылық бұл.

Есік алдында тұрғандар тынышсызданып қалды. Ал Мұздарапов құлайтынын күнілгері көріп отыр. «Жұлдызды Мәулен шамалы алғанда... жұлдызсыз Мұздарапов... ой...»

Оның алдында телевизор тұрғандай. Міне, экраннан үлкен қара көзілдірікті профессор айқын көрінеді. Қорқа басып Мұздарапов келеді. Билет алады. Сол арада оқи бастайды. «Дилемма деген не?» Мұздарапов отырып қалды. Дилемма? Ол әрі ойлады, бері ойлады, тіпті, дилемма деген сөзді естіп көрмеген сияқты. Ол кенет өз кезегінен кейін жылжып шықты да, Мәуленге келді.

— Дилемма деген не еді, Мәулен, айтып жіберші? Жүдә, ойыма түспей тұрғаны...

Мәулен күлді.

— Сенің алдында екі-ақ жағдай бар: не сабақты жақсы үлгеруің керек, не университетті тастап ауылға кетуің керек. Үшінші мүмкіншілік деген — сабақты жаман оқып, университетте жүре беру мүмкіншілігі деген жоқ. Міне, дилемма.

— Жүдә, қой. Мұндай сөзді айта көрме, жүдә, — деп ол жалына сөйледі.

— Бұл мысал ғана. Енді анықтамасын айтайын ба?

— Жоқ, айтпай-ақ қой, жүдә, өзімнің де есіме енді түсетіндей.

Мұздараповтан басқа да өздеріне сенімсіз кейбір студенттер күдіктеніп қалды.

— Қатаң білем, Мәулен де шамалыға зорға ілігіп шықты ғой.

Осыны естіген Мәулен бұларға сырттан келіп сөйледі.

— Оқыған адамды құлатпайды. Мен шамалыға ілексем, бұл жолы шамалы оқығандығымнан. Жұрт «жұлдызың» үлкен дей береді. Бір байқайыншы сол шіркінді деп оқымай келіп едім. Байқаймын, жұлдыздың өзі оқысаң ғана жанады екен.

Мәулен қулығының негізінде шындық барын аңғарған жұрт күлісіп алды.

Мәулен өз. «жұлдызын» сынау мақсатымен логика сабағын оқымай келген жоқ-ты. Тіпті ол көп оқыды. Бұрынғыша ұзақ сарыла отырып оқыды. Бірақ осы бір ұзақ отырып оқудың өзінде логика болмап еді. Логика дегеніміз — дұрыс ойлау заңдылығын тексерер ғылым ғой. Дұрыс ойлау заңдылығын зерттеу үшін де дұрыс ой керек емес пе? Сөз бар ма! Мұның өзі ең алдымен логиканы логиканың өзі қажетсінеді деген өзі болып шығады. Ал Мәулен болса өз логикасын логика пәніне жұмсамады. Логиканы оқып отырып, басқа бір құбылыстың логикасын ашуға әрекеттенді. Ала көңіл болды.

Ол енді Инешпен екі арадағы талас-келіспеушіліктің логикасын тек мінез-құлықтың алшақтығынан іздеп таба алмай отыр. Ашық айтқанда, бұл алшақтық енді көзқарастың алшақтығында жатқан секілді. Ең алдымен бұлардың келіспеушілігі мәдениеттілік деген сөзден басталады. Рас, Мәулен өзін әлі де мәдениеттімін демейді. Мәдениетсізсің десе біреу, оны да жала деп біледі. Мүмкін ол мәдениетсіз-ақ шығар. Ал мәдениеттіліктің мұны түзетер нормасы қайсы? Жоқ, Инеш ұсынысын ол бұл нормаға жатқыза алмайды. Сонда өз ұсынары не? Ол енді осы жайында Еренмен ақылдаспақ болды. Өз пікірлерін ортаға салмақ.

Осыған жалғасып бүгін Ереннің үйлену тойы екені есіне түсті. Ол бұдан екі күн бұрын Мәуленнің тойға келуін, Инешпен келуін тілеген еді. Мәулен енді тұра қалып, Инешке бару-бармасын ойлады да, кенет бірден жатақханаға беттеді.

...Бұл бөлменің есігі ашық тұр екен. Маңдайшадан төмен түсірілген жұқа ақ дірілдей толқиды. Ар жағынан ыдыс-аяқтың сылдыры естіледі. Қуырған сарымсақ

пен винегрет исі мұрын жарады. Өзге дауыстардан биік прическалы Қасымованың шінкілдек ащы даусы жырыла шығады. Ыңғайларына қарағанда Гүлшат үй ішіне орындықтар қойып жүргенге ұқсайды. Енді бір ретте, Ажар болуға тиісті, әлдебірдемені бір-екіден бастап санап ұзын ұрғасын жиырмадан шығарып тастады. Осыдан кейін шақырылған қонақтардың аттарын атап: «Мына араға пәленше, мына араға түгенше отырады»— деп әркімді күнілгері орналастыра берді. Атаулы қонақтардың ішінде Мәулен де жүр.

— Ал мына бір екі орындыққа Мәулен отырады,— деді ол.

Қасымованың жіңішке даусы ілесе шықты.

— Екі орындыққа отыраы қалай?

— Е... е... Инеш те келмей ме? Бөліп жіберу қолайсыз болады, Зада.

— Инештің келмей қалуы да ғажап емес.

— Қалайша ғажап емес?— деді Гүлшат.— Шақырған жоқ па едіңдер?

Үй ішіндегі әңгіме ұйтқысы өзі болған соң, Мәулен осы бір қимылының теріс-бұрыстығына есеп бермей-ақ есік алдында кідіріңкіреп қалды.

— Шақырғамыз. Бірақ... ие, ол екеуі ажырасып кетіпті ғой. Бірі отырған жерге екіншісі басын сұға ала ма?

Мұндай сырттан тон пішуді қыртыстана қабылдайтын Гүлшат даусында қарсылық нышаны мол байқалды.

— Оны қайдан естіп, біліп қалдың?

— Білдім,— Зада даусы орнықты сеніммен шықты,— мен Инеш екеуінің ажырасып кететінін ежелден-ақ білгенмін. Бір әдемі күні Инеш Белгіұловқа шығыпты деген сөзді естірің асықпасаң.

Мәулен жүрегі шымырлай соғып кетті. Ол мұндай ауыр сөзді естіп тұра алмады. Тыжырынып, шегіне бастады. Зада даусы бәсеңсір емес. Жаңағы бір айқындығы, жүрек тырнар өткірлігі, ауырлығымен үрдіс шығып, айнымай келіп жатыр.

— Оған қандай дәлелің бар?— деп сұрады Гүлшат енді бірде.

— Дәлел біреу-ақ. Инеш — мешанка. Ал Белгіұлов болса биология ғылымындағы космополит. Инеш қай сөзін болса да Белгіұловтан бастайды. Оның ақылымен мақала жазып, Мичуринді жоққа шығармақ болады. Мұны жай бір кездейсоқтық деймісің? Космополитизм мен мешанство Америка бидайығы сияқты. Тамырлары олар-

дың астасып жатыр. Бірін-бірі нәрлендіреді, бірін-бірі жандандырады. Міне, дәлел.

Ажар даусы шын аяныштылық нышанын аңғартты.

— Мәулен жақсы жігіт қой. Ажырасып кеткені жақсы болған онда.

Мәулен шегіне берді. Кенет... кенет ол басқа бөлменің есік қайырмасында тұрған қойкаға сүрініп кетті де, шалқалап барып зорға түзелді.

Мещанство! Ғажап!

Мәулен ойланбастан сыртқа шықты. Жатақхана ауласындағы көк тартқан шіліктердің арасымен жүріп келеді. Кенет біреулер сылқылдап күлгендей болды. Ол құлақ сала қойып еді, күлген адам емес, шілік арасынан сылдырай аққан бұлақ екен. Өзінің үнді сылдырымен мына көңілді көктемді қошеметтейді. Айнымас бір әуенді жалықпай қайталап тұрған жаратылыс жаршысы секілді. Енді бір ретте осы бір дыбысқа адам үні араласқандай болды. Бұл оның құлағында тұрған биік прическалы Қасымованың әлгі бір жіңішке ащы үні еді.

Мәулен күлді. Тіпті мына бұлақ түрлі ырғақты дауыстардың құрамына ұқсайды, жаратылыс оркестрі секілденеді. Байқап тұрса, соның жіңішке, жуан дауыстарының бәрі де Мәулен туралы айтып, Мәулен келешегін пәш етіп тұрғандай.

Ол кейін жүрді. Жаңағы бөлменің терезесі ашық тұр. Алдында өскен биік қарағаш сонау үш қабатты үй терезесінен де озып шыққан. Самал желмен тербеліп, жапырақтары терезе шыныларына тиіп қашады. Ағашқа келді. Үй ішіндегі әңгіме тақырыбы мүлде өзгерген. Бұл — Гүлшат сөзінің орта тұсынан килікті.

...Кейін жалғыз жүруің қиын-ақ болар. Сағынарысың...— деп күле бітірді ол сөзін. Әңгіме Заданың Қарағандыға кететіні. Ереннің осында қалатыны жөнінде екенін Мәулен бірден түсінді.

Осы мезетте аула қақпасынан Ерен көрінді. Үрген мейшай шартып кеткен көк жібек сетканы қисая көтеріп, есікке беттеп асыға салып келеді. Мәуленді көріп кенет тоқтады.

— Бұл тұрысында не мән бар?

— Жай, демалып...

Ол Мәуленге жақын келді. Үстінде жаңа костюм. Көңілді жүзінде күлкінің бір кішкене құсы кезіп жүр.

— Демді осылай көңілсіздікпен ала ма екен? Демалыс емес, «ой алыс» қой мұның. Жүр, бүгін ойды шыға-

ра түр естен.— Ол Мәуленнің білегінен ұстап өзімен бірге ілгері тартты.

— Не ойлап тұрсын деп те сұрамайсың-ау?— деп Мәулен күлімсірей сөйледі.

— Ал, не ойлап тұрғаның?

— Бүгін той жасап, ертең Заданы қалай шығарып салар екен Ерен? Міне, мен ойлаған ой ұшы.

Лекіте тыныссыз шыққан күлкі естіледі.

— Ха-ха-ха, хе-хе-хе. Оны сол кезінде бірге ойласайық.— Жол-жөнекей көңілді қалпын сәл өзгертті де:— Бір жыл деген не? Келер жылы біз де солай барып қалармыз,— деді.

Бұлар үйге кірді. Қонақтарды асыға күтіп жабулы столдар тұр. Әр жерден тау төбелеріне ұқсап шараптар мен шампанскоелар бұлтия шығып сораяды. Гүлшат радиоқабылдағыштың жанында радио толқындарына отырып алып, Ленинград, Москваны аралап, Киевтен шығып, Львовқа тоқтады. Қазақ вальсінің ортасынан келіп киікті. Өзбек қызы Халима Насырова молдаван қырларынан қазақ вальсінің қайырмасын толқыта көтеріп жатыр. Заданың прическасы өзінің ана өскен көңілі сияқты бұрынғыдан да биіктей түскен. Еренді көріп, сәл қызарыңқырап кетті. Осы бір кескінінде бақыт пен шексіз қуаныштың өз жүрегіндегі үрдіс толқыны әлі ашыла қоймаған қыз ұяңдығымен араласа ойнайды. Қуаныш, күлкі адам кескінінің жазы ғой. Сол жаз өзінің дер шағында толықсиды.

Белгіге алынған мерзімде қонақтар да келе бастады. Кең бөлменің іші кішірейе түсті. Шу, көтеріңкі көңіл күйі үздіксіз шығады. Шаттық тілі — геу-геу басты. Ерен мен Зада қатар отыр. Көп көзінен ұрланып қарасып күліседі. Бұл екі жүрек арасында рентген сәулесіндей көзге көрінбейтін ғажап бір байланыс жібі бар секілді. Сол бір өлшеусіз байланыстың мықты құралы — осы игі көзқарас, осы ұяң күлкі. Күлкі көңілге махаббат нәрін береді. Махаббат нәрі олардың жүзінде күлкі ойнатады. Осы бір құбылыс бір сәтке Мәуленге мәңгі өзгермей осылай қалатындай көрінді. Бүкіл жастық сезімнің, адал махаббаттың бар күшін өзгертпей сақтарлық ұлы ескерткіші секілді болып көрінеді. Көзқарастарында да ерекшелік бар. Ерен ақылды көзінен сезім ұсынып, ал Зада сезімі мол кіршіксіз таза қара көзінен ақылды танытады. Бұл алшақтық емес-ті, бірін-бірі толықтыру, бірін-бірі айқындау ғана.

Алғашқы рюмка да столдан көтерілді. Аздап ой дүниесіне ілігінкіреп отырған Мәулен кейіндеп, кешіге тұрды. Соны аңғарған Гүлшат:

— Алғашқы сөзді Мәулен айтсын,— деп күле сөйлеп ұсыныс жасады. Оны сергітпек, стол басына қайтарып алмақ мақсаты да бар.

— Осындайда...— деді біраз тұрып қалған Мәулен көтеріңкі әуенде, дірілі басым даусымен,— осындайда салқын ойдан туар сөздің отын қанша үрлесе де ұшқынын ала алмайтындайсын. Сол ұшқынсыз сезім жоқ, сол ұшқынсыз лирика жоқ. Сөйлемей-ақ, әдемі сөз тізбегін іздеп қиналмай-ақ, өз жүрегінді суырып алып, осы рюмкаша жоғары көтергің келеді. Жаңа өмірдің жаңарған Данкосы болғың келеді.— Жұрт дабырласа күліп, мына сөздің әсерлілігін құптасты. «Бұл сөзді айтпаса, әдебиетші бола ма?» деп көтермелеп қойғандар да табылады. Осы кезде Мәулен екінші рюмкаға қаракүрең қою шарапты құйғызып алып, екінші қолымен оны да жоғары көтерді.

— Мына қос рюмканы қос жүрек деп ұғындар!— деді ол.— Ерен мен Зада жүрегі.— Сөйтті де, ол шарапты қотарыстырып біреуін босатып алды. Сонсоң, әлгібір әуенімен ілгері сөйлеп кетті. Жұрт тағы күлісіп дүрліге қалды. Сол қозғалыс, қимылдан Мәулен даусы саңқылдап озып шықты.— Мен араласқан жүректердің келешегі үшін ішемін!

Рюмка түбі көкке көтерілді. Орыс салты бойынша әзілге сыйғызып «ащы», «ащы»,— деп айқай салғандар да болды. Зада қызарақтап бетін басты. Жұрт ұзақ сұранып, жаңағы бір қимылын қайталай берген соң, Ерен де Задаға қысылыңқырай еңкейді.

— Кәне, бері қара, жұрт өтінгенде ұят болады,— деді ол ақырын ғана сыбырлап.

Зада бетін басқан қалпы басын аз ғана Еренге таяды. Ұяла тұрып, Ерен құшағына енді.

Жұрт тағы кеу-кеуледі. Орнынан дүрліге қозғалды. Рюмқалар сыңғырлады. Жаңғырған жарқын көктемді, алақан жапырағы жайқалған көк орманды өзіндік ойдың аясына алып кеп орнатар соншалықты көңілді, жеңіл, соншалықты нәзік «Көкек» вальсі ойналды. Еркін басып Мәулен Гүлшатқа келді. Екеуі де уәделесіп қойғандай вальстің алғашқы бірер тактысын босатып жіберді де, «көкек», «көкек» деген қайырмасынан бірден бастап, үйріле айналып, билеп кетті. Гүлшат өзіне тән же-

нілдікпен — болат серпіні секілді шымыр. жеңілдікпен ауаша еркін қозғалып үйіріледі. Жұқа көйлегінің етегі делбегейлене көтеріліп, тізесінен жоғары шығады. Аппақ шымыр балтыры көрінеді. Өз махаббатындай таза уықты күлкісін сыйлап, көзін қадайды. Осы бір жанары кең, уытты көзден Мәулен өзінің кішкене бейнесін көрді. Ол бейне қабағына қыртыс жинап, мұның өзіне қарап күледі. Кенет Мәулен осы дүниені тек Гүлшаттың байымды көзі арқылы ғана көріп тұрғандай болды. Осы көздің аясы Мәулен өміріне мекен есепті. Мәулен өмірінің тағдыры сол кішкене көзде тұр. Сол көз сөнсе Мәулен де сөнеді. Неге сөнеді ол көз? Сөнбейді!

— Мәулен,— деді Гүлшат күле сөйледі,— не ойлап кеттің сен? Музыканың барлық тактысынан жаңылып қалдық. Мәулен де күлді. Келер тактыны бір сәтке тосып қалды да, тағы да билеп кетті. Бірақ әлгі бір ғажап сезімге мол берілген Мәулен жиі-жиі жаңыла берді. Екеуі де жұрт ортасынан шығып столға келді.

— Инеш неге келмеді?— деп сұрады ол кенет.

— Менің саған айтар жаңалығым да осы жайында еді ғой.

Гүлшат Мәулен күлкісінің аңғарында реніш көлеңкесінің де барын байқап отырып қалды.

Мәулен ойланып алып жауап берді:

— Өз араларындағы алшақтықты аңғармаған кезінде, Гүлім, ісіңнің бәрі де сана қамтуынан тыс жатады екен. Оны өзің де танып, бой ұсынып кеткендігіңнен бе, немене, ниет-пиғылыңа, қатта көзқарасыңа қайшы келер іс-әрекеттердің бәріне де төзе береді екенсің. Соның терістігіне мән бермейді екенсің. Мен мұны енді түсініп отырмын.

Гүлшат аса бір ырзалық белгісін беріп, Мәуленге күле қарады.

— Мәулен, сен өсіп кеткенсің! Сен бар ғой, Мәулен, нағыз философсың! «Күрес үшін ерлік керек-ақ, бірақ ерлік күрес факторы емес, күрес факторы саналылық». Сенің сөзіңді мен осылай ұғып отырмын. Қандай тамаша философия!

Өз ұғымында дәл осылай, бірақ тілінің ұшына оралмаған жаңағы Гүлшат сөзіне Мәулен де қалт тоқтай қалды: «Күрес саналылықтан ғана туады. Жақсы сөз». Осы кезде жұрт столға қайта топталды. Рюмкалар өзінің жеңіл мінездігіне басып, міндетін енді шалшаңырақ атқара бастады.

Мәулен қыза келе көңілденіп кетті. Бұрынғы өзгермес көңілді қалпы жыл құсындай қайтып оралды. Ерен мен Задаға алма-кезек қарап ұзақ отырды. Күле түсіп солардың сұқбат-жарастықтарын қызғаныш етеді. Енді бірде түрегелді де Еренге барды. Ыммен залға алып шықты да, қатты қысып құшақтады. Көзіне жымия қарады.

— Сен оңбаған, бақытты екенсің. Сайтан болып кетейін өтірік айтсам.

Ерен қулана күлді:

— Ал, сен ше? Бақытсызбысың?

Бұл күткендей Мәулен бірден «жоқ» деп жауап бермеді. Ерен өз жолдасына үңіле, сұрана қарады.

— Сенің, бұл көңілсіздігің ұнамайды маған.

Мәулен Еренді қолтықтап, сонау маңдайдағы жалғыз терезеге қарай жетеледі.

— Мен философия факультетіне ауыспақшы болдым. Жазда айырмаларды тапсырам да, келер жылы екінші курсына түсемін.

Ерен өз жолдасына таңырқай қарады.

— Мұндай шешімге итермелеген кім сені?

— Кім? Өмірдің өзі. Таланттың адасуы, талғаудың адасуы бола береді екен. Мен әдебиетші де, ақын да емеспін.

— Бастаған істі орта жолда қалдырмау керек.

— Ал, қате басталса қайтесің?

— Сен неге дәл бүгін шамырқанып тұрсың?— деп Ерен оған қатыгез сөйлеп, тура жауап беруден жалтарды.— Айтпақшы Инеш қайда? Оны неге ала келмедің?

Мәулен Еренге жақындай түсті.

— Инеш екеуміз қош айтыскамыз.

Бұл сөзге Ерен таңырқай қоймады.

— Онда істі жаңадан бастау керек. Қателеспестей етіп бастау керек,— деп жаңағы сұраққа енді жауап қайтарды.— Инеш саған жолдас болатын адам емес-ті.

— Ол өзінің адам екенін түсінбейді.

— Сонда кіммін дейді ол өзін?

— Ол ма? Ол өзін біз сияқты ересек «балалар» ойнайтын қуыршақ, кеудеге тағылар гүл деп түсінеді.

— Бұл қызық екен!

— Қызық! Ал қуыршақ деп қолына алмасаң, гүл деп кеудеге тақпасаң, адам деп, келешек үшін күрес жолындағы жанашыр жақыным, көмектесер жолдасым деп танысаң — мәдениетсізсің. Әрине, Инешше! Ал сен айтшы, осында қандай мәдениетсіздік бар?— Ол бар күші-

мен Ереннің білегінен сілкілей ұстап өзіне тартты.— Адамды адам дегізетіні — ісі, еңбегі ғой. Оны осы істен, еңбектен ажыратса, өзінің тіршілік жасап тұрғанымен адамдық қасиеттен айрылып қалмай ма?

— Әрине.

Осы кезде бұлардың қасына Сымбат келді.

— Ой, сен қайда жүрсің? Мен сені іздеп жүрсем күні бойы.

— Мен тауға ерте кетіп едім. Өлең жазып әкелдім. Әлгі альпиниада жайында,— деп Сымбат қолындағы қағазды Еренге ұсынды.

— Ал, кәне, өзің оқып жіберші, дауыстап оқы,— деді Ерен.

— Жоқ, Гүлшатқа оқиық. Зада ренжіп жатқан да болар, кетіп қалдыны дәлел ғып,— деп Мәулен ұсыныс жасады.

Үшеуі де музыка үні шығандап, енді ән шырқалып жатқан бөлмеге асыға беттеді...

47

Әнеуі бір күннен кейін Инеш ойының бар аясын түгел толтырып тұрған сөз «қайтсем, қалада қалам?» болды. Осы бір керемет сөзді университет бітірген күнгі қуанышы да алмастыра алмады. Шынын айтқанда ол өзі күткендей қуана да қойған жоқ екен. Жұрт университет значогін шуласа қызықтап, көрісіп, кеудесіне тағысып, мақтаныш сезіммен көкірегіне қадасып жатқанда, Инеш оны редикулінің ішіне ұрды. Сол тыныш жатқан университет значогіндей, оның жүрегі де селт етпей тыныш қалды.

Инеш сол белгіні қайтарып тастап, соңғы бес жылды басынан қайта кешіруге әзір. Ол шексіз студент болып жүре бергісі келеді. Оқи бергісі келеді. Ие, қайта түсіп оқыса диплом жұмысын да осы реттегідей шамалыға қорғамас еді. Тіпті олай емес... Инеш ең алдымен диплом тақырыбын алмас та еді. Диплом жұмысы университет теңізінің жағасы секілді. Оған аттанғаннан кейін құрлыққа шығуың керек. Ал, Инеш болса, бұл құрлыққа шыққысы келмейді. Дауылы да, қауіп-қатері де жоқ, университет теңізінде сайран салып жүре бермек. Не үшін жүре бермек? Не үшін оқи бермек?

Инеш өзіне мұндай сұрақ қойған емес. Ой шарасын

түгел толтырып, «қайтсем қалада қалам?» тұр. Міне, сұрақтың қиыны да, шешімсізі де осы.

«Қайтсем қалада қалам? Менің тетігім мына жерде, ана жерде»— деп Инешті жетелей берді. Инеш оған ере берді. Академияға барды. (Дәулеткерей бұл кезде жазғы экспедицияға шығып кеткен. Екі-үш айсыз оралмайды). Институттар мен мектептерге кірді. Бәрінде де әнеуігі комиссияның көлеңкесі тұрғандай. Ақыры шаршап келіп отырған бір сәтінде «қайтсем қалада қаламның» министрсіз шешілмейтінін түсінді, Инеш министрге де кірмек болды.

Өз бөлмесіне келіп киіне бастады. Ең алдымен қара гүлді сары көйлегін киді. Айна алдына келіп біраз тұрды. Содан соң оны шешіп тастап, жасыл гүлді ақ жібек көйлекті таңдады. «Міне, осы дұрысырақ болар»— деп ойлады. «Ақ пен көк кәзіргі маусымға әбден үйлеседі». Туфлилерінің қайсысын киерін білмей біраз отырды. Ақыры айқыш-ұйқыш қызыл сызықтары бар, жалтырауық ақ туфлиге өзінің жұп-жұмыр, аппақ, кішкене аяғын сұқты. Тағы да айна алдына келіп, ұзын лентасы бар, полясы жалпақ ақ шляпасын басына прическасын бастырмай еппен қондырды. Кішкене қаракүрең дөңгелек редикулін әрлі-берлі теңселтіп біраз тұрды. Сөйтті де Инеш оқу министрлігіне тартты. Оқу министрі жоқ болғандықтан министр орынбасарының қабылдау бөлмесіне келді.

Онда ешкім де жоқ болып шықты. Жазу столында көп газеттер жатыр екен. Соған алыстан ғана көз жүгіртіп, біраз күтіп қалды.

Орынбасардың көмекшісі бір уақытта кабинеттен шықты. Секпілді, ақ өңді қыз екен. Ол стол үстіндегі әлдебір қағаздарды асығыс жиып үлгергенше, Инеш министр орынбасарының бар-жоғын, қабылдар-қабылдамасын да сұрап білді.

— Қайдан келдіңіз?— деді ол орнына отырып жатып.

— Университеттен.

— Университеттен?— деп таңданды көмекші қыз.

— Ие, университеттен. Министрге кірмек едім. Жоқ екен. Менің мәселемді орынбасар да шешер деп ойлаймын.

Көмекші қыз бұл сөздерге құлақ сала қоймады. Ол көп газеттердің арасынан университеттің многотиражкасын алып шықты да, бірден соңғы бетін ашты.

— Қандай өткір карикатура!— деді ол Инешке бұры-

лып. Сол кезде қоңырау соғылды. Көмекші қыз да ұшып тұрды. «Бір минутке» деп Инешке қарады да, шапшаң басып кабинетке кірді.

Инеш газетке үнілді.

...Ортада бір қыз отыр. Ғажап қыз. Көз орнында да, құлақ орнында да кітаптар. Қолының ұшы да ашылған кітап. Ал төңіректе қайнаған еңбек. Завод-фабрика, жайқалған егін. Комбайн, тракторлар, қазылып жатқан каналдар. Салынып жатқан үйлер. Карикатураның үстінде: «Мәдениеттіліктің жаңа түрі»— делінген. Көмекші қыз осы кезде бір қағаздарды алып қайтып оралды.

— Университетте-осылай өмірді кітап арқылы ғана көріп, кітап арқылы ғана естігісі келетін жастар бар ғой деймін,— деп ол Инешке қарады,— ал, мына комсомол комитеті секретарының да мақаласы тәуір шыққан, байқайсыз ба? Өзі ақылды жігіт болар, ә? Осында бір қызық ат та бар...— Ол газетті алып, Дайыровтың мақаласына үнілді.— Ие... Инезия. Жоқ, Инезилня. Бұл кім? Осындай ат та болады екен. Тіпті бар ғой, мына карикатура тек соған ғана арналғандай екен.

Инеш сәл қызарақтап қалды. Көмекші қыз сұрағын аңғармағанып, жауапсыз қалдырды.

— Мен орынбасарға жолықсам деп едім...

Көмекші қыз осы орында отырып, дағдысына айналған шапшаңдықпен ұша тұрды.

— Ғапу ете көріңіз. Басқа сөзбен ұстап қалдым ғой деймін сізді, кәзір... кәзір...— деп кабинетке беттей берді де, бері бұрылды,— айтпақшы аты-жөніңіз?..

Инеш үндемей қалды. Аздан соң жалтара сөйледі.

— Мүмкін, орынбасардың жұмысы көп болар, мүмкін қабылдамай жүрер?

— Жоқ, атай көрмеңіз. Мұндай оқиға мен келгелі болып көрген емес. Асылтаев жолдас келген кісіні қабылдауға әрқашан да уақыт таба алады. Кім келді дейін?

— Дәу...леткереева... деңіз.

Көмекші қыздың көзі шарасынан шығып кетті.

— Дәулеткереева? Кәдуілгі Дәулеткереева. Инеш... қалай еді... Сіз бе? Ой, тамаша-ай?

— Жоқ, менің атым Инеш. Бізде Дәулеткереевалар көп,— деп ол амалсыз бұлтарды. Көмекші қыз сенімсіздеу қарап кабинетке кірді де, шапшаң оралды. Орынбасардың қабылдауға әзірлігін білдірді. Инеш өзін еркін ұстамақ болып, есікті тез ашты да, ұзын кабинеттің со-

нау басында отырған министр орынбасарын көріп, табалдырық алдында қалта тұрып қалды. Әнеугі студенттерді бөлу комиссиясында оқу министрлігі өкілі есепті қатысқан адам осы екенін бірден таныды.

— Келіңіз, Дәулеткереева, еркінірек басып келіңіз,— деп министр орынбасары көңілдене сөйлеп, шапшаң, ұсақ жүріспен Инешке жақындады. Әлгі бір қолайсыздықтан оны министр орынбасарының өзі алып шықты. Инешті ұмытпаған екен. Жұмсақ диванға отырғызды да, әңгімені кенеттен бастады. Енді «сен» деп сөйледі.

— Қалай, ауылға баратын болдың ба?— деп министр орынбасары қарындашпен столды тықылдатып сәл отырды да, Инешке көзінің қиығымен сынай қарады.— Бару керек. Ауыл адымдап басып алға кетті. Республикадағы ауыл мектептерінің көпшілігінде кәзір электр шұғыласы ойнайды. Ең ақыры проекция фонарын ал. Бұрын керосин шамының көмескі жарығын пайдаланушы еді. Қазір ше? Қазір фонарьды ток ұясына жалғастырса болды. Бұл үгіт емес, ақиқат. Итжеккен, Тундраны да, жасыл орманды Колхиданы да, қар басқан Кавказ таулары мен тулаған толқынды Байкал көлін де оқушылар клас-та отырып-ақ көреді енді. Қысқа метражды фильмдер ше? Біз кәзір бірнешеуін ауыл мектептеріне жіберіп те үлгердік. Мұны сезінгенің, ауылға баруды ойлағаның дұрыс. Ал ауыл мәдениетінің келешегін айтсайшы! Кей жерлерде институт ашуды да ойлап отырмыз. Енді ауыл мәдениетін қала мәдениетінің дәрежесіне жеткізу кезексіз алда тұрған мәселелердің бірі.

Министр орынбасары сөйлей берді.

Қолайы түскен бір шақта ғана Инеш ауыл туралы ақыл сұрайын деп келмегенін аңғартты.

Министр орынбасары Инешке қарап отырып қалды. «Енді неге келіп едің?»— деп отырғандай.

— Мен сізге... осы қала мектептерінің бірінен орын табылмас па екен деп келіп едім...

— Қазір бәрі де орналасып қалды ғой. Комплектованиенің май айынан бастап жүретінін білмейтін бе едің? Оның үстіне ауылға барудан неге бас тартасың?

Инеш үндемей ойлана отырып қалды.

— Сіз қанша мақтасаңыз да ауыл қала емес, ауыл ғой, осыншама еңбектеніп оқып, как-то, ауылға барудың өзі...— деп кенет тоқтады.

Министр орынбасары түрегелді де, тынышсызданыңқырап жүріп кетті. Басын шайқады.

— Не мақсатпен оқыдың онда?

Инеш түсінбей қалған адамша қайыра сұрады.

— Не мақсатпен оқыдың? Жұрттың бәрі оқып жатқанда менің оқымай қалуым топастық болар еді.

— Оның рас,— деп қостады министр орынбасары,— бұл күнде топас адам ғана оқымайды. Бірақ оқу мақсаты оқығандардан қалыспаумен ғана бітсе, бұл тек қарақан бастың қамын ойлау ғана... топастық деген сөздің өзі осы күні қоғам өміріне келтірер пайда тұрғысынан ғана анықталуға тиісті. Егер қоғамға пайда келтірмесе оқыған адамның да оңай-ақ топас болып шыға келуіне болады.

Инешке бұл сөз батыңқырап кетті. Ол қызарақтай сөйледі.

— Қарақан бас болмаса, ешбір мақсаттың да жүзеге аспайтыны белгілі ғой...

— Мақсаттың қарақан бастан да артығы болады. Өмірдің өзі мақсат емес пе? Сол өмір — мақсатты қарақан басқа әкеп тіресен, бұдан мазмұн тумайды, эгоизм ғана туады. Алдында ұлы істер, ғажап перспективан тұрғанда, өзіңе жақ бола алмаймын.

Министр орынбасары Инешпен салқын ғана қоштасты. Инеш сыртқа шықты. Не істерін, қайда барарын білмей біраз тұрды. Енді бірде сол Ленин проспектімен төмен түсті. Комсомол көшесіне жетіп, көлденең келген трамвайдың өтіп кетуін күтті. Өткен қыста Мәулен екеуі келе жатып, дәл осы арада өтер трамвайды осылай күтіп біраз тұрғандарын есіне алды. Олар онда біріне-бірі жылы жүзін беріп, әлденені айтысып, күлісіп тұрып еді. Енді жүре бергенде Пушкин атындағы көпшілік кітапханасынан шығып келе жатқан Белгіұловпен жолығысқан-ды... Белгіұлов! Кенет ой толқынына Мәулен де, трамвай да, кітапхана да батып кетті... Инеш жан-жағына қарады. Бұрыштағы үш қабат әдемі үйдің терезелерін санап, Белгіұлов квартирасын оңай тауып алды. Ойланбастан сол үйге беттеді. Ұзақ тұрып есік қақты. Бір сәтке ешбір тіршілік дыбысы білінбегендей. «Мүмкін, ешкім де жоқ шығар» деген оймен төменге ыңғайлана бергенде, ар жақтан дыбыс естілді. Кілт сылдырады. Есік серпінмен ашылды. Көзін ұйқы қанаттары сабалап, ашқызбай тұрған бір ашулы әйел бері шықты. Аздап Майқанға ұқсайды.

— Не керек еді?

— Маған... мен Майқан Белгіұловичке...

Әйел Инешті басынан аяғына дейін бір рет қарап шықты.

— Майқан Белгіұлышты іздесең Москваға бар,— деп, қазақ қызының орысша әдетпен сөйлеп тұрғанына кекете жауап берді.

Инеш қысылып қалды.

— Қашан келеді?— деп қалай сұрағанын да білмейді.

— Белгіұлыштың қашан келерін білмеймін, айналайын. Келетін шығар, әйтеуір, бір уақытта.

Бұл әйелдің кімге ашуланып тұрғанын Инеш аңғара алмады. Жауабына қанағаттанбады да. Майқанға ұқсаған әйелге мүләйім қарап, сәл тұрып қалды. Ол «енді не айтарың бар?» дегендей көзін сығырайтты.

— «Келсе, бер»,— деп маған қағаз, хат бірдеңе қалдырып кеткен жоқ па?— деп сұрады Инеш.

— Сізді кім деп білеміз?

Инеш қызарып, қысылып кетті. Жауап бермеді. Басқышпен төмен түсті. Белгіұловтың хабарласпай кеткеніне қайран болды. «Кетіп бара жатырмын» дегенді айтып, телефон соға салса, қайтетін еді?— деп ойлады... Белгіұловтың бұл қылығы Инеш көңілінде кенет бір күдік туғызды. Майқан мұны алдап, мазақ еткен сияқтанды. Инеш қорланып кетті. Биік басын, намысқор жүрегін аяқ-асты, жер еткеніне қорланды. «Сол үйге неге бардым мен?»— деп өкінді. Жас қыздың бұрын мұқалмаған ерке жанын асқақ намыстың жалыны келіп шарпыды. Инеш жасқа булықты.

— Не бітірдің, қалатын болдың ба?— деп сұрады есік алдында қарсы алған Мәдине.

Инеш жауап бермеді. Мұны жақсылыққа жорымаған ана байғұс қара түнді төндіре берді.

— Көзімнен қалай таса етермін сені! Ауылға барып не күн көресің, шыбыным? Кіріңді кім жуар? Тамағыңды кім пісірер? Төсегіңді кім қағады? Кімге еркелерсің? Жүдейсің-ау, құлыным!

Мәйнасының бұл сөзіне Инеш бой ұсынып қалды. Рас, танымайтын жат жерде Инешке пана болар кім бар? Қыз еркелігін кім көтерер?

Инеш үнсіз отыр. Көп отырды. Содан кейін селт етіп оянып кеткендей ұшып тұрды.

— Мәйна, мен енді ешкімге де бармаймын. Адамшылығымды түсіріп, біреуге жалына алмаймын, кішірейе алмаймын,— деп ширақ жауап берді.

Осы күннен бастап бұл үйдегі басты шаруашылық

Инештің жол қамы болды. Мәдине күрсіне жүріп, басының шақпасы ұстай жүріп, Инештің төсек-орнын, киім-кешектерін, қағаздарын буыстырды. Әрбір нәрсенің келешекте Инешке түсер зор ауыртпалығы бар деп түсінген Инеш шешесі: «Бұл түйіншектерді қалай көтересің? Көмектесер біреулер табылар ма екен?» деумен жүрді.

Инеш поезға шығатын күні бұл үйге ешкім де келмеді. Кететін сағатын айтпаса да, бұрынғы дос-жолдастардың келуін ол ұнатып та еді. Енді солармен кездеспейтіндей түрі бар. Осы бір толқу үстінде ол есіне Мәуленді алды. «Мен үшін болмаса да, Сабыр үшін, Мәйнам мен папамның көңілі үшін келіп кетуіне болатын еді ғой» — деп ойлап телефонға келді. Мәулен жатқан жатақхана телефонының номерін де ұмыта бастаған екен. Сәл есіне түсіріп тұрды да, сол номерді шапшаң жиыстыра бастады. Содан соң тағы тоқтады, әлдебір ойлар түсіп, өзін намысқа билеткендей трубканы салып қойды. Айналып кетті. Қайта оралды. Трубканы қайта көтеріп әлгі номерлерді тағы жиыстырды. Телефонға келген әлдекімнен Мәулен жататын бөлмеден біреуді шақыруды өтінді. Кешікпей бір студент даусы естілді.

— Маған Мұздарапов керек еді.

Студент даусы Мұздараповтың университеттен кетіп қалғанына екі ай болғанын, «Оңтүстік Қазақстанның бір мектебінде мұғалім болып орналасыпты» дегенді естігендерін тәптіштей айтты.

Инеш «Мәулен қайда?» деп сұрағысы келді де, аз ойланып, трубканы салып қойды. Содан соң жол киімін киді. Бір сәтке өз бөлмесіне кірді. Терезені ашты. Көз аясында көк аспан, желсіз күнде баяу жылжыған сирек ұшпа бұлттар. Қарлы таулар да сол бұлтқа ұқсайды. Анықтап байқамағанға көкжиек сонау көгерен тартқан төбелермен шектеледі. Тау етекпен бөлініп қалып, жаңағы бұлттарша қалғып тұрғандай әсем көрініс жасайды. Терезе алдында енді-енді түйін салып келе жатқан алма ағаштары. Жерге сарымсақ сабағымен жарыса өскен көкалсын. Ортада алма ағаштарынан озып, бұтақтарын шашырата жайып, бір биік қарағаш тұр. Қалың көлеңке төгіп тұрар сол ағаштың түбінде Инештің кішкене беседкасы бар. Ол осы арада отырып талай кітаптарды оқыған. Талай емтихандарға да дайындалған. Талай рет осы қара ағаштың бұтағына қонып алып, сайраған бұлбұл үнін тыңдаған. Мәулен екеуі отырып тыңдаған.

Осыдан басқа не істеді ол? Осыдан басқа не көрді

Инеш? Осы ғасырдың бас кезінде салынған осы бір үйден басқа, осы бір әдемі бақша мен алма ағаштарының гүлденгенінен басқа, тамылжыған бұлбұл үні мен тыныштықтан басқа не көрді ол? Сол алмаша гүлдеді. Сол бұлбұлдың шат үніндей қуанышпен күлді Инеш. Бірақ гүлденген алма ағашының нәрді жерден аларын, адам өміріне пайдалы алма берерін білмеptі. Жоқ, біліptі. Бірақ көңіл салмапты. Ол өзінің де отан топырағынсыз, отан ауасынсыз өсе алмайтынын білмеptі. Жоқ біліptі, бірақ мән бермеptі. Оның ана алма ағашынша гүлдей беруі үшін екінші біреудің еңбек етіп жатқанын да сезбепті. Ол көктемде киер көйлектің бояуы мен өрнегі туралы екінші біреу өз ойын жұмсап, қол ізін қалдырғанын да, ол оқыған кітаптар жылдап қана туатынын да аңғармапты.

Инешті қызықтырған түр болыпты. Ол ешбір оқиға, құбылыстың мазмұнына зер сала қарамапты.

Инеш өзі үшін тіршілік еткен, өзі үшін оқыған, өзі үшін күлген, өзі үшін ән салған, өзін түгелімен өзіне ғана берген. Ол, тіпті өзгенің де Инешке берілуін тілеptі. Гүлшаттың да, Мәуленнің де Инеш үшін ойлап, Инеш үшін қызмет етуін талап етіptі.

...Кенет алма ағашының арасынан бір екеудің басы қылтындады. Инеш елендеп қалды. Неткен адамдар болды екен? Қолында рейкасы бар бір әйел кішкене көгалды алаңға шықты. Бақшаның сонау түкпірінде ұзын сирақты кішкене нивелир аппаратына үңіліп тұрған екінші біреудің қол сермесіне үндестіре рейкасын онды-солды ілгері-кейінді қозғай бастады. Бұлардың жер бағдарын байқап жүрген құрылысшы инженерлер екенін бірден таныды Инеш. «Неге бағдарлайды? Құрылысқа лайықтап жүр ме екен әлде?»— деп күдік алып қалды. Қара мұртты шофер дәл осы жаққа келді. Поезға шығатын уақыт жақындап қалғанын айтып асықтыра келді. Өзі көңілді. Сонысын ұнатпаған Мәдине көзінен жас мөлдіретте жүріп, жиіркене қарады оған.

— Тыйыл. Өлімге шығарып салардай болып жүргенің не?.. Әлі өзің де барып жатып қайтпайсың ба?— деп еркінсі сөйледі.

Мәдине үндемеді.

Инеш шешесінің жанына бекіне келді.

— Неге жылайсың?— деді қатыгезденіп.— Өзің тоқыған көйлектің осал жерін көріп жылаймысың? Жылама. Адам әлсіз болса да шүберек емес. Соңғы екі айда қызын

өз басынан қанша ауырлықты кешіргенін білмейсің сен. Бірақ жыртылған жоқ. Қайта ширап келеді. Өмір мына біздің бақша емес екенін де түсіне бастады қызың.

Мәдине бұл сөздерді естімеді. Өзінің ыстық демімен Инештің мойнынан күйдіре құшақтап жылай берді. Осы шақта Инеш шешесінің аурулығын есіне алды, жібімей қалмады. Енді қайтып өзі туып-өскен осы ұяны, әлпештеп өсірген шешесін де көрмейтін сияқтанды. Инеш ана бауырынан сытылып шығып, терезе алдына тағы барды. Бақша баяғы қалпы. Онда енді адам да, нивелир аппараты да, ештеңе де көрінбейді. Бұлар сыртқа шықты. Мәдине осы есік алдында қалатын болды. Кішкене көк машина ақырғы рет дыбыс берді де асфальтпен төмен қарай сырғанап жөнелді...

...Вокзал басында жолаушылар тым көп-ақ екен. Инеш бір түйіншекті өз қолына ұстап, солармен иық қағыстырып, қияғы едірейе өскен қара мұртты шофердің алдында, осы арадан аттанып кеткенше бірде-бір таныс адамның кездеспеуін қатты тілеп, жұрттың қалындау жерін ала жүріп келеді.

Ендігі сәтте олар вагон осы тұста болар-ау деп шама-лаған жерге тоқтады.

Кенет оның білегінен келіп біреу ұстай алды. Инеш сескеніңкіреп қалып, жадау тартқан қуқыл өңіндегі таңырқаулық пен шошыну көлеңкесін жасырмай-ақ сол жаққа бұрылып еді, өз қасында қуанышты күлкінің адам көзіне көрінген рухындай болып, хатта, адам пердесін жамылған қуаныштың өзі секілденіп езу тартып Гүлшат тұр екен. Баяғы бір кең мінезді қалпы.

— Хабарламадың ғой. Хабарламасаң да, жүрерінді естіп, шығарып салайын деп келдім.

Кескіні өзгеріссіз, әлгібір таңырқау мен шошынуды мол байқатып тұрса да, Инештің ішкі дүниесінде сел жүріп кетті. Өткен жазда практикаға барып, ауырып қалғаны оның көз алдына келді. Гүлшатқа деген сондағы бір сезімі енді жүрегін күйдіріп қайта оянды, күшейе оянды.

Көңілді басқан сел Инеш кескінінің таңырқауын азайтып, кірбіңін молайта берді де, көз шарасын ыстық жасқа тұншықтыра толтырып әкетті. Нені болсын ұлғайта сезінетін нәзік жанды Инеш сол бір от болып лаулаған қалпында Гүлшатты құшақтай алды.

— Инеш! Инеш-ау... ау, Инеш... Мұның не? Неге

жылайсың? Қаладан кетіп бара жатқаныңа ма? Жарамайды ол, айна...лайын. Жарамайды.

— Келер күнім үшін емес, Гүлім. Түсінесің ғой сен, Гүлім, мені. Мен ғой сені түсінбеген... Мен енді түсінгендеймін өмірді. Досты да, жанашырды да, коллективті де — бәрін де, Гүлім! Жаным, Гүлім! Кешіре гөр. Осы шақта мүмкін мен... сондағы сенен де қаттырақ ренжіп, өзімді-өзім сәгіп тұрған болармын. Мүмкін... Гүлім...

— Неге бұлай таусылып тұрсың? Мен саған тіптен ренжіген емеспін. Сен ренжісең өзің білесің. Ал мен... жоқ, ренжісем келем бе? Шығарып салам ба сені осында келіп?

— Гүлім... жоқ, сен емес, мен екенмін ұсақ қызғаныштың адамы: Шынымды айтайыншы, мен сенің қалада қалғаныңды да көре алмап едім. Ал кәзір ойласам... сенің қалада қалуың заңды екен. Ал мені... практика дегеннің не екенің білмейтін мына менің... ауылға барғаным дұрыс... Иә, кешіре гөр... Ақылдан жырақ, ашумен ойлаусыз айтылған дәрменсіз сөз ғой ол. Мен оны былай шыға бере-ақ түсінгенмін. Әуелі ренжісем де, конференцияда менің адресіме айтқан сыныңды да осы күні түсіне бастағанмын.

Осы сәтте поезд да келіп тоқтады. Жұрт вагонға жапырласты. Инеш түйіншегін Гүлшат өз қолына ұстап, оны қолтықтап вагонға қарай жүрді.

— Мен сені шын, шын сүйгенмін, Гүлім.

— Оныңа рақмет. Мен де сені жақсы достарымның бірі деп санаушы едім. Қателік пен кемшілік адам бойындағы кесел ғой. Ондай кесел мен сүйіспеншілік қойындаса алмайды, Инеш.

Инеш қабағына ой жинап, үнсіз тыңдады. Гүлшат ілгері сөйлей берді.

— Айтайын дегенім бұл емес еді,— деді ол Инешке тура қарап.— Мен менікі дұрыс, сенікі қисық дегелі келгенім жоқ. Теріс-дұрыстықты келер өмірдің өзі шешеді. Сен, міне, елге бара жатырсың. Мен сенің осыныңды қызғаныш етіп тұрмын. Өзің айтқан ұсақ қызғаныш емес, дос қызғанышы. Біз өмірді аз білеміз. Аз білген өмір жайлы түсінігіміз де көбіне теріс бола береді. Бұл сөздің шындығын ауыл өмірі дәлелдеп береді саған әлі.

Бұрып жүрмеген жаңа жолға түстің сен. Лев Толстойдың Пьер Безуховтың аузына: «Өзіміз жүріп үйренген жолдан тайып кетсек, бәрі де құрыды деп ойлаймыз. Ал

жаңа да, жақсы да сол тайып кеткен жерден басталады» деген сөздерді салатыны есінде бар ма?

«Жаугершілік пен бейбітшілік» романын талай рет оқыса да, жадында қалмаған бұл сөздер енді Инешке келешек күннің бақытын алып бергендей болды.

Жүрерін хабарлап паровоз да айғайлады. Инеш пен Гүлшат сағынысып, жаңа көріскен адамдардай құшақтасып сүйісті.

— Келешек өмірің әрі бақытты... мағыналы болсын, Инеш!

— Рақмет, Гүлшат. Гүлшат... Менің шешем жалғыз қалып барады. Сен... Гүлшат... айналайын, Гүлшат... барып, халін біліп тұрсан... Сырқат адам ғой...

— Міндетті түрде. Ал сау бол. Токтаған жеріңнен хабар күтемін.

— Гүлім! Күнде-күнде хат жазып тұрамын. Гүлім, мен саған. Күнде...— деп дауыстады вагон басқышына жеңіл ырғып шыққан Инеш.

Поезд жылжып кетті. Инеш терезе алдына барды. Кенет көз алдына бақша ішіндегі нивелир аппаратты инженерлер келді. Жылап қалған ауру-сырқаулы шешесін елестетті. Мәулен есіне түсіп еді, ілгері бір өрге жүгіре басып шығып бара жатқандай болып кетті ол Инешке. Ендігі сәтте солардың бәрін басып, Гүлшаттың әлгі бір сөзі жаңғыра, күшейе естілді. «Өзіміз жүрген жолдан тайсақ, бәрі де құрыды деп ойлаймыз. Ал жаңа, да, жақсы да сол жерден... Рас-ау»— деп ойлады ол.

Поезд жүрісі бірте-бірте шапшаңдай берді. Электр бағаналары, қала шетіндегі көк жапыраққа бөленген кішкене ақ үйлер, элеватор дөңгелене зырқылдап, үйіріліп қалып барады. Алыстаған сайын Алатау шоқтығы көтеріліп, биіктеп сала берді.

Инеш туып-өскен сүйікті қаласымен қош айтысып, қызығы мен қиындығы да, қуанышы мен реніші де мол болып елестеген сырық өзіне тұңғыық неғайбыл болашаққа жол тартты...

ФРАГМЕНТ

Инеш ұйқыдан оянды. Көз алдын желпейлі ақ шымылдық көлегейлей берді. Төбе тіпті төмен тұр. Шағын терезе алдындағы шалшық суға шағылысқан күн сәулесі үй қабырғасына түсіп машақатты бір өрнекте салады да құлпыра, құбыла ойнайды. Көлеңкесі молдау үй іші

құлаққа ұрған танадай жым-жырт, тірі пенде жоқ. Сыртта салдырап арба өтті. Абалап ит үрді. Әлдекімнің «әк, а, былай! Алаөкпе болғыр; қайтеді?!»— деген айқайы естілді. Инеш тілі де, сыры да жат жұмбақ бір дүниеге тап болғандай. Әдепкіде қайда жатқанын да білмей қалып еді, кенет кешегі күн ойына оралды.

Ол аудан орталығынан осы жерге ара қонып зорға жетті. Көрмегенді көрді-ау! Бұл сапарда сырқат анасы мен сүйікті қаласынан, жанашыр жақындары мен дос-жарларынан айырылып, ұлы құрбандықпен келе жатқан көңілі жадау Инешті мүсіркеген бір адам болсайшы! Облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі бұған көз қиығын да салмады. Көмекшісін шақырып алды да бұйрық жаздырды. Содан кейін бір тілім қағазды ұстата берді. Қолын жәй-күйін ешкім де сұрамады. «Хош келдіңіз, күтіп отыр едік»— деп жәй бір сыпайылық көрсетті де, осы Тауағаш мектебінен келген түйешілермен кездестірді. Тіпті қызық, тумысында естімеген ерлік жасап, астанадан екі мың шақырым шалғайда із-түзсіз жатқан мына бір жерге сау-сәлемет жетуді осылар қайтіп оңай шаруа көреді екен! Түсінбейді. Оның үстіне мына бір келте мұрын кеспелтөк келген түйеші жігіт те пәле болды. Арбасын сындырып жолда қалдырған екен, «атанға мінесің бе, бура-сына мінесің бе?»— деп таңыраң-таңыраң етеді. Инештің жүрегі қобалжып кетті. Өмірінде түйе түгіл, есектің үстіне отырып көрмеген жазған басы қиналып қалды. Қарап тұрғай келте мұрын жоқ. Қомы қалыңдау қара шудалы түйенің үстіне Инеш жүгін ырғытып шығарды да, таңып тастады.

Содан кейін қызға жақындап келді:

— Сен мына атанға мін. Өркешті түйе. Жығылып қалмас үшін ұстап отырарсың,— деді де күлді.— Кел аяғыңнан көтерейін, ырғып кет.— Инеш «рас па?» дегендей сұрана қарап еді, жүзінде әзәзіл әжуа бар сияқты көрінді. Қыз тартыныңқырай берді.

— Жоқ, бүйтіп мен шыға алмаймын.

Келте мұрын қабағына кірбең ілді де:

— Онда подъяемный краным жоқ сені көтеріп шығаратын,— деп теріс айналды.

Инеш дағдарып қалды. Келте мұрын бері бұрылды.

— Осылай тұрамыз ба енді?

Қоятын емес, үйіріп әкетіп барады. Инеш ыңғай білдіргендей болды да түйеге жақындады. Келте мұрынның

танауы делдіңкіреп кетті. Жанары күлімдеп, көзінің алдында пайда болған кішкене шоғыр нүктеден бет ұшына қарай болмашы сызықтар тарай қойыпты. Қысық көзінде тұрған әлгі бір әзәзіл әжуаның шашырай қалған сәулесі тақлетті.

— Сіз мені тәлкек еткіңіз келеді-ау тегі?— деп Инеш қатқылдау сөйледі.

— Әне, қаладан келгендер сөйтіп шытынап тұрады.— Абыржыған келте мұрын жоқ. Бүктеп алған бишігімен түйені тізесінен қаға бастады:

— Шөк, жануар!

Атан мойнын бері бұрды да, ұнатпағанын танытып бақырып қалды. Инеш селк етті.

— Байқа, қауып алмасын:— деп жігіт күле сөйледі.

— Қалай, сендердің жақтарыңда түйе деген жануар қаппаушы ма еді?

«Мынау бір иісалмастың өзі болар, қайдан кездесіп едім?»— деп ойлады Инеш.

Келте мұрын түйені шөктірді де қызға қарады:

— Ойбай-ау, сен сияқты тікбақай қыздардың түйеге мінгені не сұмдық. Райисполкомда бір газик болушы еді, соны неге сұрап мінбедің?

— Қалай-қалай сөйлейсіз?

— Теріс сөйлеп тұрмын ба? Онда ғафу етіңіз. Келіңіз, түйеге шығыңыз.— Тек «сізге» ғана ауысқаны болмаса, жүзінде жаңағы бір қуақы күлкі.

Инеш екі өркештің арасындағы желқомға отырды. Атан көтеріле берді. Қыз ілгері лықсып барып, алдыңғы өркештен ұстап қалды. Екінші қолымен бетін басты. Басы айналып кетті.

— Түйеге шықты деген осы,— деді жігіт.— Ал кеттік...

Олар қыстақтан ұзап шықты. Бір ағаштың қылтасынан өтті. Бұл өлкенің табиғаты да қызық. Жер дүниеге от тілін қадап күйдіріп, қуратып жіберген августың іші болса да, аптап, аңызқтың белгісі жоқ. Күн биіктен окшыраймайды. Қоңыржай, жұмсақ қарайтындай. Таяқ тастам жерде көк құрағы жайқалған шалқар көл кездеседі. Қаз-үйрегі қаңқылдап, у-шу болып жатқан базарлы көлдер. Таяқ тастам жерде шоқ ағаштар бар. Көкжиекпен астасар жерде сағым көтеріп, мұнар ішінде қалқып тұрады. Дала бояуынан арылмаған. Өткен жыл-

ғы Бадам бойындағыдай изен мен жусанның ащы исі де сезілмейді. Теріскей беттен тынымсыз өкпек жел соғады. Бірақ оңтүстіктегідей жер шаңын суырмайды. Айнала ақшыл көк шашақты қалың селеу. Бірде күміс жонын төсесе, бірде көкшіл сауырын көрсетіп, аударылып түседі. Сәт сайын құбылады. Күлте басы шайқақтап тербеледі. Ал жол болса қап-қара. Қалың селеуді таспадай тіліп, мұнарлы алға қарай ирелендеп кете береді. Осы жол ернеуінен басталар бұйра толқын кең қайқанды қуалап, қыр асып барып, жоғалып жатыр.

Сары атан аяғын санап басып, изендеп келеді. Шарта жүгінген кісі бойындай болып едірейіп тұрған екі өркеште тыным жоқ. Арасында дәрменсіз жан сауғалап отырған Инешті кеудесі мен желкесінен кезек қағып мазалап-ақ болды. Атан қомының ыстығынан терлеп кеткен тақымын бар күшімен қысып, екі өркештің тең аралығына сәл бір қадала отырса, қыз басына тағы бір қызық сезім оралады: тіпті жүріп келе жатқан сияқты емес, бір орында тұрып алып, ілгері-кейінді әткеншек теуіп жатқандай болады ол.

Инеш басында қиян-қилы ойлар бар. Кейде осы бір бұрын көрмеген бейтаныс өлкенің суретін қызықтайды. Бар арман-тілегі алда, ана көкжиектің ар жағындағы сырлы дүниеде тұрғандай, асыға түседі. Кейде соның бәрі артта, Алматыда қалып қойған сияқтанады. Сары атан еріксіз изендеп, мұның құр сұлдерін ғана әкеле жатқандай болады.

Күн еңкеюге айналды. Өзімен-өзі болып келе жатқан қызбен келте мұрын талай рет қатарласқан болатын. Бірақ Инеш оған жауап бермеген. Бір кезде астындағы бурасын бақырта қамшылап тағы да жақындады ол:

— Бұрын мен сияқты адам кездестіріп пе едің?

Сұғанақтығын, дәрекілігін ұнатыңқырамай келе жатқан Инеш жауапты салқын да келте қайырды.

— Жоқ.

— Ә, жақсы болды онда. Қеліннің бетін кім ашса, сол ыстық дегендей, жүзінді алғаш көрген мен болдым. Кім біледі, кейін ыстық болып та кетермін. Танысып қояйық. Мен — Тайлақ. — Ол қолын ұсынды.

Жігіт көзінің алдынан манағы бір шашыранды тарам сызықтар шоғырын Инеш тағы да көрді.

— Е, мені өз ауылыңызға түсе келе жатқан келін деп ойлаған екенсіз ғой.

— Ойламасаам да қайда барармын дейсің. Біздің

ауылға кірер із бар да, шығар із болмайды.— Ол шықылықтай күлді.

«Мұны таласып жеңбессің»— деп ойлады да, Инеш үндемей қалды.

— «Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл»— деген. Тайлақпын. Сіз ше?

Инеш еріксіз күлді.

— Түйе болсаңыз да еркіңіз. Оны не қыл дейсіз?

Келте мұрын жанырып, жайрандап кетті.

— А, саған қайсысы пайдалы? Тайлағы ма? Түйесі ме?

Инеш сөзді тереңдетпейін деді. Жауап бермеді. «Желімдей жабысқақ екен, ажырата алмай жүрермін»— деп ойлады.

Олар ұзақ жүрді. Күн батты. Кең сахара ойға шомып тас-түйін ымырт үйірілді. Салқын түсе бастады. Тайлақ жолдан бұрыла жүрді де, бір маяның қасына келіп түйелерді шөктірді.

— Ауыл әлі алыс. Осы араға түнейміз,— деді ол. Жолдасына ұнай ма, жоқ па бұл шешім қаперіне енер емес. Кесіп, пішіп, өзі тігіп жатқан біреу, әйтеуір. Ие, сұрағанда не деп жауап бермек? Бұл жұмбақ өлкенің несін біліп, не жөн айтпақ? Әйтеуір бір көңіл де.

Инеш тоңып кетті. Денесі сал-сал ауырып қалған. Екі аяғының арасында зілдей тартып қомақты бір дүние тұрғандай. Қозғалтпайды. Ол қатты шаршағанын сезінді. Маяның етегінен кішкене қуыс жасап соған қисайды.

Бір заманда шөп сылдырлады.

— Тоңған жоқсың ба?— деген Тайлақтың даусы естілді.

«Күліп тұрған-ақ бөлар»— деп ойлады Инеш. Сескелейін деді. Ар жағында арамзалығы бар қорқынышты күлкі сияқты. Не де болса жақындатқысы келмеді.

— Жоқ.

— Мә, менің шекпенімді жамыл.

— Жоқ, рақмет,— тоңса да солай деді.

Тыныштық басты. Инеш көзін жұмып еді, ерсең-қарсаң тербеліп кетті. Көз алдына беймаза бір елестер көліп тұра қалды. Ақселеудің басын шайқап толқын жүгірді. Алыста көк мұнарға батып орман қалқыды. Делдіңкіреген таңқы танаулар көрінді де үңгірге айналды. Сол үңгір үлкейіп барып қарауыта берді де үзіліп кетті...

Инеш шошып оянды. Терлеп қалыпты. Өз макинто-

шының сыртында айқарылып шекпен жатыр. Оның сыртынан бір қабат қалың шөп үйілген.

Бұл келте мұрынның ісі екенін қыз бірден түсінді де, түйелерді тұрғызып жатқан Тайлаққа үлкен ризалықпен күле қарады.

Меңіреу түнде панасызға кездескен жыртқыш па деп ет жүрегі түршігіңкіреп қалып еді, жоқ, керегінде қамқоршы бола алатын азамат екен. Бірақ осыған жақсы атты көрініп қалайын деп қыз тамырын басып, әккілік жасаған Тайлақ болмаса керек. Инеш қошеметіне мән де бермеді.

— Ұйқы қанды ма, Инеш?— деді ол.

— Қанды,— деп Инеш жұмсақ жауап берді де, «бұл менің атымды қайдан біліп қалды екен?»— деп ойлады. Тайлақтың жүзінде таныс әзәзіл күлкі жүгірді.

— Өзім де білгенмін. Қорылдаған түрің жаман болатын. Танауыңнан шөп ұшып жатты. Қөрмейсің бе, үйіліп қалғаның.

Инеш балаша бар көңілімен күлді.

— Қойыңызшы.

— Рас. Ал онда жүрейік. Күн болса көтеріліп қалды. Инеш енді өзін еркінірек ұстады.

— Сіз менің атымды қайдан білдіңіз?— деп сұрады ол жолда Тайлақтан.

— Білдім. Түсіме енді.

— Жоқ, шыныңызды айтыңызшы.

— Шыным осы.

Инеш қанша жалынса да Тайлақ айтпай қойды. Қыз енді күн ұзақ осы бір жұмбақты ойлаумен болды. Қайтсе де бұл күн көңілділеу өтті. Жүргіншілер ауылға күн бата келді.

Тайлақ әке-шешесінің, кішкене қарындасының барын айтты.

— Біздікіне жүр,— деді.

Бірақ Инеш әйелі жоқ жігіттің үйіне баруды жөн санамады. «Қаладан барып әйел алып қайттым»— деп жұртқа жаймасына кім кепіл? Олар мектептің алдына тоқтаған еді. Өстіп дағдарысып тұрғанда ауладан бір әйел шықты, басында көк жаулық. Оның үстінде сондай көкке малып қатырып қойған кіршіксіз таза шаршы. Алматы төңірегіндегі әйелдер басына орап алатын құлжа мүйіз жамылтқы-сәлде Инешке мүлде ұнамайтын еді. Ал мына бас киімнің тазалығы ғана емес, мүлде жөні де, сәні де басқа. Көпөтоз қамзолы мен кең етек шыт көйлегі

де толық денесіне ұнасымды-ақ. Өңі де өзгеше. Бір кездегі түп-түзу, дөп-дөңгелек қызыл шырайлы ақшыл өңін енді әжім басса да әдемі екен. Инеш іштей жылып, ұна-тып қалды.

— Әсем әже, періште қонақ келді. Түсіруге қалай-сың?— деп сұрады Тайлак.

— Қонақтан безген жерімізді сезіп пе едің, балам, о не дегенің?— деді Әсем аталған әйел жақындай беріп.— Е, шырағым, денің сау ма? Аман-сау жеттің бе? Өзің бүлдіршіндей бір бала екенсің. Ұлын ұрымға, қызын қырымға жіберіп жатқан заман-ай. Менің жалғыз шыбыным да өстіп бір жерде жүр-ау! Қырықтың бірі қыдыр деген, жүре ғой үйге,— деп Әсем әже жол бастады.

Екі бөлмелі шағын ғана ағаш үй. Терезелерінің кішкентайлығы болмаса, шашау шыққан бір нәрсе жоқ. Бәрі де жинақы. Тап-таза. Төргі бөлмеде ақ шымылдық ұстаған никельді кереует. Қарсы қабырғада жалтырама сандық. Үстінде жібек көрпелер жиналған. Төргі терезе маңдайында көп суреттер. Әсем әже соның ішінен әскери киім киген бір жас жігітті көрсетті де:

— Мынау менің Бақытым. Әскерде. Ой, құлыншағымның отырғанын көрмейсің бе монтиып,— деп қойды.

Әсем әже бәйек бола берді. Шай қойды. «Құлыншағым келіп қалса деп сақтап жүргенім еді»,— деп бір сұр шұжықты қазанға салды. Төрге қалың етіп көрпе төседі. Дөңгелек стол жазды. Ақ бауырсақты қантпен араластыра төкті. Сары майды табаққа салып қойды. Бабымен, дәмімен дайындалған тағамдар.

— Жолда қайбір жағдайың болды дейсің, іш, же, қысылма, жаным,— деді Әсем әже.

Үйден шыққалы Инеш естіген жылы сөзі осы еді. Көңілі босады. Қымс етсе асты-үстінен түсіп бәйек болатын Мәйнасын ойлады. Ал мына Әсем әже болса құтты сол Мәйнасы сияқты. Бірде тіпті балаша мойнына асыла кетіп бетінен сүйіп те алғысы келді. Бірақ ұят санады. Өзін-өзі зорға ұстап қалды.

Ас ішілді. Әсем әже сұқ қолындағы күміс сақинаны шылдыратып сықырлата аяқ-табақ жуды. Содан кейін:

— Түйе жануардың жүрісі қатты болатын. Шаршатқан шығар изендеп. Дем ал,— деп кереуетке төсек салды. Ақ мамық құс төсекті көпіртіп, кіршіксіз таза ақ сейсепті жайып жатып,— бұл Бақытжанымға арнап жиған төсек-орным ғой. Құт болар ма екен, осында жат,— деп күліп те қойды...

Әсем әженің Бақытына арнаған төсекке Инеш, міне, өстіп түнеп шыққан еді. Жаксы үйде жаксы ұйықтап, жаксы демалып қалыпты. Көңілі де орнықты. Жалғыз-ақ жол соққан денесінің еті жыртылса керек. Аяқ-қолы бастырмайды. Инеш көзін ашып көп жатты.

Бір кезде ауыз үйге кірген Әсем әженің даусы шықты:

— Тойған қозыдай әп-әдемі екен өзі. Сонау Алматыдан мұғалім боламын деп келіпті.

— Алматы деген бір ит өлген жер шығар?— деді екінші бір әйел даусы.

— Жә, Әсия, шіңгірлемей жайырақ сөйле. Шаршап келді. Ұйықтасын,— деді Әсем әже.

— Кәдуілгі қазақ па өзі?— деп Әсия дегені сыбырға көшті.

— Бетім-ау, мына бейшараға не болған? Қазақ болғанда қандай. Ңеше айтам бұл сорлығы.

— Онда осы бастан ыңғайлай бер. Құдай айдап әкелген шығар үйіңе.

Әсем әже үндемеді. Неге ыңғайлау керектігін Инеш те түсінбеді.

— Шаруаға қалай екен? Сиырыңды саумас, бірақ, қазір тұрған соң шай құйғызып байқап көр. Бақылайық,— деді Әсия тағы да.

Инеш жымыып, ақырын ғана күлді. Әсем әже әлде бірдемені іздеп жатса керек, «түскірі қайда қалды?» деп жүр.

— Бірақ осы күнгінің қыздары ит арқасы қияннан жалғыз келуші ме еді! «Кейін жететін бол!»— деп жолда қалдырып кеткен шығар біреуді.

Әсем әже ұнатпады.

— Қойшы әрі, қайдағы жоқты айтпай.

Әңгіме желісін Инеш енді аңғарайын деді. Кенет есіне Мәулен түсті.

Көктемнің бір тамаша кешінде Мәулен екеуі хош иісі аңқып гүл атқан сирень ағашының астында беседкада отырды. Көп әңгімелесті. Сондай бір жарасты әңгімелер. Инештің жүрегі ұйып кетті. Басын Мәуленнің төсіне салды. Ол болса, мұның шәшінен сипап бір уақыт үнсіз отырды. Бір кезде кішкентай бір нәрестеге ұксатып, бетінен қақты да маңдайынан иіскеді. Содан соң:

— Инешжан, сен ауылға орнык. Мен болсам, жылда каникулда іздеп барып тұрамын,— деді. Махаббат құдіреті арбап алған Инештің мас көңілі жалғыз сәтте суып жүре берді. Басын көтеріп алды.

— Осы бір пасық ойдан әлі де арылған жоқсың ба?— деді де тұрып кетті. Мәулен оны «Инешжан, тоқташы!»— деп бірнеше рет шақырды. Инеш болса қайырылмады. Неге қайырылмады екен сонда? Ай, ештеңенің ығы-жөнін білмейтін қылт етпе көңіл шіркін-ай. Дос қадірін бағаладың ба сен сонда. Міне, енді сол айтқаны есіне түсіп, Мәулен жетіп келсе!.. Шіркін Инеште одан артық арман болмас еді. Мына дала онда мүлде басқаша болып көрінер еді. Бірақ ол келер ме енді! Ұмытып та үлгірген шығар. «Әлде хат жазсам ба екен? Жай ғана аман-сау келгенімді, бұл ауылдың жақсы қабылдағанын айтып жазсам?!»— Инеш шошып кеткендей болды. Бұл ниеттен тез айныды. Ол өзі иіліп келмегенде, қыз намысын аяққа басып, бұл қайтіп кішірейе алмақ?

Ой желісін Әсияның даусы үзіп жіберді.

— Көтек-ай, мынасы немене еді?! Ана текенің мүйізіндей етіп біздитіп, қалай киіп жүреді? Аяғы неғып шығып кетпейді екен?

— Таңырқамайтынға таңырқайды екенсің. Ана Хадिशаның да киіп жүргені осындай емес пе,— деді Әсем әже.

— Оныкі де биік еді. Мынау тіпті ойсаң екен. Мыша қара, өкшесі тіпті іп-істік. Бетім-ау, енді білдім ғой. Ана Қызылжарға барғанымда аяғын таңып алып, балдақпен жүрген табаны күректтей екі қатынды көрген едім. Зәуде аяғы тайып кетіп осындай төпләдан құлап, сындырып алып отыр. Үкімет жарықтық та шығармайтынды шығарады-ау.

Инеш шыдай алмады, күліп жіберді. Қереуетті сықырлатып тұра бастады.

— Ойбай, құтпаны келді ғой,— деп қалды Әсия.

Инеш киініп, алдыңғы бөлмеге шықты. Әсем әже жүн түтіп жатыр екен. Қасында қыли көз, істік мұрын, сопақ бет бір әйел отыр. Алдында кір-кір алжапқыш. Аяғына киген үлкен етік тегі күйеуінің етігі болса керек. Ұзын қонышына сүт шашырапты. Сағал-сағал.

«Үсті-басына қылшық жабыспайтын мына Әсем әжеден неге үлгі алмайды екен?»— деп ойлаған Инеш Әсияға:

— Сәлематсыз ба?— деді. Жінішке даусымен қатқылдау айтты.

— Шшү...— деді Әсия,— аяғындағы «кірді» айтқан жоқ.— Аман-сау жүрсің бе?

— Неге жата тұрмадың, қарағым? Күн әлі ерте. Әлде

дабырлап сөйлеп біз оятып жібердік пе?— деп Әсем әже қишала сөйледі.

— Жок, ұйқым қанып қалыпты.

— Ие, ұйқысы қанған шығар. Жап-жас басымен төсекте бырқырап жата беретін не болты?— деді қыли көз Әсия.— Осы бастан үйренгені жөн. Жалғызілікті адам-сын. Қолғанатың болады да. Кейде сүтінді пісіріп, бірде барып көлден су әкеле салса қайтушы еді жас адамға. Істегені маған, үйренгені өзіне жақсы дегендей.

— Отыр, шырағым, шәйінді іш, бұл шешеннің сөзін шын көре берме. Өстіп бетімен сөйлей беретіні бар оның.

Инеш қысылыңқырап қалды.

— Жок, шаруаңыз болса, айтыңыз. Көмектесейін.

— Ештеңе де шаруа жок. Әй, катын, бірдемені қондырсып жәйіңа отыршы. Балағыңнан боғың ағып жүріп біреуге жөн үйреткің келеді екен. Көзіме көрінбе.— Әсем әже өктем сөйледі. Әсия жым болды. Қыз іштей разы. Аумаған өз Мәйнасы. Кейде оның да Инештің папасына осылай айтып-айтып тастайтыны болушы еді.

...Инеш шай ішті де сыртқа шықты. Бір қызығы, айнала көз көрім жердің бәрінде көгеріп орман көрінеді. Ал қыстақтың өз басы болса жалаңаш. Үш жакта үш ұлкен айдын көл бар. Ауыл солардың дәл ортасындағы қыратқа салынған.

«Мектепке дем алып ертең барармын»— деп түйді Инеш. Көл басына барды. Арғы қыратқа шықты. Ақырын жүріп ағашқа беттеді.

Өткен күзде бір демалыс күні осылай бір тау аралары бар еді. Қасында Мәулен болатын. Анау-мынауды айтысып ұзақ қыдырды. Бір кезде Инеш ойнап «шаршадым»— деп еді, Мәулен шын көріп, балаша көтеріп алып жүргенді мұны. «Жетті, қиналдым»— деп те айтпады. Машина өтетін көлденең жолға дейін солай барған.

Инештің ойына сол кеп түсті. Қулығын асырғанына мәз болып күліп те қойды. Міне, осындай күз тағы да таянып келеді.

Бірақ бұл не қызық әкелері неғайбыл, басқа күз. Инеш онда қамсыз, алаңсыз еді. «Университетті қалай бітіремін?», «Ертеңгі күн қуаныш әкеле ме, реніш әкеле ме?» деп те ойламаған. Қызығы мол бейғам күз еді. Ал бүгін бар ауыртпалық Инеш басында тұрғандай. Мына бейтаныс ауылда әзірше Әсем әжеден басқа көңілге медеу санар бір таныс жан жоқ. Инеш жалғыздықты қатты

сезінеді. Алматыдан шыққалы жолдасы да, серігі де осы жалғыздық қана. Қайда барса да соңынан бір қалмай-ақ қойды. Ал бұрын ата-ананың бауырында, дос-жарлар қанатының астында бұла өскен Инеш болса ең алдымен осы бір сұмпайы жалғыздық дегеннен өлердей қорқады. Ол шошынып қалды. Қараса ақ селеуі толқыған кең далада жалғыз келеді екен. Күн төбеден асып шалғайға кеткен. Инеш кері оралды.

Үйге келсе төргі бөлме мүлде өзгеріп кетіпті. Ортада биік стол. Кешегі жалтырауық сандық үстіндегі жүгімен алдыңғы үйге ауысқан. Шымылдық болса мүлде жоқ. Ал кереует есік жақтағы шолақ қабырғаға көшіпті. Тұсқа қағылған қызыл кілемнен жоғарырақ үлкен кенереде Бақыттың суреті ілулі тұр. Сырлы еден де тап-таза.

— Қарағым, мына бөлмені саған арнадым. Әзірше мына Бақытжанымның кереуетіне жата тұрасың,— деді Әсем әже.

— Әсем әже десе, әсем әже екенсіз ғой өзіңіз!— деп Инеш кемпірді құшақтай алды. Көзіне жас келіп қалды.— Менің де апам бар еді, әже, сіз сол менің Мәйнамнан айнымайды екенсіз, тіпті.

Әсем әже де Инешке бірыңғай білдіріп құшақтай ұстады да арқасынан қаға берді.

— Е, бұ да өз үйің, жаным, жатсынба. Керегінді айтып жүр. Біз де ұл мен қыз асыраған адам едік. Қара жер көпсінген соң амал барма. Енді мына Бақытжаным тірі болсын. Соның қызығын көрсем арман жоқ. Ал, жаным, сен дем ала тұр. Мен қазанға ас салайын. Айтпақшы жолдан түскен кір-қоңың болса, былай қоярсың, жуа салармын.— Әсем әже соны айтты да шығып кетті.

Инеш кереуетке келіп жатты. Бақыттың суретіне көзі түсті. «Мұны неге бұл жерге ілді екен?»— деп ойлады. Бұл Бақыт қой. Әсем әженің бақыты ғой бұл. Сонсоң ілген шығар. Ал менің бақытым?..

Дәз қазір Инеш осы Әсем әжеден басқа бақытты ойламаған еді.

1949—1959

ӘҢГІМЕЛЕР

ТАЙЛАНЫҢ КӨРГЕНДЕРІНЕН...

(топтама)

Менің Тайлан деген ескі досым бар еді. Бірнеше жыл бір мектепте оқып, бір партада отырған дос. Ол кезде Тайлан қыздарға арнап өлең жазатын. Әдебиетпен шұғылданатын. Үлкен жазушы болуды арман ететін. Биыл ойда-жоқта сол досыммен кездесіп қалдым. Бір үлкен трестің бастығы екен. Екеуміз ұзақ әңгімелестік. Бала-лық шағымызды еске алыстық. Мен оған сөз арасында:

— Баяғыда үлкен ақын болуды арман етуші едің ғой,— деп қойдым.

— Бәрі де жастық шақтың әуресі екен, тастадық,— деп жауап берді Тайлан.

Қоштасар сәтте ол менің қолымды қатты қысты да, жүзіме қарап сәл ойланып тұрып қалды. Содан кейін кітап сөресін ұзақ уақыт ақтара жүріп бір қызыл дәптерді алып шықты.

— Мынау бұдан біраз жыл бұрын жазған шатпақтарым еді. Тегі жазушы болып жарытпаспын деймін. Ала кет. Мүмкін керегіңе жаратарсың,— деп маған ұсынды.

Үйге келген соң, достым сыйлаған дәптерді алып оқып қарасам, көңіл аударарлықтай көп нәрселер бар екен. Солардың кейбіреулерін жеңіл ғана жөндеп, жария етуді мақұл көрдім.

ШАЛҒАЙ МҮДДЕЛЕР

Араға ұзақ жыл салып, ауылға бардым. Амандаса келген ағайын-туған, дос-жарандардың аяғы сейіле бергенде жіті басып қырма сақал бір жігіт кіріп келді.

— О, Тайлан, аман-саумысың? Сағындырып-сағындырып бір-ақ келетіндерің-ай осы сендердің. Сау болсаң бопты. Ал, көне, зарықтырып келгенде әкелген не базарлығың бар? Әлгі астаналық деуші ме едіңдер, әлде арнайы москвалық деуші ме едіңдер, немене еді, баса келген боларсың. Үлкен калада жүрмін деп, мына кішке-

не аулынды, біз сияқты құрбы, замандастарыңды ұмытып кетсең, өзін де оңбассың,— деп төпелеп сөйлеп, тақымдай бастады. Қасын ойнатып, жымың қағады, көзін қысып қояды.

Бұл Тәужен деген бір кезде пысық, іскер жігіт болатын еді. Ұзақ мезгіл колхозда есепшілік қызмет атқарған. Соңғы жылдардағы хабардан «Тәужен ішкілікке салынып кетіпті. Қай жерге барса да иығы сыймайды. Әр қызметтің басын бір ұстап, қонақтай алмай жүр»,— дегенді еститінмін.

— Бармағыңды сағындым. Бірдемен болса, шығар бері. Болмаса мына жерде дүкен де жақым. Жүгірте ғой біреуді. Осындай оңашада қағып тастайық,— деп Тәужен алды-артымды орап, елпілдеп барады.

— Көріп отырмын, тамағың кепсіп қалған екен. Дүкенге барып бірдеме әкеп бермесем болмас саған,— деп оңтайлана бердім...

Тәужен тамағын кенеп, қыпың ете қалды.

— Болса, ақанның құлагеріне қай қылаң жетсін? Жетім баланың қарнындай ішінді кептегеннен басқа не қажеті бар шарап дегеннің.

Осы бір шақта есік тағы да шалқалап ашылды да, бір қолында ескі қара портфелі, екінші қолында домбырасы бар шоқша сақалды қарт кіріп келді.

Төр алдында отырған Тәужен қисая кетті.

— Е, аман жүрсің бе, балам? Баяғы өзің барда кәзетке бір өлеңім басылып еді ғой. Содан кейін сәті түспей-ақ қойды. Кәзет төңірегінде кілен бір бөрікрәттер жиналып алса керек. Мықты дегеннің бәріне арызды айдап жатырмын. Хабары бір келсінші. Содан кейін қалай баспай отырар екен!— деп қарт маған қарады. Сол шақта оң жақ бетінің еті жыбыр ете түсті. Оң көзі жыпылық қағып кетті.— Ай, шырағым, сен жоқта көп дүние жазылды. Ескі хиссаларды қайта өлеңге түсірдім. Оқиын деп келдім. Отыр,— деді ол төр алдына жайғаса беріп. Домбырасын да күйлей бастады. Бұл сол колхозда тұратын Байбөрі деген қарт еді. Көп сөйлейтін, келсін-келмесін боратып өлең жаза беретін мазақ қарт болатын.

— Ау, бала, сен осы қопаңдай бересің, бір жаққа бармақ па едің? Атаңның лебізін тындамай ешқайда да кетпейсің,— деді Байбөрі ақжағал болған қара портфельден қалың дәптерді шығарып жатып тағы да.

— Ой, шал, оныңды қоя тұр,— деді жантайып жат-

қан Тәужен.— Тайланның асығыс шаруасы бар. Ертең келіп оқы.

Байбөрі алақанын маңдайына тосып, төр жаққа тесіле қарады. Беті тағы да жыбыр етті.

— Бұл кім еді?! Әлгі Ыбыштың жаман Тәужені ме? Ой, арақ пен жуа сасыған мұндар неме? Жайыңа жат. Білем сенің не шаруаңның бар екенін,— деп Байбөрі шоқша сақалы шоштандап адуын сөйледі.

Тәужен басын көтерді. Шал портфелінің үстінде жатқан қалың дәптерді қолына алды. Салмақтап-салмақтап қойды. Содан кейін қас-қабағын ойнатып, қуақылана:

— Осы шатпақтарды да хисса деп... Отқа таста әрі,— деді.

— Әй, осы сен кімге жөн үйретпексің мұндар неме? Жоғал, бар!

Тәужен бір қулық сақтап, шалды әдейі шапқа түртіп отырғанға ұқсайды. Маған қарап көзін қысып қойды да:

— Бұл үйден кім мылжың болса, сол кететін болсын,— деді.

— Әкең жаман ғой, мұндар неме. Ыбыштан қайбір оңған бала туды дейсің.

Жігіт шықылықтай күлді. Шалдың бет-аузы тағы да жыбырлап кетті. Қарттың иығына Тәужен қолын салды. Жүзінен күлкі ізі жоғалып кетті. Балаға арнап ақыл айттып отырған үлкен адамша сөйледі.

— Қалжың ғой, Бай-екесі. Бай-екең екеуміз кейде осылай қораздарға ұқсап, ілінісіп қаламыз. Әйтеуір кегіміз жоқ бір-бірімізге. Ақсақалдың жазғандары да көп. Соны сен, Тайлан, ретін тауып бастырсаң деймін.

Байбөрі қарт шоқша сақалын сипап шалқая отырды.

Тәужен шалға қарады.

— Ал, қосағасы, Тайлан болса, жаңа ғана келді. Жол соғып шаршаған да болар. Дем алсын. Ертең кел. Сонда оқырсың. Көне сөйте ғой.

Шалдың беті тағы жыбыр ете қалды.

— Шырағым, сен келсейші ертең. Менің жайымды білесің ғой өзің. Сөз жүйесін түсінер кім бар мұнда?— деп жуаси сөйледі.

— Жарайды, енді ертең кел деп отырмын ғой. Бірінші күнді мына бізге, замандастарына берсеңші.

Жығыла қалатын Байекең де көрінбейді.

— Бір күн арақ ішпесең, ішің кеппес, балам. Сен кел ертең.

Байқаймын, Тәужен мен Байбөрі біріп-бірі алдайды. Арбасады. Бірінен бірі құтылғысы келеді.

Ал мен болсам, мылжып мен ішкіштің екеуінен де құтылғым келіп асығып отырмын.

ӘЛГІ БІЗДІКІНЕ ҚОНАҚҚА КЕЛГЕНДЕ

Келесі күні ертемен тысқа шықтым. Аудан орталығынап қалаға қарай өтетін даңғыл жолдың үстінде, ұзын аққан Нұраның жағасына қоныстанған ауыл. Бұл бұрын өз алдына «Қызыл шілік» деп аталатын шарқы шағын, қауқары жоқ кішкентай ғана колхоз болатын. Енді «Париж коммунасы» деген үлкен колхозға қосылып, соның бір бригадасы ғана болып қалған екен.

Бригада демекші, «мұндағы бригадир кім еді?» деп ойладым. «Иә, Ахмет деп еді-ау түнде».

Сол кезде қара мұртты, дөңгелек күрең жүзді мығым біреу астындағы сыпсың торыны ойкастатып алдымнан өте берді. «Ие, ие, мынау /Ахметтің нақ өзі ғой. Баяғы қалпы, өзгермеген тіпті».

— Амансың ба, шырақ?— деді ол анадайдан,— келгеніңді естідім. Қол тимей жатыр амандасуға. Райком мен райисполкомды қонаққа шақырып едім. Асығып барамын. Кездесерміз әлі.

Ахмет атын тебініп қалып, желіп кетті.

Ие, мен онымен тағы да кездестім. Бұрын бұл колхоздың алыстағы жайлауда малы болатын еді. Сол мал жайын, жайлау жайын сұрадым.

— Жайлауда қазір совхоздар орнай бастады ғой. Әлгі жуырда біздікіне райком мен райисполком келді ғой. Сонда олар келер жылы жайлаудан малды айдатып алдырармыз деп айтты,— деп жауап берді.

Енді бірде тістің тазалығы, беріктігі жайында сөз болып еді. Ахмет отырып:

— Тісің таза болсын десең, шеснок же,— деп қойды.

Жұрт үндемей қалды:

— Нанбайсыңдар ма? Рас айтам. Әлгі біздікіне келгенде райком мен райисполком тістерін пиязбен тазалады ғой. «Шеснокпен тазаласа, тіпті жақсы. Тіс берік болады»,— деп айтқан.

Шіркін-ай, өзіндік түк ойы жоқ осындай жарамсақтар құрыса, кеудесіне нан пісіргіш, шенқұмар бюрократтар да азаяр еді-ау.

Осы ауылда жатқанымда кешігіп бір суық хабар келді: көрші аудан орталығында тұратын Бекіш деген жолдасым бар еді. Қапылыста қазалы болыпты. Өлім деген айтып келе ме, он алты жасар баласы бар еді, қапияда мотоциклден құлап дүние салған.

Жолдас қақы осындайда өтелмей ме? Көңіл айтамын деп сол ауданға бардым.

Машинадан түскенімде Бекіш есіктің алдында тұр екен. Мені көріп әуелі езу тартты. Содан кейін қалың ет женді үлкен беті бұзыла берді. Жуан қарнын кеудеме тақап, талдырмаш денемді әлеуетті қолымен қапсыра құшақтап алды да, қарлыққан рабайсыз даусымен жылай берді.

— Сабыржаннан айрылдык, Тайлан.

Бекіш бір адым кейін шегінді де, көзінің жасын сүртіті. Содан кейін:

— Бізді артына тастап сандалтып кетті,— деді.— Ал неғып тұрсындар? Үйге кірейік.

Бекіш бұл сөзді сабырлы қалыпта айтты да жуан денесін шапшаң қозғап үйге беттеді.

Жайғасқан соң да Бекіштің өзі сөйледі.

— Аруағы разы болсын, өткен-кеткендер айта жүрсін деп, басына биік құлпытас орнаттым. Үш ай басына түней жатып орнаттым. Күшке де тиді, титығымыз қалмады, Тайлан.— Бекіштің өңі тағы да бұзылды. Ол орамалын көзіне басты. Содан кейін:— Әйтеуір жұрттың бәрі де бұрын мұндай құлпытас көрген жоқпыз дейді,— деп қойды. Сабырлы қалыпқа келіп, салқын сөйледі. «Қанша айтқанмен ер ғой сабаз. Өзіне-өзі тоқтау салып отыр»,— деп ойлады. Сонда да әке көңілін жұбатар сөз тауып айта алмаймын. Бекіш кішкене көзін терезеге қадап, қайғысы да, қуанышы да жоқ дегдар бір кейіпте бір сәт отырып қалды. Содан соң түрегелді.

— Ал Сабыржанның басына барып, құлпытасын көріп қайтпайсындар ма?— Бекіштің даусы ширақ шықты.

«Мола басына барып қайтсақ» деген сөз тілімнің ұшына үйіріле берсе де, жүрексініп отыр едім, енді өкініп те, қысылып та қалдым.

Біз молаға бет алдық. Қыстақтың жел жақ сыртынан өтетін шойын жолдан астық та, кішкене дөңге көтерілдік. Алдыңғы бір қыраттың сілемінде қалың мола көрінді. Солардың ішінен басына күмістен жарты ай ор-

натқан биік құлпытас ашық күнге шағылысып, ерекше жарқ-жұрқ етіп тұр.

— Сабыржанның құлпытасы анау,— деді май басқан іркілдек денесін зорға көтеріп дөңге қинала шыққан Бекіш. Алқына сөйледі. Содан кейін артта қалған темір жолға көз салды.— Бір жақсысы мына темір жол үстінен тіпті айқын көрінеді. Алыстан-ақ мен мұңдалап тұрады.

Біз мола басына келдік. Жан-жағын цементпен көмкерген жас қабыр. Бойындағы талантын аша алмай арманда кеткен бала қабыры. Үстінде көп гүл. Жазуы өше бастаған қара ленталар. Аз ғана уақыт өтсе де, ана жер мекенінен кеткен балғын бала өміріндей солғын тартып солып қалған.

Жел жоқ талма түстің тыныш шағы еді. Сонда да кең сахара кеңістігінің әлде бір алыс түкпірінде туған ыстық леп ауық-ауық соғып өтеді де, сол бір өңсіз, ажарсыз гүлдерді ойнатады. Мына бір кең тынысты тірлік дүниесіне сол өлім шіркіннің өзі де елбек қағып, ізет етіп тұрғандай.

Көз алдыма Сабыр елестеді. Ол бір лапылдап келе жатқан өрт сияқты еді. Сабақты да жақсы оқыған. Самолет моделін де жасаған. Колхоз малына шапқан үш көкжал бөріні де өзі жайратқан. Бәс тігіп ағысы қатты өзеннен де жүзіп өткен. Сабыр, міне, сондай еді. Менің көңілім бұзылды. Көзіме жас келіп қалды. Сол кезде Бекіштің самарқау даусы естілді:

— Бұл құлпытастың биіктігі алты метр. Бір жарым метрі жер астында.

Не есеп бұл? Сабырдай бала өмірін метрлеп қалай толтырмақшы?

Мен теріс айналдым да жүріп кеттім. Артымнан ырсылдаған, алқынған дыбыс естілді. Жүрегін май басқан Бекіштің демалысы бұл.

Бекіш мені қуып жетті. Қатарласа жүрді. Екеуміз шойын жолды кесіп өттік. Бекіш артына қарады, содан кейін дүние ісіне кейіген, ренжіген, бірақ қайғысы жоқ бір момақан даусымен:

— Әйтеуір, қолдан келгені осы боды. Жақсы-жаман екенін қайдан білейін,— деп күрсінді.

Бекіш ойын енді түсінейін дедім.

— Жоқ, орнатқан құлпытасың тым жақсы екен,— дедім мен.

«Рәс па?»— дегендей Бекіш сұрана қарады.

— Жұрт жақсы деседі. Соларға ұнаса болды-дағы,— деді бір арба болып ентіге басып келе жатқан Бекіш.

Апыр-ау, сонда бұл құлпытас бала басына қойылған ескерткіш пе? Әлде даңғой әкенің атын шығаратын бір-деме ме? Түсінбедім.

КЕРЕМЕТ ҚЫЗЫҚ

Бір күні достым Бекберді екеуміз көшеде келе жаттық. Ол өзі бір сөз тапқыш, қуақы жігіт болатын. Әрнәрсені айтып, мені күлдіріп келе жатқан. Кенет алдағы көшенің пұшпағынан бір жігіт шыға келді.

— Әне, Кәкелей. Ал енді мақтанады,— деді Бекберді.

Кәкелей шынында да үркөппе, даңғой жігіт болатын. Біз одан сырғақтай жүретінбіз. Бірақ бұл жолы бұрылып кетудің реті болмады. Бетпе-бет кездесіп қалдық.

— Бүгін бір керемет қызық болды,— деді Кәкелей салған жерден.

Тындағысы келмеген Бекберді сөзді басқаға бұрды.

— Бүгін күн қандай жақсы!..

Кәкелей менің қолымнан тартты.

— Қызық болды деймін керемет! Ортан қолдай бір сұлу қызбен таныстым. Айтып берейін,— деп Кәкелей өңмендей түсті.

Бекберді оның істік тұмсығына жиіркене қарады да:

— Бар, бұл қызығыңды әйеліңе барып айт, қызықтың кереметі сонда болады,— деп теріс айналып кетті.

БАСТЫҚ ЕЗУ ТАРТТЫ

Мен өз облысымыздағы бір мекеме бастығының кабинетінде отыр едім. Бір уақытта ақ өңді, доға мұрын, шашы құлжаның мүйізіндей жірім-жірім болып құлағын жауып кеткен біреу кірді де, менің қарсы жағымда тұрған креслоға сызыла келіп отырды.

— Біздің хатшымыз Атарманов,— деп таныстырды мекеме бастығы.

— Қараеке,— деп Атарманов көзін төмен салды.— Қараеке, әлгі Қарағандыға жүру мәселесімен... Соны анықтап алсам ба деп... шешіп берсеңіз жақсы болар еді...— Хатшы күмілжіп барып тоқтады.

Мекеме бастығы шықшытын қозғады. Содан кейін

әжім үймелеген шегір көзін хатшысына аудармай қадап, біраз ыңылдап отырды да, жәй ғана:

— Сәрсенбі күні жүріп кеткенің дұрыс болар,— деп тізгіннің ұшын ұсына сөйлеп, маған айтып отырған шаруа жайын жалғай берді. Байқаймын, осындай қаруындағы адамдарына ырық бергенсіп, еркіне салғансып отырып, өз дегенін еткізетін адам ғой деймін. Сол босаң айтқан, былқ еткізе салған сөзінің өзінде де кесім жатқандай сезілді маған.

Мен келген шаруамды бітіріп, кетуге айналдым. Мекеме бастығы шегір көзін тағы да хатшысына қадады.

— Ал, Атарманов, сонымен қашан жүретін болдың?

Хатшы шылымын сөндіріп, күл салғышқа тастады да, шалқая отырды. Содан кейін:

— Алдағы сәрсенбіде жүремін. Жұмыс бар мұнда. Тез оралуым керек,— деп өз бетімен іс шешетін реуіште, шаруа қамын ойлағансып кесіп сөйледі.

Бастық сәл ғана езу тартты. Мен былай шыға бере «бюрократтар» осы сияқтылардан шығады-ау» деп ойлады.

КҮЛКІ

Уақытша ұйымдасқан құрылыс тресінде істеп жүрген кезім еді, Алматыдан бір өкіл келе қалды.

Екеуіміз таңертең облыс орталығынан шығамыз да аудандарға барамыз. Салынып жатқан астық сарайларын көреміз. Бастық біреуге ақыл айтады. Екінші біреуге ұрсады. Ал үшінші біреудің жер-жебіріне жетеді. Қорқытады, қызметтен алып тастаймын деп столды ұрғылайды. Содан кейін... Ие, содан кейін қазіргі техника заманында жердің алыс-жақыны бар ма, тәйірі,— кешке қарай қала қайдасың деп бір-ақ тартамыз. Мен өкілді қонақ үйге алып келемін. Өзіне арналған бөлмеге жайғастырамын. Ваннасын дайындаттырамын, тамағын әзірлетемін. Ертеңіне машинаны алып, тағы да қонақ үйге келемін. Бастық жуынғанша, тамағын ішкенше күтіп отырамын.

Несін жасырайын, мені мұндай «командировка» жалықтырып жіберді. Бірақ өкіл айтқан соң амал қанша, ұнатпасаң да үндемеуге тырысасың, дегенін істей бересің ғой.

Бұл бір өзі лайсаң, салқын шақ болатын. Ұзақты күн аспан әлемін тұнжыр күздің жылауық бұлты қоршап,

жаңбыр бүркіп тұрды да, кеш түсе алақаншықтап қар жауып кетті. Біз бұл кезде «Қызыл қия» деген колхозға келген едік.

— Осындай қарбалас уақытта қонып жатудың өзі қылмыс болады. Қалаға жетіп бір-ақ тоқтаймыз,— деп өкіл кесіп айтты. Шофер жігіт желкесін қасыды.

— Қалаға әлі отыз шақырым бар. Жол болса, жаман.

— Далада қалып қойып жүрмейік,— дедім мен.

Өкіл үндемеді.

Амал қанша... зорға жүріп келеміз. Жентектелген жабысқақ қар машина шынысын соққылайды. Әлде біреу тасада тұрып әдейі атқылап тұрған секілді.

Машина жарығы үш төрт адым жерге ғана түседі. Алдыңғы бет әуелі ақ сұр перде ұстап қойғандай бозамық тартады да, арғы жағы қалың кілегей қараңғылыққа айналып тас-түйін болып кетеді.

Біз бір ағаш қылтасына киліктік. Машина қар аралас лай суды сызып келе жатыр еді, бір заманда арты бұлғандап, қырындай тартты да, күрт тоқтады. Содан кейін өрмекші торына түскен шыбындай зуылдай бастады. Ілгері де жұлқынады, кейін де жұлқынады. Сонда да лықсып барып әлгі бір өзі қазған шұңқырға түседі.

Біз машинадан шықтық. Өкіл шалбарының балағын қолымен көтеріп, аяғының ұшымен бірер рет жиіркене аттай берді де, тәйкесінен түсті. Мен оған қарамадым. Аяғымдағы керзі етікпен көстендей басып, машинаны итеріп жатырмын. Біраз уақыт өтті. Мен болсам терге малшындым. Шофер жерге түсті де, машинаны бір айналып шықты. Артқы доңғалақтарға үңілді. Содан кейін:

— Трактор сүйреп шығармаса, отырған шығармыз мықтап тұрып,— деді.

Енді бірде өкілге қарасам, пальтосының жағасын көтеріп, желге жонын тосып, бүгжиіп тұр екен.

— Ал енді не істейміз?— деді ол. Тісі-тісіне тимей сақылдап тұрғанын сонда білдім.

— Не істеуші едік. Осы арада жатамыз.— Ашу буса да сызды үнмен ақырын ғана сөйледім.

— Үсіп өлеміз ғой.

«Өзіңе де керегі сол еді»— деп қойдым ішімнен.

— Тым болмаса, жарты литр спирт болса...— деп өкіл бүгжие түсті.

Қиет ойыма сап ете қалды. Осы қылтадан екі-үш шақырым жерде орман қорышы Мұстафа дейтін қарт тұратын. Үйінде бір-екі рет болғаным да бар еді. Ақкөңіл, аңқылдаған мырза кісі болатын. Машинаны бір тәңірдің өзіне қалдырдық та, өкілді ертіп біз сонда тарттық.

Бағымызға қария да үйінде болып шықты. Түн ортасы ауып кетсе де, құрақ ұшып, қарсы алып жатыр.

— Ау, балалар, амансыңдар ма? Төрлетіндер, төрлетіндер. Ал, қатын, издесең таппайтын қонақтар келді. Қимылда. Ал, Тайлан, аман-сау жүрсің бе? Бала-шағалардың дені сау ма?— Мұстафа қарт ортадағы аспалы шамға қолын қалқалады,— ал мына бала кім?

— Алматылық. Өкіл,— дедім мен. кекетінді дауыспен.— Қалада тығыз шаруасы болып, түнделете жүріп кетіп едік, отырып қалдық.

Қарт онымды аңғармады білем, бәйек бола берді.

— Е, өз баламыз екенсің ғой. Былай шық. Ойбай-ау, балам, өзің жаурап қалғансың ба? Қатын, әлгі ана біреуің қайда еді? Әлгі бала келіп қала ма деп, сақтап жүрген тентек суынды айтамын.

Мен өкілге қарадым. Жақ жүні торайдың қылтанындай үрпиіп бозарып тұрса да, шегір көзі күлімдей қалған екен.

— Ал, шырақтарым, тоңып қалған екенсіңдер, тамақ піскенше жылына тұрындар,— деп қарт бір ала мойынның түбін көтере берді...

Өкіл қолының қалтырағанын сездірмейін дегендей, стаканды аузына еппен апарды да, төңкере салды.

— Пай-пай, жастың қимылы, міне, осындай болу керек қой,— деп Мұстафа қарт ауыз үйге қарай беттеді.

Өкіл тірілейін деді. Бетіне бірден қан жүгірді. Маған қарап басын шайқады.

— Форточкасы жоқ екен, қалай жатамыз?

«Онда далаға жат» дейін деп бір оқталдым да, өзімді өзім ұстап қалдым.

— Үйі кір екен. Электр жарығы жоқ,— деді ол тағы да.— Қалай тұрады?

Мен үй ішіне еріксіз көз салдым. Терезелері үлкен екі кең бөлме. Оң қабырғада әлі өңі таймаған парсы кілемі тұр. Маңдай қабырғада шыныланған суреттер. Үй іші жинақы, таза. Жалғыз-ақ қабырғалар жергілікті жердің ақ балшығымен сыланған екен. Керосин шамы-

мен сәл күңгірт тартады. Өкілдің «кір үй екен» деп отырғаны да сол болса керек.

Әлгіндей болмай буы бұрқырап үйме табақ ет те келді.

— Балалар дәмді әлгі айырымен жейтін шығар,— деп қойды қарт. Лезде-ақ шанышқылар, екі-үш бутылка ала мойындар да жетті.

— Балалар тоңып келді ғой. Бірер рет көтертіп жібер,— деп қарт ыдыс-аяқ әкеп жүрген жігітке қарады. Өзі шарт жүгініп отырды да, шоқша сақалының ұшын тарамдап, ерніне қыстырып қойды. Дәмді тамағымен бірге тағы да стакандар сылдырлады... Өкіл іркілмеді. Тастап-тастап жіберді де, етті көмекейлей асап жатыр.

— Алындар, шырақтарым! Бұйырған дәм ғой.

— Әй, шал, өзің бір жақсы шал екенсің,— деді бір кезде өкіл.— Ал мына үйің неге кір?

Мұстафа қарт естімеген, елемеген кейіп білдірді.

— Алындар, суытпай алындар, шырақтарым. Балам-ау, аузыңды ашып отыра бергенше, қонақтарыңды күтпейсің бе! Құйып жібер!

Мен өкілге қарадым. Байқаймын «ақаң» шіркін буына түсіп кеткен болу керек, көзі тұманданып, шалықтай бастаған екен. Мен жігітке «құйма» дегендей белгі бердім.

Өкіл аузын қисандатты. Содан кейін ебі кеткен қолын табаққа апарды. Етті шенгелдей алды да аузына апара беріп қарияға қарады:

— Ылғи ет жейсің, шал, ә?

— Е, бұйырғанын, шырағым... Алындар, алындар, балалар. Сарқыт беретін келін жоқ мұнда.

Өкіл ықылық атып, шалқая берді.

— Біз бүгін осында жатамыз.

— Е, мына жеті түнде қайда бармақшы едіңдер. Жатасындар. Қатын төсекті қалың етіп салып береді.

— Бүрге жоқ па?— деді өкіл тілі күрмеліп.

Қария мазасызданып қалды.

— Ондайды білмейміз, шырағым.

— Ә, ылғи ет жегенше... ә? Әлгі ана борщ... Мына үйді айтам... кір...

Мұстафа қарт бар даусымен селкілдеп қатты күлді.

— Ха-ха-ха-ха!..

Өкіл басын көтеріп алды.

— Әй, шал, неге күлесің?

Мұстафа сұсты бір қалыпқа түсті.

— Сіз сияқты лауазымды адам үйіме келіп, қолымнан дәм татып отырғанына қуанып отырмын. Қуанғандығымнан күлемін де...— деді ширақ үнмен.

Өкіл көзін шалықтата берді.

ҚОЙ, БАСҚА БІРЕУ ШЫҒАР

Бір күні ұзақ жүріп командировкадан келдім. Әйелім есік ашты да:

— Сүйінші, Тайлан,— деп күле тұрып қалды.

— Жарайды, қалағаныңды ал.

— Сағынтай басқа қызметке ауысты,— деді.

— Рас па?— деппін мен қуанғандығымнан.

Сағынтай біздің көңілдес жолдастарымыздың бірі. Мен командировкада жүрер кезде оны облыстың бір жауапты қызметіне ауыстырады деген сөз болған.

— Бұл қызметке ауыстырса, айта жүретіндей етіп той жасаймын,— деп күліп еді Сағынтай. Тойын қойшы оның. Сағынтай сияқты жас жігіттің өскеніне, үлкен қызметке жоғарылағанына неге қуанбайын. Алдым да телефон соқтым.

— Ау, Сағынтаймысың? Амансың ба, ей? Ал қызмет орның құтты болсын.

Ар жақтан құлағымға тосаңдау паң дауыс естілді.

— Бұл кім болар екен?

Мен қысылыңқырап қалдым. Сағынтай қоңыр дауысты, шапшаң сөйлейтін жігіт болатын.

— Бұл қайдан?

— Қайда звонить етіп тұрғаныңды білмесең, неге звонить етесің,— деді жанағы дауыс айрықша бір салқын леппен.

— Мен қателесіп кеттім ғой деймін-ау осы? Маған Сағынтай керек еді. Сағынтай Өкімбаев.

— Ие, мен Өкімбаев,— деді телефондағы жігіт. Содан кейін ар жағындағы біреулерге сөйлеп кетті. Мен аңырып қалдым.

— Иә, Өкімбаев тыңдап тұр. Не айтайын деп едіңіз?— Телефоннан қағаз сыбдыры естілді.

— Ау, сен Сағынтаймысың?

— Ие, бұл кім еді?

— Танымай қалдың ба? Тайлан ғой. Жаңа орның құтты болсын!

Одан үн жоқ.

— Алло, алло. Сағынтай...

— Ие, Тайлан, тыңдап тұрмын. Не шаруаң бар еді?
— Командировкадан кеп тұрғаным осы. Сені құттықтайын деп...— деп күмілжідім. Содан кейін тағы да: «Осы рас Сағынтай ма?» деп түйткілденіп қалдым.

— Ау, сен рас Сағынтайсың ба осы, әлде ойнап тұрған басқа біреу ме?

— Тайлан,— деді телефондағы паң дауыс.— Ойын-ойын ғой. Ал қызмет бабында «сен, сен» деп дікектеуінді қоятын бол бұдан былай.

— Әй, қойшы... Сенің осы бір қулығың-ай.

— Рас айтамын. Соңы болсын мұның.

Мен бірдеме дейін деп ойлана беріп едім. Сағынтай трубкуны тастап жіберді. Телефон «тук-тук» деп өз әніне басып кетті.

Апыр-ау, бұл кәдуілгі мен білетін Сағынтай ма? Қой, басқа біреу шығар...

ТӨЛЖАННЫҢ ДОСТЫҒЫ

Міне, екі күндей де болған жоқ. Екі жылдық мектепті бітіріп шықтық. Жұрт жаңа қызмет орындарына кетіп жатыр. Ал, мен болсам, ие, мен Қазақстанның сол түстігіндегі бір қалаға аттандым.

Бейтаныс қала. Жаңа қызмет орны. Жаңа адамдар күтіп тұр алда.

Адам деген қызық қой. Осындайда ең алдымен ескі танысың, дос-жаран адамың болса, соны іздемейсің бе?

— Ие, мен білетін кім бар еді осы келе жатқан қалада?

— Еһ, Төлжан ше? Кәдімгі өзіміздің Төлжан Ырсаевты айтамын. Менің көз алдыма безеулі томпақ бет, салпы ерін, орта бойлы қара жігіт елестей қалды. Ие, ие ол екеуміз университетте бірге оқып едік-ау... Төлжан журналистика факультетінде, ал мен... жә қойшы, менің қай факультетте оқығаным сөз болып па екен! Әңгіме екеуміздің бір бөлмеде құшақтасып бірге жатқанымызда емес пе? Біз студенттік кішкене дастарқанымызды да қызғанбайтынбыз. Елден келген сәлем-сауқаттар да ортаға түсетін.

Ал университетті бітірген күні ше? Бар ақшаны ортаға салып, достарымыздың басын қосқанды қайтесің.

Содан кейін Төлжанды шығарып саламыз деп, вокзал басына келгеніміз бар еді-ау. Тіпті ол да емес. Бәрі-

нен де Төлжан екеуміздің құшақтасып сүйіскенімізді, ұмытпасқа серт беріскенімізді айтсаңшы!

Міне, сол Төлжан мына мен келе жатқан қалада тұрады. Несін жасырайын, тіпті осы қалаға келе жатқанымға қуанып та қалдым. Жолдағы бір станциядан оған телеграмма соғып жібердім.

Ие, сүйтіп сағына күткен күнге де жеттім-ау, әйтеуір. Поезд вокзалға келіп тоқтады. Мен жүгіріп перронға шықтым. Қыбырлаған қалың жұрттың арасынан безеу бет Төлжанды іздеймін. «Ернің салпынып, бір тұтам мойынды қылқындатып тұрған шығарсың бір жерде. Көзге түсе қалатын зор да емессің», — деп күліп те қоямын.

Әлгіндей болмай жұрт та сиреп қалды. Төлжан болса, көрінбейді. Жүгімді көтеріп вокзал алдына өттім. Досым онда да жоқ болып шықты. «Әлде телеграмманы алмады ма екен? Әлде... поезд келетін күнді теріс көрсеттім бе? Айтпақшы, осы қай вагонда келе жатқанымды айтпадым ғой деймін».

Осындай түйткіл ойлармен келіп таксиге отырдым. Бәрін де дұрыс көрсеткен, бәрін де айтып жазған сияқтымын.

«Мүмкін командировкаға шығып кеткен бәлалар. Иә, сөйткен ғой. Әйтпесе мүмкін емес Төлжанның қарсы алмауы».

Қонақ үйге келіп орналасқаннан кейін де ойыма әр түрлі жорамалдар орала берді. Қойшы, бұл жерде отырып алып бал аша бергенше, неге барып келмеймін!

Мен Төлжанның қабылдау бөлмесіне келіп кірдім.

— Ырсаев жолдас бүгін ешкімді де қабылдай алмайды, — деді тырнағының көбесін тазалап отырған қыз.

— Алыстан келген адам едім. Төлжанның ескі жолдасымын.

— Бәрібір қабылдамайды. Арнаулы күні бар. Сонда келіңіз.

— Жоқ, айтып шығыңыз сонда да, Тайлан деген досыңыз келіп тұр деңіз.

Қыз орнынан зорға тұрып кабинетке кірді де, қайта шықты.

— Ол кісі телефонмен сөйлесіп жатыр. «Күте тұрсын» деді.

Ұзақ күттім. Содан кейін бір ой келді: «Әй, қойшы, Төлжанның есігін күзетіп отырмақпын ба?»

Ұшып түрегелдім де, кабинетке кіріп кеттім.

Сонау төрдегі үлкен столдың ар жағынан бірдемеге үңіле қарап қара жігіт отыр. Кәдімгі салпы ерін Төлжанның өзі. Баяғы қалпы. Жоқ, ойбай-ау, қалай семіріп кеткен өзі. Томпақ беті шелденіп, көзінің алдын май басып қалған.

— Төлжан!— деп дауыстап ұмтыла бердім.

Ол басын көтерді «Бұл кім»дегендей май жауып кеткен жылтыр көзін маған қадады.

— Ау, Төлжан танымай қалдың ба? Мен Тайлан ғой.

— А-а!— деп ыңыранды Төлжан.— Ие...

Мен сәл абыржыңқырап қалдым.

— Дәм айдап, қалаңа келіп-қалдық.

— Өте жақсы болған,— деп ол сәл езу тартты. Содан кейін «айтар енді нең бар?» дегендей маған қарады. Кенет мен «Неге келдім осы?»— деп өкіндім. Аптыққан көңілім басылып қалды.

— Жәй амандық білейін деп...— деп күмілжідім аузыма сөз түспей.

— Рақмет, ұмытпағаның үшін,— деп Төлжан салқын ғана жымиды.— Ал, Тайлан, бір хат шаруамен отыр едім...

— Онда ғафу етерсің. Уақытыңды алдым ғой деймін...

— Басқа бір бос уақытты біліп алып келсеңші, Тайлан,— деді ол шығып бара жатқан менің соңымнан.

Бірақ мен Төлжанға қайтып бармадым. Оның бос уақытын аңдып жүрерліктей менде де уақыт болмай қалды. Біз бастапқы кезде не көшеде, не бір жиында кездесе қалсақ, салқын ғана бас шұлғысып жүрістік те, кейін тіпті, бірімізді біріміз білмейтін адамдарша өтіп кететін болыстық. Әдепкіде оның бұл қылығы маған тым ауыр болған еді. Келе-келе көндігіп кеттім. Оның үстіне жұмысқа да төселе бастадым. Достар да көбейе берді. Бұл қалада бұрынғы достым Төлжанның тұратынын ұмытпайын дедім.

Бір күні көшеде маған қарсы келе жатқан Төлжанды көрдім. Ерні салпынып, езуін жия алмай күліп келеді. «Басқа біреуге білдірген ықыласы ма?» деп кейін қарасам, ешкім де жоқ! «Бұған не болған?» Сонда да көрмеген болып оңға қарай бұрыла бердім. Сол кезде:

— Тайлан!— деген дауыс шықты. Мен амалсыз тоқтадым.

— Амансың ба, Тайлан. Көзіңнің еті өсіп кеткен бе,

немене? Қарамайсың ғой,— деп Төлжан күлді. Содан кейін келіп арқамнан қақты.

— Ойын ғой. Оқасы жоқ. Ал осы әкеуіміздікі не? Бірге оқимыз. Ұзақ жыл бір бөлмеде бірге тұрамыз. Енді, міне, танымаймыз бір-бірімізді. Жарайды, кіналаспайық. Қызмет бабында ана-мына жағдай бола береді. Қара басыңның мүддесінен мемлекет ісін жоғары қоймасаң, қызмет істей аласың ба? Жарайды, ол бітсін. Ал мен саған келе жатырмын, достым. Бүгін біздікінде боламыз. Семеймызды таныстырамыз. Кешікпендер.

«Төлжан дегенмен ақылды жігіт қой. Менің әкпелеп жүргенімді біліп келіп отыр ғой» деген оймен, айтулы сағатта оның үйіне бардық. Үй иесі бізді жайрандап қарсы алды. Аяғынан тік тұрып күтті. Студент күндеріміз сөз болды. Көп отырдық. Көп тостарды көтердік. Түннің бір уағында бізді Төлжанның өзі шығарып салды.

— Қызмет деген бірде олай, бірде былай болады. Бәрінен де достық қымбат. Сол достықты бағалай білуіміз керек,— деді ол қоштасып тұрып.

Мен үйге қуанып қайттым. «Анада шынында да бір қауырт іспен шұғылданып отырған екен ғой. Әйтпесе кейін келерсің дер ме? Неге кейін бармадым екен десеңші! Ай намысшыл басым-ай»,— деп өкіндім. «Жоқ, райдан қайту керек. Төлжанның семьясына үйді көрсеткен жөн».

Осы оймен ертеңіне оған телефон соқтым.

— Алло, алло, мені Ырсаевпен жалғасаңыз.

— Қайдағы Ырсаев?— деп танданды телефондағы әйел даусы. Баяғы өзім барғандағы тырнағының көбесін тазалап отырған қыз болса керек.

— Төлкекті қойыңызшы. Маған сіздердің бастықтарыңыз, Төлжан Ырсаев керек.

— Ырсаев бізде істемейді?

— Істемейді?! Қалай істемейді?

— Кәдімгідей істемейді. Бюрократтығы, мінезсіздігі үшін қызметтен шығып қалған.

Мен трубканы ұстап ұзақ тұрып қалсам керек.

— Телефонымызды босатпай тұрсыз. Трубканы салып қойыңыз,— деді жаңағы әйел даусы тағы да...

АЛШАҚ МІНЕЗДЕР

Жол үстінде едім. Тамақ ішейін деп вагон-ресторанға бардым. Екі даяшы жүр. Бірі — қалың ерін, дудар

бас, жирен шаш ұзын әйел. Барылдап сөйлеп, жер-көкті көшіріп жүр. Бет бақтырмайды. «Заказ алыңыз» дегенге «келгенің жаңа ғой. Әкетіп бара ма?»— деп, «тамағыңды тезірек әкеліңіз» дегенге «отыра тұр. Қызметіңнен қалып бара жатпаған шығарсың»,— деп, үнемі нығыртып кері сөйлейді.

Ал, екінші бір бөлмеде — талдырмаш, қара торы қыз жүр. Аяғын ұшынан басады. Жұрттың бәріне де езу тартып күледі. «Қазір» деп қалқи жөнеледі. Енді біреулерге «Айып етпеңіз, сәл күтіңкіреп қалдыңыз ғой деймін» деп, қолын кеудесіне басып иіледі. Ал жолаушы болса: «Оқасы жоқ, сіздің қолыңыздан тамақ жегеннің өзі бір ғанибет емес пе»,— деп қояды. Өне бір ортадағы терезе алдында отырған екі жігіт пікір кітапшасын сұрап алды. Содан кейін бірдемелер жазды да, күліп, қыздың қолын қысты.

Байқап отырмын. Сол қыз қызмет етіп жүрген жақта келушілер де көп. Ал біз отырған бөлмеде төрт-бес-ақ адам бармыз.

Мен екі даяшының қылығы мен ісіне қайран қалып бақылаумен болдым.

Бір заманда дудар басты шақырдым.

— Әкетіп бара ма?— деп, гүж етіп қасымнан өтіп кетті ол.

Үндемедім. Шыдап отыра бердім. Ақыры дудар бас даяшының өзі келді. Мен есебін бердім де:

— Сізден бір сұрайтыным бар еді...— дедім.

— Ол не сұрақ?— Даяшының қабағы жазылар емес.

— Жоқ, ашуланбасаңыз ғана сұраймын.

— Келген-кеткенмен тәлкектесер уақыт жоқ,— деп ол жүріп кетті.

Келесі күні тағы да ресторанға бардым. Бергі бетте кісі тым көп экен. Қара торы, талдырмаш қыз кешегі бір қалпында подносын көтеріп, жұрт арасында қалқып жүр. Ал арғы бетте бір ғана жолаушы бар. Дудар бас әйел аяғын көси салып, буфеттің алдында отыр.

Мен сол жаққа өттім. Даяшыға тіс жарып ештеңе де-медім. Тамағымды ішіп, есебімді айырдым да, тұра бердім. Сол кезде дудар бас әйел сәл езу тартты:

— Кеше не сұрамақ болып едің менен?

Мен қайта отырдым.

— Жоқ, ашуланбасаңыз ғана айтамын.

— Ал, ашуланбайын, сұрашы,— деді әуесқұмарлық жеңген әйел.

— Рас ашуланбайсыз ғой?

— Рас ашуланбайын.

Мен оны қасыма отырғыздым.

— Сіз неге дөрекісіз?

— Сол ма?— Әйелдің қабағы қырыстана қалды.

— Сол,— деп күлдім мен.

Даяшы жаулығы да, татулығы да жоқ бір кейіпке келді.

— Білесің бе? Ана қызды көргенде жыным ұстайды менің. Ылғи қымындап, жылмындап жүргені. Әдейі істейді. Жаныма тиетіні де сол,— деді дудар бас әйел.

Менің аңғарғаным да осы еді.

Қара торы қыз мына дудар бас әйелдің дөрекілігін көріп жібектей ширатыла түседі. Сөйтіп келушілерді өзіне үйіріп алады екен. Ал оның осы мінезіне мына дудар бастың жыны келіп, дөрекілене түсетін көрінеді.

ТӘУБЕ

Менің бір Балақай деген жолдасым бар еді. Балақай ұзақ жыл өлең жазды. Ақын болам деп әуреленді. Бірақ оның бұл талабы «бұқа бұға, азбан дуға» болып шықты.

Мен бір күні оған:

— Осы сенің жасың болса отыздан асты. Ет пен терінің арасында жүрген жел сияқты бірдемең болса да көрінер кезі жеткен жоқ па! Бос әуре болмасаң, өлеңді қойсаң қайтеді?— деп, ойымдағыны айтып едім, досым:

— Абай да өлеңді қырыққа кірген соң жазды ғой. Ақындықты Абайша бастамасыма кім кепіл?— деп жауап берді. Жүзіне қарасам, ойыны жоқ, шын сөзі екен. Сонда мен:—«Құдай-ай, ғұмыр жасын ұзақ қыла гөр! Егер отыз тоғыз жасында олай-пұлай болып кетсе, қарап отырып ашылмаған бір данышпан ақынның айырылып қаламыз-ау!»— деп ойлады. Тәубе.

ӨСЕК ДӘПТЕРІ

Жолы түсіп біздің қалаға Халет деген жазушы келе қалды. Халет бір кезде тәп-тәуір өлеңдер мен прозалық шығармалар жазып, жұрт көзіне танылып қалған жазушы болатын. Бірақ неге екенін кім білсін, соңғы жылдарда мүлде үндемей қойған еді. Ондай-мұндай жазып, әдебиет әуресіне түсіп жүретін адамның «ақын келіпті»,

«жазушы келіпті» десе құлағы елең ете қалатыны бар емес пе. Халетті жатқан қонақ үйіне іздеп бардым.

Аңқылдаған ақ жарқын, ділмар кісі екен. Әлгіндей болмай-ақ екеуміз де ескі достарша шұрқырыса кеттік. Ресторанға барып тамақ іштік. Қайта қонақ үйге келдік. Кешке театрға да бірге баратын болдық. Енді бір уақытта мен одан:

— Соңғы кезде не жазып жүрсіз?— деп сұрап қалдым.

— Не жазып жүргенді қайтесіз, сен мынаны көр,— деп папкасының ішінен қалың бір қара дәптерді алып шықты да, үрдіс шықылықтай күлді.— Міне, бар жазушының басы осында. Соңғы жиырма жыл ішінде қай жазушы қай жерде не сөйледі. Соның бәрі бар.— Халет тағы да бар денесімен селкілдей күлді.

«Апыр-ай, жылдар бойы өсек терген! Оның орнына шын творчествомен айналысса, талай поэма, повестер туған болар еді-ау!» деген оймен күдерімді үзе үйге қайттым.

БАСТЫҚТЫҢ ӘЙЕЛІ

Бүгін бір қызық оқиға болды. Бәрі де біздің мекемеге Шәріпхан деген жаңа бастықтың келуімен байланысты.

Обалы нешік, Шәріпхан аз күннің ішінде көп жұмыстар істеп тастады. Бұрынғы бастықтар төңірегіне жиналған жарамсақтар қызметтен қуылды. Жазықсыз шыққандар қайтадан жұмысқа алынды. Шәріпханның бұл ісіне көпшілік разы болып қалды.

Жақсыны жақсы дегеннің несі айып, бір жиналыста мен мінбеге шықтым да осыны айттым.

— Жолдастар, Шәріпхан кадр мәселесін жолға қойды. Өсек сөзге құлақ аспады. Кімді болса да анкетасына қарап бағаламай, ісіне, қабілетіне қарап бағалады. Соның нәтижесінде, жазықсыз қызметтен шыққан қабілетті адамдар арамызға қайтып келді.

Менің бұл пікірімді жұрттың бәрі де қостады. Мақтағанды кім жек көрсін, Шәріпханның өзі де разы болды.

Содан келесі күні көшеде келе жатыр едім, бір ұзын қара машина алдымды кескестей беріп тұра қалды. Бүйрек бет, бауырсақ мұрын, толықша келген ақсұр әйел машинадан шықты да маған қолын берді.

— Тайлан, сәлеметсің бе?

«Апыр-ау, бұл қайда көрген адамым?»— деп ойлаймын. Тіпті алыс-жақын таныстардың біріне де ұқсамайды.

— Сен немене, Тайлан, танымай қалдың ба?— деді бауырсақ мұрын. Әйел менің абыржыңқырап қалғанымды байқап.

Мен күмілжіңкіреп жауап бердім:

— Расында да, сізді мен осы... ұмытыңқырап қалғандаймын ба, қалай?

Бауырсақ мұрын күлді.

— Өйткені мені бұрын көрген жоқсың.— Содан кейін қолындағы редикулін сермеп ойнатып қойды,— бірақ білетін шығар деп ойлап едім.

— Тіпті, рас білмей тұрмын.

— Мен Гүлшайрамын ғой,— деді бауырсақ мұрын әйел.

— Гүлшайра?..

— Ие, ие, Гүлшайра,— деп күлді ол тағы да.

«Бұл қайдағы Гүлшайра? Гүлшайра деген қандай танысым бар еді менің?..»

Әйелдің бетіне кірбің жүгірді. «Апыр-ау, сұмдық болды-ау, қара басып, Гүлшайраны неғып білмей қалдым екен, ә!?»...

— Шәріпханның жолдасы Гүлшайрамын,— деді бүйрек бет қатқыл үнмен.

— Қәдуілгі біздің мекеменің бастығы Шәріпханның ба? Ә, жақсы, жақсы...

Гүлшайра жеңгей қайта жадырады. Машинаны қоя берді де, мені қолтықтап алды.

— Шәріпхан сен жайында көп айтады,— деді Гүлшайра.— Тура мінезді, әділ пікірлі, қабілетті жігіт деп қоймайды. Бойыңның ұзын, шашыңның қоюлығына дейін суреттеп берді.

Шынымды айтайын, мен қатты қуанып қалдым. Бұрынғы бастықтың тұсында сол «тура мінезділігімнен» аздап жапа шеккенім де бар болатын. Ал Шәріпхан өз қарауындағы адамың көп бастыққа ұнай бермейтін, жақсы-жаманды бетке айтатын туралығын құптайтын болса, көтермелейтін болса, қуанбағанда қайтесің. Бұл жақсылықтың нышаны. Бастық туралықты жақсы көрсе, енді ешкім қорғалақтамайтын болады.

Екеуміз жәй басып жүріп келеміз. Жұрттың бәрі де бізге қарайды. Қарсы келгендері Гүлшайраға ізет көр-

сетіп, амандасып өтеді. Біздің мына кішкентай қаламызда Гүлшайраның Гүлшайра екенін білмейтін адам тіпті кемде-кем-ақ екен.

Қызық, әр адамда бір әлсіздік болады-ау, ә?! Дәл осы сәтте мына Гүлшайрамен қатар басып келе жатқаныма сондай қуанатын сияқтымын. Әлде Гүлшайра біздің мекеменің бастығы Шәріпхан сияқты адамның әйелі болған соң ба, әлде осы бір әдемі киінген, қылықты әйелдің өз басынан айрықша бір қасиет таптым ба, тіпті білмеймін. Әйтеуір жұрт иіліп амандасып өтіп жатқан мына Гүлшайраның көңілінен жақсы орын алып, басқалардан гөрі жақынырақ болғаным әлдебір мақтанш сезімін тудырғандай. Қайтсе де көшені бойлап осылай жүре бергім келді.

Міне, мен Гүлшайрамен осылай таныстым.

Шіркін, Гүлшайра әйелдің төресі ғой. Үйіне барғанында қандай күтеді. Үнемі «біздің Тайлан» деп жалбақтап жатқаны. Басқаларды қалай қабылдап, қалай шығарып салаатынын қайдан білейін. Гүлшайраның маған деген көңіл-ықыласы, міне, осындай болды. Не мінез-қылығыммен жақсы көріндім, білмеймін тіпті.

Уақыт сөйтіп өте берді. Әрқайсымыз күнде мекеме-мізге келеміз. Өз столымызға, өз орнымызға барып жайғасамыз да, өз қызметімізді атқара береміз. Бастық та күнде келіп өз кабинетіне кіреді. Әрқайсымызды белгілі бір уақытта шақырып алады да, тапсырмаларын беріп жатады.

Осындай бір қалыппен өтіп жатқан көп күндердің бірінде, шынын айтайын, бастықпен біз келісе алмай қалдық. Мекемеміздің алдында үлкен бір науқан тұр еді. Соны өткізуде неге екенін кім білсін, Шәріпхан сылбырлық көрсетті. Тіпті, кейбір мәселені шешерде жалтақтық, солқылдақтық жасады. Коллективтің бір жиналысында кейбір коммунистер шығып, Шәріпханды қатты сынға алды. Баяулығын сынады. Сонда бастығымыз тұрып:

— Әй, сендер не айтып, кіммен сөйлесіп отырсындар? Не істесем де өз еркімде. Шаруаларың болмасын, тапсырған жұмысты біліңдер,— демесі бар емес пе? Шәріпханның аузынан мұндай сөз шығады деп кім ойлаған. Мен тіпті шыдай алмай кеттім. Түрегелдім де:

— Сіз өзіңіз не айтып тұрсыз? «Кіммен сөйлесіп отырсындар?»— не деген сөз бұл. Біз кіммен сөйлесуші едік? Біз коллективтің жиналысында отырмыз. Сіздің

басыңыздағы кемшілік айтылса, орынды айтылды. Мойындау керек оны,— деп салдым. Жұрт шулап бізді қоштап кетті.

Шәріпхан дегенмен ақылды жігіт қой. Көпке топырақ шаша алмайтынын тез түсінді. Райынан қайтты. Содан кейін жинала отырып жоспар жасадық. Науқанды тез өткізудің қамын ойлап, жаңа шаралар белгіледік. Өңгіме осымен тынды. Біз Шәріпханмен баяғыша көңілді қоштасып, қызмет аяғында үйді-үйімізге тарадық.

Ертеңіне күн жексенбі болатын. Таңғы тамақты ішкеннен кейін баламыз екеуіміз көшеге шықтық. Кенеттен баяғы қара машина тағы да алдымыздан көлденедей қалды. Ішінде Гүлшайра отыр. Мен баяғы бір қуанышпен ұмтыла бердім.

— Оһо, Гүлшайра жеңгей...

Гүлшайра машинаның есігін ашты да қабағын түйді.

— Әй, осы сен шірік, менің байымда не шаруаң бар?! Тиісті нанымды жеп жайыңа жүр. Әйтпесе аяғың аспаннан келеді.

Мен бірдеме дейін деп жатыр едім, есік сарт жабылды да, қара машина сырғи жөнелді.

— Папа, бұл кім? Неге саған ашуланады,— деп сұрады аңырған балам.

— Бұл ма? Бұл бастықтың әйелі. Бастықтың әйелі болған соң ашуланатын шығар.

Бұдан басқа не деп жауап берермін мен оған.

БІР ӨКПЕНІҢ ТАРИХЫ

«Ал, Кеңеке! Қалай, үй іші, мал-жан, бала-шаға аман ба? Қадірлі Сақып жеңгеміз де денсаулықтың арқасында шапқылап жүрген болар?»

Бізден амандық білмек болсаңыз жаратылыс берген дәулеттің арқасында тиісті ғылым жолында бар өмірді сарп етіп жүріп жатырмыз. Кірген кіріс болмаса, шыққан шығынымыз жоқ, әйтеуір. Қала іші анада өзіңіз көргендей.

Сізге айтарлықтай жаңалық, өзіңіздің Перизат келініңіз бір трумо алды. Үш қанатты үлкен шар айнаны солай дейді ғой. Білмейтін болсаңыз жадыңызға ұстарсыз. Трумо. «Түрме»— дегенді ұмытпасаңыз болды.

Енді не айтуға болады сізге? Ие, бәлендей айта қаларлық ештеңе жоқ енді. Айтпақшы, ұмытып барады екем ғой. Ие, ие, зарплат жәйін айтпаппын ғой. Анада

біздің мекемеде жалунаны қысқартады, оның есесіне жазған ғылыми еңбекке гонорар төлейді деген бір қаңқу тарап кеткен болатын. Ғылым жолында бар өмірімізді сарп етіп, ұйқы, күлкі көрмей балық көзденіп жүргенде жалунаны қысқартатыны жарамаған екен, қайта өсіруі дұрыс еді,— деп қынжылып жүруші едік, әйтеуір, жаратылыс берген дәулеттің арқасында азайтқан да, көбейткен де жоқ. Көбейтпесе көбейтпей-ақ қойсын. Азайтпаса болды да. Гонорар табамын деп қаламынды қашанғы сүйрендете бересің!

Айтпақшы, гонорар демекші, әдебиеттік нәсәдие қақында... Өзіңіз алдырып оқып тұрам деп біраз пікір айтқан ана бір журнал бар еді ғой, сонда жарияланған мақаламды айтпай кетіп барады екем-ау. Ие, сонда әдебиеттік нәсәдие жайында мақалам шыққан болатын. Көрген боларсыз-ау. Соны осындағы бір қадірлі үлкен адамымыз оқып шығыпты. Сол кісі бір жиында «Жетіскенов Құдайберді мына мақаласына қарағанда жеребец науки екен»,— деп салды. Жұрт ду күлді. Мен де күлдім. Күлсем де ойланып қалып едім. Оным бос бекершілік екен. «Жеребецтің» «айғыр» дегеннен басқа «абыз» деген де мағынасы бар екен! Біреулер: «абызды» орысша «жрец» деп айтады деп таласады. Таласса таласа берсін. Одан ұтылып жатқан мен жоқ. Өйткені «ғылымның абызы» десе, ар жағында «нағызы» деген сөз тұрғанын өзіңіз де түсінесіз ғой.

Сіз кеткеннен кейінгі аз ғана жаңалық-қуанышымыз, міне, осындай, Кеңеке.

Ал Кеңекел

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» дегендей, сіз кәрі, мен жас болсам да, тілегі бір адамдармыз ғой. Сөзімнің тоқ етерін айтайын енді.

Сіз ғой анада жұбайыңыз Сақып екеуіңіз біздікіне келіп, біраз күн аунап-қунап жатып кеттіңіз. Келеріңізде біздің қадірлі жиен Кәдірбайдың атын атап келдіңіз. Сіздің өзіңізден түсінгенім сіздің жамағатыңыз Сақып жеңгейдің інісі біздің Кәдірбай үйіндегі жиен келіннің төркін жағындағы біреудің қызына үйленген екен. Содан кейін мен сізді Кәдірбай жиенге құда, маған ілікшатыс деп қабылдадым. Перизат келіңіз екеуімізде ес қалған жоқ. Барымызды алдарыңызға тарттық. Иіліп жастық, жатып төсек болдық. Қолдан келгенше сыйлап бақтық. Тіпті мал базары мен толқушкаға апарайық деп ниет білдірдік. Бірақ Сақып жеңгей екеуің «мал таңсық

па бізге! Барокла деген ауылда да бар. Театрларынды көрсетіндер дедіңіздер ғой. Сонда да бір көлденең сөз айттық па? Қабақ шыттық па? Дегендеріңізді орындап, драмаға да апардық. Оперныйға да апардық. Талай ойындарды көрдіңіздер. Сақып жеңгей сонда бізге «Тәңір жарылқасын. Өркендерің өссін!» демеді ме!?

Сонымен сіздердің ауылға аттанар уақыттарыңыз да болды. Қоштасып тұрып Перизат келініңіз екеумізге көп алғыс, рақмет айттыңыздар. Біз де сіздерге разы болып қалдық. Несін жасырайын, сіздердің арқаларыңызда біз де бұрын көрмеген постановкаларды көрдік қой. Ол үшін сіздерге де көп-көп рақмет. Перизат келініңіз «Өздері бір дені-басы чистәй, культөрнәй қарттар екен» деп көпке дейін аузынан тастамай жүрді.

Сөйткен сіз мақтаған қыздың кебін киіп, еліңізге барған соң, «Жетіскенов Құдайберді бай-ақ тұрады екен. Бірақ газет алдырып оқымайды екен. Тым болмаса үйінде бір кітап болсайшы!»— деп жұртқа жайып жіберіпсіз. Соныңызды Перизат келініңіз естіп өкпелеп қалды: «Қолымнан дәм татқан кісі еді. Онысы несі»,— деп. Ие, әйел деген өкпелемесе жүре алмайтын халық қой. Әңгіме өкпеде емес. Бірер ерекше жәй бар еді. Сіз оны аңғармапсыз. Мен сізге әдейі арнап хат жазғанда соны баяндайын деп отырмын. «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» десек, сол түйін мынадай: Бірінші—«Тым болмаса үйінде бір кітабы болсайшы!» деген сөзіңізге жауап:— Қадірлі Кеңеке! Осы сөзді сіз қалай аузыңыз барып айта алдыңыз екен? Соған менің таңым бар. Рас, менің үйімде кітап жоғы өтірік емес. Бірақ менің өзім ше? Мен өзім сол кітапты жазушы емеспін бе? Соған қалай ой жүгірте алмадыңыз екен, Кеңеке! Әрі кітап жаз, әрі кітап сатып ал! Сонда не болғаны. «Өзің үшін еңбек етсең, өзің үшін оттаған хайуанның бірісін»,— деп Абай дана атқандай, кітапты өзің сатып алу үшін ғана жазсаң, өлім ғой. Ие көкейіңізде «көркем әдебиет кітаптарын неге жинамайсың?» деген сөз отыр ғой. Оған да жауап дайын. Өзің түгіл әкенді де білемін дегендей мен ондай кітаптар түгіл оларды жазған жазушылардың өздерін де білемін. Бірімен бырперанс, екіншісімен миллиард ойнайсың. Үшіншілері біздің мекемеге де келіп тұрады. Төртіншілерімен қонақта бірге боласың. Ал қалғандарын былай танысың.

Өзіңіз айтыңызшы, егер кітап оқымасам, білімсіз болсам, «жеребеге науки»,— деп неге атайды мені? Бұл

сөзіңіздің үстірт айтылған сөз екенін өзіңіз де аңғарған боларсыз енді?

Ал енді «газет оқымайды екен» — деген сөзіңізге келейік. Батыл айтсам, өкпелемессіз, Кеңеке! Бұл да қате пікір. Газетті оқу, керегін қорытып алу былай тұрсын, оның қалай шығатынын да білемін. «Метромпаж», «өттиске», «набор», «линатіп», «клише» деген терминдерді естігеніңіз бар ма, сірә. Ал мен соның бәрін де білемін. Рас, үйге мен газет жаздырып алдырмаймын. Мен жаздырып алдырмасам да, мен істейтін мекеме жаздырып алдырмай ма? Газет жаздырып алдырмаса, оның өзі қандай мекеме болғаны сонда? Осы арасын ойладыңыз ба сіз?

Жарғақ құлағымыз жастыққа тимей таңғы сегізде жылы төсектен тұрып, тоғызға қызметке кетіп, содан кешке мұзды аяқ болып бір-ақ оралып жүргенімді өзіңіз көрмедіңіз бе? Ұзақты күн сонда газет оқымағанда не бітіреді деп ойлап едіңіз? Әрине «шошқа тағалады» деген ой сіздің басыңызға да келмейтінін мен жақсы білемін. Бар ғұмырды онсыз да ғылым жолына сарп етіп жүргенде, мекемеде отырып тесіл қағазға, үйде отырып тесіл, сонда денсаулықтан не қалады? Ойлаңызшы өзіңіз? Оның үстіне үйге келген соң, қатынына, бала-шағаларына қарау деген де бар емес пе? Ұй шаруасы деген, базар базарлау деген қайда? Тамақ ішуің, тынығуың, көшеге шығып прогулка жасауың, ұйықтауың, тағы сондайлар толып жатқан жоқ па? Тіпті ойда-жоқта бір жолдастарың сап ете қалды. Мен газет оқитын едім, сендер кетіндер деп қалай айтасың? Болмаса, бір танысың қонаққа шақыра қалады. Газет оқимын деп оған қалай бармай қаласың! Тағы да сондай мың түрлі істер бар емес пе? Оның бәрін несіне тәптіштеп теріп айта берейін.

Ай, Кеңеке-ай! Мен сізге өкпелемеймін ғой. Сонда да өзіңіз, бір шаруа бақпаған адамша сөйлеп кетіпсіз дәл бұл жерде. Өкінішті-ақ. Оны енді өзіңіз де түсініп, қынжылып отырған боларсыз. Бірақ мен сізге ағат сөйледіңіз деп өкпелемеймін. Оған қысылмаңыз. Әркімнің бір жеткен жері болады ғой. Мен оны жақсы түсінемін. Сізге айып жоқ.

Хош сау болыңыз. Ғылыми сәлеммен сізді құрметтеуші, ғылым кандидаты

Құдайберді Жетіскенов».

Тайлан дәптеріндегі ескертпе: Ардақты досым! Бұл хат тегі асығыс жазылса керек. Логикасы мықты, дәлелді болғанымен грамматикалық біраз қателер кетіп қалыпты. Айып етпессіз деп ойлаймын.

ЫСҚАҚТЫҢ МІНЕЗІ

Біз бір мәжілістен шыққан едік. Әнуар дейтін жолдас мені қолтықтап былай алып шықты да, жуырда ғана өзі куә болған бір қызық жәйді қызу айта бастады. Сол шақта қасымызға қырынан қарағанда таңқы мұрнын жасырып тұратын екі беті екі төбедей болып, шон желке бір жігіт жетіп келді. Бұл біздің Ысқақ деген танысымыз. Ол Әнуар әңгімесіне құлақ салған жоқ. Қатты дауыстап, жиналыс жайында бірдеме айта бастады. Сәл ренжіңкіреп қалған Әнуар:

— Сен тұра тұрсаңшы енді, мен айтып бітірейін де,— деп жымия күлді.

Сол-ақ екен, Ысқақтың шикіл сары келбеті күреңітіп жүре берді.

— Осындай аристократтықты қайдан үйренгенсіңдер осы? Қит етсе танауларыңды көтеріп, кірпияздана қаласыңдар,— деді ол ашуға булығып.

Әнуар ұяң жігіт еді. Ысқақтың шынға сілтеп кеткенін көріп, ұялып қалды.

— Ойын ғой, Ысқақ, ғафу ет, ал құлағымыз сенде.

Ысқақ қолын бір сілтеді де, бұрылып алып бір-ақ тартты.

Маған бір ой келді: Жақсы, Ысқақтың өзі келіп әңгіме айтпақ болғанда тыңдамаған Әнуардікі теріс-ақ болсын делік, ал сонда оның осы бір мінезін не деп түсінеміз?

БҮЛ — ЖАЛА

Масаңбай екеуміз бір кезде бір артельде істеген едік. Ол өзі Отан соғысының мүгедегі болатын. Бұл артельде мүгедектердің бетін ешкім қақпайтын еді. Әлі есімде, мейрам біткен оларға айрықша қуаныш әкелетін. Кәсіпшілер одағының жергілікті комитеті ақша шығарып, Масаңбайға, Масаңбай сияқты басқа мүгедектерге бағалы сыйлықтар жасап тұратын.

Масаңбай бір мейрам қарсаңында жаңа үйге көшіп шыққан. Масаңбайға мүгедекке арналған машина да бергенбіз. Масаңбай мемлекеттен жәрдем де алып тұратын. Ие, соғыста қанын төгіп, бір аяғынан айырылып келген Масаңбайдан Отаны несін аяп қалды дейсін.

Бірақ Масаңбайдың қызба бір мінезі бар еді. Реті келсін-келмесін «менің майданда қаным төгілген»,— деп, тіпті, балдағын ала жүгіретін кезі де, кейде қиястанып жұмысқа шықпай ішіп қалатын кезі де болатын.

«Мұның қалай, Масаңбай, сомадай болып ұят қой»,— деп, ұялтайын десең, «Контуженмін ғой, өзімді-өзім ұстай алмаймын»,— деп, кінәнің бәрін басқа бірдемеге аудара салатын. Ал артель коллективі Масаңбайдың сол мінезін кешіре беретін. «Қайтсін, қаны бұзылған, контужен ғой»,— деп қоятындар да болатын.

Содан бері бірнеше жыл өтті.

Міне, ойда-жоқта сол Масаңбаймен кездесіп қалдым. Мен онымен көшеде кездестім. Көшеде болғанда да... Ие, несін жасырайын. Масаңбай көрінгенге қолын жайып, сызды тротуарда отыр екен. Бет-аузы көнектей, қасында бір бос шыны жатыр. Тұқыл аяғын балдағының үстіне салып көрінгеннің етегіне жармасады.

Мен оның қасына келдім.

— Әй, туған, құдай тілеуінді берсін, бала-шағаңның игілігін көр. Қайыр садақан болса...— деп маған алақанын соза берді. Мен оған... ие, мен оған қолымды ұсындым. Масаңбай шошып қалды. Көзін ашты да маған тіке қарады. Танымаған түр білдірді де теріс айналып кетті. Ілгері жүрдім. Құлағыма тағы да әлгі бір шерлі дауыс естілді.

— Құдай тілеуінді берсін, бала-шағаңның игілігін көр...

Ал менің көз алдыма Масаңбайдың жеңіс жылы туған, Жеңіс деген баласы елестеді. Арықша келген таңқы мұрын анасы елестеді.

Менін жан дүнием шайқалып кетті. Бес-он тиын бақыр үшін басқаға бала-шағасының игілігін тілеп, ал өзі игіліктен безін кеткен Масаңбайдың осындай халге жетуіне кім кінәлі?! Бетін қақпайтын, мейрам сайын бағалы сыйлық беріп жүретін баяғы кішкене коллектив кінәлі ме? Әлде сол қамқорлықты көтере алмаған Масаңбайдың өзі айыпты ма?

Мен артельге бардым. Масаңбайдың үйінде де болдым. Артель адамдары ескі мүшесін көріп қуанысып

қалды. Баяғы таныс та ыстық жүздер. Ұлы Отан соғысының баяғы өзім білетін мүгедектері. Тек солардың арасында Масаңбай ғана жоқ.

— Масаңбай ішіп кетті ғой,— деп бір мүгедек күрсініп қойды.— Жұмысқа жұмалап келмей қоятын болды. Содан соң жарымжандар үйіне тапсырып едік. Одан да кетіп қалыпты.

Елден ерек Масаңбайға не сойқан болған, апыр-ау?!

Мен осы сұраққа жауап іздедім. Несін жасырайын, жазушы болмасам да Масаңбай жайында әңгіме жазғым келді, мүмкін сәтімен шығып жариялана қалса, Масаңбайға, Масаңбай сияқты азып кеткендерге ой салар. Райдан қайтарар. Бірақ қалай жазу керек? Ненен бастау керек? Қалай аяқтау керек? Мұның бәрі мен сияқты «жазушыға» ана Масаңбай өмірінің өзіндей шешілмес жұмбақ сияқты болып көрінді.

Мен... ие, мен ақыл алайын деп сыншыға тарттым. Ол өзі облыстық газетте боратып мақалалар жазып жүретін, кездесе қалсаң: «Алматыдағы ана жазушы анадай мына ақын мынадай»,— деп, әркімге бір ат қойып, айдар тағып жүретін атақты сыншы болатын.

Мен барғанда сыншы кезекті мақаласын жазып отыр екен. Көзілдірігін алып, көзін уқалады да, қаны қашқан аш өңін маған бұрды.

Мен Масаңбай жайын айта бастадым. Сыншы нұры тайған жансар көзін қабырғадағы бір нүктеге қадап қимылсыз тыңдады. Ашынған да, толқыған да жоқ. Құптағаны да, қарсы болғаны да байқалмады.

Сыншы менің әңгімемді тыңдап болды да, жаны жоқ, өлі дауыспен:

— Біздің өмірімізде мұндай нәрсе болмайды. Бұл, бұл — жала...— деді.

— Қалайша жала?.. Мен мұны өз көзіммен...

Сыншы мені тыңдамады. Көзілдірігін қалқандай үлкен құлағына ілді де қаны қашқан өңін төмен салып, істік тұмсығын жазып отырған қағазына тақай берді...

АЛТЫН САФАТ

Пенде шіркінге жол дегенің қайда түспейді! Өз меке-
меіздің шаруасымен кеше ғана Қазақстанның солтүс-
тігінен келіп едім, міне, енді Қиыр Шығысқа бет алып
барамын.

Жол болса ұзақ. Осындай алыс сапар үстінде екі қо-
лынның алдына сыймай қалатын әдеті емес пе.

Зеріге бастайсың. Содан ба, жаңа бір таныстықтар-
ды іздейсің. Сөйтсе де соның бір қисыны келе қоймай-
тын да кезі болады екен ғой. Оны мына қасымда жат-
қан жолаушыға қарап айтамын. Екеуміз қарама-қарсы
отырып тамақ жейміз. Не болмаса, терезе алдында қа-
тарласа ұзақ тұрып сыртқа қараймыз. Одан жалықсақ,
төсегімізге келіп шалқамыздан түсіп жатамыз да кітап,
газет оқимыз. Сонда да әлі бір тілдескен жоқпыз. Шы-
нымды айтсам, таныссам екен, сөйлессем екен деп
ынтығатын да сияқтымын. Бірақ инені мен сабақтағым
келмейді. Оныма себеп те жоқ емес.

...Поезд бір станцияға келіп тоқтаған еді. Мен дала-
ға шығып, олай-бұлай жүріп бой жазып, қайтып келсем,
купемде осы бір жуантық сары отыр. Үстінде — макин-
тош. Қолында — белбеулі жуан портфель. Ең алдымен
менің көзім оның кейпіне түсті. Жоғары қарай әнтек
көтерілген дөңгелек иегі, май басқан үлкен бұғағынан
мүлде көрінбейді. Екі танау кіші-гірім екі апан сияқты,
кеңсірікке тік түсіп, таңырайып қалыпты. Мұрын деген-
нің бар белгісі осы ғана. Ал қабақ болса, ернеусіз көлдің
жағасы секілді, жылмағайланып барып, жалпақ манда-
ймен астасып жатыр. Осы бір кейпіне әуендесіп селдір
шашы да шалқасынан жатқыза таралған. Сонысына қа-
рамайды, кеудесін де тік ұстап, шалқақтай береді. «Шал-
қақтасаң шалқақтай бер, — деп қоямын ішімнен. «Оған
менің нем кетеді». Міне, содан бері үш күн өтті. Таныс-
тығымыз әлгі.

Өмір деген қызық қой. Ұлы оқиғалардың тағдырын
кейде болмашы бір себептердің шешіп кететіні бар емес
пе! Айталық. Наполеонның Ватерлоода жеңілуіне себеп
болған — кейінде қалған әскерінің үлгіріп жетпеуі екен.
Егер де ол әскер үлгіріп жетсе ғой... Әрине, дүние тари-
хының талай беттері басқаша жазылған болар еді-ау.
Спартактың да тағдырын ат шешкен. Архимед те
солай: Егер ол барып моншаға түспесе, «Эврика — тап-
тым!» — деп айқайлап, тыр жалаңаш жүгіріп шықпас

еді далаға. Ал далаға жүгіріп шықпаған болса, бәлкім Сиракуз патшасы Геронның тәжіндегі алтын-күміс санаусыз қалар ма еді, әлде қайтетін еді?! Міне, достым, солай, бәрінің де тетігі елеусіз де болмашы бір себептерде жатыр.

Дәп сол сияқты бір кішкене кілтипан болмағанда, мына жуантық сары екеуміз де ренжіскен адамдарша қоңторғай қалпымызда жөн-жөнімізге кете баратынымыз хақ еді. Кілтипан деп отырғаным қәдуілгі сағат. Құдайдың дес берісінде, дәл уақытымен арамызға килікті де, манағы ешқайсымыз сабақтағымыз келмеген инені сабақтап жібергені!

Жігіттің аты Баржақсы болып шықты. Хабаровск өлкесінде көптен көріспеген ағайындары болады екен. Қәдуілгі кезекті демалысын пайдаланып, соларды іздеп келе жатқан беті.

Әрине, Баржақсы екеуміздің танысуымыз анау айтқан елеулі оқиға да бола бермес. Сонда да екеуден-екеу отырып алып, үндемес ойнау дегенің сондай қиын-ақ екен. Міне, танысқаннан кейінгі жағдай басқа. Күпенің іші нұрланып сала берді. Оның үстіне Баржақсы айтқан әңгімені тындаймын деп, уақыттың қалай өткенін де аңдамай қалыппын. Ал асыққан, ала көңіл болған жолаушыға уақыттың тез өтуі — мың да бірден табылмас шипалы ем сияқты болатыны айтпаса да түсінікті ғой.

Бәрі де сағаттан басталды дедім ғой. Мен төсегімде жатқанмын. Не істер екен деймін бе, қайдам, әйтеуір жуантық сарыға ауық-ауық ұрлана қарап қоямын. Ал анау болса, менімен шаруасы жоқ, газет оқып үңіліп отырған болатын. Бір мезет әлде не оқыс ойына келген адамша қауырт қимылдап белбеулі жуан портфелін ашты. Әлгі «будильник» деп аталатын сағат бар ғой, сондай бір қоңыраулы кішкене сағатты алып шықты. Әуелі құлағына апарды. Содан кейін бұрап, олай бір, былай бір сілкілеп біраз отырды. Басын шайқады. Ақыры маған бұрылды да:

— Айтып жібермес пе екенсіз, уақытыңыз қанша болды? — деп сұрады.

Жуантық сарыны мұндай сыпайы деп кім ойлаған. Ұшып тұра келдім де, шалбарымның кішкене қалтасына қолымды сала бердім. Қол салатын себебім, менің сағатым, «Павель Буре» деп аталатын, алтын жалатқан аш-

палы қақпағы бар, репетейсіз тым үлкен, атам заманғы бір қалта сағаты болатын.

«Павель Буренін» менің қолыма, қалай түскені де тіпті, жадымда жоқ. Әйтеуір бері салғанда, соңғы жиырма жылда сенімді серігім болып келе жатқаны анық. Соғыстан кейін сағат дегеніңнің не бір кереметтері шықты ғой. Сонда да «Павель Буре» кейде бірер минут ілгері кетіп, кейде бірер минут кейіндеп қалып жүргенімен, соншама ұзақ мерзімнің ішінде бір сәт алдап, жұмыстан кешіктіріп көрген емес өзімді. Көксау шалдың кеудесінше сырылдап соғады да тұрады әмәнда. Содан ба, әлде жасым болса келіп, жылтыраққа жүгіргім келмейтінінен бе, немесе кем-кетік, ой-шұқырының бәрін де әбден түсініп, тоқтап қалар болса тұртіп қалып, нұқып қалып дегендей жүргізіп алып жүре берер дағдым болған соң қимаймын ба, тіпті, қайтсе де жоғалып қалмай, қалтамда салдырлап жүре бергендігінен бе, кім білсін, әйтеуір өзгертейінші осыны бір, жаңа да жақсы алтын сағат алайыншы бір деген ой келіп көргей емес маған. Жаңа костюм киген сайын, шалбарымның кішкене мықын қалтасын үйдегі жеңгене кеңейттіремін де, добалдай «Павель Буремді» салып алып тарта беремін қашанда.

Міне, қолақпандай етіп сол «Павель Буремді» шығардым ғой тағы да. Бағзы бір ертегілерде: «Бір сандықтың ішінде бір сандық, оның ішінде тағы бір сандық. Сол сандықтың ішінде қара дәудің жаны»,— деп келеді ғой. Дәл сол сияқты. Тырс еткізіп, күнгірт тарта бастаған алтын қақпағын аштым сағаттын. Оның ішіндегі кішкене қақпақты және аштым. Сосын барып уақытты айттым.

Байқаймын, жуантық сарының көзі сағатта. Іздеген жоғы табылғандай ішіп-жеп барады. «Бәлен уақыт болды» дегенім өз жайына қалды. Сенбей тұрсың ба дегендей, мен сағатты шынжырынан ағытып алдым да, ілгері ұсындым:

— Мінеки, көріңіз.

Жуантық сары сонда ғана есін жиғандай:

— Ә, рақмет, рақмет сізге. Мына «будильнигі» құрғырды бұрап қоюды ұмытып кетіппін. Тоқтап қалыпты. Жақсы болды енді,— деп бастырмалата сөйлеп, сағат тілін жөндей бастады.

«Түріне қарасаң бір сағатқа шамасы жететін-ақ жігіт сияқты, қоңыраулы сағат алып жүргені несі екен?»

Менде — «Буре», онда — «будильник», кездескен екенбіз мезгілімен», — деп ойладым мен.

Жаңағы әңгімеден кейін, таныстығымыз бөгеуін алған ағын судай жылжып жүре берді. Жүре-бара бірімізді біріміз шайға шақырыстық. Өткен-кеткенімізді айттыстық. Неге екенін қайдам, ол енді қоныраулы сағатты портфеліне салып тастады да, әлсін-әлі маған келіп: «Уақыт қанша?» — деп сұрай беретін болды.

Қалтама қол салып, «Павель Бурені» шығарсам бітті, тесіле қарап тұрып қалады. «Бұл не тамаша?» — деп мен де аң-таң боламын.

«Мұныңыздың мәнісі не?» — дегім келіп талай-талай оқталып та қалған сәттерім болды. Сонда да сыпайылық таразысы басып кете берді ме, сұрай алмадым.

Бірде Баржақсы отырып:

— Ресторанға бармаймыз ба, уақыт қанша болды екен? — деп сұрады. Содан кейін, — бере тұрыңызшы... — деп «Павель Бурені» қолына алды. Айналдыра қарап сәл отырды. — Құдды сол сияқты, аумайды.

— Нені аумайды дейсіз? — дедім мен.

— Мына сағатты айтамын.

— Иә?..

— Тіпті айтудың өзі қиын. Содан бері он алты жыл уақыт өтті. Бірақ есіме түссе әлі күнге жүрегім тітіркенеді. Қан майданда өлімнің не бір кереметтерін көріп, иен ортасында жүрдік қой. Сонда да бұл бір айрықша хикая, — деп Баржақсы сәл тоқтады.

Мен шыдамсызданып қалдым.

— Ал хош?.. Құлағым сізде.

Баржақсы сағатты өзіме қайырды. Жайдары жүзіне кірбең жүгірді. Қалтасынан темекісін алып, сіреңке тартып еді, ет женді, мыртық саусақтарының дірілдеп кеткенін байқадым. Мазасызданып отыр.

— Айтыңызшы, бір адамға неше сағат керек? — Баржақсының даусы дірілдеп шықты.

— Қызық сұрақ екен. Лев Толстойдың «Адамға қанша жер керек?» дегені сияқты болды-ау мұныыз, — деп мен күлген болдым.

— Толстой адамға екі жарым-ақ аршын жер керек екенін айдай әлемге айтып берді ғой. Ал мен болсам... ал жарайды, жақсы, әңгіме сағат жайында еді ғой. Тыңдай беріңіз. Кешегі Ұлы Отан соғысында жүрген кезімде мен бір ағаттық жасадым. Ағаттық болғанда мұның өзі... — деп Баржақсы мүдіріп қалды, Содан кейін шылы-

мын борпылдата бір-екі сорды да, терезеден сыртқа лақтырды.—Жоқ, бұлай айтсам келте болуы мүмкін. Түсінбей қаласыз. Мен одан да әңгімені басынан бастайын.

«Апырай, айтуынан баптануы көп болды-ау мұның. Не бұлталаң мұнысы?»—деп ойладым, төзімім таусылған соң. Бірақ сыр білдірмей, сабырлы қалпымда отырмын.

— Азамат соғысы жылдарында әкем ақтардың қолынан өліпті,—деп бастады Баржақсы әңгімесін.—Мен онда анамның құрсағында қалған екенмін. Жетім-жесірдің көрген күнінің қандай екенін білесіз ғой өзіңіз де. Өмір тауқыметін ерте бастан тартуыма тура келді. «Бар» мен «жоқтың» не екенін біз білгеді қашан. Өстіп жүріп өстік қой, әйтеуір. Онжылдықты да бітірер мезгіл жетті. Жоқ-жітікті көп көргендіктен ғой деймін, сабаққа зердесіз болмаған едім. Соған разы болды ма, кім білсін, жас тілеуден тыйылып, менің болашағымды ойлап отырып қалған анам байғұс қарманып-қамданып той жасады. Ауыл-үйдің шал-кемпірлері мен өз құрбыларым жиналған-ды. Қадарынша сый-сияпат көрсетілді. Үлкендер батасын берісті. Сол мезетте шешем барып бұрышта тұратын көне әбдірені ашты. Ішіндегі қоқыстарды аударыстырып-төңкерістіріп жүріп шүберекке түюлі бірдемені алып шықты. Көзімді алмай бағып отырмын. Анам бері таянды. Содан кейін маған қарап:

— Әкейнен қалған аманат еді бұл. «Ұл болса есін жиып, етегін жапқан соң қалтасына сал»,—деп еді марқұм. Әкең өсиетін орындадым, міне. Көзіндегі көріп ұстап жүр,—деді.

Түйіншекті жазсам, дәл мына сіздікіндей алтын сағат екен. Қарасаң көз тоқтата алмайсың, жалтырап тұр. Тіпті циферблатындағы «Павель Буресіне» дейін ап-айқын. Өмірдің қайбір еркелігін көріп өскен бала едім мен. Бардың не екенін, жоқтың не екенін білемін ғой. Содан ба, сағат маған сондай ыстық көрініп кетті. Қуанғандығым болса керек, сейіре беріппін.

Сол күннің ертеңіне-ақ көрші деревнядағы сағат зергеріне шапқылап бардым да, тазалаттырып, майлаттырып, алтын бауын салбыратып төс қалтаға бастым ғой келіп.

Тыңдай беріңіз, қызықтың кереметі осыдан кейін болды ғой. Алтын сағатты төс қалтама басуым мұң екен, сап-салмақты, байсалды бір адам сияктандым да қал-

дым. Бала мінез өз жайына кетті. Үлкендерше сөйлеп, үлкендерше жүргім келеді. Жұрт жиналған жер болса, асықпай басып барып сөзге араласатын сияктымын. Қалтамнан сағатымды алып, ана бір шегені тырс еткізіп басамын. Адам миы жетіп болмас әлдебір тылсым күш әмір еткендей-ақ алтын қақпақ жарқ етіп ашылады сонда. Ал мен болсам, «бөлен сағат, бөлен минөт, бөлен секонт болып қапты ғой»,— деймін даусымды әдейі жуандатыңқырап. Бір қызығы, бұрын «өй, құйысқанға қыстырылып саған не жоқ, бар жәйіңе»,— дегенді жиі естисем, енді мына мінезімді ешкім де ерсі демейтінге ұқсайды.

Әйтеуір төрт-бес күннің ішінде өзгердім де кеттім. Енді қалай дей ойлайсыз, қалтаңда алтын сағатың болса, оның өзі орындалмас армандай алыс кетсе де, сондай жақын, ғұмырыңда тілдесіп те, жүздесіп те көрмегеніңмен қарағаштай панаң, құдайтағаланың өзінен де зорырақ сиякты болып көрінетін жұмбақ бір адамнан қалған аманат болса, қайтіп секендерсің! Сәт сайын төс қалтамды басамын. Тырс-тырс етіп дамылсыз соққан даусын естимін. Сонда мен өмір-бақи көрмеген, бірақ өмір-бақи аңсаған, «қалқам» деген даусына зар болған, «әке» деген құдіретті сөздің иесі сол бір ұлы адамның дем-тынысын, жүрек дүрсілін сезінгендей боламын. Қуанамын соған.

Бірақ бұл қуанышым ұзаққа бармады. Мен қайбір сағат салып машықтанған жан едім. Арада он күн де өткен жоқ, алтын сағаттан айрылдым да қалдым.

Бір ыстық күні суға түсейік деп көлге бара жатқанымда қалтамда бар сиякты еді. Қайтар бетте үшті-күйлі жоқ болды да шықты. Көр ізде, жер ізде кеп, таптырсын ба, шынымен жоғалған соң. Амал жоқ, салым суға кетіп үйге оралдым.

— Ие, сосын?— дедім мен асығып.

— Сосын ба, сосын сағат қайғысы да сап болды. «Балапан басына, тұрымтай тұсына»,— дегендей, соғыс деген лап етті ғой. Мен өз замандастарыммен майданға аттандым, талай рет жаралы да болдым. Талай рет өлім дегеніңмен бетпе-бет келіп кездесе қалған да сәттерім бар. Армияда болсаңыз, ондай жәйді өзіңіз де білесіз ғой. Бұл бір жөні бөлек, таусылмас тарихы бар, басқа әңгіме. Айтайын дегенім сағат жәйі еді ғой, енді соныма оралайын.

— Ие, соныңыз дұрыс!— деп қойдым мен.

— Бәріне де тиек болып жатқан Түйемойын ғой, — деп Баржақсы бір күрсініп алды да, әңгімесін жалғай берді. — Түйемойын шын аты емес еді оның. Аты-жөнін ұмытып қалсам керек, есіме оралмай отыр тіпті. Кеңірдегі салақұлаш сорайып тұратын. Содан ба, бәріміз де осылай атап кеткенбіз. Манағы «айрықша хикая» деп отырғаным да, «ағаттық жасадым» дегенім де осы Түйемойынға байланысты.

Бір қызығы Түйемойын екеуміз жақын жүрдік. Мұның өзі бір күлкілі жәй еді. Ол болса, ербиген, арық жирен. Ал мен аласа келген толықша сарымын. Кескінімді, міне, көріп те отырсыз ғой. Таңырайып, шалқалап жатқан жоқпын ба? Ал Түйемойын еңкелектеп қалған бірдеме еді. Жирен шашы тікірейіп тұратын. Сарғыш көзі түксиген жарлауыт қабағының астынан ұрлана қарайды. Соған орай үлкен мұрыны да құстың тұмсығына ұқсас ұп-ұзын, іп-істік. Үшкілденіп біткен иегі де тамағына қарай имііп, кішкене бір шоқша сақал сияқтанып тұратын.

Тамақ ішкен немесе темекі шеккен кезімізде солдаттар арасында «контраст» деген сөз қайталана берсе, бітті әңгіме Түйемойын екеуміз жайында деп біле беріңіз. Соған қарамастан біз жақын жүрдік бір-бірімізге. Әйтеуір, қайсыбір сәтте болмасын, қатарласып қала беретінбіз. Ол өзі көп сөйлемейтін, сырын ешкімге айтпайтын тұйықтау жігіт, тіпті, мінез жағынан да ұқсастығымыз шамалы. Мен ептеп сырнай тартып, ол ептеп ән сала білетін өнері бар еді. Тегі түү басында жақындасып кетуіміз содан болар. Әйтпесе қанды көйлек жолдас сияқты шешіле сөйлесіп, өткенімізді айтып, болашағымыз жайлы арманымызды ортаға салып жататын біз емеспіз. Сөйте тұра, оның әлдебір ағат мінезін де көрген емен. Бірақ: «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде», — деп халық бекер айтпаған ғой. Түйемойынның сондай аласы барын жүре бара білдім.

Біз бір деревняда тұрғанбыз. Екі жақ та тыныш, майданның толас алған бір шағы. Көңіліміз көтеріңкі. Өйткені, жеңістің беті айқын бері қараған кез болатын бұл. Сонда да соғыстың аты соғыс қой. Ойда жоқта маған жауынгерлік бір тапсырма берілді. Сол сапардан тым шаршап келдім де, қисайып жата кеттім. Жата кетісімен қор ете түссем керек, ұлыған сияқты ма, әлде мың құбылып мәңірегендей бола ма, әйтеуір азан-қазан шу келеді құлағыма. Ең әуелі дүрсілдеген бір дыбыс

сияқты болып естіледі де, жамырай келіп жөнеледі, содан баяғы қалпына баратындай. Шошып ояндым, тымтырыс секілді. Құлағымды тосамын. Шынында да бірде-ме тырс-тырс етіп, сәл ұрып тұрады да, әр қилы ырғаққа салып ала жөнеледі. Бақсам ондаған сағат даусы.

Басымды жұлып алдым. Андасам, жастанғаным Түйемойынның дорбасы екен. «Бұл не керемет?»— деймін ішімнен. Білмекке құмарлық жеңді де, мен дорбаны аштым. Ашсам — сізге өтірік, маған, шын, қаптаған қол сағат. Кемінде бір елу-алпыс бар шығар. Бәрі де алтын шетінен. Бәрі де — шет елдікі. Швейцарлық дейсің бе, американдық па керегі, неміс пен ағылшындардыкің қалайсың ба — бәрі де табылады. Тіпті, мына қызықты қараңыз, менің «Павель Бурем» де жүр солардың ішінде.

Мен қайран қалдым. Қасындағы жолдасың ол, ал не істеп жүргенін сездірмеген. «Қайтеді екен осыншама көп сағатты?»— деп ойлаймын. Бірақ «не істейтінінде сенің не шаруаң бар?»— дейді тағы бір ой тайталасып. Сөйтіп отырып «Павель Буреге» тағы көзім түсті. Құдды мен жоғалтқан сағат сияқты. Көзге ыстық сондай. «Қалап көрсем қайтеді өзін?»— деген тағы бір ой сап етті. «Жоқ, қалайтындай Түйемойын менің екі туып, бір қалғаным емес қой. Сат дейін».

Мен осы бір тоқтамға келдім. Содан кейін үстел үстіне жайып тастаған сағаттарды жинастыра беріп едім, Түйемойын кіріп келді. Әуелі аңырып қалды да, жирен өні күреңітіп жүре берді. Жай басып менің қасыма келді, нәрселерін буып-түйіп дорбасына тықты. Менен бір қағас сөз естіп қалам ба деп қаймықты ма, қайдам, сөзді өзі бастады.

— Сенің қарақан басың, Баржақсы, ал менде балалар бар, қатын бар. Олардың қамын ойламасқа болмайды. Біреулер әр түрлі комақты трофейге жүгіреді. Білмейді. Міне, сағаттың реті бір басқа. Орын алмайды, құнын да жоймайды. Елге оралған соң тамаша етіп үй саламын,— деп ашыла, ақтарыла сөйледі.

Мен оған «Павель Буренің» тарихын баяндап, өз ойымдағыны айттым.

— Жоқ, сат дегенді атама, егер соншалықты қызыққан болсаң, орнына басқа маркалы бір алтын сағат сал да, ала ғой,— деді Түйемойын.

Ең әуелі мен тіксініп қалып едім, кейін келе ой түсті: ана Түйемойын секілді обырлық көрсетсем, дүние қоныздық танытсам бір сәрі. Маған керегі бір-ақ сағат

емес пе? Ол да азамат соғысында опат болған әкемнің аманатын жоғалтпайын деген ниеттен туып жатыр,— деймін өз қабырғаммен ақылдаса келіп. Әй, адам деген қызық қой. Міне, қазір тірімін деуге аузың бармайтын оттың ішінде жүрсің. Бұл сәт тірі болсаң, келер сәтте бір шұқанақта жан тапсырмасқа кепілдігің жоқ. Сөйте тұра ойлағаның анадай. Қызық емес деңізші. Баржақсы маған тесіле қарады.

— «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» деген бар ғой,— деп мен оны көңілдендіре сөйледім.

Баржақсы күлді:

— Ие, ие, тап соның өзі. Сөйтіп мен қайтсем де бір алтын сағат табуға белімді бекем будым.

Арада бірнеше күн өтті. Біз бір деревняға шабуыл жасадық. Немістер болса бекініп алған, берілер емес. Қатты шайқас болды. Біздің жақтың дәуірлеп, жаудың берекеті кете бастаған кез ғой. Шыдатпадық сонда да. Түс ауа деревняны алып тындық. Қираған үйлер, қырылған солдаттар. Солардың ара-арасымен жүріп келемін. Ойым — бір алтын сағат. Жүре-жүре деревняның шетіне де шықтым. Кенет анадай жерде жатқан өлікке көзім түсті. Оң жамбасын ала құлаған екен. Түріліп қалған сол қолынан сағат жалтырайды. Қуансам керек. Жеделдете бастым аяғымды. Ана сорлы жан тәсілімін қыларда тірлік дүниесінің ыстық екенінен басқа не ойлады дейсің. Ал сен бір күн болса да артық ғұмыр сүргенінді пайдаланып, сағат дегенді ойлайсың. Қандай хайуандық! Бірақ бұл енді ғана айтылып отырған сөз ғой. Ана Түйемойын сияқты ертеңін ойлап есеп-қисабын жүргізіп жүрген некен-саяқ біреулер болмаса, өлім не, өмір не, кім есептесті дейсің ол жерде. «Отан үшін жан пид!» — деп байладық қой басты ажалға. Осындай екі дүние бірдейлерде бүгін тірімін деп қуанып, ертең өлемін деп қайғырмайтын да қасиет бола ма деймін. Ілгері аттаған сайын жолдастарың сетінеп, келмес сапарға аттанып жатады. Ал сен болсаң, тамақ ішесің, темекі шегесің, ұйықтайсың. Кездесіп қалса, санитар қыздарға қырындап, әзіл айтасың. Әйтпесе арыстай біреу сұлап түсіп өліп жатса, сағатын алайын деп барармысың ғұмырыңда.

Ие, мен сөйтіп өлген солдаттың қасына келіп сағатын шеше бастадым. Қалай десең де, тумысымда бірінші рет жасаған шаруам ғой бұл, қолым қалтырап кетті. Мына өлген солдат өлмеген сияқты. Мені көрген сон

ойымды біліп, қайтер екен деп қасақана жата қалғандай, қазір ұшып тұра келеді де жағаласа түседі менімен, әне, көзін көрмейсің бе күлімдеп жатқан.

Мен еріксіз солдатқа қарадым. Жоқ, көзі күлімдемпеті. Түксиген жарлауыт қабағының ең түбінде жұмыла беріп тұнып қалған. Ал құс тұмсығы жапырылып, шоқша сақал сияқты болып келген сүйір иегі ілгері қарай әнтек көтеріліп состиыңқырап тұр. Тағдырдың мына сайқымазағын көрмейсіз бе, өзіңіз де түсінген боларсыз, менің алдымда Түйемойын жатыр.

— Түйемойын?— деп қалдым мен.

— Ие, ие, Түйемойынның тап өзі. Арқасында баяғы сағат салған дорбасы.— Баржақсы маған қарады.— Енді не істеді деп ойлайсыз мені?

Мен күмілжіңкірей бердім.

— Жоқ, сағатын алған жоқпын мен оның. Бір оқопқа апарып бетін жасырдым да, дорбасын моласының үстіне қойып кеттім. Міне, сізге айтпақ болған сағат тарихы осы,— деп тоқтады Баржақсы.— Содан бері он алты жыл. Сонда да сол бір қан кешіп жүрген ауыр күнде өрттің табындай болып өзекке басылып қалғандықтан ба, осы бір оқиға әсте есімнен кетпейді. Алтын сағат көрсем-ақ жүрегім тітіркенеді. Мына портфельді алып, будильник ұстап жүргенім де содан.

Бұл кезде ымырт үйіріліп қалған екен. Шам әлі жана қоймапты. Купе іші ала көлеңке. Терезеден алыстағы бір таудың нобайы көрінеді. Бірде ілгері шығып, бірде кейін кетіп жарысады поезбен.

Мен сол терезеге қарап отырып қалдым. «Іздегені осы «Павель Буре» емес пе еді, бере салсам қайтеді?»— деген ой сап етті. Осы ойдың оралуы-ақ мұң екен, жиырма жыл серік болған сағатымды шешіп алдым да:

— Мен мынаны сыйлық болсын деп сізге ұсындым. Алыңыз. Әрі мына Қиыр Шығысқа бара жатқанда тағыс болған мені еске түсірерсіз, әрі әкеңіздің аманаты деп бағаларсыз,

— Атай көрмеңіз, алтын сағат салмасқа ант ішкенмін. Талай рет бағалы сыйлықтар да алып жүрмін ғой адал еңбегім үшін. Соның ішінде алтын сағаттар да болған. Бірақ мен бірін де байлаған емен. Дос-жар, жолдастарға тарту етер дағдыға айналып бара жатқан әдетім,— деп Баржақсы маңайына отырғызбады.

— Олар жәй сағат қой. Ал бұл болса «Павель Буре». Аманат.— деп келе жатыр едім, Баржақсы киіп кетті.

— Аманат деген не, жәй сөз, жәй жұбаныш ол. Мен сағатқа қызықтым. Сол үшін анандай ерсі пиғылға бардым. Оң іс емес мұным. Оны өзім білдім бе? Білдім. Ал білген соң: «Әкеден қалған аманат еді, бәлен еді, түген еді»,— деп өзімді-өзім жұбатып, арымның алдында ақталмағанда не істемекпін?!

Мен мүдіре бердім. Соза, соза қолым талған соң, сағатымды қалтама салдым.

Ал поезд болса мақпал түннің құшағында Шығысты бетке ұстап сілтеп келеді.

Ертең күн шығады маңдай алдымыздан қасқайып.

1960

БАЛА АРМАНЫ

I

Саян моделін ұсына беріп еді... Жұп-жұмсақ, қуатты бір ыстық қол өзін кенет көтеріп әкетті. Сұсты, қара сұр мәрмар баспалдақта тұрған адамның қасына тап бола қалды. Ол жайдары күліп, өзіне аздап қызықтай қараған, мейірбанды келбеттен кенет Ленинді таныды. Енді қараса, ұлы адамның өзімен иіндесіп, бір биікте тұр! Саянның жүрегі лүпілдеп кетті.

Ленин артына ұстап тұрған оң қолын шапшаң созып Саян ұсынған самолет моделін алды. Әлдебір кемістігін табардай, қалың қабағын түйіп, тесіле, қадағалай үңілді. Жок, ол қабағын түйсе де, жайдары тұр екен. Саян соны аңғарып сергіп, көңілденіп сала берді.

Ленин төкпелеп шапшаң сөйлеп кетті:

— Самолетің жақсы екен, Сәлменов жолдас,— содан соң бөліп-бөліп келте қайырды.— Іркілме, еркінірек... еркінірек қимылда.

...Көк самолет инелікше сыпсың етіп, көк әлеміне қағылез сүңги жөнелді. Мұнарлы аспанда әрлі-берлі төңкеріліп, айнала бастады. Көгілдір, жұқа қанаттары күнге шағылысын біресе аспанның әрманғы алыс тұңғығына сілтеп, біресе жерге соғады. Жарқ-жүрқ етеді.

Самолет қимылына Саян көңілі көншіп, жайбарақаттана берді. Ұрланып қана Ленинге қарады. Ол оң қолын жекетінің өңіріне сұғып, иегін жоғары көтеріп, қимыл-

сыз тұр. Ойлы, қияпатты кескінінде ырзалық нышаны байқалады. Бір ауық қалта сағатын көзінің алдына апарып, басын шайқап та қойды. Лениннің бұл қимылы Саян самолеттің ұзақ уақыт ұшқанын қуаттау белгісі деп жорыды. Жүрегінің соғуы жиілене, үдей де түсті. Мұнарлы аспан әлеміне қайта көз тікті. Самолет тіпті биіктеп алған. Көз ұшына зорға ілігеді. «Шырқай берсін!» деп қойды ол сүйсінгендігінен. Сол сәтте самолет айнала беріп күн астына түсті де, бір қанаты көтеріліп барып, жарқ етіп төменге жөнелді. Саянның жүрегі су ете қалды.

Ол шошып оянды.

...Қарсы алдында шын Лениннің өзі тұр. Келбетінде енді ашық та терең күлкі ойнайды. Балапан шашты бір кішкене баланы жаңағы өңіріне сұғып тұрған оң қолымен көтеріп, бері беттеп келеді... Саян қысылғанынан көзін уқалаң ұшып тұрды. Жаңағы жарқын бейне кейін қарай кенет жылжып кетті. Содан соң, Лениннің қарсы қабырғадағы кішкене қыз баламен бірге түскен үлкен суретіне барып қосыла қалды.

Манадан бері көргендерінің түс екенін Саян енді ғана пайымдады. Әлі де ұйқысы ашылып болмаған көзін сығырайтып портретке ұзақ қарады. Ақыры нұрлы жүзіне күлкі жүгірді. Содан соң бас жағында соңғы хабар беріп жатқан радиоқабылдағышты сөндірді. Бүйірдегі есікке шапшаң басып барып, ұйқылы даусымен айқайлай шықты.

— Апа! Апа!.. Апа деймін!

Ас үйден ұзын қара шашын қақ айырып өріп, желкесіне түйіп қойған, отыз бестер шамасындағы, сымбатты, ұзын бойлы бір әйел көрінді. Баласының ояна салып, аптыға шығысын сабырлықпен қарсы алып, сұрана қарады.

— Апа, апатай! Мен бар ғой, түсімде Ленинді көрдім. Қәдуілгідей көрдім. Мені бар ғой Ленин көтеріп алды.

Сұраулы да сабырлы ақ өңіне күлкі жүгірген Жәния қолындағы ыдыс-аяғын аласа үстелге әкеп қойды да:

— Асықпай, аптықпай ақырын сөйле,— деп Саянға басу айтты.

Саян өз дауысының тым екпінді екенін сезіп, сөзін баяу бастаса да, бара-бара қайта көтеріліп кетті.

— Апа, Ленин мені былай көтеріп алды. Қолы бар

ғой жұп-жұмсақ. Бірақ та керемет күшті. Ал сосын бар ғой, апа, сосын менің самолетімді көрді.

* * *

Соңғы күндердің ішінде Саянның көп айта бергені осы түс жайы еді. Жуынып жатып та, тамақ ішіп отырып та соны қайталай береді. Қуана айтады.

Бір күні түскі тамақ үстінде тағы да Саян сол әңгімені бастады. Содан соң кілт тоқтап, үндемей қалды. Бала мінезін үнемі бақылап үйренген Жәния оның бұл өзгерісін бірден байқап, «неге бұйтті?»— деп іштен түйіп, жауап күтті.

Саян таңқылау біткен келте мұрынды, әлі сәби иегінде үлкен қалы бар кескінін шешесіне бұрды.

— Апа, келер жазда, Мәскеуге барғанымда Ленинді көре аламы ба мен?— деп сұрады.

Жәнияның есіне жас авиомоделистердің өткен жаздағы өлкелік слеті келіп түсті. Сол слетте Саян жасаған модель жақсы баға алғанды. Тіпті жюридің председатели Саянға сыйлық ұсынып жатып: «Моделінді жетілдіре бер. Келер жазда Бүкілодақтық слетке жіберетін боламыз»,— деп те қойған.

Баласының «Мәскеуге барғанымдасы» сол екенін ол бірден түсінді.

— Сөз жоқ, көресің. Егер жаздағыдай самолетін сыннан сүрінбей өтсе, Ленин өзіне шақырып та алады. Бірақ ондай құрметке жету үшін сабақты жақсы оқып, тәртіпті сақтай білу керек. Жаман баланы Ленин қабылдамайды.

Саян тақыр басын сипап сәл жымып қойды. Мүмкін ол өзін «жаман бала» деген топқа жатқызбаған болар.

— Ол тамақты нашар ішетін баланы да қабылдамайды,— деп, Жәния қулық айтты да, майлы бауырсақ пен ыстық шәйді Саянның алдына қарай ысырды.— Ал, іш, тамағыңды. Жақсылап ішіп ал.

Ана сөзін сырт қалдырғысы келмеген Саян бауырсақты аузына тістеп, шапшан, бала қимылымен өз бөлмесіне қойып кетті. Онда біраз кідірді. Жәния басын шайқап, «осы бір іспен ертеректеу шұғылданып кетті. Сабағына салдары тиіп жүрмесе жарар-ды»,— деп қауіптенді. Содан кейін: «Бір есептен Мәскеуге барғаны да теріс емес-ау Саянжанымның. Өнеге ғой оған. Үлкен ойды, үлкен істі көріп толысып қайтар еді-ау»,— деп түйді. Содан кейін кейіген нышан білдіре дауыстады:

— Шықсаңшы бермен. Тамағың суып қалды. Қоя түр онынды.

Әлден уақытта Саян бөлмесінен шыңылтыр қағаз судыры, темірге соғылған балға дүрсілі естілді. Содан соң «... т... т лаған» жіңішке мотор үні кенет шықты. Кешікпей есіктен Саян көрінді. Қолындағы дәу инелік секілді моделі шоршандап, Саянды ілгері сүйреп кетпек болады. Селкілдеп бұлқына түседі.

Саян оны екі қолымен қысып ұстап, пропеллер айналасына, қанаттарына, тұмсығына әрлі-берлі зер салды. Содан соң өз ұлын іштей қызықтап отырған шешесіне қарады.

— Апа, мынаны қарашы, қанаттарын айтам. Қалың сияқты емес пе, ә? Ал егер алдыңғы қырын сәл жұқарта түссем қайтер еді?

Жәния езу тартты. Аздап томпақтау біткен бет ұшы үшкірлене, айқындала түсті.

— Саянжан-ау, мен онынды қайдан білейін. Пәбрикада сыналар жаңа ұршық туралы болса, сөз басқа ғой.

Саян шеше сөзін аңдамаған, елемеген секілді. Өзіне-өзі тұжырым бере сөйледі:

— Жұқарту керек. Самолет сонда бұдан да ұшқыр болуға тиісті.

— Ендеше солай істе!— деді Жәния баласына.

Саян суып қалған тамағын апыл-құпыл ішті де, самолетін алып сыртқа кетті.

Жарты сағаттан соң завод гудогінің ұзақ та бір мақамды ащы даусы естілді. Фабрикаға, өз сменасына баруға асығыс киініп Жәния да тысқа шықты.

* * *

...Аспан да, ауа да таза. Ақ көрпесін мол жамылып, елеусіз қарағанға көк аспанның кең етегіне ұқсап, қаланың оңтүстік шығысын түгел алып қозғалыссыз жатқан Алатаудан күн көзі едәуір жоғары көтеріліп қалған. Кешеге ғана түскен көбік қар енді соқталанып, ауыр тартады. Аула ішіндегі әр түрлі жеміс ағаштарының бұтақтарындағы бозқырау еріп, аспанға бу болып көтеріліп жатыр. Жіңішке соқпақ жол едәуір қарая бастапты. Кенет ол биік дуалдың іргесінде үймелесіп тұрған бір топ баланы көрді. Солардың ортасында — Саян.

«Іркілме, жолдас Сәлменов, еркінірек, еркінірек!»— деген дауыс Жәнияның құлағына келді.

Жәния езу тартты да, өзі жұмыс істейтін тоқыма фабрикасына бет алып, асығыс басып жүріп кетті...

II

Саян сабақтан қолы бос кездерін пайдаланып тағы да бірнеше модель жасады. Оларына әрқилы қанаттар орнатты. Соның бәрін өз бөлмесіндегі арнаулы орынға мәпелеп қойып күтіп жүрді. Келер жаз Москваға апармақ, Ленинге көрсетпек.

Ол бір күні өзінің кішкене бөлмесіне әкесінің кабинетінен ауысып келген үлкен, көнетоз диванның бір жағында бұйыға жатып Ленинмен қайда, қалай кездесерін ойластырды. Сүйікті адамның бейнесін көз алдына әкелді. Модельдерін ойша көрсете бастады. Кенет бұлары Лениннің назарын аударуға татымайтын сияктанып кетті. Бір сәт бөгде бір арманның ұшығы көлеңдей беріп өтті. Ол бұрын дүниеде болмаған, бөлшектері тым көп қитұрқылау бір машина жасар ма едім!— деп қалды. Ол машинада мотор да, іштен жанатын двигатель де жоқ. Түр-тұлғасы да күңгірт. Әйтеуір алыс та қиын мақсатқа тез жеткізер домалақ бірдеме. Міне, Саян Ленинге осындай бір машинаны апарып көрсетпекші. Ленин сонда мұны тіпті Кремльге шақырып алатын секілденді. Саян жасаған жаңа қитұрқы машинаны көріп, разы болмақ, алғыс айтпақ.

Ленинмен кездесу кенет оған бұлай басталмайтын секілденді тағы да.

...Ол, Саянды шақырып алмақ. Содан кейін:

— Әлгі қитұрқы машинаның авторы сен бе?— деп сұрайды.

— Ие, мен.

— Қай кластасың?

— Алтыншы класта.

Лениннің жүзі жайдарылана түседі.

— Ал, кішкентай конструктор, сабақты қалай оқысың?

Саян көзін ашып жіберді. Ас үйден іс машинаның «тр... трлаған» даусы құлағына келді. Өткен уақытта бір ретте тарих пәнінен үштік баға алып қалғаны есіне түсті. Өзінен-өзі қысыла бастады. Оның үстіне Ленин:

— Сен сияқты жас конструктордың сабақты шамалыға үлгіруі жарамайды-ақ,— деп тұрғандай болды.

Жоқ, Саян сабақты шамалыға оқымайды. Айталық, оның табеліндегі «алгебра», «физика», «геометрия» деп жазылған беттерге қараңыз, онда кілең бестерді көресіз. Жалғыз-ақ мына тарих пәнінен ғана кейде шоқырақтап қалатыны бар оның.

Саян түрегелді. Шам жақты. Сыртында гладиаторлардың суреті бар «Ежелгі тарих» деген кітапты тауып алды. Ұзақ отырып оқыды. Шаршаған бір шағында бұрышта тұрған кішкене самолет қанатына көзі түсіп кетті. Столына алып келіп, сызығы тым жиі кішкене лентеймен өлшей бастады. Енді біраздан соң жаңағы қанатқа қисайып жатып көз салды. Үлкен қара көзі кілмиіп, кішірейе берді. Дәліздегі қабырға сағатының түн жарымын пәш етіп соққан қоңырауы Саян құлағына әлдебір жұмбақ машинаның үні сияқты болып естілді. Әлден уақытта ол моделін кеудесіне басқан қалпы, балалық жайбарақат ұйқыға кетті.

Ертеңіне Саян мектептен асығыс оралды. Қасына бетінде секпілі бар ұзын бойлы бір баланы ерте келді.

Ыңғайларына қарағанда арада сірә талас туып қалған түрі бар. Сол таластың төрешісі осы үйде секілді.

Саян секпіл бетті баланы өз бөлмесіне алып кірді де, қабырғадағы арнаулы сөреде тұрған самолет моделін ұстата берді.

— Ал қара. Егер мынау бұрынғы моделімнен артыққа, ұзаққа ұшпаса...— деп мүдірді Саян.

— Бәле,— деп қарсыласты секпіл бетті, ұзын бойлы бала модельді қолына алып.— Бұл Мәскеуге апаруға татымайтын модель.

— Сеніңше кем ұша ма?

Екінші бала қайыспады.

— Әрине.

— Жоқ, артық ұшады. Артық ұшады деп тұрмын ғой.

— Мен де бірдемені білемін. Кем ұшады.

Бұл Саянмен сабақтас Ораш дейтін бала болатын. Өткен жаздағы авиамоделистердің слетіне ол да қатысқан-ды. Бірақ кейінгі орындардың бірінде қалып қойған. Содан бері ол Саянға жақындау жүретін. Саянның

бірдемені тез ойлап таба қойғыштығын аздап та болса іштей қызғаныш ететін.

Саян бүгін сабақ үстінде: «Жұқа қанатты жаңа модель жасадым»,— дегенін естіп, көрмекке келген-ді. Жаңағы таластың басы жол-жөнекей туған. Енді Ораш өз пікірін дұрысқа шығару үшін:

— Жұқа қанатты модель ұзаққа ұша алмайды дегенді мен кітаптан оқығанмын,— деп үстемелеп қойды.

— Алғашқы самолеттің қанатынан қазіргі самолеттің қанаты бірнеше есе жұқа. Оның себебі не?— деп Саян Орашқа сұрана төнді. Ораш сәл мүдіріп қалды. Содан кейін жолды оңай тапты.

— Сен несіне бой бермейсің? Сенсең алып шық. Ұшыр, көрсет.

Саян бұл ұсынысқа бірден көнді. Олар адам аяғы аз қала сыртына бармақ болды.

Есік алдына шыға бергенде Ораш:

— Бәлі, моделіңнің қалай ұшқанын сағатсыз қайдан анықтай аламыз?— деді.

Саян есік табалдырығында кібіртіктеп қалды. «Рас, сағат болмаған соң, Ораш таласа береді-ау»,— деп ойлады. Ортаңғы үйдің терезесінде тұрған қоңыраулы кішкене қызыл сағат көз алдына келе қалды. Алып шығуға апасынан бата алмады. Орашқа қарап еді, күрек тісі ақсиып күліп тұр екен. «Жендім деп тұрсың ғой. Ол бола қоймас!»— деді Саян ішінен. Содан кейін қайта үйге кіріп кетті. Бұлталақсыз басып терезеге барды. Пальтосының жағасынан сәл қылтиып қалған қызыл галстугінің үшкір ұшын қайта жасырып қойды. Үсті батыңқы таңқы мұрнын бір тартты да, қоңыраулы сағатты қойнына асығыс сұқты. «Ештеңе етпес. Ертерек келіп, орнына қоярмын. Сонан соң апама айтармын. Бір жолға кешірер»,— деген қорытындыға келді. Кішкене аяқтарын тықылдатып, үлкендерше нық басып сыртқа беттеді.

* * *

...Олар ұзын көшемен тауды бетке ұстап ұзақ жүрді. Кішкене Алматы өзеніне де келіп жетті. Екеуі де көпір жақтауына асыла тұрып, буырқанып жатқан суға қарады.

— Су қыстыгүні неге көгілдір тартады екен? Жазда бұл өзен сарғыштанып, лайланып жатпаушы ма еді?— деді Ораш.

Жауап берудің орнына Саян:

— Онда түбіндегі ана тастары да көрінбейтін,— деп қойды.

Содан соң екеуі де уәделесіп қойғандай-ақ көпір үстінен қар жентектеп алып суға лақтырысты. Қыза келе бірінен-бірі асырып түсірмек болып алысқа сілтесті. Қары ұзындау Ораш сілтеген жентек әлдеқайда өзен ортасына барып шөп ете қалады. Содан соң қылтындап төмен қарай зырлай жөнеледі. Намыстанған Саян күшін қанша сарп етсе де, Орашқа жете алмады. Жентек лақтырыста жеңіске ие болмайтынын сезген ол:

— Осы біздікі не тұрыс?— деп ілгері жүріп кетті. Мәз болған Ораш оның соңынан ерді.

Екеуі тағы да біраз жүрді. Қала сыртындағы қарлы кең адырға шықты. Қала енді аяқ астында қалды. Көше қапталдарындағы қыстыгүнгі сидаң ағаштар жиі шанышқан қадалар сияқты. Ағылған арбалар, ерсілі-қарсылы қыбырлай жүріп жатқан адамдар. Әріректегі бір шеркеудің мұнарасы күнмен шағылысып, сәулесін бұларға қадайды. Еңістеп барып, қайта көтерілетін алдыңғы кең жазық қалың мұнарға батып кеткен. Беріректе көтерілген көк түтін кең аспанның әлдеқайда тұңғиығына батып жатыр. Қаладан шыққан шытырман жол бойындағы атжал ағаштар да бел-белестерден асып түсіп, ілгері ирелендеп кете береді. Етекке жақындау бір қабақтан сырнай үні естіледі. Қала іші аса желсіз, тымық болса да, мына жонда қар тозаңы түлкі бұланданып ілгері сырғанап алысқа кетіп жатыр.

Ораш төменге үңілді. Жан-жағы алма ағаштарымен қоршалған қызыл шатырлы үй жазда бұлардың өздері саздан жасайтын үйшіктей ғана болып көрінді. Жентек лақтырыста жеңіске жетіп, мәз болған ол:

— Ал қарды мына төменге лақтырса бар ғой, сонау үйден де асырып жіберуге болады,— деп қойды.

Саян кейіңкіреп қалды:

— Сен өзін не үшін келдің? Жентек лақтыру үшін бе? Модель сынау үшін бе?

— Ал ендеше ұшыр. Сағатты маған бер. Сен мүмкін қосыңқырап жіберерсің.

Саян оның сенімсіздік білдіргеніне қабақ шытса да, қарсылық еткен жоқ. Сағатты Орашқа-ақ бермек болды. Содан соң қойнына қолын сұқты... Жүзі кенет бозарып сала берді. Әрі қарманды, бері қарманды. Сағат жоқ. Түсіп қалған. Ораш та қолайсызданып, абдырай берді:

— Мен білдім... ол дәл жаңағы көпір үстінде, қарлақтырысқан жерге түсті.

Сағат Саянның өзіне де сол жерде қалған сияқтанды. Олар кейін қайтты. Жолшыбай жүгіріп келе жатқан Саянның көз алдына өз шешесінің ызбарлы, кейісті кескіні елестеді. Ол апасының дәл осылай бүлінгенін өмірі көрмеген-ді. Сонда да мұны бүгін Жәния осы бір қорқынышты қияпатпен қарсы алардай.

Сағат көпір үстінен де табылмады. Саян сасайын деді. Әрлі-берлі жүрген адамдардан:

— Мына көпір үстінен сағат көрген жоқсыздар ма? Кішкентай, қоңыраулы, қызыл сағат...— деп сұрастыра берді.

Олардың бірі: «Жоқ»— деп келте қайырып, екіншісі: «Айналайын, көргенім жоқ»— деп жұмсақ жауап беріп күледі. Үшінші біреуі бала қайғысын түсініп, ортақ болыса сөйлейді.

— Жазған-ай, қайтып жоғалтып алып едің? Табыла қояр деймісің енді?!

Ал төртінші біреулер мұны айыптап, қорқыта жауап береді:

— Сағатты қайдан алдың? Сенің қолыңа сағат ұстатқан кім?

Саян бұл сұрастырулардан нәтиже шықпайтынын сезді. Енді оған сағат мана адырға өрмелегенде түсіп қалған сияқтанды. Бір-екі жерде төмен қарай сырғанап көткені, бірер жерде еңбектегені бар-ды. «Сағат сөз жоқ, сол жерде түсті»,—деп түйді ол өз ойын. Оның бұл тұспалын Ораш та мақұлдады. Екеуі адырдың етегіне қайта келді. Жүрген іздерін кесіп, биікке өрмеледі. Сағат Саянға қазір-ақ табылардай. Басып кеткен бір іздің тасасында жатқан секілді. Көгілдір шыңылтыр қарды аяғымен де, қолымен де қопарып, тіміскілеп іздеп келеді. Тырнақ ұштары ақжем тартып, саусақтары долыра қызарып кетті. Олар адырға бірнеше рет шығып, бірнеше рет түсті. Саянның көз алдына тағы да анасының ренішті келбеті елестеді. Оның алдында қапылыста кінәлі болып қалды. Баласын көп еркелете бермейтін ана соны кешпейтіндей.

Кешкірген сайын күн де сұқайт тартып, күндізгі жылы ауа шыңылтырланып барады. Саян әуелгі кезде қатты терлеген еді. Пальтосының түймелерін де ағытып жіберген. Енді денесі бір түрлі тітіркенім, тоңази бастады. Ол қарға отыра кетті.

«Табылады»,— деген үміт бара-бара кесіле берді. Оның көз алдына тағы да көпір елестеді. Қар үстінде қызарып сағат жатыр... Арбиған саусақты белгісіз бір түкті қол сағатқа қарай жақындай берді де, іліп әкеткендей болды... Төмен қарап үнсіз отырған Саянның көзіне бір-екі жас тамшысы іркіліп қалды.

Ораш сенім білдіре сөйледі:

— Қой, Саян, сен, тіпті, немене, іздейміз. Табамыз. Таппай үйге қайтпаймыз.

Бұл сөздерді Саян іштей қатты ұнатты. Оның ойнақшыған көзіне, пальтосынан сарайып шығып тұрған жіңішке мойнына көзі түсті. Осы сәтте оған сол Ораштан жақын дүниеде ешкім жоқ секілденіп кетті. Жеңімен көзін сұртті.

Екі бала тағы да түрегелді. Тағы да із кесіп іздей бастады. Ал күн болса қарсы жақтағы қоңыр бұлттарға қызғылт нұрын себездеп, қар жамылған тау ұшына қарай еңкейіп бара жатты.

III

Жәния баласын көп күтті. Бұрын сұраусыз ешқайда ұзап шықпайтын Саянның бұл оғаш қылығына әрі таңданып, әрі тынышсызданып қалды. Ақыры, сменасы жақындап қалған соң, амалсыз фабрикаға келді. Жіп иіретін машинаның қабылдап жатып та ойлағаны баласы болды. Ұршықтар оның өзіне тым таныс шапшаң бір ырғақпен айналып кеткеннен кейін де Саянжаны көз алдына елестеді. «Қайда болды екен осы уақытқа дейін? Келді ме екен үйге?»— деп күбірледі. Сол шақта бір ұршықтың жібі үзіліп кетті. Ойының басқаға бөлініп кеткенінен болған кемістікті тез жоймақ болып машинаның жанына тез басып келді. Сол сәтте нақ осы жерге цех бастығы пайда бола қалды. Оның мына бір жайсыз оқиғаның үстіне тап болғанына іштей қысылып, қолайсызданған Жәния жіп үзігін бір сәтте тауып алды.

— Жолдас Сәлменова...— деп тоқтады цех начальнигі. Әлде не айтуға оңтайланғаны Жәнияға мүлде аян болды. Сырт қарағанда дөрекі де көп сөзділеу, бірақ әркіммен тіл тауып, істете де, әркімге ретімен қамқорлық көрсете де білетін осы бір сүйір иегіне ұзын сақал өсірген, шүңірек көз, домалақ маңдайлы кішкене шалдан Жәния орынды бір ескерту күтті...

— Жолдас Сәлменова...— деп ол тағы да қайталады

даусын жұмсартыңқырап.— Сен қазір үйіңе қайт. Балаң науқастанып қалған көрінеді. Жаңа бізге хабар келді.

Жәния селк еткен де, жә болмаса, жүзіне кейістік белгісін білдірген де жоқ. Үзілген жіптің бір ұшын тарамысты ұзын саусақтарының арасына ілген қалпы аңырып қалды.

— Ал тұрма, тез қайт. Орныға қазір кісі келеді,— деп ол дағдарған анаға қамқорлық жасай сөйледі.

* * *

...Жол бойы Жәнияның ойына ештеңе де оралмады. Басы қуыс бірдеме сияқты. Сол қуыс бірдемеге әлдебір темір кесектер қайта-қайта соғылып тұрғандай, құрдың-дың етеді.

Өз ошағының есігін де ол ештеме ойламай-ақ, шіміркенусіз, тітіркенусіз келіп ашты. Үстінде ақ халаты бар, өзіне таныс емес, шөміш бет бір әйел мұны қарсы алды.

— Шешетай, сіз үрейленбей-ақ қойыңыз. Өкпесі қабынған екен. Ештеңе етпейді. Тәуір болады,— деп, сыбырласа да жыпылдап, түйдектете сөйледі.

— Жоқ, қиналмаңыз, мен үрейленгенім жоқ,— деді Жәния салқын ғана. Кенет оған осы өз үйі де, мына ақ халатты бейтаныс әйелдей жат көрініп кетті. Сонда да қысылмай басып, Саянның бөлмесіне беттеді. Дәрігер әйел мұны жанапайлап, сөзді от алғандай лыпылдатып келеді.

— Тіпті көңіліңізге түйткі де салмаңыз. Ертең-ақ жазылады...

* * *

...Саян екі иығынан дем алып жатыр екен. Беті алабұртып, көзінің алдына көк сызықтар пайда бола қалған. Таңқы мұрнының үстіндегі үлкен қалы да дуылдай қызарып тұр. Бұл белгілерді Жәния жақсылыққа жорымады.

Саян үлкейіп, өткірленіп кеткен көзін анасына тура бір қадады да, бұрып әкетті. Бірдеме айтқысы келгендей кезерген ернін жыбырлатты. Жәнияның іші-бауыры елжіреп, іріп кеткендей болды. Сонда да өзін-өзі ұстап қалды. Көзіне жас алмады:

Бала халінің мүшкілдігін сезіп, шешені шошытпайын деп қайта-қайта жұбата сөйлей берген дәрігер әйел Жә-

нияның ұстамдылығына қайран болды. «Жылағаннан түсер пайда не, баланың да, өзінің де тынышын кетіргеннен басқа? Соны білетін сабырлы ана екен»,— деп түйді. Сонда да дәрігерлік салтын сақтап:

— Ештеңе де ойлай көрмеңіз, жазылады!— деп қойды тағы да.

— Рақмет, оныңызға, лайым солай болсын,— деді өзіне-өзі енді келген Жәния ақ халатты, дәрігерге қарап.— Ем-домын үйде жасауға қарсылық етпессіз?

— Ауруханаға апарып жүрудің керегі жоқ. Тағы да суық шалып қалуы мүмкін,— деді дәрігер әйел.

* * *

Саян түні бойы сандырақтаумен болды. Ұйықтап бара жатып шошып оянады. Өткір көзін төбеге қозғалыссыз қадап ұзақ жатады. Шалықтатады. Содан кейін қарлыққан даусымен айқайлап сөйлей бастайды: «Табылмады... көрдіңіз бе, ағай... түсі қызыл, қоңыраулы... Ораш... Ораш... ей, қойшы...» Енді бір ауық әлде нелерді іздегендей қолын ілгері созады. Жастықтың үстін сипалайды. Көзін ашып алады.

Сол кезде анасы оған салмақты үн қатады:

— Сабырлы бол, Саянжан. Сен әлде нелерді айтып жатырсың.

Саян өткір көзін шешесіне аударады. Үйде жатқанын сол сәтте ғана түсінген сияқтанады. Сусын сұрайды. Кесені қалтыраған қолымен қысып ұстап лекілдете жұта бастайды. Төсекке басын сұлық салып, тағы да көзін жұмады. Тағы да ыңқылдайды...

Саян тек таң ата ғана тыншығып ұйықтап кетті.

Ертемен Жәнияның фабрикадағы өз жолдастары, мектептегі Саянның құрбылары келіп, бала халін білісіп, біраз отырып кетті. Олардың артынан іле дәрігер келіп Саянға укол жіберді.

Осы үйге бар ауыртпалығын ала келген ұзақ түнді кірпік ілусіз, аса шыдамды сабырлықпен өткерген Жәнияның енді әр нәрсеге көңілі бөлініп, аздап сергіңкіреп қалды. Үй жинастырды. Қабырғадағы суреттер мен айнаны сүрткіледі. Кенет, өз орнында сағаттың жоқ екенін байқады. Қанша іздеп, қанша жерді қараса да таба алмады. Сол шақта Саянның: «Модель сынау үшін сағат керек еді»,— деген бір сөзі есіне түсті. Болған істің мәнін енді ғана топшылай бастады. Бірақ ауру балаға ол жайында сөз де қозғамады.

Арада екі-үш күн өтті. Саянның ыстығы төмен түсе бастады. Түскілікте бір құймақпен шай ішті. Содан кейін анасын қасына шақырып алды. Ауырып қалған себепті ана мархабатын бұрынғыдан молырақ пайдаланса да, бірдеме айтуға батылы жетпегендей сәл үнсіз жатты. Оны Жәния бірден сезді.

— Не, жаным, сусын ішкің келе ме?

— Жоқ, апа, сусын ішкім келмейді.

— Енді не?

— Жәй, апа. Менің қасымда біраз отыршы. Қетпегенінді жақсы көріп жатырмын,— деді Саян.

Жәния бала керуетінің бас жағына қойылған орындыққа орныға отырды. Саян өткір көзін тағы шешесіне қадады.

— Апа...

— Әу, жаным...

— Апа... апатай.... бір нәрсе айтсам, ұрыспайсың ба? Шеше шыдамы жетпеді.

— Ендігәрі қайталамайтын болсаң, ұрыспай-ақ қояйын.— Анасының өңінен жылы күлкі байқаған Саян өз қылмысының әшкере екенін таныды.

— Апа, қайталамаймын. Қешір, апатай.

— Кештім, жаным,— деді де Жәния баласының бетінен иіскеді.

Саян үлкен көзін тағы анасына қадады:

— Апа, менің модельдерім қайда?

— Орнында...

— Әперіп жіберші маған, апатай.

— Қайтесің қазір оны, Саянжан. Дем алсаңшы.

Саян жүзінде кейістік білінді.

— Көргім келеді, апа. Үш-төрт күннен бері көргенім жоқ қой.

Баласының көңілін қимаған Жәния оған модельдерін әкеп, керуетінің жанына қойды. Саян өзінің соңғы жасаған самолет моделін сұғына қарап кеудесіне басты.

— Апа, бұл жақсы модель. Мен мұны келер жазда, Мәскеуге барғанымда қайтсе де Ленин атама көрсетемін. Көрсетемін, ә, апа?

— Көрсетесің,— деді Жәния.

Саянның сергектігі — аздап болса да тамаққа қарағаны шеше көңілін орнықтырайын деді. Ол енді аз күнде басына түскен бұл ауыртпалықты мүлде ұмытқысы

келді. Өзі сүйетін жұмысына, фабрикасына тезірек оралуға асықты.

* * *

Келесі күні таңертең далаға шығып кеткен Жәния Саян жатқан бөлмеге өңі қашып, сұрлана кірді. Баласына тамақ салып әкеле жатқан тарелкасын да қолынан түсіріп алды. Ыдыс-аяқ сынса аздап болса да ренжіп, өзіне-өзі сөйлеп қалатынын да қайталамады.

Саян шошына қарады. Тіпті ауру баласына мән беретін шеше жоқ. Керуеттің бас жағында тұрған радиоқабылдағышты көтеріп алды.

— Апа, оны қайда апарасың?

— Саянжан, ренжіме, мен оны басқа бөлмеге апарып қоямын. Сенің тынышыңды алады.

— Тынышымды алмайды, апа. Тұра берсінші, орнына қойшы.

Жәния кезере қалған ернін тістелеп, сәл мүдіріп қалды.

— Саянжан, жаңа ғана келген дәрігер шыға бере маған: «Ауру бөлмесіне радиоқабылдағыш қойғандарың дұрыс болмайды»,— деді. Жазылғаныңша біз жата-тын бөлмеде тұра тұрсын.— Жәния басқадай ештеңе демеді. Радиоқабылдағышты алып шығып кетті.

Төсекте жатқан Саян: «Сағат есіне түсіп, апам маған ренжіп жүрген жоқ па екен?»— деп күдігі де, өзіне шешімсіз сұрағы да бар ойға келді.

* * *

Жәния радиоқабылдағышты Саян есігінен алыс ең түкпір бөлмеге апарып, антеннасын шегеге іле салды да, қалтыраған қолымен шнурды ток ұясына сұқты. Қатты шыққан күтірді басып, Москва толқынына құлағын тосты.

Көңілді тұншықтырар, көңілсіз бір күйдің ақыры ойналып біткен соң, диктордың даусы жан-дүниенді түршіктіре естілді: ...Партиямыз бен халқымызға тап болған бақытсыздықты— В. И. Ленин жолдастың ауыр науқасты болғанын хабарлайды...

Жәния бір керемет жалынның ішінде өртеніп бара жатқандай сезінді. Тыныш күнде оп-оңай пайда бола қалған қандай жалын? Түсінбейді. Тіпті, Ленинді науқастанып қалыпты дегенге нанғысы келмейді.

Жәния тұрып кетті. Оның құлағына үздік-үздік сөздер естіліп жатыр: бұл ауыр күндерде халқымыз рух беріктігін көрсетеді. Асқан бірлік пен ұйымшылдықтың, топтасқандықтың керемет үлгісін көрсетеді.

Жәния шыдамады. Радиоқабылдағыштың шнурын суырып тастады. «Қой, жазылар»,— деп ойлады. Саян жанына қайта барды. Ол модельдерін қолына ұстап, төсегінің жанына қойып, қаннен-қаперсіз жатыр. Сауыға бастаған бала үнінде сергектік, көңілділік бар. Қайғысы да, қатері де жоқ сәби бөлмесі Жәнияға басқа бір сезім берді. Ол жаңағы өз құлағымен естіген дүниедегі ең ауыр сөзді естімеген, естісе жаңылысып, басқа бірдеменен шатастырып естіген секілденді. «Әрине, жансақтық. Бұлай болуы мүмкін емес қой»,— деп ойлады. Сонда да тағы бір күдікті сезім оны жаңағы түкпір бөлмеге сүйрей берді. Жәния қайта барды. Тағы да көңілді тұншықтырар көңілсіз күй естілді. Диктордың жан дүниенді түршіктірер даусы естілді. Бар дүние қатерлі бір шағында тұрған секілденді. Сол ауыр сезімге, сол қатерге ана жүрегі ден қойғысы келмеді. Тағы да ол Саян бөлмесіне қайтып оралды.

Саян сусын сұрап ішті. Содан кейін төсегінің басында тұрған шапшандық туралы жазылған кітапты қолына алды.

«Апыр-ау, бекер болғай-ақ та»,— деп күбірледі Жәния.

Саян құлағы елеңдеп қалды.

— Не дедің, апа?

— Жәй, жаным. Тезірек жазылып мектепке барсаң жарар едің, дегенім ғой. Біраз сабақтан қалып қойған жоқсың ба?

— Апа, сен неге ренжулісің?

— Жок, ренжігенім жоқ, Саянжан.

— Жок, ренжулісің. Мына радиоқабылдағышты алып кеткенде түсің бір түрлі болатын. Мен қорқып қалдым. Апа, радиоқабылдағышты неге алып кеттің?

Жәния үндей алмай қалды.

Саян шешесіне мүләйім қарады.

— Апа, маған ренжіп отырған жоқсың ба? Бұдан былай ондай тентектік істемеймін дедім ғой. Ренжімеші, күлші, апа.

Бала сөзі Жәнияның жан жүйесін ерітіп кетті. Оның аузына «Жат, айналайын, ренжіді деп ойлама»,— деген

сөздер үздік-үздік болып, шашырап, зорға түсті. Содан соң ол бұзылып бара жатқан кескінін Саянға көрсетпейін деп шыға жөнелді.

* * *

Сол күннен бастап Жәния өз үйінде екі ауру бақты. Ана бөлмеге барып, Саянға сусын береді. Мына бөлмеге келіп, Лениннің денсаулығы жайында соңғы хабарда беріліп жатқан бюллетенді тындайды. Бала бөлмесіне барып, сәл сергісе, бұл бөлмеге келіп ауыр қайғыға душар болады.

Жәния бүгінгі түнді тіпті ұйқысыз өткізді. Ертеңгі — берілер хабарды асығып күтті...

Таң атты. Көңілге жігер салар гимн ойнала бастады. Ол соңғы хабарды, үміт пен күдік қақтығысқан жүректің толқынын баса алмай, үрейлене күтті. Міне, гимн де ойналып бітті. Диктордың қайғылы да қарлыққан даусы бірден: Партиямыздың Орталық Комитетінен...— деп басталды.

Жәнияның тұла бойы мұздап кетті. Халқымыздың әрны толмас қазаға душар болғанын ет-жүрек бірден сезді. Тағы да радиоқабылдағышты баса салып, Саянға барды. Ауыр азап тартқан анаға, мына бөлме тым орынсыз сергек көрінді. Саян да шырайлана түскендей. Шешесіне бұрылып езу тартты.

Жәния бір сәт мелшиіп тұрып қалды да, кенет Саянды құшақтап отыра кетті. Булыққан жасқа бөгеу бола алмай, ағыл-тегіл жылай берді.

— Жылаамашы, апа. Неге жылайсың? Мен жазылып кетермін әлі-ақ,— деп Саян шешесіне жалынышпен сөйледі.

Жәния басын көтерді. Көзін сұртты.

— Кешіре гөр, жаным, жыламайын енді.

— Жылағаныңнан мен сондай қорқамын, апа,— деді Саян.

— Апа, радиоқабылдағышты неге алып кеттің осы? Менің музыка тындағым келеді. Алып кеп, орнына қойшы.

Жәния өзін тағы да ұстай алмады. Бетін Саян жастығына басып, солқ-солқ етті. Саян анасының шашынан сипады.

— Саған не болған, апа? Берік бол демеуші ме едің өзің. Мені ойламай-ақ та қой. Әлі сабағымды да үлгіріп кетермін. Менің тіпті тамақ ішкім келіп жатыр.

Жәния түрегелді де ас үйге өтті. Шопеннің сыртта, бағана басындағы репродукторда ойнаған қаралы күйі ашық қалған желдеткіштен боздап, жылап естіледі. Жүректі тырнайды.

Сол сәтте Жәния басының қаңғырып ауырып тұрғанын сезді. Осы ас үйге не үшін келгенін де ұмытып қалды. Ортаңғы үйге өтті. Саянның жөтелген даусы естілді. Сонда ғана ойына баласының «тамақ ішкім келеді» дегені түсті. Қайта ас үйге барды, тамақ алып шықты.

Саян кенет шешесінің көзі қанталап, қызарып кеткенін көрді. «Неге жылай береді?»—деп ойлады да, оның көңілін көтермек болып езу тартты. Әлем күңіреніп, сан миллиондаған адамдардың көз жасы ағыл-тегіл болып жатқан осы бір қасірет шағында өз баласының мына жадау болса да, жайбарақат кескіні, еріксіз байқалған езу тартуы оған тым ерсі, бар заңнан тыс сияқтанды. «Тый күлкінді, балам. Бүкіл халық болып бақытсыздыққа душар болдық»,—деген бір кесек сөз көмейіне келіп тығылды. Бірақ айтып салуға батылы жетпеді. «Өлді» дегенге сене де алмайды. Бәрі де бекер, бәрі де баяғысындай секілді. Ол қазір Кремль жұлдызының астында Саян сияқты балалардың бақытты болашағын ойлап, қызмет істеп отырғандай. Өлмеген адамды қалай өлді дерсің. Аурудан енді-енді көтеріліп келе жатқан балаға жалған сөз айтып қалай жылатарсың.

Осы сәтте оның көңілінде «айт!», «айтпа!» деген сезімдер таласып кетті. Айтпақ болып Саян жанына талай келді. Бір шақта ол «Ленин...» деп тоқтады. Бала құлағы елең ете қалды.

— Не дедің, апа? Ленин дедің бе?

— Жәй, моделінді айтамын сенің,—деді ана тұтығып.

— Апа, мен оны Ленинге көрсетем, ә?

Жәния тағы үндей алмай қалды. Содан соң өзін-өзі зорлағандай болып:

— Көрсетесің,—деді.

«Әрине, көрсетеді. Ол болмаса да, оның ісін алға апарушылар бар. Ол тәрбиелеген партия бар. Саян қазір мынадай қайғылы хабарды естімей-ақ қойсын. Қара жер көтермес бұл азаны ол көтермей-ақ қойсын».—Ол баласына қарады.

— Саянжан, сен төсектен тұрып кетпе. Мен фабрикаға барып келемін. Тез келемін.

— Жарайды, апа.

Жәния сыртқа шықты. Дүние күңгірт. Аспанды қалың бұлт торлап алған. Жел де жоқ. Табыттай мелшиіп сыйдаң ағаштар тұр. Үй бұрыштарына ілінген қаралы жалаулар да төмен иілген қалпы селт етпейді. Радио қаралы күй ойнайды. Көшедегі адамдар басын төмен салып, жабыңқы кетіп барады. Бәрінің де көзі жасты. Күн де, радио да, мезгілдің өзі де жылап тұр.

Бір арба жанамалап өтті. Доғаға шанышылған кішкене қара жалаулар желпілдеп барады. Жәнияға қанатын қағып бара жатқан қайғының өзіндей болып көрінді.

Қарсы беттегі мектептің маңдайшасына Лениннің қара лентамен көмкерілген үлкен портреті ілінген. Кеменгерлікпен алысқа көз тастап, сергек тұрған бір шағы. Ойлап қараса, дәл қазір бұл дүниеде егілмеген де, аза тұтпаған да сол кеменгердің өзі ғана екен. Сол бейне қайғылы ананы беріктікке, нендей де болса қасиретті көтере білушілікке шақырып тұрғандай.

Жәнияның езілген жан дүниесін жаңа бір күш толқыны басты. Ол ширақ басып фабрикаға қарай аяндап кетті...

Ал Саян болса, қаннен-қаперсіз төсекте жатыр. Моделіп кеудесіне басады. Содан соң Лениннің қарсы қабырғадағы бала көтеріп күліп келе жатқан үлкен портретіне қарайды.

— Сеніңіз, құрметті ата, мен сізге әлі дүниеде болмаған жаңа машина жасап апарамын,— дейді ол сеніммен күле қарап.

1954

ҚОРШІНІҢ КЕСІРІ

Тұрар бүгін ерте оянды. Бірден жолдастары есіне түсті. «Ертең тауға шығайық, шаңғы тебейік, мектепке ертерек кел»,— деген олар. Сол жайды ол кешіне шешесіне айтып еді. Әлпеш үлкен ала көзін баласына өткір қадап тұрып қалған. Бұл оның: «Бармайсың, түнімен жөтеліп шықтың, ауырып қаласың»,— дегені. Шеше мі-

незіне сыралғы бала оны жақсы түсінеді. Бір мезет ол: «Рас, жөтелсем, жөтелетін шығармын. Ұйықтап жатқанда, қорылдайсың десем, маманның өзі де «кет әрі» деп, нанбайды ғой, кім біліпті»,— деп күдіктенетін де.

Сонда да ол «қайтсем маманның көңілін табамын»,— деп түнімен ала көңіл болып жатты. Байқаусызда жөтеліп қалмауға тырысты.

Міне, енді завод гудогі де айқайлады. Таңғы сегіз болып қалса да, қыстың ұзақ түні енжар сейіліп, үй ішіне енді-енді ғана ала сәуле еніп келеді. Қарсы қабырғада ілулі тұрған әке-шешесінің жас кезінде бастарын түйістіріп түскен суретінің жалпы нобайы ғана көрінеді. Тұрар түрегелді. Анасының қасына әлденеше барды. Оята алмады. Батылы жетпеді. Айна алдына келді. Шешесіне тартқан үлкен ала көзін уқалады. Мандайына үйіле түсіп тұрған кекілін жоғары қайырды. Көзінің алдындағы томпақты іскен бе деп басып еді — үнемі көтеріліп тұратын бет сүйегі екен. Ол да бұған мамасынан ауысқан. Бірақ мұрнын айт, иіліп келген қоңқақ мұрны нағыз папасының мұрнындай. Тұрар сәл ойланып тұрды да секіре бастады. Физзарядка жасаған болып еденді дүрсілдетті. Алақанын шартылдатты.

Біразға дейін түсім екен деп, ұйқылы-ояу түсінбей жатқан Әлпеш ала көзін кең ашып бері қарады. Аузын болар-болмас бір сылп еткізді де:

— Мү не, сайтан? Ішінде арыстан ойнап бара ма, ойнақ салып? Жат!— деп жекіді.

Тұрар иіліп келді де, Әлпештің мойнынан құшақтап алды.

— Мама, мамуня, мектепке барамын мен.

Қатты ұйқыдан кенет оянған Әлпеш әдепкіде ештеңеге түсіне алмады.

— Мектепте не бар таң атпай? Бүгін демалыс емес пе?— Содан кейін есіне бірдеме түсті білем, басын көтеріп алды. Ұйқы басқан ала көзін сығырайтты:

— Мектепте ештеңе де жоқ. Түнімен жөтеліп шыққаныңды білмейсің-ау, жазған неме.

Тұрар тағы күдіктеніп қалды. Мүмкін бір ауық қатты ұйықтап кеткен болар, жөтелгенін сезбеген ғой, сірә.

— Одан да үйде бол. Ісшіні шақырғам, көйлек тіктірем саған,— деді Әлпеш көзін қайта жұма түсіп.

Тұрар көніп қалды. Ас үйге шықты. Диванға келіп жатып еді, ұйқысы келмеді. Қайта түрегелді. Аузын аң-

қайта есінеп біраз отырды. Төр үйдің есігінен барып сығалап еді, мамасы қалың ұйқыға қайта кеткен екен. Басқа бір төсекте теріс қарап папасы да жатыр. Тұрар есікті жауып қойды да, енді терезе алдына келді.

Үлкен терезеден күңгірт аспанның бір кішкене бөлегі ғана көрінеді. Қалың қар жауып тұр. Көлбемей, ұйтқымай, тік, баяу жауып тұр. Үлкен қар ұлпалары жерге түсерде қызық. Баяу қалқып келеді де, сәл орала беріп құша қонады. Жел жоқ, дыбыс жоқ. Күңгірт, аспанға бойлап тұрған қыраулы биік ағаштардың басы қыбыр етпейді. Есік алдындағы алма ағаштарының қырауытқан қалың бұтақтары бір-біріне айқаса иіріліп, қиян-қилы өрнек жасаған. Ағаштар да аспанмен рендес. Жұлдыз сияқты ұзын кірпікті қар жапалақтары әлсін-әлі терезе көздеріне жабысады да, кенет, еріп төмен қарай сырғанай жөнеледі. Жер дүниенің бәрі аппақ. Тек терезе тұсындағы бір топ қарақат шілігінің астыңғы жағы ғана қарауытып көрінеді. Шартақ қадалары қардан басына қоқырайта қалпақ кие бастаған. Осының бәрі Тұрарға әлдебір қияли кино-картиналардағыдай болып елестеді. Кенет жүрегін әлде не шымшып өткендей болды. Жолдастары осы бір қиял дүниесімен сырғанап бара жатқандай.

Терезе жақтауына шығып алды. Желдеткішті ашып қойды. Жылы қыс таңының сызды жұмсақ лебі соқты. Есік алдынан өтетін тар жолдың арғы бетін бойлап ағатын тау өзенінің шуылы келді. Тұрар желдеткіштен басын қылтитты. Қар жапалақтары келіп қона бастады. Дыбысы жоқ, салмағы жоқ болса да денені түркіштірер зәрі бар. Тұрар түшкіріп салды. Содан кейін шешесінің «суық тиіп қалады», деп мұны терезе жақтауына да шығармайтыны есіне келді. Жерге түсті, сағатқа қарады. Әлі тоғыз болған жоқ. Тұра сала кітап оқығысы келмеді. Енді не істеу керек? Ол күндегіше жылы киінді де далаға шықты. Қолқабын шешіп, қада басындағы қарды жентектейін деп еді, анасы әлдебір тасадан ізін бағып тұрған сияқты көрінді. Ауладан шықты да, өзен қабағына барды. Басқа жерден айқын ағараң тартып, су арнасына қарай қиыс жатқан жіңішке соқпақ үлкен бір қойтасқа барып тіреледі. Сол жерден мұз құрсауын тесіп шыққан ағын су жанағы тасқа келіп соғады да, күміс көбігін аспанға шашыратып, кейін лықсиды. Сәл кідіріс жасайды. Содан кейін бұрынғыдан да бір жойқын шапшаңдықпен төмен қарай жосы жөнеледі.

Тұрарды бұл көріністе жалықтырып жіберді. Бір сәтте конькиін алып, мұзды асфальтқа шықсам ба деп ойлап қалып еді, шешесінің ескертпесі кенет есіне түсті: «Көшеге коньки теппе! Машина басып кетеді». Не істерін білмей, бүкіл көшеге сыймай зеріккен бала үйге беттей берді. Сол кезде төменгі беттен кенет машина даусы естілді.

Үй бұйымдарын артқан жүк машинасы мұның қасынан өтіп, жуырда ғана біткен көрші үйдің алдына келіп тоқтады. Кабинадан өзі қатарлы бір бала шықты. Үстіндегі пальтосын шешіп, қар үстіне бүктеп қойды. Содан соң машина үстіндегі орақ мұрттыға қарап:

— Папа, мамам екеуің түсіре беріңдер, мен таси берейін,— деп дауыстады.

Тұрардың күлкісі келіп кетті: «Гардеробты қалай апарады?» Бірақ бала сөзіне орақ мұртты да, оның ар жағында тұрған шәлі жамылған әйел де күлген, қарсылық жасаған жоқ. Әуелі жеңіл нәрселерді жерге алып қоя берді. Кабинадан түскен бала үлкендерше аяғын нық басып үйге таси бастады. Енді бірде үлкен радиоқабылдағышты көтере жөнелді. Тұрардың жүрегі су ете қалды: «Қап, түсіріп алады-ау». Жоқ түсірмеді. Еркін адымдай басып үйге кірді де, қайта шықты.

Осы кезде Тұрар да машина жанына келді. Оң бүйірден көрінген орта бойлы, шапшаң жүрісті әйел бұған мейірлене қарады.

— Көршінің баласымысын? Тіптен жақсы, біздің Қамбаржанға көмектесіп жібер, қарап тұрма.

Тұрар еркін басып Қамбардың жанына қатарласа келіп тоқтады да, алдында жатқан шағындау жәшікті көтеруге еңкейді.

— Оны сен көтере алмассың, былай тұр,— деді Қамбар жақындай беріп, үлкендерше сөйлеп.

Тұрар бойын жазды. Байқап қараса Қамбар бұдан көп аласа екен.

— Онда папамның темір саймандары бар,— деп Қамбар қайталап айтты.

Өзін үлкенірек санаған Тұрар алғашқы кездескен бейтаныс балаларға тән мінез көрсетіп, өктемдеу сөйледі.

— Өзің нешедесің?

— Өзің ше?

— Мен бұрын сұрадым ғой.

— Мен он екідемін,— деп жауап берді Қамбар.

— Мен ендеше он үштемін.

— Ендеше мен бесінші класта оқимын,— деді Қамбар мектепке жеті жасынан барғанын танытып.

Тұрар қоңқақ мұрнын бір тартты да, үндемей қалды. Соны Қамбар пайдалана қалды.

— Дәу де болса, сен осы төртінші класта оқитын боларсың!— деп, тура қарап күлді. Оң қабағының астындағы тыртығы Тұрарға енді айқын көрінді. Не себепті екені белгісіз, сол тыртық бұған төбелестен болған сияқтанды. Ұтылмасқа ұмтылды.

— Ие, деген. Мен де бесінші класта оқимын.

Қамбар жымия күлді. Бала аңғалдығын қызықтаған үлкен адамның мысқылды күлкісі секілді.

— Ә, солай ма?!

Тұрар жәбірленіп қалды. Қамбардың қайтсе де бір әлсіз жерін таппақ болды.

— Мен ендеше сабақты беске оқимын.

Әлгі бір қабақ астындағы тыртық бері тепті де, оның қанды дөңгелек жүзіне жаңағы мысқылды күлкі тағы жүгіре қалды.

— Солай ма?! Ал мен, тіпті, нашар оқимын.— Содан кейін жиіркенгендей бір кейіпке келді.— Мақтаншақ!

Оның бұл сөзінде кекесін барлығын, сабақты нашар оқитын бала бұлай еркін сөйлемейтінін Тұрар аңғара қойды. Тағы жеңіліп қалғанын сезді.

— Ал сенің үйінде пианино жоқ, бізде бар,— деді Қамбарды немен мұқатарын білмеген ол.

Қамбар саспады:

— Пианиноның керегі де жоқ бізге. Пианино алатын ақшамыз да жоқ. Мүмкін сенің папаң үлкен начальник шығар, ақшаны көп табатын шығар. Ал менің папам заводта жұмысшы болып қана істейді.

Тұрар папасының ірі жерде қызмет істейтінін де, жалақыны көп алатынын да айтып мақтанайын деген жоқ еді. Қамбарды жеңер сөз таба алмаған соң айтқан. Тағы да ұтылып қалды. Бірақ бейтаныс балаға беріле салғысы келмеді. Өзінің бір жас үлкендігін пайдаланып күшін асырмақ болды. Оған үйден әлдебірдемені жайғастырып, кешеулеп шыққан шапшаң жүрісті әйелдің:

— Манадан бері сол бір жәшікті көтере алмай тұрсыңдар ма екеулеп?— дегені де қамшы болып кетті. Еңкейе беріп жерден көтеріп алмақ болып еді, көзге қораш көрінсе де, қозғала қоймады: «Көтере алмаймын ба?»— деген күдік те, тер де бұрқ етті.

— Айттым ғой көтере алмайсың деп,— деді Қамбар. Қарап тұрмады. Күбжендеп жатқан мұның алдынан келіп жәшікті өзіне қарай тартты. Тұрар таласпады, бірден шалқайып та тұрып қалмады. Үлгіре алмай қалған адамның қимыл-қыбын жасай берді. Қамбар жәшікті шірене көтеріп алды да жүгіре басып үйге қарай жөнелді. Тұрар ызаланып кетті. Өзіне ме, әлде өзгеге ме, оны тіпті білмеді. Бір сәтте оны салып жібергісі де келді. Өзінің әлсіздігін әшкере еткені үшін бе, әлде аздап қыр көрсетіп жүргені үшін бе? Оны да шамалап, жауап іздеп жатпады.

Қамбар қайтып оралған бетінде ентіге тұрып, сол бір жаман сезімнің отына май құя түсті.

— Айттым ғой көтере алмайсың деп... Мықты болсаң, мынаны көтерші.— Қамбар кабинадан екі басы шоқпарланып келген екі үлкен темір кесекті алып шықты.

Мектептің спорт залында осыны Тұрардың талай көргені бар еді. Ересек балалар бірінен соң бірі алып көтеретін де жататын. Сонда да қапелімде аты есіне түсе қоймады. «Мұның аты не? Білесің бе?»— деп сұрап қала ма деп қыпылдап тұр. Бірақ Қамбар оның атын сұрап жатпады.

— Мықты болсаң осы гантельдің бірін алшы, көрейін неше рет көтергенінді,— деп өзі айтып жіберді, сөзі керімал жатса да, Тұрар қуанып кетті. Іркілмей барып оң қолымен гантельді көтеріп алды. Көкке қарай ұшырта бастады. Бірақ бұл тынық күштің ғана қарқыны екен. Қары талып қалды. Зорға дегенде жетіге жеткізді.

— Бәлі,— деді Қамбар екі қолына екі гантельді алып жатып.— Ал санай бер.

— Бір... екі... үш... сегіз... он бес... жиырма...— Тұрар санаудан жалығып кетті. Қамбар болса әуелгі бір баяу ырғақпен көтере берді. Сонда оның есіне ертерек кезде үйіне су құбыры тартылмай тұрған кезде, келіп-кетіп жүретін бір студент қызға Әлпештің: «Бір шелекті қой, шырағым, екі шелекпен бар, көтеруге жеңіл болады»,— дейтіні түсті. Қамбар тәсіл жасап тұр деп ойлады.

— Екі гантельді бірден көтеру, әрине, оңай.

— Оңай болса, көтере ғой.— Қамбар гантельді бұған ұсына берді. Тұрардың беті қайтып қалса керек, ұмтыла қоймады. Жалтара сөйледі:

— Гантельді көтеру дегенді білмеймін мен. Күресемісің өзін?

— Кел, күресемін.

Екеуі де қожырая, сүзісе келіп айнала берді де, ұстаса кетті. Жығам деген сеніммен ұстаған Тұрардың аздақ арам ойы да бар. Іштен алғансып, екі шаттың арасынан тізесімен бір-екі рет нұқып қалды. Қамбар оны басында сезген болса керек, жамбасқа ала берді де, оның басын төмен тұқыртты. Тұрар кейін шалқайды. Сол бір сіресіп тұрған кезде Қамбар қолын босатып қоя берді. Тұрар шалқалай барып құлап түсті. Басы машина дөңгелегіне соғылды.

Жаңа табысқан екі баланы ойнап жүр деп, өз шаруаларымен айналысқан ерлі-зайыптылар сасып қалды. Тұрар тұратын емес, көзін жұмып қозғалмастан жатыр.

— Келмей жатып мұның не? Мұндай сұмдықты жасамаушы едің ғой!— деген әйел даусы шықты. Оған еркек даусы қосылды:

— Ой, мұндай тентектікті кім үйретті саған? Сен өзің кімнен туған немесің? Қалай өскенсің деймін? Бұрышқа тұрғызып қояйын ба, осы, ә?

Қамбар бар айыпты мойнына алғандай. Дыбысын да шығарған жоқ.

— Көтер қолынан, тұрғыз! Кешірім сұра! Татулас!— деді бастапқы әйел даусы. Жінішке де өктем шығып жатыр. Қамбар иіліп келіп, қозғалмай жатқан мұның кеуде тұсынан қапсыра құшақтады да, тік тұрғызды. «Біржола тұқыртып алайын»,— деп ойлаған Тұрар басын сипалай берді:

— Ауырып барады, әкетіп барады.

Қамбар да, оның ата-анасы да бәйек болып қалды. Сол кезде бұл құбылысты терезеден көріп, үйден айқай сала шыққан Әлпештің даусы естілді. Бір көзін сығырайта ашып қарап еді, шашы дудырап жүгіре басып келеді екен. Шаң-шұң сөйлеп келеді.

— Келмей жатып қыра ма, түге! Ойпырай, енді не істемекшің? Өлтірдіңдер-ау жалғызымды бәрің жабылып!

Ұйқыдан жаңа тұрған шешенің жәбірленген бала жағдайын жаманға асыра жоруы болар деп шамалаған ерлі-зайыптылар Әлпеш аузынан шығып жатқан артық сөздерге мән бермей кешірім сұрай берді.

— Кешіріңіз, осында өздері ойнап жүріп... Тіпті ой-

да жоқта... ойнап жүр десек... ештеңе етпес енді,— деп сасқанда сөздің басын буа алмай да жатыр.

— Кешірімі құрысын? Бүлік сала келдіңдер ғой, түге, құрттындар ғой, түге! Жалғызымды жалғызсыратқан екенсіңдер ғой, түге,— деп, Әлпеш даурыға келіп баласының басынан құшақтады,— үйбайи... жарылып қалыпты ғой. Енді не істейін. Мына қара, қан сорғалап тұр...

«Қан сорғалап тұр» дегенде Тұрардың өзі де шошып кетті. Басын сипап еді, ештеңе білінбеді. Сонда да: «Мамам көріп тұр ғой. Сорғаласа сорғалап тұрған шығар»,— деп күдіктенді.

Әлпеш даурыға берді:

— Мына қараңдар! Мұнда келіндер! Қайдасындар, түге? Келіндер мұнда!— Содан кейін Қамбардың шешесіне төнді,— жалғыз баланды бетімен жіберіп, не сандалбай сенікі?! Көргенің аз ғой, тегі?!

Қамбардың шешесі долы әйелдің ауаныңа бой ұсынса да, іштей кекете сөйледі.

— Ойпыр-ай, бір ағаттық болды енді, кешіре көріңіз енді. Көргенді адам көрінесіз ғой.

Бұл сөздің байыбына бармаған Тұрар: «Менің мамам бәрінді де бүрсендетер әлі»,— деп ішінен күліп қойды.

* * *

Арада талай күндер өтті. Екі жақтан да айыбы болған балалық істің өкініші де басыла берді. Сонда да көрші баланы Тұрардың көргісі келмеді. Тіпті оған деген енді өшпенділігі де жоқ секілді. Сонда да аулақта-на берді. Есік алдында, аула ішінде ұшыраса қалса бұрылып кететін болды. «Бұзылған бала екен, араласушы болма»,— деген шеше сөзін мүлтіксіз орындауға тырысты.

Ал Қамбар болса, бәрін де ұмытқан секілді. Бір-екі рет бұған дауыстап үн де қатқан-ды. Тұрар оқитын мектепке ауысқан соң, басқа танысы болмағандықтан ба, әйтеуір бұған жақын жүруге тырысып жүрді.

Тағы бір күн өтті. Әлпеш ертемен Тұрардың тамағын берді. Сумкасына бір плитка шоколад, бутерброд салды. Құнтымен жылы киіндірді. Жолда қолғабын шешпеске, қар жемеске, мектепте суық су ішпеске уәдесін алды да, сабағына аттандырды. Аз-кем уақыт өтті. Есік қайта ашылды. Тұрар қайтып кірді. Аласы көп үлкен

көздері шарасынан шығып кеткен. Түсі қуқыл тарта қалыпты.

— Мама... сұмдық!

Әлпеш бала соңынан сыртқа шықты. Ашық атқан танда қытымыр аяз бар. Жылы үйден жеңілірек шыққан оның денесі дірілдеп кетті.

Тұрар шешесін тура өзенге алып жүрді. Аяз сорған қатқақ қар жүрген сайын сықырлайды.

Екеуі де өзен жарына келіп тоқтады. Төменде, бір тесіктен атқып шығып, булана қарғып жатқан су жағасында кішкене Қамбар тұр. Беліне дейін жалаңаштанып алған. Үлкен түкті орамалды шелектегі суық суға батырып алады да, онсыз да қызарып кеткен арқасын ысқылайды. Әлпеш көзін басты. Тұрар бір сәт қызықтай қарап тұрып қалды. Еріксіз дауыстап жіберді.

— Қамбар!

Әлпеш зекіп тастады.

— Дауыстама. Кеше осы баланың күлгенін көріп едім. Аузы қисайып кетеді екен. Бұл жынданған бала! Қыстың сақылдаған сары аязында сау адам суға түсе ме әйтпесе. Бар сабағыңа! Жөнел!— деп Әлпеш үйге қарай беттеді. Бұл сөздерді естіп тұрған Қамбар күліп жіберді. Шек-сілесі қата ұзақ күлді.

Сол күннің кешінде Тұрардың бар әңгімесі Қамбар жайында ғана болды.

— Мама, Қамбар қайтеді енді, өле ме?— деп сұрады.

— Қыстыгүні суға түскен бала өлмегенде қайтушы еді!

Тұрар түнімен ұйықтай алмай шықты. Көзі ілінсе-ақ болғаны ұйтқыған боран соғып кетеді. Сол боранның арасында жалаңаш Қамбар көрінгендей болады. Сақылдап күлген даусы келеді. Кенет сол күлкі жүректі тырнар, жан түршіктірер, қорқынышты бір музыкаға айналып кетеді. Көрші үйден әлдекімдер табыт шығарып бара жатқандай болады. Тағы бірде шошып оянды. Тұра сала далаға жүгірді. Сәске болып қалған. Көрші үйге үніле қарады. Жым-жырт. Тік шатырға түнімен қонақтаған ұлпа қар төмен қарай баяу сырғанап береді де, гүрс ете қалады. Бақша ішінде із жоқ. Жеміс ағаштары сол ақ қырау жамылған күйінде мелшиіп қалған. Ақша қар басқан тау беткейі өзі кинодан көрген мұз таулары бар ақ теңіз секілді. Сол теңіздің биік бір жотасынан асып, қан күрең тартып күн туып келеді. Тұрар-

дың денесі түршігіп кетті. Бәрі де бітіп қалған, түнде Қамбарды табытқа салып, белгісіз бір жаққа алып кеткен сияқты. Сол кезде көрші үйдің әлі сыры кеппеген қызыл есігі шалқалай ашылды да, ар жағынан Қамбар көрінді. Кешегідей жалаңаш қалпы. Қолында түкті ормал. Сәл керіліп, екі-үш рет әдемі бір қимыл жасады да өзенге қарай жүгіре жөнелді. Тұрар үйге оралды. Таңғы тамақ үстінде ол папасына бұрылып:

— Осы, менің мамам өтірікші,— деді.

Әлпештің бет-ұшы шұңқырайып, көнтек ерні жыбырлап кетті. Қазыбек қарқылдап күлді.

— Неге өтірікші?

— Кеше мамам Қамбарды өледі деген. Түк те еткен жоқ. Ол әне, тағы барып өзен суына шомылып жатыр.



Сол күні Әлпеш жаңа қоныстанған көршінің үйіне барды. Оны дөнгелек жүзді, қара көзді, кескінді әйел жылыұшырай қарсы алды.

— Жоғары шығыңыз, отырыңыз. Шәй қоя қояйын. Таныса алмай жатырмыз. Новоселье жасай алмай жатырмыз,— деп шапшаң сөйлеп, құрақ ұшты. Бұл Қамбардың шешесі Гүлжәмила еді. Завод коммутаторында телефоншы болып қызмет істейтін. Өз кезегінен жаңа ғана келіп отыр екен.

Әлпеш оның сөзін салғырт тыңдады. Көлегейлемей өз ойындағысын бірден айтты:

— Осы сенің балаңның есі ауысқандау ғой деймін. Солай ма?

Гүлжәмиланың түсі бұзылып кетті.

— Есі ауысқандаумасы қалай?

— Есі ауыспаса қыстыгүні суға неге түседі?

Гүлжәмиланың өңіне бұрынғы жайдарылығы қайта жүгірді.

— Жындылығы емес ол. Жас күнінен бергі дағдысы. Өзі қыс қарсаңында туған еді. Жылы орап далаға ұйықтатып жүрдік. Содан кейін қыстыгүні де далаға ұйықтатын болдық. Үйреніп кетті.

Әлпеш тағы өз сөзін сөйлей берді:

— Қыстыгүні өзенге шомылу жақсы тәрбиеден емес.

— Ойпыр-ай, бала күнінен дедім ғой. Кішкентайынан үйреніп кеткен,— деп, Гүлжәмила әлі де Әлпешті

иландыру ниетінде зілі жоқ, көңілдестік қалыппен сөйлеп тұр.

— Қыстың аязында он екі жасар бала өзенге барып суға түседі, іһ,— деп Әлпеш таңдана айтты. Басын шайқады. «Не шешесі, не баласы жынды. Екінің бірі».

Ештеңені ұғып болмайтын мына әйелмен таласа беруді жөнсіз санаған Гүлжәмила енді оның сөзін қызықтап, күліп қалды.

— Неге күлесің? Жынданбасандар, баланы бұдан кейін өзенге жібермейтін бол!— деді де, Әлпеш есікті тарс қойып шығып кетті.

Ақылды қалпын сақтап қалған Гүлжәмила бір нәрсеге қайран:

«Не қимасы қышып жүр осының? Менің баламның не істегенінде қандай шаруасы бар?»

* * *

Сол бір күннен бастап Тұрар пікірі күрт өзгерді. Қамбар оған енді басқа бір сипатта елестейтін болды. Жатса-тұрса көз алдында. Бір күні түсінде Тұрар қатты қиналды. Қалың боран соғып кеткен. Адасып жүр. Айқайласа, даусы шықпайды. Осы кезде алай-түлей арасынан Қамбар көріне кетті. Сом денесін тік ұстап, нығыз басып келеді... Тұрар оның соңынан еріп еді, кенет көк-орай шалғын өзен жағасынан барып шықты. Кейде Тұрар түсінде оның қиыр бір алыс теңіз ішінде арыстан, жолбарыстармен алысып жүргенін де көрді.

Бір күні мектепте қабырға газетінің кезекті саны шықты. Онда Досжанов Қамбардың шаңғы жарысында бірінші орын алғаны айтылыпты. Мақала соңында: «Қамбар мектепке кейін келіп түссе де, сабақты жақсы оқиды, тәртіпті, үлгілі бала»,— делініпті. Тұрардың есіне алғашқы күнгі: «Мен сабақты беске оқимын», дегені түсті. Ағат сөз екенін осы арада түсінгендей. Қабырға газетінен бұған қарап тұрған Қамбардан ұялғандай болып, бұрылып кетті (бұл екеуі бесінші класта оқыса да, группалары басқа болатын).

Тұрар енді Қамбарға жақын жүретін болды.

Бір күні ол сабақтан шықса, машинасымен папасы келіп тұр екен. Ала кетпек болып, Қамбарды тауып алып еді, көнбеді, жаяу баратынын айтты: Содан кейін Тұрар да жаяу қалып, онымен бірге жүрді. Жол бойы Қамбар көңілді сөйледі. Көп сөйледі. Ғаламат бір кеме жасағысы келетінін, сол кемемен алыс суларды кезгісі

келетінін айтты. Тұрар үндеген жоқ. Ұялып келеді. Оның бар ойы: «Мектепке машинамен барып, машинамен қайтсам... басқа балалар мініп-түсіп жатқанымды көріп тұрса...»— дегенге ғана саятын. Қамбар сөзі енді оның балалық ой дүниесін ашып, жаңа бір көкжиекке мезегендей болды. Алыс бір арманға жетелердей. Сол жолда Қамбар оған үлгі есепті. Тіпті оның аяқ алысы, қол сермесі, бір езуін сәл көтеріп, айқын күлетіні, қабағының астындағы кішкене тыртығы — соның бәрі Тұрарға қалтқысыз ұнайды. Кейін келе Қамбарша қол сермеп, Қамбарша бір езуін көтере айқын күлетінді де шығарды. Қамбардың радиоқабылдағыш жасамақ ойы барын біліп, бұл да біраз уақыт сынған лампа, сым темірлерді жинап әуре болып жүрді.

...Бір сембі күнінің кешінде Тұрардың үйіне көп қонақтар келді. Ұзақ отырып, коньяк ішті. Қатты күлісіп, сөйлесті. Жалыққан Тұрар ас пісіретін бөлменің ар жағындағы бір кісілік кішкене бөлмеге барып жатып қалды. Түннің бір уағында оянып кетіп еді, «вист», «пас» деген сөздерді естіді. Қонақтардың біреуі: «Адал ойнау керек»,— деп қатқылдау сөйледі. «Алып қойындар, ішіп қойындар!»— деген шешесінің көңілді даусын да естіді. Алысырақтағы бір аула ішінен шақырған әтеш даусы мұның құлағына талып естілді. «Таң жақын болуға керек, жалықпай қалай отыра береді!»— деген оймен ол көрпесін қымтады да, қайта ұйқыға кетті. Енді бір уақытта көзін ашып алса, үйге жарық түсіп қалыпты. Түрегеліп төргі үйге барып еді, есік бекітулі тұр екен. Ар жақтан шешесінің қатты қорылдағаны естіледі. Стол үсті жиналмаған. Үй ішін ащы спирт иісі алып тұр. Тұрар мұрнын тыжыртты да, далаға шықты. Демалыс болған соң кешірек тұрған Қамбар жаланап қалпында өзенге жүгіріп барады екен. Неге екені белгісіз, Тұрар да жүгіріп жағаға келді. Әнеуігі бір суық кезде қаусырмалап келген көк мұздар енді сөгіліп, әрбір жерде ойдым-ойдым болып қалыпты. Түбі көрінер меруерт су төменге қарай толқи зырлап жатыр. Осы Тұрар тұрған бетте еңіске қиыстап түсер баспалдақ та қардан аршылып қарайып қалған. Төменде шапаты бойлы Қамбар тасқа қолын тіреп еңкейе берді де, бір шелек суды еркін іліп алып жағаға қойды. Тұрар төмен түсуге бата алмады.

— Батыр болсаң, ана шелектегі суды үстіңе құй,— деп ол айқайлап күле сөйледі.

— Кел ендеше, құйып жібер.

Тұрар төменге түсті де, су толы шелекті көтеріп алды. Қамбар долыра бастаған арқасын тосты. Тұрар шелекті төңкере берді.

— Тағы да құйшы! Рахат!— деді Қамбар.

— Рас рахат па?

— Құй, рас айтам.

Тұрар су толы шелекті Қамбардың арқасына төндірді. Содан кейін жүгіріп жарға шықты. Үй жақтан еш қыбыр білінбейді. Әлі де ұйықтап жатқан болуға керек. Ол қайта жүгіріп төменге түсті. Шешіне бастады.

— Қамбар, мен де бүгіннен бастап суға түсетін болам.

Қамбар тартыныңқырап қалды. «Рас па?» дегендей қарап тұр.

— Шын айтамын, әкел суды,— деді көйлегін шешіп үлгірген Тұрар.

— Ауырып қалмайсың ба?

— А, сен неге ауырмайсың?

— Мен...

— Мен-сенді қой. Бол әкел,— деп Тұрар еңкейе берді. Жылы денесіне әуелі мұздай су келіп тигендей болып еді. Қалтырап кетті. Бара-бара су емес, жалаңдаған өткір пышақ секілді болды. Бірде қолтығына, бірде төсіне, енді бірде мойнына сумандай жүгіріп, терісін сыдырып жатқандай. Сонда да ол шыдай берді. Әрі-беріден соң тісі-тісіне тимей сақылдап кетті. Сол пышақ жүзі мұздай суық па, болмаса оттай ыстық па, білмейді. Әйтеуір бір өткір дүние.

Жазыла берген Тұрарға Қамбар орамал ұсынды.

— Енді ысқылап жібер. Жанып кете жаздайсың,— деді ол. Содан кейін,— рақат па екен?— деп манағы өзі айтқан сөзді жандандыра сұрады.

Тұрар жылайтын адамша аузы кемсендеп жауап бере алмады. Тұла бойы қалшылдап, ұшып кете жаздап тұр.

— Ысқыла дененді!— деді тағы да Қамбар.

Тұрар орамалды арқасына апарайын деп қолын көтеріп еді, иліге алмады. Дене шіркін енді өзінікі сияқты емес.

Қамбар орамалды өз қолына алды да оны ысқылай бастады. Тұрар арқасын қисайтты. Басын шайқады. Сол кезде оның басы айналып кетті: Құлап қала жаздады. Қамбардың көмегімен сыртқы киімін киіп үйіне беттеді.

Келесі күні Әлпеш баласының өңі бұзылып отырғанын байқады. Температурасын өлшеп еді, қырыққа таяп қалған.

— Сені әлгі жынды бала суға алып барған ғой. Айтшыныңды!— деп ол тепсіне сұрады.

— Апарған жоқ, мен өзім бардым,— деді Тұрар.

Әлпештің өңі бұзылып кетті. Телефонға жүгірді. Жарты сағаттан кейін жан-жағында қызыл кресі бар жүйрік машина сиренасымен көше бойын жаңғыртып, Тұрарды емханаға апара жатты.

Ал ашуға булыққан Әлпеш осы қаладағы мықты бір мекемеге бет алды. Бәрін де айтпақ, «кесірлі» көршіні бұл төңіректен қудырмақ.

1955

ҚАЛА ЖІГІТІ

Жиналыс тым кеш аяқталды. Өмірбек әрі шаршап, әрі ренжіп шықты. «Үй-ішіңіз болса қалада ғой, жалғыз не бітіресіз біздікіне жүріңіз»,— деушілер табылып та еді, бірақ ол бара алмады. Дәл бүгін оңаша болуды қалады.

Үйге келді. Жым-жырт. Пенде аяғы жоқтықтан ба, бөлмелер тым қараңғы, құлазып көрінеді. Басында оқыс бір ой оралды да, Өмірбек сескеніп қалды: табыттай тыныштық пен қараңғылық басып тұрған мына үлкен үй кімге құтты мекен болған? Талайлар тұрған бұл үйде. Солардың бәрі де дәл осы Өмірбек келген жолмен келген де, әрқилы жолдармен кеткен. Бірі істі болды. Бірі өз өтінішімен босады, ал үшінші біреулері көпшілікпен тіл табыса алмай кетті. Солардың бірі де тұрақтай алмаған қайырымсыз мекен бұл. Енді Өмірбекке не сыйын дайындамақ?

Осы бір жүректі тырнаған мазасыз ауыр ойдан құтылайын деді ме, Өмірбек сипалап жүріп, май шамды жақты. Кішкене қаптесерлер иесіз үйді еркін жайлап алған екен, бұрыш-бұрышқа лап қойып, сіңіп жатыр. Қір басқан жалаңаш қабырғалардағы жиі қағылған шеге орындары да көмескі сәулемен тым үңірейіп, үлкен көрінеді. Бір жерде ұзақ мезгіл ілулі тұрған картина, портреттің қарауытып таңбасы қалыпты. Өмірбек терең бір күрсініп дем алды. Өлусірей жанған сықсима жалп етті. Бі-

рақ ол қайта жағам демеді. Кіре берісте тұрған бүктеме қойканы апарып жазды да, қисая кетті. Әлгі бір әзірде Мақпал тауынан асып қара бұлт көтеріліп келе жатыр еді, енді үй шатырына тырс-тырс ұрып, жаңбыр сіркірей бастады. Одан басқа селкеу шыққан бір дыбыс жоқ. Әйтеуір жадау көңілдің бей-жай күйіне әуендесіп тылсым бір тыныштық басып тұр.

Адам өмірі әуел баста сансыз сай-жыралардан жіңішке басталып, жүре бара кең арнаға айналар бұлаққа ұқсайды ғой. Өмірбектің де өмір жолы осылай басталған. Ол әуелі кіші-гірім мекемелерде шағын-шағын қызметтер атқарды. Содан білімінің саяздығын сезді де, Алматының ауыл шаруашылық институтына келіп түсті. Оны бітіргеннен кейін шаруашылық мекемелерінің біріне бастық болды. Ақыры еңбекшілер депутаттарының облыстық советіне жауапты бір қызметке ауысты. Міне, өстіп, тұу баста жылап шыққан жіңішке бұлақ кең арнаға ойысып бара жатыр еді. Күнделікті шаруа жайын әңгімелесіп отырған бір ретте облыстық атқару комитетінің председателі:

— Сен осы бұл жерде қағаз басты болып несіне отырсың?! «Жас қыранды қияға!»— деген бар емес пе! Шаруа жайын білесің. Көрген жұмысың. Ауылға барсаң қайтеді?— деп салды.

Міне, осы сөз камшы болды да, Өмірбек осында тартқан. Қош алған аудан басшылары:

— Колхоздың шаруашылығы жамаң емес. Болашағы да мол. Шойын жолға да, тас жолға да жақын. Тек басқарушылар жиі алмасқандықтан болар, еңбек тәртібі шамалы. Іскер басшылық керек,— деп көтермелеген. Сондай бір лепірген көңілмен келген жас жігіт мандайын тасқа соққан бекіре балықтай қайтып қалғанға ұқсайды енді.

Жиналыс бұлай басталар деп кім ойлапты.

— Екі бұты таралған, сымпыс құйрық мұның кім?— болды алғашқы сұрақ.

— Зәуде әртес болар. Сымдай етіп шалбар кигенді солардан көріп едім қалаға барғанда,— деп жауап берді шетірек отырған бір қара.

— Дудардай шәші де, шұрқ-шұрқ тесік бәтенкесі де соған ұқсайды.

— Әртес болса басқармалыққа несіне әуреленеді жазған бала?— деп, бір кексе әйел аузын сылп еткізді.—

Біреу күн бригадаларды аралап өлең айтсын да қайтсын онда.

Жұрт ду күлді. Өмірбектің құлағына дейін қызарып кетті.

Ауданнан келген өкіл қайта-қайта сөйледі. Өмірбектің өмір жолын баяндады. Қайда істесе де абырой-атаққа ие болып келе жатқанын айтты. Қысқасы соның тегеурінімен ғана сайланды. «Жақсы үйім мен жылы орнымды тастадым. Ертең балаларды үйреніп қалған мектебінен айырып, көшіріп алуға тура келеді. Несіне келдім екен десеңші. Әлде көрсеткен сенім-құрметіңізге рақмет, қайтып келдім деп тартып отырсам ба екен?»—деп ойлады ол төсекте жатып. Осыдан кейін «қой, мұным ұят болар, ерегіскенде бұларға тар шалбар кигеннің бәрі бірдей емес екенін көрсету керек»,—деп түйді. Осыдан кейін ұшқыр ой тағы да бір арнаға қарай ойысты:

Осы жұрт кейде бала сияқты. Председательдің кирза етік пен фуфайка киіп жүруі шарт па екен! Жақсы киініп, таза жүрсе несі айып?

Өмірбектің қалада өскендігі, алған білімі, көрген тәрбиесі мына ауылдың талабына бой ұсынғысы келмеді.

* * *

Өмірбек таңсәриден оянды. Ақыл ойдан артық емес дейді ғой. Содан ба, кім білсін, көңілге алғаш оралғаны: «Қай жердің отын оттасаң, сол жердің суын сула»,—деген ата мақалы бөлді. «Расында да еңбек адамдарының арасында өз атын өзі шақыратын көкек сияқты шікірейіп жүргенім дұрыс болмас»,—деп түйді. Сөйтіп ең әуелі магазинді барып аштырды да, брезент шалбар, кең қоныш етік сатып алып киді. Содан көшеде кездескен біреуден:

— Шаштараз қайда болады?—деп сұрап еді.

— Жүнді таразылау деген бар, ал шаш таразылау дегенді естіген жоқпыз,—деп жауап берді ол.

«Бұл ауылдың итіне дейін кесір сөйлейтін болар ма?!»—деп ренжіген Өмірбек жаңағының кескініне қарап еді, аңырып қалыпты. Тегі шын білмейтінге ұқсайды.

— Ал шаш, сақалдарыңды кімге алдырасыңдар?

— Ә, оны мына ауылда қауға сақал деген қарт бар, соған.

Қауға сақал дегені шапаты бойлы, селдір мұрт, бір көсе шал екен. «Қалайша бұл қауға сақал атанған?»— деп ойлаған ол:

— Бұл ауылдың қауға сақалы сіз болсаңыз, шоқша сақалы қандай екен?— деп әзілдеді.

— Оның сақалы менен де қалың!— деді күле қарсы алған қария. Өзі бір жатқан қуақы.

— Міне, жаңа мұсылман болдың,— деп күлді Өмірбектің шашын ұстарамен сыпырып болып:— Ал қоныс құтты болсын! Істі неден бастамақ ойың бар, шырақ?

Мұның сынай қойылған, құйтырқы сауал екенін аңғарған Өмірбек алдырғысы келмеді.

— Ең әуелі танысып қоялық. Есіміңіз кім болады?

— Бұл бұрын бес колхоз еді. Енді іріленіп бір үлкен қазан құрдық. Бәрі де Бектемістің бес баласынан тараған. Соның бірі — Сүтқайнат. Сол Сүтқайнаттың көп шалының бірі десең болады,— деді қауға сақал орағыта сөйлеп. О да алдыратын емес, сынайы соны танытады.

Өмірбек сәл ойланып қалды. Содан кейін:

— Ал сіз ше? Неден бастау керек деп ойлап едіңіз?— деп сұрағына сұрақпен жауап берді.

— Қаланың далдұң өскен қара таяғы ма десем, болжамың бар бала екенсің,— деп қария күлді.— Талай бастықтар болған мұнда, шырақ. Бірақ «осыны тындырып еді»,— дейтін бірін атай алмаймын ба деп қиналамын. «Ішкен мәз, жеген тоқ»,— дегендей келіп жатыр, кетіп жатыр. Колхоз жәйі шаруаға-қиыстау тигендіктен болар, үміт артқан біраз бас көтереріміз бар еді. Тауыққа тастаған тарыдай шашылып әр тарапта жүр. Солардың басын қос. Жинап ал. Хош де. Екіншіден, партторгін өзің сияқты сырттан болсын.

— Неге?— деп қалды шыдамаған Өмірбек.

— Себебі бар. Мен жоғарыда бұл колхоз Бектемістен тараған бес ауылдан құралады дедім ғой. Қандай болса да бес жаққа тартып кететін кезі де табылады. «Қарына тартпағанның қары сынсын»,— деген ғой. Сондайда іштен шыққан біреу болса, қарына тартпай тұрмайды. Асылы сыйласуға жат жақсы,— деп тоқтады қауға сақал.

Бұл екеуі де Өмірбекке нанымды ақыл сияқты көрінді. «Сүтқайнаттың тіні түзу, көшелі бір шал екен»,— деп аттанды көп жайды аңғарған ол.

Өмірбек қауға сақалдың тілін алды да, шет жайлап жүргендерге кісі жіберді. Өзі өндірістік кооперацияда қызмет істейтін Дүзенов Сәтімбайға келді.

Сырт естуінше Сәтімбай осы колхозды өз қолымен құрысқан, ағайын арасында абиырлы, шаруа жайына майталман білікті адам. Дегеніне көнсе, ауылға шақырмақ.

Кооперация кеңсесіне кіре берісте мұны шоң желке, қызыл көз, дәу қара кездестірді.

— Мен Дүзеновты іздеп келіп едім,— деді Өмірбек.

— Дүзеновты қайте қояйын деп едің?— деп сұрады шоң желке, дәу қара.

— Ол өзіне айтылады да.

— Ал ендеше айта бер. Іздеген Дүзеновың мен боламын.

Өмірбек «рас па?» дегендей дәу қараның кейпіне қарап еді, ойнап тұрмағанға ұқсайды.

— Сіз Дүзенов болсаңыз, мен Жолымбетов Өмірбек. Мақпал колхозының председателі.

Сәтімбай Өмірбекті басынан аяғына дейін бір шолып шықты да:

— Ұқсайсың,— деп езу тартты.

— Ұқсамайсың деген соң осылай киінуге тура келді,— деп, Өмірбек те күліп, иегімен аяғындағы кирза етікті нұсқады. Өзі Сәтімбайға «кесек мінездің, істің адамысың-ау»,— деп дән разы.

— Мен сені бірден таныдым. Және неге келгенінді де сеземін,— деді Сәтімбай есік алдындағы шөркеге отырып жатып. Содан кейін жайдарылана сөйледі.— Әңгіме киімде емес, миында. Мен сол колхозды өз қолыммен құрыстым. Ұзақ жыл председатель болып істедім. Кейін колхоз іріленген соң «енді іріленген шаруашылықты білімді жас басқарсын. Біз барымызды сарқып болдық»,— деп арыз беріп босағаным да рас. Мен босағанда тың ойлы бір жас келіп, біз білмейтін жаңалыққа бастар колхозды деп босаған едім. Байқаймын, біздің ауылға келгендердің бәрі де өзімше ойлап, өзімше пішетін баяғы қара тоқпақтар. Содан «е, шырақ, сенің де шоқырағың түсінікті маған»,— деп кетіп қалып едім. Мен, міне, алпысқа астым. «Сәтекең бір кереметті жасап тастар»— дейтін шақтан кеттім. Аяққа шебелет, бұтқа тар шалбар киіп сылапатын дәурен өткен. Бірақ

шынымды айтайын, осы мына керза етік, күпәйке дегенің бар ғой жалықтырып-ақ болды мені. Түсініп отырған шығарсың. Елді бізше басқарған қара тоқпақты айтып отырмын. Ал, шырақ, ауылға әкелер жаңалығың болса, қайтып баруға, қолдан келгенше көмектесуге бармын,— деп түйді ол сөзін.

Сәтекең Өмірбектің іздеген адамы болып шықты. Аудандық партия комитетімен келісті де, оны колхозға көшіріп алды. Содан кейін көпшілік жиналысы Сәтімбайды председателдің мал шаруашылығы жөніндегі орынбасары етіп тағайындады.

Сол-ақ мұң екен, шет жайлап жүрген Көпбаев Суаз зоотехник те, жүгері жөніндегі агроном Мақтанов Көктал мен есеп қызметкері Әлімбетов Тоқтанай да өз ауылына қайтып оралды. Дес бергенде бастауыш партия комитетінің секретары болып сайланған Қанат Еркінов те партиялық басшылықты шаруашылықпен ұштастыра білетін, тәжірибелі іскер жігіт болып шықты. Өмірбектің көңілі орнығайын деді.

* * *

Жоқ, Өмірбектің көңілі әлі орнықпады. Ол шеті мен бұл шетіне ат түгіл, машина жүгіртсе жетпейтін колхоз даласын аралай берді.

Бұл өзі он мың гектар егін салатын, қырық мың қойы бар ірі колхоз екен. Осы ірі колхозда ең алдымен ішкі тәртіп нашар. Басқарма отырысын шақырса, уақытымен бір пенде келмейді. Келе қалса, болмашы бір істің өзін әр қайсысы әр жаққа тартады да, таң атқанша отырады. Бірер қырлы стаканды тастап алып келіп сөйлейтіндер де табылып жүр. Фермаларды аралап еді, жөні бүтін қора жоқ. Сауыншыларда баспана жоқ. Колхозда отыздан артық машина бар екен, әр қилы себеп табылады да тең жартысы жұмысқа шықпайды. Төрт жүз үйі бар ауылда монша салу деген де бұрын ешкімнің есіне келмепті. Кеше қызылша аршыған жерге барып еді, баласын арқалап алған әйелдерді көрді. Қызық жәй: он миллион табыс кіргізетін колхозда бала бақшасын, бала яслиін ашу деген де сөз болып па! Тек соңына түсуші табылмағаны ғой. Міне, қылышын сүйретіп қыс таяп келеді. Жаз Мақпал тауын жайлаған қалың қой бұдан екі жүз шақырым қысқы жайылым — Шағырлы, Тасқұдық,

Ақтөбеге бет алмақ. Ал айдындалған бар пішен осы төңіректе. Сонда қыстың қақаған ақ түтек боранында ит арқасы қиян, соншама керік жерге мал азығы қалай жеткізілмек?

Өмірбекті мазалаған жайлар осындай еді.

* * *

Осы бір жайларды әңгімелесу үшін басқарма отырысын шақыру керек болды. Өмірбек колхоз белсенділеріне күн ілгері хабарландырып қойдырайын деп ертемен кеңсеге келді. Өз кабинетіне өтіп бара жатыр еді. Маңдайшасына «бухгалтерия» деген жарнамасы бар бөлмеден үдере шыққан дауыс, қатты күлкі естілді. «Таң атпай бұл неткен жиын-сауық?»— деген түйткілмен есікті барып ашты. Соқтауылдай бес-алты жігіт. Алдарында стакан, арақ пен нан қиқымдары. Оқыстан келген колхоз председателін көріп абыржып қалысты. Біреулері ебетейсіз қимылдап бутылкаларды үстел астына жасырған болып жатыр. Өмірбек істің мәнін енді аңғарғандай. Өне бір төрде отырған бадырақ көз, шикіл сары есепші мұнымен кездескен сайын әлде бірдеңені айтып, жоқ нәрсеге таласа кетіп жүретін. Өмірбек «Осы шіркін мас емес пе өзі!»— деп күдіктенуші еді. Бірақ олай дейін десе есепшінің бет құбылысында бір белгі жоқ. Содан ақуа, адуын бір қыңыр болар ма!»— деп қойған. Сыр енді ашылғандай.

Табалдырықта аңырып қалған Өмірбек бір тоқтамға тез келді де:

— Ішер көбейсін!— деп жылы сөйледі. Көзін тапқан ағын судай тарғыл күлкі дүрлей жөнелді.

— Ал қалған бірдеңелерің бар ма?— деді үстел басына таяп келген Өмірбек.

Шулаған жігіттер жамырасып, председателге стақан ұсынды. Өмірбек тартынбады, бір жүз граммды қағып жіберді.

— Е, түсінбей жүр екенбіз, өзіміздің адам ғой мынауың!— деп шықылықтады баяғы бадырақ көз, шикіл сары.

— Бөтен деп санап па едің?

— Қайдам, тік бақайлау жүргенге шошынып қалып едік,— деді шеткерірек тұрған шұбар бет, кең танау.

Адырақ көз, шикіл сары:

— Ертемен ептеп, осылай нетіп, аздап бас қосып алатын әдетіміз бар еді. Оны бұрынғы председатель де

сезетін. Бірақ ісімізден ақау таппаған соң бетімізге келіп көрген емес,— деп әр жайды аңғартып; ақтарыла сөйлеген болды.

— Жұмыс дегенің, тәңірі, көрмеген дүние ме еді, тасқаяқтай қағыстырмаймыз ба?!— деп шұбар да сөз қосты.

«Көмекейлерінді түсінемін»,— деп ойлады Өмірбек. Содан кейін:

— Танысып алайықшы ең алдымен,— деп адырақ көз, шикіл сарыға қарады.— Сен кімсің?

— Мен бе? Мен есепшімін.

— Сен?

— Есепшінің көмекшісімін.

— Ал сен?

— Бас бухпын.

— Ал сен ше?— деп Өмірбек әлгі бір кең танау, шұбарға бұрылды.

— Мен бе, Өмеке-ау, мен сізге көмекші емеспін бе?

— Түсінетін бір нәрсе бар,— деді Өмірбек сәл ойланып.— Қолхоз жәйін білесіңдер ғой. Істелінер жұмыс ұшан-теңіз де, соған қол жетісе бермейді. Ал сендер болсандар, тепсе темір үзетін соқталы-соқталы жігітсіңдер. Не бітіріп отырсыңдар бәрің ұйлығып осы жерде?

— Қолхоз есебін жүргізіп...— деп мінгірледі бірі.

— Жок, сендердің нені жүргізіп келгендерінді білемін мен. Бұлай болмайды енді,— ол шұбарға қарады.— Сен бүгіннен бастап колхоздан қалаған жұмысыңды ал. Маған көмекші дегеннің керегі жоқ. Керек бола қалған күннің өзінде де, бұл жұмыс әйелдің де қолынан келеді. Ал қалғандарың да сөйтіндер, фермаға немесе құрылыс бригадасына барыңдар,— деп Өмірбек үйден шықты.

* * *

«Шолақ кескен жоқпын ба осы?»— болды үйден шыққан Өмірбектің алғашқы ойы.— Томаға тұйықтан сен апаған барасың, сен мынаған барасың, деп кесіп-пішіп тастамай-ақ, әуелі ескерту жасаса да жарайтын еді». Бірақ қанша шұбәланса да, адамдық ары сойталдай жігіттердің кеңседе отырып, арақ ішіп күн өткізіп жүргеніне тағы да бой көтерді. Қайтсе де Өмірбектің бұл шешімін Сәтімбай мен Қанат қатты қостады. Олардың айтуынша колхозшылар арасында ауа жайылушылар байқалса, соның демеушісі осы есепшілер тобы сияқты. Өйткені: «Балық басынан шіриді, ең әуелі ана-

ларыңды тыйып алыңдар»,— дегенді өзінің де естігені бар еді. Бұл шындық болып шықты. Сол топ ыдыратылғаннан кейін жұмыс кезінде «буыны босап» қалатындар некен-саяқ бола бастады.

Ауылда еңбек тәртібінің қалыптаса беруіне Өмірбектің ауыл шаруашылығын, оның ішінде техниканы жақсы білетіндігі көп әсер еткен сияқты. Бір күні сол Сәтімбай екеуі даланы аралап келе жатыр еді, жол үстінде тұрған жүк машинасын көрді. Жақындап келсе, шофер машина көлеңкесінде ұйықтап жатыр.

— Ау, мықты, мұның не жатыс?— деп Сәтекең бұрынырақ тіл қатты.

Шофер ең алдымен керіліп алды. Содан кейін аспай-саспай-ақ:

— Машинам жүрмейді,— деп ыңырана берді.

— Неге жүрмейді?— деп сұрады Өмірбек.

— Қайдам, от алмайды.

— Кәне, кілтіңді бере тұршы.

Шофердің түсі өзгеріп сала берді, оны Сәтекең де, Өмірбек те байқап қалды.

— Әкел, қорықпа, мен де өзің сияқты шоферлық курсты бітіргенмін. Не кінараты бар екен, бірлесе іздестірейік,— деп Өмірбек машинаға отырды. Анау кілтті ұсынып жатып колхоз председателі мінген жеңіл машина шоферіне көзін қысқан сияқты болды, айтпа дегендей.

Өмірбек стартерді басты. Машина шынында да от алмады, қақала берді. Өмірбек моторға үңілді.

— Ойбай-ау, подсосы ашып қойыпсың ғой. Қарбюраторға бензин толып кеткен соң машина қалай тұтанбақ?

Бала қылмысты адамдай қипақтай берді.

— Осыны да білмейсің, қайтып шофер болып жүрсің? Тегі басқа жұмысқа ауысқаның жөн болар,— деп қойды Өмірбек қайтер екен дегендей.

Шофер бала шошынып қалды.

— Білем ғой оны.

— Білсең, неге істейсің?

Шофер желкесін қасыды.

— Түнде шала ұйқы болып едім. Бойдақ жігіттердің жәйін өзіңіз де білесіз ғой. Сонсоң, кішкене көз шырымын алайын деп тоқтап едім,— деп шынын айтты.

— Одан да солай көш,— деп Өмірбек күле сөйледі.— Қазір жарты сағат тыныста да, жұмысыңа жөнел. Енді

қайтып мұндай қулық жасайтын болсаң, жақсылық күтпе менен.

Осы оқиғадан кейін машинам жүрмейді деп бір шофер айтпайтын болды. Мұны әсіресе Сәтекең қатты аңғарды. «Білген деген осы, міне, біз болсақ не істей алар едік?»—деп ойлады ол. Бірақ іштей разы болды да, Өмірбекке тіс жарып ештеңе демеді. Өз әдісін қара тоқпақ десе де Сәтекең де талай көрген, «жағымпаздық» дегеннің түтіні қайдан ұшатынын түсінетін адам болатын. Асылы, түсіне білу деген де екінің бірінің қолына келіп қона бермейтін құс қой.

* * *

Өмірбектің бұл қолхозға келгеніне екі-үш айдай уақыт өтті. Осы аз мерзімнің ішінде бұрын бос белбеу ауыл психологиясында біраз өзгеріс болып қалғанға ұқсайды. Өмірбек ең алдымен басқарма отырысын тәртіптеді. Бұрын күн бата бастаса, таңға созылатын бұл отырыстың енді бас-аяғы бір сағатқа жетпейтін болды.

— Саясатқа барып, ұзақ кіріспе жасаудың керегі жоқ, ісіннің тоқ етерін сөйле, нендей көмек керек, соныңды айт!— дейді ол колхоз белсенділеріне.

Наряд деп аталатын бұл отырыс аптасына екі рет, кешкі сағат бесте басталды. Кешігіп келген адамға штраф салынып үш еңбек күні қысқартылды, әрі өзі нарядқа қатыстырылмайды. Бұл осындай бір отырыста ортаға салынып, мақұлданған шара еді. Оның қаталдығын таныту үшін Өмірбек бір нарядқа әдейі кешігіңкіреп келді.

— Кешігуімнің бір реті болды, бірақ ол себеп емес,—деп Өмірбек жаңа есепшіге қарады.—Тәртіпті бұзғаным үшін үш күн еңбек күнімді шегер.

— Бір жолға кешіруге болады ғой, оқа етпес!—деп біреу жалпақтай сөйледі.

Өмірбектің күткені де осы еді.

— Алған қаулыны ойыншық деп қарайсың ба?

— Жо...қ ...жо...қ.

— Ендеше неге сипай сөйлейсің? Бүгін мен кешіктім, ертең сен кешігесің, оқасы жоқ деп кешіре беру керек екен ғой. Біреудің өзі жақсы, біреудің көзі жақсы, десек жұмыс істей алмаймыз. Шегерілсін үш еңбек күн.

«Мына баланың қуын-ай!»—деп іштей разы болып отырған Сәтімбай:

— Қаулының аты қаулы, үш еңбек күніне штраф салынсын. Әрі енді қайтып кешікпейтін болсын!— деп қойды.

Осыдан былай басқарма наряды айтқан сәтінде басталып, белгіленген уақытында аяқталатын болды.

* * *

Өмірбек бір күні Мырзақанов Әмір деген жігітті кеңсеге шақырды.

Әмір жас болса да, ауыл арасында жаман аты шыққан жігіт. Қит етсе жоғарыға арыз айдайды. Жұмыс істемейді. Колхоз белсенділерінің сүрінгенін андып үйінде жата беретін мықтының өзі. «Мандайыңа үйір етпе. Ішіңе кіріп алады да, іштен шалып құлатып жібереді»,— деп ескерткен мұның қамын ойлаған кейбіреулер. Соған иланған Өмірбек: «Үйреніскен жау атыспаққа жақсы... деген ғой, танысайын»,— деп шақырды.

Әмір кірпі шаш, еңгезердей қара жігіт екен, есіктен сөйлей енді:

— Бізді де керек ететіндер болады екен-ау.

— Жақсыға кашан да бір кісілік орын бар демей ме қазақ атаң. Керек етпесе кінә өзіңнен болар,— деп Өмірбек әзілдей сөйледі.

— Жоқ, мен шындықты айтамын. Жақпасам, осы мінезімнен жақпайтын болармын.

— Мен сені колхоз шаруашылығына жаны ашығыш, тұрашыл жігіт,— дегенді естіп шақырып отырмын. Ақылдасатын мәселе бар.

— Құлағым сенде.

— Колхозда қырық мың қой бар. Орта есеппен алғанда дайындалған пішеннің жетпей қалу қаупі де жоқ емес.

— Пішен дайындау жөніндегі ақпарда қоспа бар екенін де ұмытпа,— деп қойды Әмір.

— Онда біздің хал тіпті қиын. Ең қиыны мал қысқы жайылымға көшеді. Ал азды-көпті пішен-шөбің мына Мақпал бауырында. Сонда қыстың қарлы боранында мал азығын қалай тасып бермекпіз?

Әмір қалтасынан қалыңырақ бір конвертті суырды.

— Мен, міне, осы жайында обкомға жазып едім. Өзің шақырып алып, ақылдасып отырсын. Енді жөнелтудің жөні болмас. Осы арада-ақ шешерміз. Аш та, оқы!— деді ол.

Әуелде Өмірбек шошыныңқырап қалып еді, оқи келе

көңілі орнығайын деді. Өйткені Әмір мұның өзін толғантқан жәйді жазыпты. Оның арызында көңіл аударарлық екі ұсыныс бар екен:

«Малдың қысқы жайылымы деп аталатын Ащылы қайнар мен Шағырлыда, Тасқұдық пен Көк төбеде жалпақ жондар бар. Соған көктемде жоңышқа егу керек.

Екіншіден, малды жазда тауға ұстап, қыста бораны қатты төменгі жазыққа түсіру де жаңсақтық. Боранды-шәшінді лайсаң күндерде де тау іші жылы болады. Біраз қойды осы жерде ұстау керек».

Өмірбек ойланып қалды. Шынында да осы арадан тракторлап шөп тасып, майып болғанша, сол далаға неге жоңышқа егіп тастамасқа?! Қойдың біразын тау бөктерінде неге қалдырмасқа?!

Бұған қарсы осында құлағына сіңген бірер пікір өре түрегелді.

— Ол далада су жоқ. Жоңышқа шықпайды.

— Жаз жайлаған тауда өріс жоқ. Әрі қар қалың түседі.

Әмір үндемей қалған Өмірбекке қарады. Құдды күдігінің үстінен шыққандай:

— Жоңышқа өспейді деген бос далбаса, жоңышқа өскенде қандай, әдемі өседі. Тек қар суын пайдаланып ерте себу керек,— деді ол.— Тауға қар қалың түсетіні рас, бірақ шыңылтыр аяз болмайтындықтан үнемі ұлпа болып жатады.

Арызқой Әмір де Өмірбекке ұнап отыр.

— Егер біраз қойды қақпалап осында қалдырсақ, жауапкершілігін өз мойнына алар ма едің?— деп сұрады ол Өмірден.

Сеніп тапсырсаңдар, неге алмайын. Аламын.

— Ал онда келістік соған. Тек бір ғана тілегім бар,— деп Өмірбек күлді.— Ауылың сені жақсы атамайды. Арызқой Әмір дейді екен. Бұдан былай арыз жазсаң, бірігіп отырып жазсақ қайтеді? Мүмкін осы жердің өзінде-ақ шешерміз. Шеше алмасақ, бетіңнен жарылқасын, тиісті жеріне айдап жіберерміз.

— Мұндай сөзге құлдығың болып кетесің ғой,— деді Әмір.

Осыдан бірнеше күн өткен соң негізгі отарлардан биылғы төлдер бөлінді де жаңа ферма құрылды. Құрама жиналысында бұл ферманың бастығы болып Мырзақанов Әмір тағайындалды.

Сөйтіп колхоз шаруашылығы бір ізге түсе берді. Ең алдымен жаңа мастерская сатып алынды. Енді артельдегі елуге тарта трактор, отыз жүк машинасы, сол қарайлас комбайн осы ауланың өзінде-ақ жөнделетін болды.

Балалы әйелдердің жұмысқа шығуы тым қиындай берген соң Өмірбек бұрынғы председателден өзіне ауысқан үйді балалар бақшасына берді.

— Апырау, өзің қайтесің?— дегендерге:

— Үй іші көшіп келгенше бір жөні болар, әзірге пәтерде де тұруыма болады ғой,— деп жауап берді. Сөйтіп аз күннің ішінде алпыс орындық жақсы балалар бақшасы ашылды. Оған керек-жарақтың бәрі қаладан алдырылды.

Содан кейін ванна, душы бар елу кісілік үлкен ақ монша қатарға қосылды. Ескі клуб жөнделді. Осы күзде орнатылған жас бақ ішінен би алаңы ашылды да, биік бағанаға репродуктор орнатылды. Ауыл жастары кешке сол төңірекке топталатын болды.

Бұрын ауыл ауыз суға тапшы екен. Өмірбек мұны тез кезек күттірмейтін мәселенің бірі деп қарап, облыстық су шаруашылығы мекемесінен мамандар алдырды да орталықтан шыңырау құдық қаздырды, әр көшенің пұшпағына колонкалар орнаттырды. Су көбектері қаладағыдай жер астымен жүргізілді. Қолонкадан алғаш рет су аққан күні ауыл әйелдерінің қуанышында шек болған жоқ. Еңкейген қарт, еңбектеген балаға дейін әлдебір есте қаларлық оқиғаны айтқысы келсе — әлгі артезиан құдығынан су атылған күні...— деп бастайтынды шығарды.

Осының бәрі де айқай-шусыз орындалып жатты. Сәтімбайдың қайран қалатын бір жәйі бар. Ол өзі бастық болып жүрген кезде шаруашылықтың бәрін өз қолында ұстауға тырысушы еді. Жұрт түшкіріп салса да жәрекімін бұл айтуға керек. Көлік сұраған да, паек сұраған да — бәрі де Сәтекеңе келетін. Сәтекең мұның бәрін колхозда еңбек тәртібін орнатамын деп істейтін. Сонда да не керек, кейде жұмысқа шығындар деп бригадир сияқты үй ақтап кететіні болушы еді-ау. Өмірбек болса, тіпті бұлай емес. Ол бірінші күннен-ақ «Мұндай мәселемен енді маған қайтып келмеңдер. Сәтекең барындар, сол кісі шешеді...»— деп кесіп айтты. Сәтекең ойлап қараса, ол қазір орынбасар болып отырып, бұрынғы бастық кезіндегі шаруаны атқарып отыр екен. Сөйтсе де

тізгін Өмірбектің өз қолында. Жұрт осыны көбірек сезінеді де, оны көбірек сыйлайды. Сәтекең мұны қызғанбайды. Қайта жаңа бір дүниеге көзі ашылғандай. «Бастық болсаң осылай бол, біз бұрын бастықпыз деп қауқөрік болып жүріппіз де, бригадирдің жұмысын атқарыппыз ғой»,— деп түйді ол өз ойын.

Сәтімбайдың тағы бір қайран болғаны — сиыр базасын салу жөнінде басқарма отырысында бір тоқтам болып, құрылыс бригадасы Мақпал тауының бауырына жіберілген. Арада бірнеше күн өткен соң Сәтекең сол жерге барса, баз емес сауыншыларға үй тұрғызылып жатыр екен.

— Бұларын не?

— Бастықтың бұйрығы солай.

Шаруа жәйін жақсы білетін Сәтекең ренжіңкіреп қалды. Міне, күздің қара жаңбыры басталып кетті. Қорасы жоқ мал қайда тұрмақ?

— Рас, күздің қара жаңбыры басталды. Суық түсті. Баспанасы жоқ адам қайда паналамақ?— деп жауап берді Өмірбек.— Шын қысылса, соқыр көзден жас шығады дегендей, сондай бір күн туса, төлді үйге де сақтауға болады. Ал қандай бір қиындық болмасын, адам мал қорада тұра алмайды.

Сәтекең қайырып ештеңе айтпады. Қайырғанда не десін. Өмірбектің сөзінде терістік жоқ. Мына қыстың тап есікті қағып тұрғаны ғой оның қысылатыны. Әйтпесе сауыншыға үй салу дегенге қарсы бола ма! Терлеуге тура келді. Колхоз белсенділері, оқушылар мен мұғалімдер сембілікке шақырылды. Ақыры олар бұл қиындықты да жеңді.

* * *

Сентябрь түсісімен Өмірдің фермасы тауда қалдырылды да, былайғы қалың отарлар төменге — қысқы жайылымға бет алды. Оларды көп жерге дейін Өмірбектің өзі шығарысып салды. Жолда шопандармен әңгімелесті. Жәй-күйімен танысты. Солардың ішінен Өмірбектің көзіне ерекше түскен екі шопан болды. Бірі Досболов Жайлаубай, екіншісі Шүкенов Байданқұл еді. Бұл екеуі де өз алдынан жауға да, жұтқа да соқыр лақ бермейтін, колхоздың қара табан малшысы. Қонарын сай, көшерін жел біледі дегендей, олар жаз тауды жайлап, қыс төменге түседі. Ақ түтек боранмен, ұлыған бөрімен алысaды. Шіркін еңбек деп малшы еңбегін айтсаңшы! Сөйт-

кен Жайлаубай мен Байданқұлдың колхоз орталығында баспанасы да жоқ екен. «Осы жұртта жарамсақтық көп. Мен үйімді балалар бақшасына бергенімде, өзін қайда тұрасың деп бәйек болғандар мына шопандар жәйлі тіл қатпады-ау. Тегі олар адамды емес орынды құрметтейді ғой»,— деп ойлады Өмірбек.

Бұл жолдан осы бір ойды түйіп қайтқан ол сол бетінде үй ішін көшіріп алмақ ниетпен облыс орталығына келді. Бұрынғы өзі қызмет істеген мекемелерге барды. Облыстық атқару комитетінде болды. Іздегенге сұраған дегендей, әйтеуір іздене де, сұрана да жүріп, құрамалы он үй сатып алып қайтты. Көп кешікпей колхоз орталығындағы аласа кепелер сыпырылды да, көк шатырлы, верандалы, бір орталықтан жылытылатын еңселі үйлер пайда болды. Енді бұл үйлерге кімдер шығу керек деген сұрақ туғанда Өмірбек ең алдымен Жайлаубай мен Байданқұлды атады.

Ойлап қараса, бір отарда бес жүз қой болады екен. Мұны ерлі-зайыпты екі-ақ адам бағады. Сонда бір отар қойдың еті мен жүнін, алынған төлін шамамен алғанда, жаңағы ерлі-зайыптылар колхозға жыл сайын талай мың сом таза табыс кіргізеді. Өмірбек басқарма отырысында осы есеп-қисапты дәлелдеп берді де:

— Қайтсе де шопан еңбегі адал. Үйді ең алдымен Байданқұл мен Жайлаубайға беру керек,— деді.

Сөйтіп көктемнің бір шуақ күнінде екі шопан колхоз орталығына шақырылды. Электр сымы тартылған, саңғырап тұрған екі үлкен үйдің кілті ұсынылды оларға.

Сөзге шорқақ Байданқұл бірінші болып сөйледі.

— Бұрын мал-мал деуші едіндер. Сонда біз тұрып «е, несіне арам тер боламыз, мал бақташысы табылды ғой»— деп күлуші едік. Енді мал баққан адамның қамын жегендерің әбден дұрыс. Осыларыңмен бізге бір міндет қылғандайсыңдар. Өйткені сендер бізді ойласаңдар, біз малды ойлаймыз. Айналып келгенде есептерің түгел,— деді ол.

Бұл әркімді-ақ ойландырар сөз еді.

* * *

Бұл колхоз қыстан қысылыңқырап шықты. Әмір айтқандай мәліметте де қоспа бар екен. Қыс аяғында мал азығының тапшылығы сезілді. Ара-тұра шығын болғаны да рас. Бірақ осы қиындықтан шаруалардың өздері алып шықты. Олар өз аулаларынан жинап алған жо-

нышқаны ортаға салды десек те, бұл «суға кеткен тал қармайдының» кері ғой. Қырық-елу мың қойды аядай аулада өскен жоңышқамен қанша қыс асырауға болады?

Осыны ойлаған Өмірбек Әмір ұсынысына оралып соға берді. Оның үстіне биыл тауды қыстап қалған тұтас фермадан бір қойдың сетінемеуі — көп нәрсенің бетін ашқандай. Әрі Әмір де өз ісіне жауапты қарайтын тыңғылықты жігіттің бірі болып шықты. Осы жайлар оны бір тоқтамға еркін жетелеп әкелді де, Өмірбек тәуекелге барды. Колхоздан қаражат шығарып, жоңышқа тұқымын сатып алдырды да, көктем келісімен қысқы мал жайылымына апарып алты жүз гектар жерге ектіріп тастады.

«Колхоз дәулетін босқа шашып жатыр, сусыз жерге жоңышқа шықпайды»,— деп сәуегейсігендер де табылды. Ондайларға Өмірбек:

— Бұрау басын сындырмай, үйінде жатқан ғана қателеспеуі мүмкін. Ал мен болсам осы колхоз үшін бірдемелер тындырып жүргенге ұқсаймын. Қателесуім ықтимал!— деп жауап берді.

* * *

Көктемгі егіс ерте аяқталса, пішенге түскенге дейін біраз бір күндер болады. Бұл шаруа адамының арқасы босайтын бір шақ. Өмірбек осындай бір кезенді пайдаланды да, демалыс алып, облыс орталығына аттанды.

Шаруа баққан адамның әр нәрсені орайластыра жүретін әдеті емес пе, Өмірбек жолшыбай қысқы мал жайылымына соға кетуді мақұл көрді де, Тасқұдыққа тартты.

Мұндағы көңіл тойдырарлық бір нәрсе — қар суымен егілген жоңышқа қаулап өсіп, бойлап қалыпты. Тіпті кей жерлерде шешегін де жара бастаған. «Тез шабу керек екен, тегі күзге дейін екі оруға болады-ау, сірә,— деп ойлады Өмірбек.— Рас, қолдан суарылса, жоңышқаны бір жазда үш-төрт мәртебе де оруға болады. Бірақ биылғы жыл үшін бұл да табыс. Ең қолайлысы — қыста осы өңірді жайлайтын малға екі жүз шақырымнан пішен тасылмайтын болады енді».

Осындай қуанышпен ол қалаға келді. Колхозға жаны шын ашитын адам демалыстамын деп шалқайып жата ала ма? Пішенге түсер мезгіл де таяп келеді. Шөпті шабу оңай-ау, бірақ соны үю бір машақат болғалы

тұр. Қол күші жетпейді. Ал шөп айырлайтын машина дегенің бұл ауылдағылардың түсіне де енбепті. Жатпай-тұрмай сондай бір төрт-бес машина сатып алу керек.

Өмірбек осы бір мақсатпен облсельхозснабқа барып еді, ойда жоқта Мұстафа деген бір жолдасымен жолығыса кетті. Ол бұрын Өмірбекпен бірге оқыған еді, енді осындағы облыстық бір мекеменің бастығы болатын.

— Ауылға барам деп не болып кеткенсің, жаным-ау?— болды досының алғашқы сұрағы.

Өмірбек бұған әдепкіде мән бермеген еді, былай шыға бере жәбірленіп қалды. Өмірінде пәлен болсам деп арман етіп, шен қуып көрген жоқ-ты, алайда неге екенін кім білсін, дәп мына арада: «Қалада істеп жүре берсем ғой ендігі мен де бір қазанның құлағын ұстаған болмас па едім,— деп досына сәл қызғаныштылық білдірді.— Шынында да мен осы не болып кеткенмін? Керза етік, фуфайка дегенінді колхоз председателінің маңдайына жазып қойып па?». Осыдан кейін ол баяғы ықшам шалбарын, жеңіл шебелетін, сырттан салатын шолақ жең әсем көйлегін киіп жүретін болды. Бұрынғыша шашын өсіре бастады. Демалыс бітіп, ауылға аттанар күн де таяп қалды. Соны естіді ме, кім білсін Мұстафа телефон соғып, мұны қонаққа шақырды.

— Келмей қалып жүрме, басқа да шаруа бар,— деп қойды ол.

Кешке Мұстафаның өзі есік алдына шығып қарсы алды мұны.

— Міне енді адам болыпсың ғой,— деп әзілдеп, үйге алып жүрді. Жылы да сәнді бөлмеде, мол дастарқан үстінде шынайы әңгіме басталды.

— Достым, саған менің көңілім толмай жүр,— деді Мұстафа.— Қаладағы үй-жәйінді тастап сенікі не осы? Балаларды үйренген мектебінен, Құлтайды кино-театрдан айырдың. Сен мұныңды қой. Біздің мекемеде бір бөлім бастығының орны бос. Жалақысы тым жақсы. Сен сол орынға келетін бол. Көнсең болды, басқаны өзім тындырамын.

Өмірбек колхозды мақтай бастап еді, Мұстафа оны сөйлеттірмей тастады.

— Немене, мені колхоз құрылысының жауы деп ойлайсың ба? Сен бір-ақ колхозда отырсың. Ал мына біздің мекемеге ондаған колхоз қарайды. Бұл орында отырсаң сен сияқты маманның шарапаты бір ғана колхозға емес, жаңағы ондаған колхоздың бәріне тиетін болады.

Мұстафаның сөзінде жан бар сияқты-ау осы. Өмірбек ойланып қалды.

Екі дос түннің бұр уағында ажырасты. Өмірбек колхоздан босап келмек болып ауылға тартты.

* * *

Жұрт клубқа лық толды. Өмірбек әдейі баяғы қала киімін киіп келді. Ең әуелі өзі келгеннен бергі жұмысқа қысқа ғана ақбар берді. Содан кейін:

— Ал, ағайын, араларыңда біраз күн дәмдес болдым. Қолдан келгенше аянып қалғаным жоқ. Енді маған рұқсат беріңіздер,— деп өтінішін айтты.

Жұрт шу ете қалды.

— Неге бізден жерідің? Себебі не?

Өмірбек мұны бір шу көтеретін мәселе болар деп ойлаған жоқ еді. Қапелімде жауап та таба алмай қалды.

— Неге кетпексің, соныңды айтшы?

Түк таппағын тұз жалайды дегендей, Өмірбек жоқты сылтау етті:

— Мен қалада өскен адаммын, әлгі керза етік, фуфайка дегенің жалықтырып болды әбден.

— Со да сөз болып па. Дәлел емес,— деп дауыстады залдағылар.

Өмірбек енді жол тауып кетті.

— Е, былтыр тәуір-ақ сөз еткен жоқ па едіңіздер!

— Ой, тәйірі-ай, көпшілік болған соң не делінбейді.

— Босатылмасын!

Сөзді қазір колхозда шаштараз болып істейтін баяғы қауға сақал алды.

— Өмірбек шырақ, сен бұл колхоздан кетпе. Шаруа жәйін білетін, тыңғылықты бала екенінді таныттың. Білмеген адам у ішеді демей ме атаң қазақ. Ол білместіктен туған жәй. Кім не киеді, онда біздің шаруамыз жоқ. Қаласаң қалаша киін, қаламасаң далаша киін. Өз еркің. Бірақ біз сені босата алмаймыз.

«Ие, босата алмаймыз. Қалай киінсе де өз еркі!»— болды жиналыстың ақырғы қорытындысы.

* * *

Өмірбек пен Қанат, Сәтімбай үшеуі жиналыстан бірге шықты.

Клуб пен колхоз кеңсесі жас отырғызылған аумақты бақша ішінде еді. Бақша аласа балшық дуалмен қор-

шалған болатын. Қақпаға келгенде Өмірбек сәл аялдаңқырай берді.

— Сәтеке, ендігі жұмысты осы дуалды қиратып, шарбақ жасаудан бастауымыз керек. Ертең трактор шақырыңыз. Облыстан ағашқа наряд алып келдім.

Сәтімбай үндемей қалды. Оған себебі де бар. Осыдан біраз жыл бұрын бұл дуалды Сәтекең өзі қалатқан болатын. Ең әуелі ол дүйім жұртты жинап алып, тазалық, мәдениет туралы кең түсіндірме жасаған. Содан колхоздың бір-екі бағланын шалып, көпті сембілікке шақырып еді. Дуал қаланып болған соң, әлдебір керемет істі тындырып тастаған адамша, талай күн көтеріліңкіреп те жүрген. Сөйткен Сәтекең қалай үндесін енді.

— Шынында осы бір балшық дуалдар көшелердің де, үйлердің де шырқын алып болды. Құрту керек,— деп парторг Өмірбекті қостады.

Ақылды Сәтімбай ойланып барып: «Жан бар сияқты-ау бұл сөзде. Ана Байданқұл мен Жайлаубайға берілген еңселі көк сырлы үйлерді балшық дуалмен қоршаса, не сәні болар еді?! Соқыр болыппыз ғой өзі»,— деп түйді. Байымдаса, Өмірбек бір қырдан асып түскендей. Сын қырқасы. Жас қыранның шын қияға самғайтын шағы енді келген сияқты.

1960

СЕЛДІҢ ЕКПІНІ

Тұршабай төсектен көзінің алды күлтеленіп, беті ісіңкіреп тұрды. Байқаса, жан сүйері Шәрбан да солай екен. Жақ еті суалып, өңі қуқыл тартқан.

— Бүгін де ұйықтай алмаған екенсің ғой, жазған,— деп Тұршекең жіңішке даусымен ыңырси айтты.

Шәрбан күрсініп қойды.

— Ұйқы-күлкіден айрылдық қой.

Тұршабай әлдеқашан суып қалған шайына тесіле қарап үнсіз ұзақ отырды.

— Не сұмдығы болса да, тезірек болса екен...

Бірін-бірі қабақ қағыстан түсіне қалатын осы бір ерлі-зайыпты тату адамдардың мазасы кеткеніне шынында да көп уақыт өткен еді.

Айнала тау қоршаған мына сәнді қалаға жаз болса-ақ бітті, қатер төнеді. Биігіректе, сонау қарлы шындардың арасында аузы-мұрнынан келіп, мөймілдеп тұрған бір көл бар деседі. Сол көл жаздың сарша тамыз ыстығында тасып шығып... құдай сақтасын, тасып шықса, жолында жатқан мына сәнді қаланы бар ғой., тіпті аузың бармайды, әйтеуір пәлекеттің бетін аулақ ете көрсін деңіз.

Әр үйде қазір осы үрей бар. Сол үрейді радио да, күнде қала үстінде дырылдап ұшып жүретін вертолет те ушықтыра түсетіндей. Жолың болып тауға қарай жүре қалсаң, таяқ тастам жерден жаңағы болашақ қатерді есіңе салып жарнама тақтайлар тұрады. Қайтсе де қала халқында біраз жылдан бері тыныштық жоқ.

Бұл тынышсыздықтан әр үй өзінше жол табатын-ды. Мәселен, Тұршабай болса, жаздың осы бір қатерлі айында Шәрбан мен балаларды алып, алыс бір жаққа кетіп қалушы еді. Орталық курорттарға, тіпті болмаса өзінің, қала берді Шәрбанның ауылына барып жатып алатын. Сөйтіп, кемді-күн демалыс шағы болса да, қалаға төнген қатерді естен шығарып, көңілі жай табатынды. Бірақ биыл соның реті болмай қалды: Өткен жылдардың бірінде Шәрбан ойда жоқта ғылымға икемі барлығын танытқан-ды. Бір дастарқан басындағы әңгімеде әлдеқалай:

— Осы Шәрбан неге диссертация қорғап алмайды,— деген сөз туа қалған.

Осыдан кейін Тұршекең мен Шәрбекең қауырт ақылдасып:

— Рас-ау, қорғап алу керек екен-ау,— деп тоқтаған. Соның аяғы Шәрбанның аспирантураға түсуімен тынды. Ал Тұршекең болса: «Он тиынға он тиын қосылса, ішімізден өтіп бара ма? Кім Американы ашып, жарылқап жатыр дейсің, күн көрудің қамы да әйтеуір, кімдікі болса да»— деп топшылаған. Сол диссертациясы түскірдің толғағы биылғы көктемге дөп келуін көрмеймісің!

Диссертация толғағы дегенді, құдай сақтасын, атай көрмеңіз. Кім білген оны, ғылыми кеңес дегенің жатқан бір машақат екен ғой. Анасы алай тартып, мынасы былай тартып, дегендей... құр көзіңе жылтырағанымен шар саларға келгенде айнып жүре береді екен. Сол себепті ғылыми кеңес мүшелерінің қыбын табу керек. Сөзің өтетініне асыңды саласың, қасыңды саласың. Амал бар ма, тіпті Шәрбанның өзін де саласың. Ал сөзің жүрмейтіңге

танысынды саласың немесе танысыңның танысын сала-сын. Танысыңды, танысыңның танысын салу үшін оларға өз тарапынан бірдемелер салу керек қой. Әйтеуір, бұл іс үстінде алу жоқ, салу ғана бар. Бір жақсысы, сәтімен қорғай қалса, кейін салғаныңның бәрін қайырып алам деген үмітің болады. Әйтпесе, құдай ақына, диссертация қорғау дегенді дұшпаныңның басына да бермей-ақ қойсын.

Міне, сөйтіп, Тұршекең асы мен қасын салып, танысы мен танысының танысын салып жүргенде біршама уақыт өтіп кетіпті. Күздің болғанын текенің бақылдағанынан аңғарған аңғырт шалға ұқсап, Тұршекең сарша тамыздың келіп қалғанын сел жайында қала ішінде гулеп жүрген сөзден барып білді. Амал қанша, білгенімен не шара, мына шаруаны тастап қайда кете алады. Тағдырдың салғанын көреді де.

Бұл бұл ма, соңғы кездері тағы бір сұмдық қанқу сөз тарап жүр. Қанқу емес, расы сол: қалаға қатер төндіріп тұрған селдің жолын біржола жабу үшін екі жақтан қаусырмаланып келген екі тауды қысаң жерде тасталқан етіп қопарып, бөгеп тастау керек. Екі таудың да асты ұңғып қазылған шыңырау шахталар. Сол шыңырау шахталарда аузы-мұрнынан келіп үйіліп жатқан жарылғыш дәрілер. Бәрі әзір. Бірақ талай жылдан бері жіңішке аурудай созылып келе жатқан талас бар: ал тауды жардық, ал селдің жолын бөгедік. Ал сонда сел жолын бөгейміз деп жүріп, қала астындағы тыныш жатқан бірдемелерді қозғап алып жүрсек ше?! Ал сонда не болады?..

Ал сонда не боларын дөп басып ешкім айта алмайды. Сол себепті жыл сайын дүр етіп әңгіме көтеріледі де, шынтуайтқа келгенде, кейінге қалдырыла береді. Ұзақ жылғы осы тартыстың нүктесі не қылса да биыл қойылмақ. Селге бөгеу салынады. Бүгін-ертең деп қала халқы осыны күтумен жүр. Сол күткендердің бірі осы Тұршабайдың үй-іші.

Ұзақ ойланған Тұршекең суыған шайын бір-ақ ұрттап, шәшкесін төңкере салды.

— Жазған-ау, ең болмаса тамағыңды дұрыстап іш-сейші! — деді Шәрбан.

Тұршабай жауап қатпады. Құлағын әлденеге оқыс түріп, тынып қалды: алыстан талып естілген гүріл әпсәтте зорайып барып, тас төбеден дарылдап өтті.

— Вертолет!— Тұршекең даусы әлденеге мезгөлгендей үрейлі шықты.

Осы сөз қамшы болды ма, Шәрбан ұшып түрегеліп, радионы қосты. Кәдуілгі таныс диктордың даусы, сарнап қоя берді.

— Тыңдаңыздар, тыңдаңыздар! Бүгін күн көтеріле бере қала сыртындағы тау жарылады. Сөйтіп, талай заманнан бері төніп келген сел апатынан біржола құтылатын боламыз.

Ерлі-зайыптылардың жүрегі-зірк ете қалды. Бір-біріне тесіле қарасып сәл тұрып еді, ойындағыларын айтыспай ұғысты. Тұршекең сыртқа жүгірді, Шәрбан болса, ұйықтап жатқан балаларды барып жұлмалай бастады.

— Әй, тұрындар, кәне, тез тұрындар. Кешіксек құрымыз. Аш көздерінді. Киініндер!

Бұл сөздің мәнін түсіне бермеген балалар шошып оянып бақыра бастады. Шәрбан оған қараған жоқ, балаларға қатал үнмен шолақ қайырып, айқын-айқын жарлық берді де, жүгіріп сервантқа келді. Үлкен дәкені еденге жайып салып, үй ішінің әрін ашып, сәнін келтіріп тұрған қызыл ала, көк ала, сары ала сервисдердің бәрін жалмажан орап түйе бастады. Осы кезде көше беттен машина даусы шықты. Шәрбан бір жеріне біз сұғып алғандай шоршыды. Бір қолында жаңағы түйіншек, бір балаңы жетелеп, екіншісін алға сап, тағы бірі артында ұбап-шұбап үйден шықты.

Көшеде қара-құра кісі көп екен. Бәрінің де көзі тау жақта. Біреу үрейленіп, біреу тамашалап қарайды. Шәрбанның олармен ісі болған жоқ. Машинаға кеп жармасты. Тұршабай да тықыршып отыр екен, көгілдір «Волга» аң көрген тазыдай жұлқына кеп жөнелді. Әлі жайғасып болмаған ұйқылы-оюу балалар машина ішінде допша домалап, бірі «басым», «бірі «қолым» деп бай-байласып қалды. Еңкейе беріп, түйіншекті жайғастырып жатқан Шәрбекеңнің өзінің аяғы да көктен келе жаздады.

— Ойбай, Тұршабай, тоқта!

Тұршекеңнің аяғы тежемеге сарт етті.

— Не болды?

— Әлгі вазаны ұмытып кетіппін.

Шәрбан «жүгір» деп айтып үлгірмеді, Тұршабайдың өкшесі құйрығына сарт-сұрт тиіп, зытып бара жатты. Қабақ қағыста подъезге де сүңгіп кетті.

Осы кезде көшедегілер ду ете қалды.

— Жер сілкінді, жер сілкінді!— деген балалар шуылы құлақты тұндырарлық. Рас айта ма дегендей, Шәрбан тау жаққа көз салып еді, шаң-топырағы аралас қызыл жалқын бір шоғыр бұлт түйілген жұдырықтай болып биіктеп барады екен. Машинада отырғандықтан ба, Шәрбан түк те сезген жоқ. Оқшауырақ әңгімелесіп тұрған екі кісі де ештеңені сезбепті.

— Рас па-ей? Рас па-ей?— деп таңырқасып жатыр. Бірақ балалар шуылы зорая түскен.

— Бүйтіп қозғалмай тұр едім. Біреу табанымды қытықтап өткен секілді болды.

— Жо... Қасыңнан самосвал өтеді ғой, жер солай дірілдеді.

Осы кезде баспалдақтардан елікше секіріп түсіп еңтігіп Тұршабай келді. Құшағында үлкендігі екі жасар сәбидей сары ала фарфор ваза. Жұрт көңілі енді осыларға ауған секілді. Жаңағы оқиғаның әсері сап басылып, айналада күбір көбейіп кетті. Содан қысылды ма, кім білсін, Шәрбан сәл шытынаңқырап:

— Қой, еңтікпей-ақ қой енді. Сен найқалып жүргенде бәрі де бітіп қалды,— деді.

Тұршабай түсінбеді.

— Не бітіп қалды?

— Әне тауға қара.

Тұршабай тауға қарады. Әлгі бір кезді шоқталып түйілген қызыл жалқын от бұлты ыдырап, ала шарбыланып барады екен. Көп күнгі үрейдің салдары болса керек, Тұршабай «уһ» деп қалды. Ауыр ваза асфальтқа барып гүрс етті де, күл-талқаны шықты.

Қалай ұмтылып, машинадан қалай шыққанын Шәрбанның өзі де білмеді. Аяғына бірдеме оралған секілді еді, оған да қарамады, теуіп жіберген. Әлденелер тағы да асфальтқа түсіп, бытырлап сытырлап жатты, онымен де ісі болмады. Тұла бойы қалшылдап, Тұршабайдың қасына жетіп келді.

— Байғұс-ай, сервизінді де қиратып алдың ғой,— деді Тұршабай ақырын ғана күңк етіп.

Шәрбан есін тез жиды. Машинаны қайта айналып жүгіріп барса, ақ дәке быт-шыт, көк ала, қызыл ала, сары ала сервиздің көк ала, қызыл ала, сары ала сынықтары бүкіл орамды жауып кетіпті.

Осы шуды естіп үйдің екінші қабатындағы терезеден көз салған бөгде адамға мына көгілдір «Волганың» тө-

пірегінде әлде бір ойыншық бомба жарылған секілді болып көрінді. Әйтеуір ел де, жұрт та, қала да дін аман. Селдің екпіні осы бір болмашы оқиғамен тынды.

1968

АНА ҚУАНЫШЫ

Қиза шешейге алдағы осы бір алты-жеті күн ренішсіз, молшылықта, бірақ сағынышпен өткен соңғы екі жылдан да ұзақ болып көрінді. Ол, тіпті, күнді батыра алмады. Тұтқырлығы сынып қалса да, ескі серігі болған соң тастауға қимай жүрген көзілдірігін көзеп, кәрілік ізі, айғыздаған, бірақ сергек, қуанышты назарын буфет қуысында тұрған үлкен қара сағатқа бұрады. Аздап сарғыш тартқан кішкене көзін ине сабақтайтындай сығырайтып, қабырғадағы календарьға үңіледі. Оған сағат тілі қозғалмайтын мезеуге алынған күн жақындамайтын секілді.

Ана әр нәрсемен шұғылданған болады. Шаңы жоқ болса да, айнаны сүрткілейді. Буфетте тұрған ыдыс-аяқтарды бері шығарып, қайта жинастырады. Түскі тамаққа деп ет турап, картоп тазалайды.

Бұл күндері шешесінің осындай тынышсыздыққа дұшар болғанын байқаған Асылдың «Балаң келген соң тыныштық бермеді маған» деп шағынып жүрерсің, жаныңды күт, шаруа бағып нең бар» — деп, әзіл-шынын араластыра айтқан ескертуін де тындамады. Тіпті, ол жайшылықта қолынан түсірмейтін таяғын да ұмытып кетті. Белінің сырқырамасы да, тісінің қақсамасы да тыйыла қалған, пысық басып бір бөлмеден екіншіге өтеді. Екі жыл бойғы сағыныш — сабырлы ананың дабырасыз, бұйығы да ыстық сағынышы бұл күндері оған қуаныш.

Терезе алдын басып көшемен ерсілі-қарсылы зулап өтіп жатқан машинада сан жоқ. Соның бәрі де дәл осы үйге келіп тоқтай қалардай, шеше жүрегін лүпіл қақтырады. Кейде ол тамырлары білемделген кәрі қолымен телефон трубкасын көтереді. Облыстық оқу бөлімінде істейтін өзінің күйеу баласы Қазыбаймен сөйлеседі.

— Балам, келетіні рас болды ғой, ә? — деп, ойға алған күдігін сұрап қояды. Содан кейін осы қаладағы акушеркалар мектебінде сабақ беретін Асылмен хабарласады.

— Жаным-ау, сенің не жаның шыдап отыр? Оралсаңшы үйге тезірек! Сапаржанымнан тағы да телеграмма

келді ғой. Енді бір үш күннен кейін үйде болам депті ғой... Әй, жаным десейші. Телеграмма соққан қолыңнан айналып кетейін...

...Енді бірде Қиза шешей осында қызының қолына келерде ауылдан әдейі ала келген тор көзді әбдіресін ашты. Сапаржанның бірнеше жыл бойына қарағай исі сіңген костюмін, кестелі көйлегін алды. «Иісіңнен айналайын» деп күбірлеп қояды. Содан кейін гардеробтан жуырда ғана Асыл екеуі барып сатып алған жылтыр қара туфлиді алып шықты. Қызбен бірге Сапаржанның театрға киіп баруына жарайды-ақ деп ойласа да, бір есепте оның аяғына үлкен де сияқтанды. Содан соң «екі жылдан бері балаң өспеді деймісің, осы үлкенірегін алайық»— деп болмаған қызына іштей налып та қояды.

Соңғы күндері Қиза шешей ұзақ түнді ұйқысыз өткізетінді де шығарды. Төсекте жатып кірпігін-кірпігіне жай ғана жақындатқан қалпы Сапаржанын көз алдына әкеледі. Пейілді ана басына әр түрлі ойлар оралады. Бір есепте ол баласын келе салысымен үйлендірмек, немере сүймек болады, әйелді қызметке орналасқаннан кейін алғаны да теріс сияқты емес.

Қиза шешей бүр күні осы туралы тіпті ұзақ ойланды: Сапаржанның әуелі үйленіп, содан кейін қызметке тұрғаны дұрыс па? Әлде... әуелі қызметке тұрып, содан кейін үйленгені жөн бе?

Қиза шешей мұның қайсысы дұрыс боларын шеше алмады. Ертемен ол осы жайында күйеу баласы мен қызына да айтты. Айна алдында галстугін тағып жатқан Қазыбай өзінің әдеттегі мінезділігі, ақкөңілдігіне бағып күрілдек даусымен үйді басына көтере сөйледі.

— Үйлену деген ешқайда кетпейді, шеше,— деді ол. Сонан кейін Қазыбайдың қорасан дағы қалған қара кескініне күлкі үйірілді.— Тандап жүріп тамашасын өзі-ақ алады. Ең алдымен, қызметке орналасқаны дұрыс. Мен осындағы бір құрылыс тресімен сөйлесіп те қойдым. Оларға экскаваторшы керек екен. Жақсы танкіші, жақсы экскаваторшы да бола алады. Оның үстіне, Сапаржан анасын ұятқа қалдыратын бала емес қой. Міне, үйленуі содан кейін...

Қиза шешей күйеу баласына сәл риза болмай қалды:

— Екі жыл көрмеген Сапаржаным екі күн қасымда болмай, қызметке кетеді десеңші...

Қазыбай лекіте қарқылдап күлді. Бұл жерде Асыл да шешесін қостағандай:

— Салмағы маған түсер, деп алыстан орап жатқаны ғой ол Қазыкеңнің. Не істесе де ерікті Сапардың өзіне беру керек. Тісі шыққан бала, үйлене ме, қызметке тұрма, оқи ма, өзі біледі,— деп Асыл ақырын салмақпен сөйледі.

Қазыбай кеспелтек денесін тез қозғап, стол басына келді.

— Ал, шәй ішейік. Кімнің сараңдық жасап, кімнің мырзалық көрсетерін көрерміз, келсінші өзі,— деп қатты күлді.

Үй ішінде тым әдептілігі мен ақкөңілділігі үшін жақсы көретін күйеу баласының осы қатты күлкісі, адал сөзі Қиза шешей сұрағының түйіні болмаса да, нүктесі секілденіп қалды.



Күздің сұр бұлты аспанды торлап октын-октын жаңбыр бүркіп тұрған тұманды, қоңыр күннің бірінде Қазақстанның осы солтүстігіне тән, терезе қақпалары түрлі ағаш өрнектермен әлеміштенген үлкен қарағай үйдің алдына жеңіл машина келіп тоқтады. Іштен әуелі погондарында танк суреті бар тетелес екі жас жігіт, содан кейін бала көтерген Асыл мен Қазыбай шықты. Аула ішінде тұрған бір топ адамдар сыртқа ұмтылғанда бұлар оларға қарсы жүрген еді. Көтеріңкі дауыстар, қысқа-қысқа амандық айтысқан сөздер естіліп жатты.

Ескі әдеті бойынша Сапаржанын үйде отырып қарсы алмақ болған Қиза шешей олардың аула ішінде ұзағырақ тұрып қалар ыңғайы барлығын байқады. Ол бір қолын беліне артып, екінші қолына имекбас емен таяқ ұстап, басқыштан өз әлінше асығыс түсе бастады.

— О, қарияға жол ашындар!

Ана мен бала сол сәтте бір-біріне қарсы жүрді...

Қиза оң қолын Сапаржанның мойнына салып, оның ұзын денесін доғаша иді де, бетінен сүйді. Серіктерінен айрылып, оқшау қалған жалғыз күрек тісін көрсетіп, баласына күле қарады:

— О, Сапаржаным,— деп ол өзі ғана еститіндей етіп ақырын күбірледі. Содан кейін қарияның көзінің алды жыбырлап қалып еді. Бір ақ түйіртпек түссіз маржан домалап кетті. «Қазыбай мен Асылдың дос-жарандары кейін ажуалап жүрер» деп күдік алды да, Қиза бастапқы сабырлы қалпына тез оралды.

— Баяғы Сапаржан деп жүрсем, өзің соқтауылдай жігіт болып кетіпсің ғой, — деп әзілдеп те қойды.

Сапар қасындағы өзі тетелес, ерні дүрдіктеу келген қара жігітті:

— Әскер, — деп таныстырды. — Екеуміз армияға бірге шақырылған едік. Тіпті бір танкіде отырдық. Міне, енді бірге қайттық.

— Өте жақсы. Ендігі әңгіме үйде басталсын, — деп Қазыбай көтеріңкі сөйлеп, ұсыныс жасады. Жұрттың бәрі де үйге беттеді.

* * *

...Бұл күндер армиядан оралған екі жігіт үшін тым көңілді өтті. Ата-анасына, ауыл-аймағына асығып келе жатқан Әскер де жүріп кете алмады. Асыл мен Қазыбайдың дос-жолдастары оларды шақырғыштаумен болды. Кино-театрға алып барысты. Қаланың көрнекті жерлерін аралатты.

Сағынған баласының осылай өз қасында сирек болуын ұнатыңқырамаған шеше бір күні Сапаржанын оңашалап алды:

— Осы, сен бала, не ойлағаның бар?

Содан соң жауап күтпей-ақ өз көкірегіндегісін айтып кетті.

— Әйел ал, немере сүйгіз. Үй құра!

Сапардың ұсақ қан тамырлары білініп тұратын сарғыш келбетіне күлкі жүгірді:

— Асықпасаң бәрі де болады, — деп жауап берді ол шешесіне. Енді бірде: «Қолайлы бір қызметке орналасу дұрыс болар» деген Қазыбайдың қамқорлық ұсынысына да оның берген жауабы: «Асықпасаң бәрі де болады» болды.

Содан кейін оны әр мекеме, өнеркәсіп орындарының кадр бөлімдері шақырғыштады.

— Бізге кел, механиктік орын бар, — деді біреулері.

— Шофер бол, бульдозер жүргіз, — деді екіншілері.

Ол қай жерде болсын армиядан қайтқандарға аса құрмет көрсетілетінін аңғарды. Сонда да оларға түйінді жауап бере қоймады.

Ол бір күні:

— Талай жақсы қызметтен бас тарттың, кім болғың келеді сенің? — деп аз-кем ренжіген Қазыбайға Әскерді ауылына шығарып салып қайтқан соң қалаған жұмысқа орналасатынын айтты.

...Күздің санаулы күндерінің бірі болса да, ауа райы жақсы еді. Ашық аспанда ұзын сабағын шұбалтып мизам көшіп жүр. Жол жапырақтары қызарып, сарғайып солған терек, қайың шоқтарын басып, қара топырақты құба белдердің үстімен алысқа тартады. Екі беттегі шабылып алған егіндіктерде малдар жайылып жүр. Алыста сағым арасынан окшау бір ақ үй су ішіндегідей ұлғайып сылдандап көрінеді.

— Анау біздің шаруашылықтың гаражы, — деп Әскер ілгері жаққа қолын қуана сілтеді. — Келіп те қалдық, міне.

— Бұл үлкен шаруашылық болды ғой онда?

— Ірі де, жақсы да шаруашылық.

Сапар кенет Әскерге қарады. Қуана сөйледі:

— Мен осындай еркін дала өмірін жақсы көремін. Бұл далада еңбек етуден артық не бар дейсің.

— Сөз бар ма!

Сөйткенше болмады. Оң қолда соңында алты-жеті бірішке шөп артқан бір трактор көрінді.

— Эх, газын көтеруді ұмытып кетті, сөндіріп алды, — деді Сапар солай қарап.

— Жаңа үйренгендердің бірі болды ғой. Қай колхоздікі екен, бұрыла кетейік.

Бұлар екпе бидайығы шабылып алынған кедір-бұдыр жердің үстімен ұзақ жүріп барғанша трактор қозғала беріп, тағы сөнді.

Сапар мен Әскер жақындағанда тадырмаш денелі кішкене жігіт трактор құлағына жармасып жатыр еді. Өзі ісінен ұялғандай төмен қарай берді. Сапар машинадан түсіп, оның жанына келді:

— Жүрерде газын көтеруді ұмытып кеткенің қалай, тракторшы жолдас!

— Күші жетпей жатыр... — деп жалтарды кішкене жігіт. Сөйтті де маңдайының терін сүртті.

— Бәлі, күші жетпеуші ме еді? — деп Сапар күлді.

Сөзге Әскер де араласып, өзінің Қиыр Шығыстағы жолдастарын есіне алды.

— Біздің танкіші ағайындар танкіні бұлай жүргізбейтін...

Сапар кішкене жігітке таяп келді:

— Міне, былай бұрау керек. — Ол құлағын ұстауы мұң екен трактор селкілдеп қоя берді.

— Ал, кәне орныңа отыр. Газды көтеруді ұмытпа! Талдырмаш жігіт рақметін де, өз бетімен трактор жүргізгеніне екі-үш-ақ күн болғанын да айтып, тракторға қонды. Ұзын маяны ілгері сүйрей жөнелген ұзын көштің артынан Сапар ұзақ сүйсіне қарап қалды.

Олар осы жолда көрші совхозға соқты. Армияға шақырылмай тұрғанда комбайншылар курсына бірге оқыған бір-екі жолдастарын кездестірді. Әлде бір себеппен Әскер екеуі осы жерде қоштасты. Сапар сол күні қалаға қайтып оралды.

Кешкі тамақ үстінде Сапар шешесі мен Қазыбайға кезек қарап күле, қулана сөйледі:

— Мен орын да, қыз да тауып келдім...

Содан кейін ол осы сапарда совхозға барғанын, онда механик болып тағайындалғанын, шешесін көшіріп алуға асығып келгенін айтты.

1954

АУ МҰНЫҢ НЕ?

Бұл — колхоз шопаны Көшербай қарттың қалада тұратын үлкен баласына қонақтап қайтқан беті еді. Аттанар күннің қарбалас-думанымен жүріп, вокзал басына да поезд қозғалар сәтте ғана келіп жетті. Көшекең қарт болса да пысықтығын, ширақтығын танытқысы келгендей зайыбына вагон есігін нұсқай берді.

— Қалып қоясың, бар, кемпірім, орналаса бер. Мен қазір... Мына күшіктерді...— деп мүдірді де «аталап» аяғына оралып жүрген екі немересін кезек-кезек кеудесіне басып сүйе бастады.

Келінінің демеуімен вагон баспалдағына көтерілген Салиқа:

— Жә енді, ол иттердің қылығы таусыла ма! Шын сағынса, өздері келсін,— деп ішке кірді.

Көшекең немерелерін әлі де сүйіп жатыр.

— Атасының құлыншақтары сол, атасының шырағы, жаны сол.

Сол кезде поезд да жылжи берді. Қарт енді келіні мен баласының маңдайынан иіскеді де вагонға қарай көтерілді. Ұзын дәліздің есігін аша беріп, сонау бас жақтан терезе жақтауына сүйеніп тұрған Салиқаны көрді.

— Ау, кемпір, бұл жерде неғып тұрсың? Көпеге кіріп жайғаса бермейсің бе?

Салиқа қабағын тыжыртты.

— Іші қапырық екен. Жүрегім өрекіп кетті.

Көшербай қарт купе есігін кейін қарай сырғытып жіберді де, еркін аттап ішке кіре беріп аңырып қалды. Сол жақтағы диванда бір-біріне тақаса отырған қыз бен жігіттің түйіскен бастары алшақтай берді. Бетіне қан толқыны тепкен көзілдірікті жас қыздың абдырап қалғаны байқалады. Шеттеу шыққан самай шашын қалтыраған қолымен қайыра бастады. Ал кеудесін ілгері беріп шалқая отырған денелі сары жігіттің қабағында ұнатпағандай кейіс бар: «Қайдан келе қалдың?» дегендей көзін сығырайта алысқа қадап, терең алған демін ұртын томпайта ұстап, сәл отырды да тарс еткізіп сыртқа шығарды. Өзі де, биік кеудесі де басыла қалды. Көшекең шоқша сақалының ұшын ерніне жымқырып, тістелей берді. Шырайы мол кішкене қызыл жүзінде, момақан қоңыр көзінде абыржу мен ұялыс құбылысы бар. Ол ілгері басарын да, шегініп кетерін де білмей аялдап қалды да ештемені елемегендей, көрмегенсіген бір аңқау дегдар қалыпқа тез түсті. Білегіне көлденең салған ұзын плащын қаудырлатып, іле беріп кейін бұрылды:

— Ау, кемпір, солай тұра бермексің бе сол жерде? Келсеңші бері.

Салиқа мамырлай басып есікке таянды, басын ішке ұсынып, бірден сол бетке көз құйрығын қадады.

— Бері жүр,— деді қарт диванға отыра беріп,— тегі осы қабырғадағы астылы-үстілі орындар біздікі болар. Бассаңшы аяғыңды, кісі көрмеп пе едің, тәйір алғыр.

Көзілдірікті жас қыз тағы да қызарып кетті. Сезімнен көрі ақылға біткен қой көзін төмен салып, өкініші де, қуанышы да жоқ бір мүләйім қалыпта отырып қалды. Тамыршы қарт сол кескіннен пәктік тазалықты, күнәсіздікті танығандай болды да соңғы сөзіне өкініп қалды.— Сол жәйді өзі де ұмытқысы келіп, ана бейтаныс жолаушыларға да ұмыттырғысы келіп терезеге қарай сырғып отырды да, Салиқаға жылы шыраймен қарады.

— Кемпірім, отыр, шаршаған шығарсың.— Әлгі күшіктердің қылығын қарашы, тіпті көз алдымда тұр. Ата-лаған дауыстары да құлағымда,— деп әңгіме тақырыбын басқаға аударды.

Салиқа қоштай қойған жоқ. Баяу келіп отырды да терезеге қарады. Көшекең де сыртқа көз тікті.

— Жер-ақ шіркін. Бәрін былай қойғанда алмасына болайын. Кемпір, байқау керек екен-ау әлгі алмаларды. Желпіндіріп қойған дұрыс шығар.

Көзілдірікті жас қыз сыпайы ғана сызыла тұрды да сыртқа шықты. Сары жігіт аузын томпайта тағы да бір терең дем алып көтеріле берді.

Купеде оңаша қалғаннан кейін Салиқа өзгеріп кетті: — Бетім-ау, енді не дейін,— деп Көшекеңе сыбырлап қарады.— Есікті ашып қалсам... екеуі бір-біріне кенеше жабысып алыпты. Айрылмайды. Ана біреу дүрдік ерін, сарысы жеп жіберетіндей. Бүйтіп, өзіне тартып алып... (Салиқа екі қолын ілгері созып, ауада айқастырды да өзіне қарай тартты) басын олай бір, бұлай бір бұлғақтады. (Салиқа ернін сүйірлеп, ауаны сүйіп қойды). Ал әне бір көзілдіріктісі тым болмаса бір қарсылық жасасайшы. Жоқ, ол жоқ. Жазған неме қайта ана сарының бауырына кіріп барады битіп (Салиқа бұл жерде Көшекеңе қарай қисайып қойды).

— Жә, қатын, енді. Мына шалың жігіт, өзің бір қыз болып көрмегендей жұтынып отырсың ғой. Болар енді.

Салиқа шалына ренішпен қарады.

— Қыз болып, қашан сенің құшағыңа ынтызар болып едім. Өзің емес пе едің қоярда қоймай... болмаған. Іргеден келіп, қол жүгіртіп... маза бермеген.

Көшербай қарқылдай күлді де, сақалын тарамдады...

— Жә, жә... жетер енді... бар болғыр. «Көшербайға бермесендер, суға кетіп өлем деп ағаларыңды қорқытып отырып алған кім еді?»

— Мен ондай кедей сорлының баласы ғой деп сені аяған болатынмын,— деп Салиқа шалқая отырды.

— Кедейшілін бар болғырдың! Кедейшіл болсаң қателеспейсің. Ха-ха-ха...— деп Көшербай басын бір иығына қарай қисайтып ұзақ сылқылдай күлді.

Сол кезде сары жігіт купеге қайтып кірді. Мына оғаш күлкіге сезіктеніп қалмасын деген оймен Көшекең төмен еңкейді. Қолына саквояж ілігіп еді, көтеріп тізесіне қойды. Аузын ашты да, ішін ақтара бастады.

— Пай-пай, осы үлкен келіннің пысығы-ай! Орамал сабынға дейін ұмытпаған. Тек қарағымның ғұмыр жасы ұзақ болсын. Ұзағынан сүйіндірсін. Бір-біріне тауық берсін,— деп шұбалта сөйлеп, орамал, сабынды Салиқаның сырт жағындағы сеткаға салды да, суытылған құс еті, жұмыртқа, бәліштерді жаймалы столдың үстіне қойды. Содан кейін газетті бетіне тақай ұстап оқып отырған сары жігітке қарады.

— Шырағым, дәмге кел. Әлгі бала қайда? Ол да келсін,— деді.

Сары жігіт сыпайылық көрсете бастап еді, қарт көнбеді. Есікті кейін сырғытып, әрірек бір терезе алдында тұрған жаңағы көзілдірікті кішкене қызды шақыртып алды.

— Мынау біздің осындағы үлкен келін баланың жолға салған дәмі. Алындар. Ұялмандар,— деп Көшекең шегіне отырып, малдасын құрды да, алдына жаңа бір ақ орамал салды.— Мыңның түсін білгенше бірдің атын біл дегендей, ныспың кім болады, шырағым.

— Қайыржан,— деп жауап берді сары жігіт.— Ал мына келініңіздің аты Салиқа.

— Па-па... мына менің кемпірімнің аты да Салиқа. Атыңнан айналайын.

Көзілдірікті кішкене қыз төмен қарады. Ұялып қалды. Екі жастың арасындағы манағы бір оқыс қимыл әсіресе осы баланың бетіне шіркеу бола беретін сияқты. Ал үлкен Салиқа тамағын бір рет кенеп қойды да отыра берді. Сездіргісі келмесе де жас жолаушыларды қыртысы сүймей отырғаны аңғарылады. Сол жайды байқаған Көшербай қарт:

— Тым жақсы. Ұялмандар, шырақтарым. Біз де бір кезде сендердей жас болғанбыз,— деп қойды. Оны үлкен Салиқа да қостады.

— Иә, сөйткенбіз.— Содан кейін өзіне: Бірақ сендерге ұқсап, көрінген жерде тістесіп жатпайтынбыз» деп күбірледі. Жөн сұраса келе Қайыржан Көкшетау облысындағы жаңа совхоздардың бірінде құрылыс инженері болып істейтіні анықталды. Демалыс алып Алматыға әдейі Салиқаны іздеп келген. Ол Ауыл шаруашылығы институтын жуырда ғана бітіріпті. Сол Қайыржан тұрған жерге жолдама алыпты. Бұдан бір жыл бұрын табысқан, екі жас кеше осылай аттанарда дос-жаран, ағайын-туғандарының алдында тойын жасап некесін қосыпты.

Бұл сияқты әңгімеден кейін дастарқан үсті кеңейіп кетті. Кіші Салиқа да енді ашыла сөйледі. Оның әр күлкісін, қабақ қағысын, қимыл жүрісін Қайыржанның құмарта қызықтап отырғанын Көшербай барынша сезінеді. Кейде стол астында аяқтарының ұрланып табысып, екі жастың бойына құштарлық жалынын тұтатып, рақат сезімін салып өтетінін де аңғарады. Бәрі де түсінікті, бәрі де кеше ғана өз басынан ізін қалдырмай зулай өткен асыл жайлар. Көшербай қарт бергі көп жылдардың арғы қабатында қалған сол бір асыл сезімдерін есіне алып жұбайына қарап еді, салғырт отырғанын аңғарды. «Ойпы-

рау, мына жазғанның әлгі бір сөзді шынымен-ақ айтқаны ма?» деген күдік келді.

Үлкен Салиқа қозғала бастады. Кіші Салиқа көзілдірігін түзу мұрнының қырына туралап, түзеп қойды да тура қарап сөйледі.

— Сіз жоғарыға шығып әуре болмай-ақ қойыңыз. Мына төменде мен жатқан диванға ауысыңыз. Жоғарыға мен шығайын.

— Ие, қарт адамдарға төменде болған қолайлы ғой,— деп Қайыржан да қостады.

Үлкен Салиқа рақмет айтып сыртқа беттеді. Қазіргі шақта жас та, кәрі де, тіпті ұзақ жыл өмір жолдасы болған Салиқа да түсініп жетпестей болып көрінген бір ғажап сезімге бөленген қарт та екі жастың адал қылықтарына бөгет болмайын деп дәлізге шықты. Кенет шам жанды. Терезеден ашық аспан көрінеді. Сол ашық аспанның етегін белдеулей дүңкіе жатқан адыр-белестер поезбен жарысып келеді. Арттан Салиқаның таныс демалысы естілді. Аяғын сүйрете басып бері жақындап келеді.

Көшербай тұрған жерге аялдамай купеге қарай өтті. Бір сәт Кешекене шақырып алайын, аялдатайын деген бір ой келіп еді, бірақ дауыстамады. Сыртқа, бірінен соң бірі ауысып кейін қалып жатқан тау жүлгелеріне қарап тұра берді. Кейін сырғанаған есік дыбысымен Салиқа даусы бірге шықты.

— Ту, жазғандар-ай.

Көшербай кері бұрылып еді, Салиқа купе есігін қайыра жауып, бері келе жатыр екен.

— Дегенмен, ұятсыз екен өздері.

Көшекең әңгіменің не жайында екенін бірден түсінді. Бірақ үндемеді.

— Ана жазғандар тағы шөлдесіп қалыпты,— деп Салиқа тағы да қолын ауада айқастырды.

— Ол айып емес қой, кемпір. Жаңа қосылған балалар емес пе?

— Қойшы, тәйірі алғыр. Сенің де бала бола қалғын келіп тұр ма?

Көшербай үндеген жоқ. Аяғындағы кебісін тарпылда-та басып, зорлана жөтеліп, асықпай келді де купеге кірді, төсек, орын алдыртып жатып қалды.

* * *

Көшекең ертеңіне ерте оянды. Сергіп, көңілденіп қалған. Төменде қарсы диванда Салиқа жатыр. Теріс қарап

тізесін бүгіп алыпты. Жоғарғы бір полкада Қайыржан мен кішкене Салиқаның білектері-айқасып қалыпты. Жас қыздың көзілдірігі сырғып кеткен. Жүзінде сәл бір күлкінің, қуаныштың нұры ойнайды. Өз бойындағы бар тазалығын, асыл қасиетін өзінің сүйген жарына ұмсына беріп, осы бір тәтті де сергек ұйқыға шомғандай. Кіші Салиқа оған өз баласындай, мына бір көз алдындағы бақыт өз бақытындай болып көрінді.

Қарт бір күрсінді де сыртқа шықты. Жастарша еркін, шешіне ширақ жуынды. Содан кейін купеге дауыстап, жұртты оята келді. Кішкене бір уақыттан кейін тағы да дастарқан жайылды. Енді ауыл аралас қой да қоралас болып кетті. Жастар тым сергек, әрі еркін отырды. Қайыржан бірдеме айтса кіші Салиқа оны құптайды. Тіпті ол сол сөздердің мағынасына да терең бойлап отырмағандай. Сонда да құптайды. Әрине, Қайыржан теріс нәрсені айтпайды ғой. Көшекең өзі жұбайына қарады. Ол да көңілді. Анда-санда аузын бір сылп еткізіп, термосқа құйылған ыстық шайды тартып отыр. Жастардың мына бір жарастығын әлі де артық санайтын ыңғайы да бар секілді.

Бір ретте кішкене Салиқа көзілдірігін қозғай беріп Қайыржанға күлімдей қарап қалды. Көшекең ұялтпайын деген ниетпен терезеге бұрыла отырды. Жақтауда тұрған ескі бір газетті қолына алды. Үңіле беріп қалтасына қол салды. Көзілдірігін іздеді. Зайыбына қарап еді, ол да көзін сәл төмен салып отыр екен. Екі жастың мына таза қылықтары оны да еліктіріп әкеткен сияқты. Кескінінде бұрынғыдай реніш те, кірбің де білінбейді. Айрықша бір күйге түскендей.

Кенет Көшербайдың есіне көзілдірігін Салиқа сыртындағы сеткаға қойғаны түсті. Соны алайын деп, сол қолын созып, зайыбына қарай ұмтыла беріп еді. Салиқа оты қайта бастаған көз жанарын айрықша бір сізіммен бір жалт еткізді де Көшекеңнің құшағына құлай кетті.

— Ау, мұның не?— деп Көшекең анырып қалды.

«Сынықтан басқаның бәрі жұғады» деген бар емес пе, жастар қылығын көрген үлкен Салиқаның бүйірі қызып кетсе керек.

Олай болса жаңа қосылған ерлі-зайыптыны жазғырудың не жөні бар?!

ҚЫЗЫЛ ГҮЛДЕР

(Топтама)

СӘБИ ЖАУАБЫ

Жуырда ғана үш жасар балам Саянды алып Алматыға барып қайтқан едім. Поезбен барып, поезбен қайтқанбыз. Жол жүріп елігіп алған балам: «Папа, енді Москваға барайық»,— деп қоймайтын болды.

— Жарайды, барсақ барайық.

— Қашан барамыз, папа?

— Келер жазда.

— Папа, немен барамыз Москваға?

— Әрине, поезбен барамыз, балам.

— Ж-жоқ, папа, Москваға машинамен барамыз,— деп Саян үзілді-кесілді жауап берді.

Бұл жауаптың мәнісін аңдасам, балам поезд тек Алматыға ғана барады деп ойлайды екен.

АЛ ЕНДІ КІМСІҢ?

Бір демалыс күні үйімізге жолдастар келді. Есік алдында бір топ кішкене балалар ойнап жүр еді, қонақ әйелдің бірі соларға қарап:

— Әлгі Саяның қайда? Мыналардың ішінде бар ма өзі?— деп сұрады.

— Бар. Қайсысы қоңырлау, мұрындылау болса, сол Саян,— деп күлдім мен.

Қонақ балалардың қасына барды. Үңіле қарап біраз тұрды. Содан кейін бір ойыншық машинаны арқасынан ұстап, құмға ерсілі-қарсылы ырғытып, аузымен дүрілдетіп жүресінен отырған баланы барып ұстады. «Осы ғой» дегендей маған қарады. Мен қонақ әйелдің айнымай басқанына қуанып күліп жібердім.

— Бәсе, әкесінен аумай қалыпты. Ал, кәне, атың кім сенің?

— Саян,— деп бала аузымен дүрілдетіп, машинасын қозғай берді.

Қонақ күле сөйледі:

— Өзің қара екенсің, зәуде қазақсың ғой деймін, а?

Бала басын шайқады.

— Әлде орыспысың?

Бала тағы да басын шайқады.

— Жо... о... қ.
— Ал енді кімсің?
— Мен Саянмын,— деп жауап берді де, балам машинасын «дүрілдете» берді.

ҚЫСЫЛЫП ҚАЛДЫМ

Жадырап жаз келді. Саян екеуміз серуендеп көшеде жүрміз. Сылдырлап арық ағып жатыр. Кенет сол арықпен төмен қарай қылтындап бір доп кетіп барады екен.

— Саянжан, ананы қара, әне бір доп қалқып барады. Бар, ала ғой,— дедім мен ойланбастан.

Саян доптың алдын орап жүгіріп барды да, тосып алды. Содан кейін маған қайтып келді де:

— Папа, біреудің добын алуға бола ма?— деп таңдана сұрады. Қателік жасап алғанымды сонда ғана білдім де:

— Әрине болмайды. Осы арадағы бір баланікі шығар. Ағып кетпесін, алып былай таста дегенім ғой,— деп қысыла жауап бердім.

«МАМАМ ҚАШАН КЕЛЕДІ?»

Саянның шешесі облыстық ауыл шаруашылық бөлімінде істейтін еді. Бір күні темір жол бойындағы бір ауданға командировкаға барып қайтатын болды. Саян екеуміз мамасын поездға шығарып салдық. Балам ес білгелі анасынан, аз күнге болса да, алғашқы рет ажырасқалы тұрғаны еді бұл. Өзіне жұмбақ «алыс» бір жаққа кетерін сезіп, аймалай береді.

Бір заманда паровоздың құлақты тұндырған ащы айқайы шықты. Поезд қозғала бастады. Тамбурда тұрған мамамыз бізге қолын былғап алыстап барады. Мен Саянға қарадым. Ерекше бір сәбилік мұңлы қалыпта тұнжырап қалыпты. Айқай-шуы да, жылау-еркелігі де жоқ. Өз «тағдырына» сондай бір нәзік қарсылық көрсетіп үнсіз тұр. Кішкене қара көзінен мөлтендеп жас көрінеді. Бір кезде менің көзіме көзі түсіп кетті де, құшақтай алды. Балалық қайғысын жасырғысы келді ме, әлде қайтты, әйтеуір жүзін әкеп менің пальтомның етегіне басты. Мен оны көтеріп алдым.

Бұл кезде ағаш тасасына түсіп көзден ғайып болған паровоздың тағы да өктем даусы естілді.

— Папа, мамам қашан келеді?— деп сұрады Саян.

— Келеді, жаным. Тез келеді.

Екеуміз де көңілсіз басып кейін оралдық.

Бұрын біріміз балалар бақшасынан, біріміз қызметтен асығып, сағынып келер, көзімізге ыстық, өз үйіміз енді иесіз қалғандай. Салқын да жат, көңілсіз көрінеді. Жанна да сабақтан қайтпапты. Саян тағы да:

— Папа, мамам қашан келеді?— деп сұрады. Осы сұрақты ол көзі ұйқыға кеткенше сан рет қайталап қоя берді.

Мен де түнімен ұйықтай алмадым. «Саян шіркін, мамасын сағынып жыламаса жарар еді»,— деп мазасызданамын.

Арада екі-үш күн өтті. Саян жыламады. Күн озған сайын «мамам қашан келедіні» де азайта бастады. Мен оны ертемен балалар бақшасына апарып саламын. Кешке қызмет аяғында барып алып қайтамын. Сәл мұңайып қалады да, қуанып қарсы шығады. Мойнымнан келіп құшақтап балапан қолымен қатты қысып қояды. Содан кейін күндіз не істегенін былдырлап айта бастайды. Шешесін іздеп жыламаған да, сағынбаған да түр білдіреді. «Жылап тынышты кетіре ме?»— деген күдігім енді ыдырап, көңілім орнығайын деді.

Араға тағы да үш-төрт күн түсті. Балам тіпті: «Мамам қашан келеді?»— деген сұрақты қоймайтын да, мені мазаламайтын да болды. «Осы күшік дүниеде анасы барын ұмытып та кеткен болар»,— деп күліп те қоямын. Сонда да: «Маманды ұмыттың ба»,— деген сұрақ қойып, ала көңіл етуді жөн де көрмеймін.

Күндер өте берді. Мен бүр күні Саянды балалар бақшасынан алып, үйге қайттым.

Ымырт үйіріліп барады: Ала көлеңке, бос көшеде екеумізден басқа ешкім де жоқ. Жапалақтап қар жауады. Екі беткейде жарыса өскен бәйтеректер мелшііп қимылсыз қалған. Сол бәйтеректердің қырауытқан бұтақтарына қарасаң, арғы ала көлеңке сұрқай аспанның ғажайып бір қитұрқы айқыш өрнектері сияқты болып көрінеді.

Саян өзіне мағанасы жұмбақ осы құбылыстардың бәрін де білгісі келеді. «Қар неге жауады?», «Ағаш неге өседі?», «Қаранғы неге түседі?» деген сұрақтар қойып, жауабын талап етеді. Өзі сондай көңілді келеді.

«Апырмау, осы шіркін шынымен ақ шешесін ұмытып кеткені ме?»— деп ойлаймын. «Ұмытса ұмытып та кетеді. Төрт-бес жасында жетім қалған баланың ата-анасын біл-

мейтіні де содан емес пе? Ай, күнәсіз сәбилік шақ-ай, дүниеде сен дегенде бауыр етін кесіп беретін, әр күн сайын жүзіңе қарап, қабағың кірбең тартса да «ауырып қалды ма?», жә «ашысып қалды ма?» не болмаса, «тоңып қалды ма?»— деп құлындағы даусы құраққа шығып, шыбын жаны үстінде болатын ең жақын, ең асыл адамның болғанын да ұмытып қаласың-ау. Қандай өкінішті!»

Осындай ойлармен жүдеңкіреп келе жатыр едім, кенет вокзал жақтан паровоз даусы шықты.

Ұлпа қарды есіп, томпаландап басып бара жатқан Саян кенет тұра қалды.

— Папа, паровоз кімді шақырады?

— Паровоз кімді шақырушы еді. Ешкімді де шақырмайды. Олай-бұлай жүргенде көлденең адамдарға: «Жол беріңдер! Әйтпесе басып кетемін» деп ескерткені,— дедім мен.

Балам мұңайып қалды.

— Жоқ, папа, паровоз мені шақырады. Онда менің мамам бар,— деді Саян.

Соны айтты да кенет маған сұрана қарады:

— Папа, мамам қашан келеді?

ЖҰЛЫНБАҒАН ҚЫЗҒАЛДАҚ

Біз бір жылы көктемде демалыс алып, сүйікті қаламыз Алматыға келдік. Қаланың тау жақ шетінен жалға алған үйіміз де қолайлы болып шықты.

Тұңғыш қызымыз Жанна онда жетіге толған еді. Туған күніне арнап, бір кішкене сыйлық жасамақ болдым. Жанна екеуміз қалаға бардық. Қайтар жолда көшеде гүл ұстап отырған кемпірден бір шоқ гүл сатып алып едім. Жанна орындамаған бір уәдемді ойыма салды. Бұрын бірнеше күн бұрын мен оған: «Тауға шығамыз, қызғалдақ тереміз»,— деген едім.

Балаға өтірікші болудан жаман бар ма! Басқа бір ұсақ шаруаларды былай қойып, келесі күні Жанна екеуміз тауға шықтық.

Бергі бетте қызғалдақ гүлін таба алмадық. Қала адамдары теріп кетіпті. Ал басқа гүлдердің әлі шешек жара қоймаған шағы екен.

Біз әрі астық. Ұзақ жүрдік. Қилы-қилы төбелерді кездік. Бірақ қызғалдаққа кездесе алмадық. Көңілсіздік басты. Аса бір ренішті түрде үйге беттедік. Қазір Жанна бір құшақ гүл көтеріп келе жатса... Шіркін-ай, онда қы-

зым шаршағанын да ұмытып кеткен болар еді-ау! Үйге барған соң, тауға қалай шығып, қалай түскеніміз де, гүлді қалай тергеніміз де жатқан бір жыр болып айтылмас па еді. Саян да, көрші үйдің балалары да Жанна әңгімесін тындап аузын ашып, аңырап қалмас па еді! Әттен не керек, әкеле жатқан гүліміз жоқ.

Өзіміз де бір шығанға кеткен екенбіз. Көлбеу беткейді қиялап төмен түсіп келеміз. Шаршап-шалдыға түсіп келеміз. Сол жақта биік бір ақ басты тік құз тұр. Қүн көзін де қалқалап, төбемізден төне түсіп тұр.

— Папа, шаршадым, аяғым дірілдейді, бүгіле береді,— деді қызым.

— Осы төбеге шыққанға шаршап қалдың ба? Ал мына құзға шыққандар да бар ғой. Сен түгіл солар да шаршадым деп айтқан емес,— дедім мен Жаннаның көңілін табам ба деп.

Жанна жоғары, құзға қарады.

— Ой, ой, ой!!!

— Рас айтам. Тіпті солардың ішінде қыздар да болған.

— Да, папа?! Ой, ой ой! Шаршадым деп айтпаған сонда да, ә?

— Иә, айтпаған.

— Ой, ой, ой!— деп Жанна басын шайқай берді. Мен қызымның көңілін аулағанымға қуанып, ілгері көз салдым. Кенет, алдымыздан екі жүз қадамдай жерден бір кішкене төмпешік көрінді. Көз жауын алар қызыл гүлге тұнып тұрған төмпе! Қуанғандығым сондай «Қызғалдақ» деген сөз де аузыма түспей қалды. «Жанналап» алға қарай қолымды сілтей бердім. Оның да көзі шалып қалған екен. Шаршағанын да ұмытып кеткен. Жүгіре жөнелді. Мен де адымдай басып келемін.

Жанна төбешікке барып жеткен бойда-ақ гүлге қолын соза беріп, қалт тұрып қалды. Содан кейін төмпені бір айналып түсті де маған қарай жүрді.

Мен оған анадайдан:

— Жаннажан, кідірме, жұлып ала бер. Үйге тез қайтайық,— деп дауыстап келемін. Қызым бұл сөзіме құлақ аспады.

Мен жақындап келгенде, сыбырлап қана:

— Мола!— деді.— Папа, бұл қызғалдақты жұлмайықшы.

Келіп қарасам, шынында да мола екен. Басына қойылған кішкене ғана құлпы таста:

«Рәш Садықова. Жиырма екі жаста. Қапылыста шыңнан құлап опат болды. Мәңгі-бақи, қош бол, қазақтың таза жанды, ер жүрек қызы.

Сапарлас достарынан» деген жазу бар екен. Мен қызымды бауырыма қыстым да, маңдайынан сүйдім. Ақытына разы болып сүйдім. Екеуміз тағы да ілгері жүрдік. Жанна болса, жаңағы иесіз тауда жалғыз қалған мола жайын сұрайды. Ал мен болсам, өмірдің күрделілігі жайлы, адам махаббаты жайлы ойлап келемін.

Иә, Рәштай ер қыздың моласында желкектеп өсіп тұрған мына қызыл гүлдер мүмкін Жанна сияқты сәбилер махаббаты шығар. Кім білсін оны!

ЕКІЛІК

Жанна сүйтіп мектепке барды. Ата-анасының қуанышына сабақты да тәуір оқып кетті. Дәптерлерін де таза ұстап, маржандай тізілтіп жақсы жазатын болды. Жалғыз-ақ алғашқы кезде екінің таңбасын дұрыстап сала алмай жүрді. Құйрығы дөңгеленіп, латынша «S» әрпіне ұқсайды да тұрады ылғи. Мен бір күні балама оның осы кемшілігін бетіне бастым. «Екінің таңбасын жаза алмайсың, саған не болды, Жанна?»— деп қынжылдым.

— Бекер ренжисің, папа? Екілік дегеннің өзі осындай жаман болмай ма?— деп жауап берді ол.

БЕСТІК БАҒА

Бүгін біздің үйде үлкен қуаныш бар. Жанна екінші класқа көшті. Жыл бойында төрт рет ауырып, оқуға бара алмай қалған еді. Соған қарамастан барлық сабақтан бестік баға алып шықты.

Біз үй іші болып осы бір кішкене қуанышымызды тойладық. Жаннаны аздап көтермелеп, мақтап та қойдық.

— Тек төрт рет ауырып қалғаның болмаса, барлық пәнді беске тапсырдың. Жарайсың, Жаннажан,— дедім мен.

Әке-шешесінің айрықша мейіріміне қуанып отырған Жанна:

— Енді бір рет қалғанымда, одан да бес алатын едім,— деп жауап берді.

Бала түсінігі қандай қызық десеңізші!

Бізге көрші үйде Аманкелді деген бес жасар бала бар еді. Майданда қайтыс болған әкесі Қаридан аумаған ала көз, кесек, қара бала болатын.

Аманкелді екеуміз бір күні қала сыртындағы көлге бардық. Бой жаздық. Суға түстік. Алыста, айдынның ортасында топ үйректер жүр. Мен тереңге қарай біраз жүзіп барып едім, жағада тайыз суда, ойнап жүрген бала маған айқай салды.

— Аға, маған анау үйректі ұстап берші?

— Үйрек қазір ұстатпайды. Ертең мылтық әкелеміз де атамыз,— дедім мен оған.

Үйге қайтып келе жатқанымызда да бала сол үйрек жайын әңгімелей берді.

— Аға, мылтықпен атып алған соң үйректі маған бересің бе?

— Иә, саған берем.

— Мен сосын үйге алып барам ба?

— Иә, үйге алып барасың.

— Мен сосын Күләш апама ас деймін бе?

— Иә, ас дейсін.

— Мен сосын жеймін бе?

Шыдай алмадым. Баланың бал-бұл тілін қызықтап күліп жібердім.

ТҰМАН КӨЗ

Демалыс күні. Ірілі-уақты бес бала аула ішінде құм төмпешікте ойнап жүрді. Сәбилер қылығын қызықтап верандада отырмын. Олар болса, мені көрген жоқ. Жұмыстары қауырт. Ешкімге зер салар емес. Ренжіспей, төбелеспей тату ойнап жүр. Кенет осылардың арасында шашы едірейген ұзын бойлы, тұман көз бір бала сая бола қалды. Ол да ойынға келіп қосылды.

Кенет ар жақтан жарымжан адам мінген бір коляска көрінді. Біздің аулаға кіре берісте бір дөң бар еді. Моторы тырылдап келіп, сол дөңге асыла берді де, бық етіп кейін кетті. Артында қою көк түтінін будақтата келіп коляска тағы да өрмеледі. Асыла беріп тағы да кейін кетті.

Бұл кезде балалар көңілі осы бір жайға ауған еді. Бәрі де ойындарын қоя салып, солай қарап, қызықтап қалған.

Бір кезде жаңағы соңынан қосылған тұман көз тұрып:

— Кәне, ағайға көмектесіп жіберейік,— деп жүгіре жөнелді. Сол-ақ екен қалған балалар да лап қойысты.:

«Өзі бір ақылды, ибалы бала екен»,— деп ойладым мен. Сәбилер барған бойда-ақ колясканың артына жармасты. Кішкене мотор қайта бықылдады. Коляска екпіндей келіп өрден асып барып тоқтады. Манағы тұман көз кескестеп алға шықты. Өжеттігі ме, сұғанақтығы ма, кім білсін.

— Аға, біз көмектестік қой, сізге. Бізге бір сом беріңіз.

Жарымжан адам күлді де қалтасынан тұтас бір шоколад алып шықты. Содан кейін:

— Рақмет, балалар. Өркендерің өссін. Мына шоколадты бөліп жендер,— деп тұман көз балаға ұсынды.— Таласпайсыңдар ғой?

— Таласпаймыз!— деп балалар шуласа жауап берді.

Жарымжан адам аса бір мейірбан жүзбен қолын бұлдады да ілгері жүріп кетті.

Балалар енді тұман көзді қоршалай қалысты. Тұман көз шоколадты олай бір, бұлай бір аударыстырды да:

— Жүріңдер, ең алдымен ойнап аламыз. Шоколадты содан кейін бөлеміз,— деп алаңға қарай ойысты.

Балалар тағы да ойынға кірісті. Тұман көз де бір машинаға құмды толтыра тиеп, екінші бір жерге апарып төкті. Содан кейін қайтып келді де, қолына күрек алды.

— Сендер осы арада үй салыңдар. Ал мен ана жерге барып құдық қазайын.

— Жарайды,— деп дабырласты қалғандары.— Біз үй саламыз, сен құдық қазасын.

Тұман көз өзі нұсқаған жерге барды. Құмды бір-екі рет көсеп алып, былай тастады. Сонан соң балалар жаққа көз салды да аңдып тұрған ешкімнің жоғын байқап зыта жөнелді. Шоколадты қалғандары да ұмытпаған екен. Тұман көздің соңынан дүркірей тартты.

Тұман көз қарсы беттегі үйді айнала қашты. Қалған балалар оны айнала куды.

Енді бір кезде үйден бұйра шаш бір жас әйел шықты. Тұман көз енді сол әйелге қарай ұмтылды.

— Мама, мына қарашы, мыналар, міне, соңымнан қалмайды. Шоколадты тартып алмақ,— деп шағына сөйледі.

— Кәне, шоколадты маған берші.



Қуғыншылар не болар екен дегендей кейінірек шоғырлана тұрып қалды.

— Мама, менің шоколадым, ағай маған берген. Мыналар тартып алғысы келеді,— деді тұман көз шешесіне шоколадты ұсынып жатып.

Бұйра шаш әйел шоколадты алды да, бірдей етіп беске бөлді. Содан кейін оқшауырақ тұрған бес балаға барды. Үлестіріп берді.

— Мама, маған қайда? Ол ағай бұларға емес, маған берген,— деп тұман көз жыламсырай сөйледі.

— Кімге бергенін терезеден көріп отырғанмын,— деді шешесі,— өтірік айтасың, өзімшілсің, сол үшін саған үлес тимейді.

Шоколадтан үлес алып қуанған балалар дабырласа сөйлесіп өз жайларына кетті. Ал тұман көз орнында сорайып жалғыз қалды.

ОҚЫҒАННЫҢ КӨЗІ АШЫҚ

Жанна екінші класта оқып жүр еді. Бір күні ол кітабынан «Оқығанның көзі ашық. Оқымаған адам соқыр болады» деген мақалды оқып көрді де:

— Бұл не деген сөз? — деп сұрады.

— Оқыған адам көпті біледі. Көзінің ашық болатыны содан. Ал оқымағанның дүниеден хабары аз болады. Бұл соқырмен тең етеді,— дедім мен.

Бұл жауапқа Жанна ырза болмай қалды.

— Міне, әжем оқымаған. Сонда да соқыр емес қой. Ал сен қызметтен келсең-ақ болды, отырып алып, оқи бересің, оқи бересің. Сонда да көзіңнің ашық ештеңесі де жоқ. Әжемнің көзіндей,— деді.

Несін жасырайын, жауап таба алмай, күмілжіп қалдым.

Сөйтіп баламыз екеуміз «дауласып» отырғанда, Жанна оқыстан қолын сиялап алды. Ол тазалықты жақсы көретін. Үсті-басы кіршіксіз, жинақы жүруші еді. Сол дағдысына бағып жуына бастады. Сия дағы бірден кете қоя ма! Тырнағының көбесінде, саусақ арасында қалып қойды. «Ыстық сумен жу»,— деген әжесінің тілін алам деп, күйіп те қала жаздады. Менің көмектесуіме тура келді. Әуелі мен оған:

— Қолыңды сула,— дедім.

Жанна айтқанымды орындап, қасыма келді. Мен бір тал сіріңке шырпысын алдым да, күкіртімен сияның да-

ғы бар жерлерді ысқылап жібердім. Содан кейін қызым қолын жууы мұң екен тап-таза болып шыға келді.

— Мұны кімнен көрдің, папа?— деп сұрады қуанған Жанна.

— Ешкімнен көрген жоқпын. Кітаптан оқыдым. «Оқыған адамның көзі ашық» деген, міне, осы.

Әңгіменің мәніне Жанна енді түсінді-ау деймін, күлімсіреген қалпы ойланып қалды.

АЛМА НЕГЕ ИНЕТ АТАНДЫ?

Көршімізде Алма дейтін бір кішкене қыз бар еді. Жұрттың бәрі оны Алма демей, Инет деп атайтын. Мен соған таң-тамаша болып: «Бұл баланы неге өз атымен атамайды екен? Инет дегені несі екен?..»— деп ойлаушы едім. Шешімі былай табылады:

Жазғы демалыс кезі болатын. Бір күні Алма аула ішінде өзіндей қыз балалармен доп ойнап жүр еді, үйден шешесі шықты да:

— Алмажан-ай, баршы, айналайын, дүкенге барып нан әкеле қойшы. Менің қолым тимей жатыр,— деп дауыстады.

Алма бетін тыжыртып, басын қисайтты да:

— И нет!— деп жауап берді.

Анасы қайда жұмсаса да, Алма орысшалап:

— И нет!— деп жауап береді екен. Мұнысы: «жоқ бармаймын» дегені.

— Алмажан-ай, ыдыс-аяқтарды жинай салшы!

— И нет.

— Алмажан-ай, еденді жуа салсаң, қайтеді!

— И нет.

Алма жалғызілікті шешесіне көмектеспейді. Жұмсаса тіл алмайды. Ылғи: «И нет — жоқ, бармаймын!»— деп жауап береді. Сол себепті жұрт оны келекелеп, Инет деп атап кетіпті.

ЖАНАР МЕН ДАНАР

Бұдан бірер жыл бұрын біздің үйдің көршісінде апа-лы-сінділі қыз балалар тұрды. Үлкені — Жанар алтыншыда, кішісі — Данар төртіншіде оқиды. Олар біріне-бірі сондай ұқсас еді. Тіпті кейбір тосын адамдар Жанарды Данар деп, Данарды Жанар деп айыра алмай да қалатын. Бірақ күнде көріп, көрші отырған біздерге апа-

лы-сіңлілердің өзгешелігі де көп. Жанар болса, сұңғақ бойлы сәнқой бала. Жасы он үште ғана болғанымен селдір өскен өлең шашын төбесіне қоқайтып, сәндеп тарайды. Үстінде шолақ тон, бұтында тар балақ шалбар. Қолында сәнді папка. Өстіп Жанар мектепке келеді. Дәл сонда танымаған адам болса, оны алтыншы кластың оқушысы емес, осы мектептің мұғалимасы шығар деп те қалар еді. Ал Данар болса, алыстан жақсы көре алмайды, сол себепті көзіне ақ кенерелі көзілдірік салып жүреді. Қалың қара шашын Жанар секілді қоқайтпайды да, екі бұрым етіп өріп, тізесіне түсіріп жібереді. Сәнді шолақ тоны да жоқ. Мектепке қара жағалы қызыл пальто киіп, қолына ақ жағал ескі, үлкен портфель ұстап келеді. Сонда ол танымайтын адамға төртінші кластың оқушысынан гөрі, әлдебір ғылыми-зерттеу институтында қызмет істейтін кішкене бойлы профессорға көбірек ұқсай қалатын-ды.

Содан болса керек, ауыл үйдегілер оларды еркелетіп кейде: «мұғалима апай», «көзілдірікті кішкене профессор»,— деп те атайтын.

Осы «мұғалима апай» мен «көзілдірікті» профессордың басқалар біле бермейтін бір міні де бар еді. Мін дегенде тетелес өсіп келе жатқандықтан ба, Жанар мен Данар бірінің айтқанын екіншісі тыңдай бермейді.

Олар аулада жүріп доп ойнайды. Доп дегенің домалақ емес пе, секіріп, қарғып жүргенде қолыңнан шыға қашатын бір кезі болмай ма. Сондайда Жанар тауықтың қоразындай қоқия қалады да, екі жас үлкендігіне бағып барлыққан даусымен:

— Данка, бар, алып кел деймін допты!— деп айқайлайды.

Бірақ кішірейетін Данар жоқ. Ақ кенерлі көзілдірігін бір қозғап қояды да:

— Керек болса, өзің барып әкел. Мен лақтырған жоқпын оны,— деп шіңкілдей жөнеледі.

Апалы-сіңлінің үйде де істейтіні осы.

— Данка, бүгін төсек-орынды сен жинайсың!— дейді Жанар ертемен көзін аша салысымен.

— Жинасаң өзің жина, мен кеше жинағанмын.

— Данка, бүгін сен дүкенге барып нан әкелесің.

— Әкелсең өзің әкел. Мен кеше барып әкелгенмін.

Күнде осы секілді мың түрлі жұмыс бар. Соның бәрінде де Жанар мен Данар: «Жоқ, сен барасың», «Жоқ мен емес, сен барасың!»— деп салғыласады да жатады.

Ақыры осы таластың аяғы барып жаманға соқты.

Бір күні Жанар мен Данардың ата-анасы:

— Мынаны ішіндер, мынаны жейтін болыңдар. Ұрысып жүрмендер. Жатарда есіктің ілгегін салып жатыңдар. Біз кешірек ораламыз,— деп бір жерге қонаққа кетті.

— Жақсы, бәрін де орындаймыз,— деді Жанар мен Данар қосарланып. Сөйтті де екеуі сабақ дайындауға кірісті. Бір заманда қарны аша бастаған Жанар:

— Данка, шайды сен әкеп құясың!— деді дөрекілеу даусымен.

— Құйсаң, өзің құй, мен кеше құйғанмын,— деп Данар ерегісе кетті.

Тағы да біршама уақыт өтті.

— Данка, сен төсек саласың!— деді көзіне ұйқы тығыла бастаған Жанар.

— Салсаң өзің сал, мен кеше салғанмын.

Осы ерегіспен түннің бір уағы болды. Екеуі де шаршай бастады. Дайын тұрған шай да ішілмеді. Төсек те салынбады.

— Салмасаң салма, менің түгім де кетпейді,— деп Жанар диванға келіп қисайды.

— Менің де ештеңем кетпейді,— деп Данар кереуетке барып жантайды.

Көзі ұйқыға кетіп бара жатқан Жанар:

— Данка, бар есікті жап!— деп дауыстады.

— Неге мен жаппақпын? Өзің жап,— Данар бір аунап түсіп ұйқыға аттанды.

Ал есік болса ашық қалды.

Осыдан кейінгі уақиғаны біз ертеңіне білдік. Түнде иесіз қалған үйге ұрылар түсіпті де, дәлізде тұрған киім-кешектерді сыпырып кетіп отырған. Оның ішінде Жанардың қысқа тоны мен Данардың қызыл пальтосы да бар.

Осы оқиғадан кейін Жанар мен Данардың әке-шешесі балаларының теріс қылығынан ұялды ма, кім білсін, басқа бір жаққа көшіп кетті.

Қазір олар қай жерде тұрады, мен оны анық біле де бермеймін. Сырт хабарға қарағанда Жанардың да Данардың да есі кіріп қалыпты. Сол бір оқиғадан кейін бірін-бірі тындап жүретін де болыпты деседі.

Тегі бұл хабар рас болса керек.

Қазық	5
-----------------	---

ИНЕШ (роман)

ӘҢГІМЕЛЕР

Тайланның көргендерінен (топтама)	334
Алтын сағат	362
Бала арманы	372
Көршінің кесірі	389
Қала жігіті	402
Селдің екпіні	420
Ана қуанышы	425
Ау, мұның не?	430
Қызыл гүлдер (топтама)	436

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ
ИЗБРАННОЕ В ДВУХ ТОМАХ

Том первый

Роман и рассказы

(на казахском языке)

Редактор К. Ильясов. Художник А. Гастаев.
Худож. редактор А. Искаков. Техн. редактор Н. Галицкая.
Корректор З. Тулгатаева.

ИБ 1936

Сдано в набор 16.11.81. Подписано к печати 17.02.82. Формат 84×108¹/₃₂.
Бум. тип. № 2. Литературная гарнитура. Высокая печать. Печ. л. 14,0.
Усл. печ. л. 23,52. Уч.-изд. л. 24,76. Тираж 10 000 экз. Заказ № 1203.
Цена 1 р. 80 к.

Издательство «Жазушы» Государственного комитета Казахской ССР
по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата,
480124, пр. Абая, 143.

Фабрика книги производственного объединения полиграфических
предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по
делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480124,
пр. Гагарина, 93.